

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXIV

B E L G R A D E
1993

<http://www.balcanica.rs>

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XXIV

Уредник

НИКОЛА ТАСИЋ

директор Балканолошког института

Секретар

АЛЕКСАНДАР ПАЛАВЕСТРА

Редакцијски одбор

МИЛУТИН ГАРАШАНИН, РАДОВАН САМАРЦИЋ, МИЛКА ИВИЋ,
ЧЕДОМИР ПОПОВ, НИКОЛАЈ ТОЛСТОЈ (Москва), АНТОНИ ЕМИЛ
ТАХИАОС (Солун), ДИМИТРИЈЕ ЂОРЂЕВИЋ (Санта Барбара —
Калифорнија), АЛЕКСАНДАР ФОЛ (Софија), ДРАГОСЛАВ
АНТОНИЈЕВИЋ, ВЕСЕЛИН ЂУРЕТИЋ, МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ

Б Е О Г Р А Д

1993

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXIV

Rédacteur
NIKOLA TASIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire
ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARAŠANIN, RADOVAN SAMARDŽIĆ, MILKA IVIĆ,
CEDOMIR POPOV, NIKOLAJ TOLSTOJ (Moscou), ANTHONY EMIL
TACHIAOS (Thessalonique), DIMITRIJE ĐORĐEVIĆ (Santa Barbara —
Californie), ALEKSANDAR FOL (Sofia), DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ,
VESELIN ĐURETIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ

B E L G R A D E
1993

Овај број часописа *Balcanica* штампан је уз финансијску помоћ
Министарства за науку и технологију Србије

С А Д Р Ж А Ј

TABLE DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ [Оригинални научни радови] ETUDES ET ARTICLES [Travaux originaux]

<i>Milutin Garašanin</i> , Zu den Problemen der Vinča-Gruppe in Rumänien	7
<i>Nikola Tasić</i> , Relativ-Chronologische Beziehungen der späten Tripol'je-Kultur und der äneolithischen Kulturen der jugoslawischen Donauniederung — — — — —	21
<i>Зорица Костић</i> , Преображај града у раздобљу V—VI столећа (уз краatak осврт на територију Бивше Југословенске Републике Македоније) — — — — —	33
<i>Dragoljub Dragojlović</i> , Das katholische Erzbistum im herzogtum von Durazzo Anfang des 13. Jahrhunderts — — — — —	51
<u>Radovan Samardžić</u> , Die einäscherung der Gebeine des Heiligen Sava im Jahr 1594 — — — — —	61
<i>Irène Beldiceanu-Steinherr — Boško Bojović</i> , Le traité de paix conclu entre Vlatko et Mehmed II — — — — —	75
<i>Giorgio Mattioli</i> , Contribution du journaliste et publiciste Vico Mantegazza à la connaissance de l'histoire et des questions des pays de l'Europe du sud-est en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle — — — — —	87
<i>Јелица Релић</i> , Школовање српске омладине у Великој Британији 1916—1919. године — — — — —	101
<i>Здравко Антонић</i> , Злочини над Србима и Јеврејима у источној Босни 1941/42. године — — — — —	123
<i>Dragoslav Antonijević</i> , Rituals — The Core of Ur-Theatre — — —	169
<i>Dinko Davidov</i> , Veduten und Pläne von Temesvar — — — — —	171
<i>Janko Radovanović</i> , Die Ikonographie des russischen Triptychons aus dem Jahr 1548 aus dem Kloster Chilandar — — — — —	193
<i>Miodrag Stojanović</i> , Reception of the Works of Ivo Andrić in Greek Literature — — — — —	205

ПРИЛОПИ И ГРАЂА CONTRIBUTIONS

<i>Драган Поповић</i> , Топономастика Срема — — — — —	213
<i>Олга Зиројевић</i> , Један стари трг на Косову — — — — —	225
<i>Јован Ф. Трифуноски</i> , О текијама у струмичком крају — — — — —	229

Драгољуб С. Петровић, Положај Јевреја у југоисточном делу Србије и у Македонији под Бугарском у II светском рату — — —	237
Милован Радаковић, Етничке тачке напетости у непосредном суседству Савезне Републике Југославије — — — — —	251

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ
CRITIQUES, COMPTE-RENDUS, RECENSIONS

Александар Палавестра, Праисторијски хилибар на централном и западном Балкану (<i>Борислав Јовановић</i>) — — — — —	259
Nikola Tasić, Borislav Jovanović i Petar Popović, Scordisci and the Native Population in the Middle Danube Region (<i>Александар Палавестра</i>) — — — — —	262
А. Ј. Пападријанос, Грчка дијаспора у југословенским земљама (<i>Миодраг Стојановић</i>) — — — — —	265
Британски путници у нашим крајевима у XIX веку. Избор, превод и предговор Бранко Момчиловић (<i>Љубодраг П. Ристић</i>) — —	266
Миомир Дашић, Васојевићи у устанцима 1860—1878 (<i>Здравко Антонић</i>)	268
Stibor Nečast, Podnikani českých bank v cizine (1898—1918) (<i>Даница Милић</i>) — — — — —	270
Александар Б. Страхов, Кулът хлеба у восточных славян (<i>Татјана Филиповић-Радуловић</i>) — — — — —	271
Миленко С. Филиповић, Човек међу људима (<i>Ј. Ф. Трифуноски</i>) —	274
Васил Дрвошанов, Кајларскиот говор (<i>Првослав Радић</i>) — — — —	274
Борислав В. Пекић, Сентиментална повест Британског Царства (<i>Љубодраг П. Ристић</i>) — — — — —	276
Михаил Г. Бојаџи, Граматика цинцарског језика (<i>Момчило Савић</i>) —	277
In memoriam, Верена Хан (<i>Драгослав Антонијевић</i>) — — — — —	281
Хроника Балканолошког института за 1991/92. годину (<i>Биљана Ђорђевић-Богдановић</i> — <i>Кранислав Вранић</i>) — — — — —	285

Milutin GARASANIN
Belgrad

ZU DEN PROBLEMEN DER VINČA—GRUPPE IN RUMÄNIEN

Abstract. — Aufgrund eines Vergleiches mit den stratifizierten Funden aus Vinča, werden die Siedlungen im rumänischen Banat, Oltenien (Rast) und Transilvanien (Turdaş, Tartaria) in die Vinča-Chronologie des Verfassers eingegliedert (Vinča-Tordos Iab; IIab; Gradac-Stufe; Vinča-Pločnik I,IIa-b), wobei die von Lazarovici vorgeschlagene Zeitstellung besprochen wird. Die von Lazarovici gut erfassten Umwandlungen in der Vinča-Gruppe die von ihm als Vinča C Schock bezeichnet wurden, versetzt Verfasser in die Gradac-Stufe und fügt sie einem im wesentlichen gleichzeitigen Horizont an, der von Thessalien (Dimini) bis in die Theiss-Ebene (Beginn der Theiss-Gruppe) und in die Ukraine zu ermitteln ist (Tripolje A).

Unter den Forschern der mittleren Generation Rumäniens gehört G. Lazarovici das Verdienst die Jungsteinzeitforschung des Landes besonders gefördert zu haben. Seine Monographien von Gornea und dem Neolithikum des Banats sind die ersten grossen, zusammenfassenden Darstellungen über das Neolithikum dieser Gebieté.¹ In einer Reihe weiterer Beiträge ist er ergänzend auf diese Probleme zurückgekommen, so besonders auf die Periodisierung der Vinča-Kultur (-Gruppe in der Terminologie des Verfassers).² In den letzten Jahren lenkte er die Aufmerksamkeit der Forschung auf die, in der Sach- und geistigen Kultur gut fassbaren Umwälzungen die mit der organisierten Kupfererzgewinnung und Verarbeitung eintreten, und in Südost-Europa einem ungefähr gleichen zeitlichen Horizont gehören der den Beginn des Aeneolithikums einführt.³

¹ G. Lazarovici, *Gornea 1977*; Ders. *Neoliticul Banatului*, Cluj—Napoca 1979 (Abk. Neoliticul)

² *Prähistorische Zeitschrift* 56, 1981, 169—196 (Abk. Prähist. Zeitschr.)

³ Lazarovici, *Şocul Vinča C in Transilvania, Contribuții la geneza eneoliticului timpuriu*, Acta Muzei Prolissensis XI, 1987, 33—55; M. Garasanin, *Verspätetes Neolithikum, Spätneolithikum und beginnende Kupferzeit*, *Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja* XXIX, 1991, 5—21.

Lazarovici's Forschungsergebnisse und seine daraus gezogenen Schlussfolgerungen sind einer eingehenden Besprechung wert. Es ist die Aufgabe die sich der Verfasser mit diesem Beitrag gestellt hat.

Wenden wir uns zuerst der Vinča-Chronologie. In seiner Periodisierung übernimmt Lazarovici die von Milojčić benutzte Stufenbenennung die mit der Chronologie des Verfassers gut in Einklang gebracht werden kann. Für ein besseres Verständniss der nachfolgenden Ausführungen, seien beide Schemen nochmals vergleichend gegenübergestellt:

<i>Milojčić</i>	<i>Garašanin</i>
Vinča A	Vinča-Tordos (Turdaş) I
Vinča B1	Vinča-Tordoş II
Vinča B2	etwa Gradac-Stufe
Vinča B2 spät und C früh	Vinča-Pločnik I
Vinča C	Vinča-Pločnik IIa
Vinča D	Vinča-Pločnik IIb

Dazu ist zu bemerken dass die vom Verfasser eingeführte Benennung dem historischen Verlauf des Geschehens besser entspricht.

Nun ist von Lazarovici Milojčić'Chronologie weiter verfeinert worden, in dem er die Stufe A in drei Unterstufen A1—A3 teilt und zwischen B1 und B2, bzw. B2 und C, je eine Übergangsstufe B1—B2 und B2—C einschiebt, Für die Unterstufe A3 und beide Übergangsstufen wird in Vinča eine Unterbrechung in der Besiedlung angenommen.⁴ Hier gibt es allerdings einen Widerspruch. Während in einer früheren Arbeit Beweise für eine A3 Besiedlung in Vinča angeführt werden, wird dies später von Lazarovici ausdrücklich verneint, ohne dass dafür eine Erklärung gegeben wäre.⁵ Auf diese Frage soll im Weiteren zurückgegriffen werden.

In Gornea, am Westrand des Eisernen Tores sind die Unterstufen A1—A3 in geschlossenen Fundverbänden, die sich z. T. überschneiden, stratigraphisch belegt. Im Nord-Banat beginnt die Besiedlung in Fratelia in der Periode A2, in Balta Sarata am Rand des banater Berglandes in der Unterstufe A3.⁶ Aus Moldova Veche am Eisernen Tor und Ostrovul Golu (Insula Banului) am östlichen Ende der Schlucht, werden Vinča A-Importe in späten Starčevo (Starčevo IV) Schichten gemeldet.⁷

⁴ *Prähist. Zeitschr.* a.a.O. und 173—175, 178, 180; *Neolithic* 79—80.

⁵ Lazarovici, *Fragen der neolithischen Keramik im Banat*, Festschrift für Richard Pittioni 1976, 203—234, bes. 208; *Prähist. Zeitschr.* 56, 173.

⁶ *Prähist. Zeitschr.* Beil. I: *Neolithic* 78; Gornea, 56—59.

⁷ Die Annahme einer mit Vinča A gleichzeitigen Starčevo IV-Stufe stützt sich auf Fundstellen wo Starčevo- und Vinčafunde in denselben Schichten erscheinen. Die Zuweisung der einen oder anderen Kultur beruht auf dem zahlenmässigen Verhältniss dieser Funde. Dazu ist zu bemerken, dass unseres Wissens in Moldova Veche und Insula Banului keine geschlossenen Fundverbände vorliegen, vgl. P. Roman — V. Boroneamă, *Locuirea neolitică*

Im Laufe der Unterstufen A1—A3 ist in der ursprünglich vorherrschenden, meistens schwarz-seltener rotpolierten und black-topped Ware, zahlenmässig und in der Qualität ein allmählicher Verfall zu vermerken, wobei sich der Formen- und Musterschatz unwesentlich bereichert.⁸ Als Leitformen sind eckig profilierte (carinated) und doppelkonische Näpfe in ihren Spielarten (mit geradem oder schrägem Rand, niedrigem oder höherem Oberteil), Näpfe mit abgesetzten Rand und mehr oder weniger abgerundeter Schulter, schliesslich Kelche auf hohlem Fuss zu nennen. In der Verzierung erscheinen radiale Politurmuster und senkrechte oder schräge Kanneluren.⁹ Die Gesichtsdeckel weisen lokale Formen auf. Die allgemein dieser Stufe gehörenden Idole vertreten einen walzenförmigen, ungliederten Typ mit »Kykladengesicht« und werden in den späteren Stufen weitergeführt. Dazu fügen sich auch die ersten flachen Idole.¹⁰ In der Stufe A2 schliessen sich der geknickte Napf mit ausladendem Halsteil, der Kelch auf schlankem vollen Fuss und die grosse doppelkonische Amphora an, in der Verzierung die ersten punktgefüllten Ritzmuster (auch Mäander) und die eingeschachtelten Kanneluren.¹¹ Dazu kommen in A3 der tiefe doppelkonische Napf mit hohem Oberteil und eine gedrungene doppelkonische Amphorenform.¹²

In Vinča ist die Gliederung der Vinča-Tordoş I-Stufe schwerer zu erfassen, da die statistische Aufarbeitung der geschlossenen Fundverbände nicht mehr möglich ist. Immerhin gehören ihr das in 9—9,1 m. Tiefe einsetzende Wohngruben-Niveau und die darauffolgende alte Humusschicht die die Häuser des Horizontes I (rund 8,5 m. Tiefe) einschliesst.¹³ Formen und Muster entsprechen jenen der banater Stufe A.¹⁴ Dazu ist zu bemerken das Kelche auf vollem

din Insula Baniului de la Gura Vai, Drobeta 1974, 117—128. Auch kommen in Vinča in der Vinča-Tordoş I und sogar II-Stufe Starčevo--artige Funde vor, die wohl als Nachwirkung der Starčevo-Gruppe anzusehen sind. Vrgl. M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča* (Abk. P. V.) IV, 1936 XV; 8, Abb. 23. Daher sollte die Frage der Starčevo IV-Stufe noch offen gelassen bleiben.

⁸ *Prähist. Zeitschr.* 56, 173—175.

⁹ *Gornea* Tl. 43, 8, 9; 44, 7 (eckig profilierte Näpfe); 35-bordeiul 13, No. 14 (mit schrägem Rand); Tl. 43, 1, 11; Tl. 35, 10-bordeiul 13 (doppelkonische Näpfe); Tl. 35, bordeiul 13, No. 1, 3—9; 43, 19; 44, 1, 3, 14, 16 (Näpfe mit abgesetztem Rand); Tl. 35-bordeiul 13, No. 15 (Kelch); Tl. 44, 21 (Politurmuster); 43, 12 (Kanneluren).

¹⁰ *Neolithicul*, Tl. 23, B1, 2, 6 (Gesichtsdeckel); ebenda 87—100, Tl. 20A4. B 1, 3; J9 16 (walzenförmige Idole die bis in die Stufe B2-C erhalten bleiben); ebenda Tl. 20B19 (flaches Idol).

¹¹ *Prähist. Zeitschr.* 56, Abb. 2E1 (Amphora); BVIIIc (Napf); *Gornea*, Tl. 47, 10 (Kelch auf vollem Fuss); Tl. 41, 21; 39, 22 (punktgefüllte Ritzmuster); Tl. 41, 25 (eingeschachtelte Rillenmuster).

¹² *Prähist. Zeitschr.* 56, Abb. 2, C IVa (tiefer doppelkonischer Napf); EII.

¹³ B. Stalio, *Siedlung und Wohnstätte in: Vinča u praistoriji i Srednjem veku*, 199—203, bes. 200.

¹⁴ P. V. IV, 15, Abb., 22 No. 195 (Wohngrube, Tiefe 10.03), No. 198 (Tiefe 9.2m.) -doppelkonisch und eckig profiliert; P. V. IV, 14, Abb. 18, No. 72 (Tiefe 10.03) -doppelkonischer Napf; Abb. 18, No. 93, 94 (Tiefe 10.03m.), 99 (Tiefe 8.7m.) -Näpfe mit abgesetztem Rand; P. V. IV, 16, Abb. 23, No.

Fuss, die grosse doppelkonische Amphora, punktgefüllte Ritzmuster und eingeschachtelte Kanneluren schon im Wohngrubenhorizont eintreten, In der Höhe des Horizontes I kommt dann der Tiefe doppelkonische Napf mit hohem Oberteil während die gedrungene doppelkonische Amphora aus 8 m. Tiefe auch typologisch hier einzugliedern ist.¹⁵ Daraus ergibt sich die Gleichsetzung:

Vinča—Tordos Ia=Vinča A2; Vinča—Tordos Ib=Vinča A3.

Ob in Vinča auch mit einer früheren Besiedlung zu rechnen ist, kann beim bestehenden Forschungsstand nicht bestimmt werden.

Die Stufe B1 ist im rumänischen Banat aus Balta Sarata und Zorlențul Mare am Rand des Berglandes und in Fratelia und Parța im Norden belegt. In Balta Sarata und Fratelia setzt sich die Besiedlung bis in B2, in Zorlențul Mare und Parța bis in die Stufe B2—C fort. Dazu gehören auch die Funde von Ljupkova—Ornița am Eisernen Tor die der klassischen Variante (Nord—Serbien und Süd—Vojvodina) näher stehen.¹⁶ Im Nord—Banat, besonders im Raum zwischen Temeș (Tamiš) und Mureș (Maros, Moriš) beginnen die Beziehungen zum Neolithikum der ungarischen Theissebene, eine Erscheinung die auch im ungarischen und jugoslawischen Banat, besonders im Dreieck Aranka (Zlatica)—Theiss—Mureș, zu beachten ist und vom Verfasser an anderer Stelle bearbeitet wurde.¹⁷ Von Lazarovici wird sie in Rumänien mit dem Begriff Bucovaț — Kultur umschrieben, obwohl er in seiner Periodisierung die Funde von Parța der Vinča—Gruppe anschliesst.¹⁸ In der B1—Periode werden die meisten Formen und Muster der vorangehenden Periode weiter geführt. Sie kommen in verschiedenen Spielarten vor. Neu sind die ersten Kelche auf vollem niedrigen Fuss, und die grossen birnenförmigen Amphoren mit den dazugehörenden Gesichtsdeckeln, die in zwei Typen erscheinen: dem niedrigen Deckel mit schrägen, am Rand liegenden Hornansätzen, und die tiefe Form deren Hornan-

171—173 (Tiefe 10.03m.) Abb. 24a, f, (Tiefe 9.2m. und Wohngrube M), Abb. 14, 20a (Wohngrube M und Tiefe 8.7) -Kanneluren; Abb. 22, No. 195, 197—198 (Tiefe 10.03 und 9m.) -Politurmuster. Die Politurmuster halten sich in allen Stufen der Vinča-Gruppe, erfreuen sich jedoch eines neuen Aufblühens erst ab Vinča-Pločnik I. Kelch auf hohlem Fuss: P. V. IV, 11, Abb. 8 (Tiefe 10.03m.); walzenförmige Idole mit »Kykladen-Gesicht«: P. V. III, 1936, Abb. 2, 3, 8, 18 (Wohngrubenniveau und Wohngrube A), 22 (Wohngrube Z), 53 (Tiefe 8.5m.); flache Idole: ebenda, 27, 32 (Tiefe 9.3—9.2m.), 61 (Tiefe 8.4m.).

¹⁵ P. V. II, 1936, Abb. 30 (Tiefe 9.1m.) -Kelch auf vollem Fuss; P. V. IV, Abb. 31a (Tiefe 8.5m.) — tiefer Napf; P. V. II, Abb. 160 (Tiefe 8m.) Amphora.

¹⁶ *Prähist. Zeitschrift* 56, 176—178, Abb. 1 (Karte) und Beil. I; Neolithical, 115—117.

¹⁷ M. Garašanin, *Beziehungen der Vinča-Gruppe zum Neolithikum der ungarischen Tiefebene (Vinča, Szakálhát, Theiss). Neolithic of South-Eastern Europe and its Near Eastern connections*, 1989, 59—64.

¹⁸ Lazarovici, *Die Vinča-Kultur und ihre Beziehung zur Linienbandkeramik*. Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 52, 1983, 131—176, bes. 143—155.

sätze mit dem oberen Teil des Deckels zusammengewachsen sind. In der punktgefüllten Ritzverzierung ist die Vorherrschaft des Mäanders wahrzunehmen.¹⁹

In seinen früheren Arbeiten wurde vom Verfasser die Möglichkeit einer zweiteiligen Gliederung der Vinča Tordos II-Periode erwogen: Vinča—Tordos IIa, mit den Schichten ab 8.5 bis rund 7.6 m. Tiefe und dem Horizont II (Tiefe 8.30—7.80 m.); Vinča—Tordos IIb in rund 7.6—6.6 m. Tiefe, mit den Häusern 1—5 des Horizonts III und dem Sammelfund in 7.05 m. Tiefe.²⁰

Durch die Beobachtungen im rumänischen Banat wird diese Möglichkeit völlig bestätigt. Die Stufe B1 entspricht der Vinča—Tordos IIa Periode wo die Kelche auf hohlem Fuss und die doppelkonische Amphora nicht mehr belegt sind.²¹ Wenn aber von Lazarovici für die B1—2 Stufe eine Unterbrechung in der Besiedlung von Vinča angenommen wird, ist diese Behauptung aufgrund der Durchmusterung der Fundbestände dieser Periode und der zu Vinča—Tordos IIb zugewiesenen Schichten in Vinča sicher abzulehnen. In dieser Zeit beginnt die Besiedlung in Giroc, Chişoda im Nord-Banat, wieauch in Ruginosu und Ohaba Mihnic am Rand des Berglandes. In Ohaba Mihnic und Ghiroc setzt sich das Leben bis in die B2 Periode fort, in Ruginosu bis in B2—C. Dagegen ist in Chişoda die reine Kultur von Vinča nur in der B1—2-Zeit nachgewiesen.²² Ausser den aus der früheren Periode übernommenen Formen sind

¹⁹ *Neolithic* Tl. 16, F21, 41 (Kelch auf niedrigen Fuss-Parţa); Festschrift Pittioni Abb. 7, 12 (Amphora-Parţa); doppelkonische Nöpfe und ihre Spielarten: Tl. 16, D 5, 9. Nöpfe mit abgesetzten Rand und Spielarten: Tl. 16 D 41—43, 46—48 (Balta Sarata); Kelch auf hohem, vollen Fuss: Tl. 16 C 40—41, F 23—25 (Balta Sarata); E. Comşa, *Données concernant la civilisation de Vinča du Sud-Ouest de la Roumanie, Dacia N. S. XIII, 1969, 11—44, 31, fig. 17, 2; kannelierte Muster: Neolithic, Tl. 16 G 4, 21—24, (Zorlenţ); H 23 (Balta Sarata); G 5, 26, 44—45 (Zorlenţ und Ljupkova); Comşa a. a. O., Abb. 1 8 D 1—9, 11; punktgefüllte Ritzmuster: Tl. 16 G 14, 17, 18, 35 (Zorlenţ); I 9 (Parţa) 26, (Timişoara); Comşa, a. a. O., Abb. 18 B (Ljupkova); Gesichtsdeckel: Pittioni Festschrift 228, Abb. 7, 12; Neolithic Tl. 23, B 16, B 12. Die ungegliederten walzenförmigen Idole bekommen ein abgeschrägtes, beinahe waagrecht »Kykladengesicht«: Neolithic, Tl. 20 H 1, 4, 11, 13, eine Form die sich bis in die B 2-C Periode hält und auch in Vinča, allerdings nur bis in die Gradac—Stufe erhalten bleibt, Vrgl. P. V. III, Abb. 165 (Tiefe 6.7 m.). Funde aus Zorlenţ 5 sind hier auszuschliessen da diese Schicht wohl der nachfolgenden Periode gehört, vrgl. Prähist. Zeitschr. 56, Beil. I.*

²⁰ M. Garaşanin, a. a. O. (Anm. 17), Stalio, a. a. O. (Anm. 13) 200.

²¹ Birnenförmige Amphora: P. V. II, Abb. 156 (Tiefe 8.4), 158 (Tiefe 8m.); Kelch auf hohem, vollen Fuss: P. V. IV, Abb. 29 (Tiefe 8.2m.), Abb. 246 (Tiefe 7.8m.), doppelkonisch; Nöpfe mit abgesetztem Rand und ihre Spielarten: P. V. IV, Abb. 31b (Tiefe 8.3—8.4), 32a-c (Tiefe 8.4), 32d (Tiefe 8m.); Gesichtsdeckel: P. V. II, Abb. 108 (Tiefe 8.6m.); S. Stanković, *Zrtvenici i prosopomorfnj poklopci iz Vinče 1986, Tl. 26, 7 (Tiefe 8m.)*. Die tiefe Form dürfte noch zu Vinča—Tordos Ib gehören, vrgl. P. V. II, Abb. 110=Stanković a. a. O., Tl. 23, 1. (Tiefe 8.5m.); kannelierte Muster: P. V. IV, 31b, 43de (Tiefe 8.4—8.3m. eingeschachtelt), 33c (Tiefe 8.4 schräg mit Politurmustern zusammengestellt); eingeritzte Mäander: P. V. IV, Abb. 39 (Tiefe 8.2m.), 44m (Tiefe 8m.).

²² Prähist. Zeitschr. 56, 178—179, Beil. I, Abb. 1.

die in der Profilierung gut gegliederte Nöpfe und eine neue Amphoren-Form zu erwähnen.²³ Besonders zu beachten sind die engen Beziehungen zur entwickelten Szakalhat-Gruppe der ungarischen Theiss-Ebene, die vom Verfasser schon ausführlich behandelt wurden und in Rumänien als Bucovaş II bezeichnet werden.²⁴ Dieser Periode gehört auch der Gesichtdeckel von Ljupkova.²⁵

Die meisten Siedlungen der B1—2 Periode sind in einer Feuerbrunst zerstört worden. In der Stufe B2 kommen die regionalen Unterschiede stärker zum Ausdruck. Die Siedlungen im Süd-Banat stehen der klassischen Variante der Vinča—Gruppe näher, während sich im Norden die lokale Entwicklung weiter fortsetzt.²⁶ Den aus den früheren Zeiten übernommenen Formen und Mustern schliesst sich der Tiefe geschlossene Napf mit abgerundeter Schulter an. Bei der doppelkonischen Form kommt die Neigung zur sanft geschweiften Bildung des Oberen Teils zum Ausdruck. Dem Kelch auf kurzem massiven Fuss gehört eine vorragende Stellung. Bei der Ware mit punktegefüllten Mustern ist der Ornamentschatz reicher. Es kommen hängende Dreiecke Rhomben, dichte Winkel- und kurvilineare Bänder, entgegengesetzte Mäander, zerfallene Mäandermuster vor, die oft auf demselben Gefäss mit der Neigung zur metopenartigen Gliederung der verzierten Fläche angebracht werden.²⁷ Das Gesicht einiger Idole weist eine Verwandtschaft mit in Vinča

²³ Neolithic 117—118; gegliederte Napfform: ebenda, Tl. 16 2—5 (Zorlent 5); 17, B 39—40, C 37 (Parța); doppelkonische Nöpfe B 11, 42—43 (Balta Sarata); Amphora: A 39 (Ljupkova); Kelche auf hohem Fuss: C 18—19 (Balta Sarata); auf niedrigem Fuss: C 21; kannelierte Muster: E 19—21, F 3 (Parța), F 17 (Beșenova)-eingeschachtelt; Tl. 17 E 25 (Parța); E 18 (Parța); punktierte Ritzmuster: E 7, 49, D 53—54 (alles Parța)-Mäander; F 16, G 51 (Winkelbänder, Beșenova und Balta Sarata); F 5, 15—16 (Beșenova)-Winkelbänder und Dreiecke. Vinča: gegliederte Napfform P. V. IV, Abb. 45c-d (Tiefe 7.05m.); P. V. II, Abb. 240, No. 555 (Tiefe 7.4m.); Napf mit abgesetztem Rand: P. V. II, Abb. 240, No. 553 (Tiefe 7.1m.), kleine Amphora: P. V. IV, Abb. 45e (Tiefe 7.05); Kelch auf hohem Fuss: P. V. II, Abb. 247 (Tiefe 7.05m.); Kelch auf massivem Fuss: P. V. II, 124, Abb. 248, No. 460 (Tiefe 6.9m.); kannelierte Muster: P. V. II, Abb. 240, No. 553 (Tiefe 7.1m.), Abb. 247 (Tiefe 7.05); grosse birnenförmige Amphora mit punktegefüllten Mäandern: P. V. II, Abb. 161 (Tiefe 7.6m.).

²⁴ M. Garašanin a. a. O. (Anm. 17); Lazarovici, a. a. O. (Anm. 18) 147—151. Nur als Beispiele seien hier das grosse Vorratsgefäss aus 7,445m. in Vinča und der Szakalhat Becher aus derselben Siedlung erwähnt. Vrgl. P. V. II, Abb. 68 und P. V. II, Abb. 366 (Tiefe 7.3m.).

²⁵ Comșa a. a. O. (Anm. 19), 29, Abb. 15; P. V. II, Abb. 125=Stanković, a. a. O. (Anm. 21), Tl. XXX, 2 (Tiefe 7.2). Niedriger Deckel mit kurzen schräganliegenden Hornansätzen.

²⁶ Prähist. Zeitschr. 56, 179; Neolithic 118—120.

²⁷ Napf mit abgerundeter Schulter: Neolithic, Tl. 18 A 45; gegliederte Nöpfe C 4—5; Napf mit geschweiftem Oberteil C 3; Nöpfe mit abgesetztem Rand: A 31, 32, 34 (tiefer), 42 (flach); Kelch auf niedrigem Fuss: B 1—2 (alles aus Zorlent); D 30—32 (Parța); Kelch auf hohem Fuss: B 4, 6 (Zorlent), D 10, 35 (Parța); eingeschachtelte Kanneluren: F 7, 23, 32, 38; senkrechte und schräge Kanneluren: F 50, 51, G 14 (alles aus Zorlent); punktegefüllte Ritzmuster: G 8, (Zorlent), H 7, 9, 32 B 5, 52 (Parța), G 8 (Zorlent), H 35 (Ruginosu). Dazu rechnen wir auch aufgrund typologischer Betrachtungen das Stück Tl. 17 D 43 (Balta Sarata aus einer Privatsammlung).

belegten Typen auf. In dieser Zeit erscheinen auch die ersten zweiköpfigen Idole, die kopflosen Amulette mit schräg erhobenen Armstümpfen und spulenartige Amulette.²⁸

Die Vinča B2 Periode ist in Vinča die Zeit der Gradac—Stufe mit den Schichten in rund 6.6—6 m. Tiefe, den Häusern 6—13 des Horizontes III und dem Horizont IV (Tiefe 5.91—6.20).²⁹ Allerdings ist in Vinča, wie in der gesamten klassischen, jedoch auch der Süd-morava- und Kosovo-Variante der Vinča—Gruppe eine Reihe neuer Erscheinungen zu vermerken die meistens in den Vinča—Pločnik Stufen weiterleben und im Banat nur zum Teil bekannt sind: die Ware mit stempelpunktierten metopenartig gegliederten Mustern (auch der Spirale) auf die wohl die reichere Ritzverzierung der Banater B2 Periode zurückzuführen ist und mehrere neue Idol-Typen (grosse Maskenidole sogenannter Typ Vidovdanka, plumpe fettleibige Idole mit eingeritzter Darstellung der Haartracht und des Gewandes, auf einem Altar sitzende und thronende weibliche Gestalten, die ersten zweiköpfigen Idole und die schon erwähnten Amulette).³⁰ Diese Stufe fügt sich dem mit kleineren Schwankungen einheitlichen zeitlichen Horizont an, der in Südost-Europa das be-

²⁸ Neolithicul, Tl. 21 B 3 (Zorlent), vrgl. P. V. III, Abb. 203; Tl. 21 E 6, 9; C 7, D 1, 3—10 (Amulette); E 6, 9 (zweiköpfige Idole); 22 D (spulenförmige Idole, z. T. aus der Stufe B 2-C). alles aus Zorlent.

²⁹ Stalio a. a. O. (Anm. 13), 201. Die Zuweisung der Häuser 6—13 die von Stalio dem Horizont III angeschlossen wurden, der nachfolgenden Periode, bestätigt die Überschneidung zweier Häuser aus 7.65m. und 6.80 Tiefe, die am von Vasić P. V. II, Abb. 210 veröffentlichten Plan klar zu erkennen ist. Zur Gradac—Stufe vrgl. M. Garašanin in: Praistorija jugoslavenskih zemalja II, 1979, 174—175; Ders. in Cambridge Ancient History III, 1, 118—124; Ders. Der Übergang vom Neolithikum zur frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau, Die Kupferzeit als historische Epoche 1988 (1991), 205—216, bes. 206—207; zu den Funden: Stalio, Zlokućani Gradac. Nar. muzej Beograd, Katalozi, Praistorija II, 1955.

³⁰ Ware mit stempelpunktierten Mustern: P. V. IV, 67, Abb. 94, No. 582—589 (Tiefe 6.5—6m.), Abb. 78d-f (Tiefe 6.2 und 6m.), Abb. 95 (Tiefe 6.5m.). Idole vom Typ Vidovdanka: P. V. III, Abb. 203; plumpe fettleibige Idole: P. V. III, Abb. 187 (Tiefe 6.4m.); erste auf einem Altar sitzende Figur: P. V. III, 106—108, Abb. 509 (Tiefe 6.4 m.); erste thronende Figur: P. V. III, Abb. 515 (Tiefe 6.4m.); erstes zweiköpfiges Idol: P. V. III, Abb. 549 (Tiefe 6.6m.). Auch in Vinča erscheinen die ersten kopflosen- und spulenförmigen Amulette in der Gradac—Stufe (Universitätssammlung—Beograd, unveröffentlicht). Weitere Vergleichsstücke zu den Banater Funden: punktgefüllte Ritzmuster: P. V. IV, Abb. 78b (Tiefe 6.8m.)-entgegengesetzte und zerfallende Mäandermuster; Abb. 93, No. 577 (mäandroides Muster—Tiefe 6.2m.), No. 576, 578 (Tiefe 6.4 und 6.1m.)-Mäandermuster; geschlossene Napfform: P. V. IV, Abb. 50b (Tiefe 6.5m.); gegliederte Napfform: P. V. IV, 27, Abb. 47, No. 439—441 (geschlossener Fundverband 6.6m.); mit geschweiftem Randteil; P. V. IV Abb. 47, No. 417 (aus demselben Fundverband); doppelkonischer Napf: P. V. IV, 51, Abb. 71, No. 410 (Tiefe 6.6m.); Näpfe mit abgesetztem Rand: P. V. IV, 64, Abb. 91, No. 478—480 (Tiefe 6.4 und 6.1m.); Kelch auf niedrigem Fuss: P. V. II, 124, Abb. 248, No. 460, 462, 462a (Tiefe 6.6—6m.); Kelch auf hohem Fuss: P. V. IV, 67, Abb. 62 No. 469 (Tiefe 6.8). Zu der Süd-morava- und Kosovo Variante: M. Garašanin in: Praistorija jugoslavenskih zemalja (vrgl. Anm. 29), 185—191; Ders. in: Cambridge Ancient History (Anm. 29), 124—125.

ginende Äneolithikum einführt (Gradac—Stufe der Vinča Gruppe, Dimini—Otkazi und klassisch, Marica, Boian—Vidra und Übergansperiode, Prä—Cucuteni und Tripolje A, Beginn der Theiss-, und Lengyel—Gruppe).³¹ Aus den obigen Ausführungen ergeben sich folgende Gleichsetzungen:

Vinča—Tordos IIa=Vinča B1; Vinča—Tordos IIb=Vinča B1—B2; Gradac—Stufe=Vinča B2.

Beim Vergleich der Stufe B2—C mit der Vinča—Pločnik I Stufe in Vinča erweist sich auch die von Lazarovici angenommene Unterbrechung in der Vinča—Besiedlung als unberechtigt. Im Banat setzt sich das Leben in Zorlențul Mare, Parta und Ruginosu weiter fort. Dazu fügen sich noch die Siedlungen im Homojdia und Honorici am Rand des Berglandes an. Am Eisernen Tor lebt auch die Besiedlung in Ljupkova—Ornița weiter.³² In dieser Periode setzt eine allgemeine Verarmung ein, die unter anderen in der schlechteren Machart der Tonware zum Ausdruck kommt. Unter den Gefäßformen gewinnen die eckig profilierten Näpfe (carinated bowl) und der Kelch auf hohem, vollen Fuss wieder an Bedeutung. Im Gegensatz zu der Lage in der klassischen Vinča—Variante, scheinen Gesichtdeckel zu fehlen. Die reiche zur metopenartigen Gliederung neigende Ritzverzierung entwickelt sich weiter, wobei die Anlehnung an die stempelpunktierten Ritzmuster von Vinča besser zu erfassen ist: die nebeneinander gestellten Spiralen und Mäander einer birnenförmigen Amphora aus Zorențul Mare erscheinen als plumpe Nachahmung der entsprechenden Ware von Vinča.³³ In der Plastik ist Vinča B2—C die Zeit der kopflosen und spulenförmigen Amulette.³⁴ Alle erwänte Merkmale sind in der Vinča—Pločnik I—Periode

³¹ M. Garašanin, a. a. O., (Anm. 3). Die ersten aus Kupferoxid gefertigten Kleingegenstände erscheinen zu Beginn der Gradac—Stufe. Ebenda, 12.

³² Prähist. Zeitschr. 56, 180 und Abb. 1, Neolithicul 120—121. Von der Zeit der Gradac—Stufe sind auch die Vergleiche mit Supska an der Velika Morava besonders aufschlussreich: D. Garašanin—M. Garašanin, Supska »Stublina« vorgeschichtliche Siedlung der Vinča—Gruppe, 1979. In den frühen Stufen ist nur allgemein eine zeitliche Gleichsetzung möglich da die Beziehungen zur Südmorava—Variante das Bild einigermaßen verschleiern. So entsprechen die Schichten 9—8 der Vinča—Tordos I-Periode, Schicht 7 und 6 Vinča—Tordos II. Vrgl. 67—75; 77—81, Tl. 18—38. Die Schicht 5 ist mit der Gradac—Stufe, Schicht 4 mit Vinča—Pločnik I gleichzusetzen. Ebenda, 63—68; 61—63, Tl. 10—17.

³³ Neolithicul, Tl. 19 A 7 (tiefe eckige Form)—Zorlenț; D 42 (Parta); Kelch auf hohem, Fuss: A 47—48 (Zorlenț); auf niedrigem Fuss: F 14 (Parta); gegliederte Napfform C 29—30 (Comloș); Näpfe mit abgesetzten Rand: A 22—26, C 14—15 (alles Zorlenț), C 25—26 (Comloș), B 50 (Zorlenț.)—verschiedene Spielarten; doppelkonische Näpfe: Tl. 19, D 20—21 (Parta); birnenförmige Amphora mit Spiral—Mäander Muster: Lazarovici, Banatica II, 1973=Neolithicul Tl. 19 H 14 (Zorlenț); punktgefüllte Ritzmuster: Tl. 19 H 39, 41—45, 49—50 (Parta); 15.9—14 (Bukcovaț) von Lazarovici zu Vinča C, gerechnet; Kanneluren: C 30 (Comloș); H 10, 12 (Zorlenț), H 3, 24 (Zorlenț) H 5—6 (eingeschachtelt—Zorlenț).

³⁴ Ebenda, Tl. 22 G (kopflose Amulette); C 1, D 8—9 (spulenförmige Amulette)—alles Zorlenț.

aus den Schichten von rund 6 bis um 4.2 m Tiefe und den Bauresten des Horizontes V, um 5.6 m. Tiefe gut bekannt.³⁵ Aufgrund dieser Beobachtungen ergibt sich folgende Gleichsetzung:

Vinča Pločnik I = Vinče B2—C.

Mit der Stufe B2—C bricht im Banat die Vinča—Gruppe fast überall ab. Nur in Parța—Nord soll eine Weiterentwicklung bis in die Vinča D Periode bestanden haben. Im Süd—Banat, besonders im serbischen Teil des Landes, lebt die Vinča—Gruppe in ihrer klassischen Variante weiter. Bei dieser Lage sind auch die Vinča C und D Periode in Rumänien unzureichend definiert worden. Nur allgemein sind diese Stufen mit Vinča—Pločnik IIa in den Schichten von rund 4.2 m. bis 3.50 und den Häusern des Horizontes 6 (3.40—4.1 m. Tiefe) und Vinča—Pločnik IIb in rund 3.50 bis 2.50 Tiefe und dem Horizont VII zu vergleichen. Aus diesen Stufen sind gute geschlossene Fundverbände veröffentlicht worden.³⁶ Wie die Entwicklung nach Ende der Vinča—Gruppe im Banat weiter verlief, ist an dieser Stelle nicht zu beurteilen. Immerhin wird in Parța III in der Zeit von Vinča C die Vinča—Gruppe durch eine Tiszapolgar—Besiedlung überlagert.³⁷

In Siebenbürgen ist die chronologische Gliederung der Vinča—Gruppe schwerer zu erfassen da gute geschlossene Funde meistens fehlen. Hier handelt es sich um eine lokale Variante, die durch bestimmte Sonderformen—so das viereckige Gefäß—und die Vorherrschaft der punktgefüllten eingeritzten Verzierung im Vergleich zu den kannelierten und besonders zu den Politurmustern kennzeichnet wird.³⁸ In Tartaria beginnt die Besiedlung in der Vinča—Tordos

³⁵ Stalio a. a. O., (Anm. 13), 201; Eckig profilierte Nöpfe: P. V. IV, 88, Abb. 131, No. 977—979 (Tiefe 5, 3, 5, 4.8m.), 99, Abb. 159 No. 1156, 1156 a (Tiefe 5.2); D. Garašanin—M. Garašanin a. a. O., (Anm. 32), Tl. 10, 2, 4, 5 (Schicht 4)—verschiedene Spielarten; Kelch auf hohem Fuss: P. V. IV, 82, Abb. 118 No. 1027 (Tiefe 5.7m.); Kelch auf niedrigem Fuss: P. V. IV, 82, Abb. 118 No. 1028 (Tiefe 5.9m.); Stempelpunktierte Ware: P. V. IV, 91, Abb. 139ab (Tiefe 5.5 und 5.4m.); 101, Abb. 162 No. 1147—1153 (5.8—5.2m. Tiefe); Abb. 140a-c (Tiefe 5.3 und 4.9m.); P. V. II, 118, Abb. 238 (Tiefe 4.9m.), Abb. 232—237 (5.8—4.9m. Tiefe); Nöpfe mit abgesetzten Rand: P. V. IV, 98 Abb. 150 No. 1099, 1111 (Tiefe 5.5 und 5m.); birnenförmige Amphora: P. V. IV, Abb. 133 (Tiefe 5.1m.); kannelierte Muster: P. V. IV, Abb. 158, No. 1094, 1099 (Tiefe 5.8 und 5.5m.).

³⁶ Prähist. Zeitschr. 56, 180—181 und Beil. I; Neolithic 122. Zu Vinča—Pločnik IIa: P. V. IV, Abb. 99—112 (geschlossene Funde aus dem Haus in 4.1m. Tiefe); D. Garašanin—M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 32), 58—60, 80—81, Tl. 3—9 (Schicht 3 und 2, wobei in 2 schon Anklänge an Vinča—Pločnik IIa einsetzen); für Vinča—Pločnik IIb: P. V. IV, Abb. 168—184 (geschlossene Funde aus dem Haus in 3.48m. Tiefe); dazu: P. V. II, Abb. 282—285 (Tiefe 3.7—1.9m.)—pastose (crusted)—Bemalung; D. Garašanin—M. Garašanin a. a. O., 57—58, 81, Tl. 1—2 (Supska Schicht 1), Zu Wohnniveau VI und VII (Vinča—Pločnik IIa und IIb) Stalio, a. a. O. (Anm. 13), 201—202.

³⁷ Neolithic 79.

³⁸ Zur transilvanischen Variante: M. Garašanin in Cambridge Ancient History (Anm. 29), 124—125; Ders. in: Praistorija jugoslavenskih zemalja (Anm. 29), 192—193, zur Vinča—Gruppe in Siebenbürgen: Prähist. Zeitschr. 56, 181—185 und Beil. I.

Ib—Stufe (Vinča A3),³⁹ und setzt sich dann bis in die Zeit der Gradac Stufe fort, wie dies von Lazarovici richtig erkannt wurde.⁴⁰ Es bleibt immerhin schwer die von Vlassa veröffentlichten Funde seiner Turdaş—Petreşti und Petreşti—Turdaş Stufe mit anderen Siedlungen zu vergleichen da der vorgelegte Fundstoff dazu nicht ausreicht. Die bemalte Verzierung einiger Scherben der Turdaş—Petreşti—Periode ist mit den Mustern eines Vinča—Altars aus 8.2 m. Tiefe—Beginn von Vinča—Tordos IIa, in ihrer Farbe und Qualität gut zu vergleichen.⁴¹ Zu dieser Zeit sind Beziehungen zur lokalen Lumea Noua—Fazies zu vermerken. In der Stufe Petreşti—Turdaş kommt es zu einem Durchdringen der Vinča und Petreşti—Gruppe deren Beginn in die Zeit von Vinča B2=Gradac—Stufe angesetzt wird.⁴² In Valea Nandrului und Turdaş (Tordos), reichen die Funde aus der stratigraphischen Nachgrabung von M. Roska, für eine genaue zeitliche Wertung nicht aus. Nur aufgrund dieser Funde datiert Lazarovici die Siedlung Turdaş in seine B1 und B1—2 Stufen.⁴³ Für eine bessere Beurteilung dieser Frage sollen die reichen Funde aus der Zs.v.Torma—Sammlung in Cluj herangezogen werden. Obwohl unstratifiziert, sind sie typologisch gut zu verwenden.⁴⁴ Ein beträchtlicher Teil dieser Funde, besonders die zahlreichen mit Punkten gefüllten Mäander, gehört zu Vinča—Tordos IIa. Es gibt aber auch Funde die sicher mit Vinča—Tordos I zu verbinden sind. So vor allem die mit Punkten gefüllten Dreiecke und eine flache steatopyge Statuette mit stark betonten Hüften die in Vinča im Wohrgrubenhorizont ein fast identisches Gegenstück besitzt.⁴⁵ Dagegen sind der doppelkonische Napf mit hohem Oberteil und die Amphora mit aufgeklebter menschlichen Figur eher in Vinča—Tordos Ib anzusetzen.⁴⁶ Weniger aufschlussreich ist die hohe doppelkonische Amphora

³⁹ Grube mit den Tartaria—Tafeln: N. Vlassa, Chronology of the Neolithic Period in Transylvania, Dacia N. S. VII, 1963, 485—494, Abb. 6. Doppelkonischer und scharfprofiliertes Napf, radiale Politurmuster, ungliedertes walzenförmiger Idol-Typ mit »Kykladen Gesicht«. Die Funde sind dem Verfasser aus eigener Sicht im Museum Cluj bekannt.

⁴⁰ Prähist. Zeitschr. 56 (Anm. 38).

⁴¹ Vlassa a. a. O. (Anm. 39) und Abb. 11. Vgl. ebenda, Abb. 4,7 und P. V. II, Abb. 280 (Tiefe 8.2m.)

⁴² I. Paul, Der gegenwärtige Forschungsstand zur Petreşti-Kultur, Prähist. Zeitschrift 56, 1981, 197—234 und die Datierung (ebenda 231) in die späte Prăcucuteni I und Vinča B2-Stufe=Gradac-Stufe. Vgl. auch Abb. 21 (Zeittafel).

⁴³ M. Roska, Die Sammlung Zs. v. Torma in der numismatisch-archäologischen Abteilung des siebenbürgischen Nationalmuseums, 1941, 15—20, 24—28, Tl. 97—98, Abb. 16—17; 28—35, Tl. 149—151, Abb. 18—21 (Tordos). Prähist. Zeitschr. 56, 182—183. Allerdings verstetzt Lazarovici in Beil. I den Beginn der Besiedlung von Turdaş in seine A3-Periode (=Vinča Ib).

⁴⁴ Roska a.a.O. (Anm. 43).

⁴⁵ Ebenda, Tl. 106, 6; 107, 14. P. V. II, 24, h doppelkonische Amphoren. (in Vinča Wohngrube M). Roska, a.a.O., Tl. 139, 5; P. V. III, Abb. 5 (Tiefe 9.2m.)

⁴⁶ Roska a.a.O. (Anm. 43), Tl. 87, 7; 90, 2. P. V. IV, Abb. 30b (Tiefe 8.7 m.)-doppelkonischer Napf; Roska a.a.O. 30 Abb. 18, 12 (untere Schicht); P. V. I, 1932, Abb. 97a (Tiefe 8.5 m.)-aufgeklebte Figur.

da sie in Vinča aus sicherem Schichtenverband nur als Einzelstück vorliegt.⁴⁷ Der Stufe Vinča—Tordos I Ib gehört ein mit Tierköpfen versehenes Altar, das einem in Vinča in 7.635 m. Tiefe nachgewiesenen Typ zuzuweisen ist.⁴⁸ Die gutgegliederten Nöpfe und der Kelch auf niedrigem, vollen Fuss, können gleichberechtigt an Vinča—Tordos I Ib und die Gradac—Stufe angeschlossen werden.⁴⁹ Dagegen sind gegenübergestellte punktgefüllte Mäander, die durch einen gleichartigen Mäander in Zusammenhang mit einem Wellenband verzierte Scherbe und einige kopflose Amulette in die Gradac—Stufe zu datieren.⁵⁰ Daraus ergibt sich für Turdaş eine lange Besiedlungsspanne die von der frühen Vinča—Zeit (Vinča—Tordos I ab=Vinča A2—3) bis in die Gradac—Stufe (=Vinča B2) reicht.

In Siebenbürgen bricht die Vinča—Gruppe mit der Gradac—Stufe ab. In späteren Zeiten können nur Beziehungen mit dem Kerngebiet der Vinča—Gruppe angenommen werden. Im Lande wird sie durch die Petreşti—Gruppe vertrieben, die in der Zeit der Gradac—Stufe im siebenbürgischen Bergland und abgelegenen Tälern einsetzt, um später den von der Vinča—Gruppe ursprünglich gedeckten Raum einzunehmen.⁵¹

Auch in Oltenien herrschten bis zu Beginn der achziger Jahre ähnliche Verhältnisse, da die Ergebnisse guter Forschungsarbeiten nur unzureichend veröffentlicht wurden. Daher ist für die frühe Vinča—Gruppe in dieser Gegend den von Lazarovici vorgelegten Betrachtungen kaum etwas beizufügen.⁵² Im Gegensatz dazu ist die Lage für die spätere Vinča—Entwicklung wesentlich besser seit V. Dumitrescu die Ergebnisse seiner Grabung in Rast veröffentlicht hat.⁵³ In dieser Zeit handelt es sich hier, im Gebiet zwischen Jiu und dem Eisernen Tor, um eine lokale Variante der Vinča—Gruppe die wir als oltenisch bezeichnet haben.⁵⁴ Es ist eine verarmte Form der Vinča—Gruppe wo in der feinen Ware vor allem Nöpfe in verschiedenen Formen und Spielarten und in der Verzierung die kannelierten Muster völlig überwiegen. Manche führende Merkmale der klassischen Variante der Vinča—Gruppe, so die in Vinča—Pločnik I bis I Ib wiederaufblühenden Politurmuster, die der erstgenannten Zeit gehörende stempelpunktierte Ware und die pastose Bemalung der Vinča—Pločnik I Ib Periode, sind der oltenischen Variante

⁴⁷ Roska a.a.O. Tl. 87, 2; P. V. II, Abb. 97 (Tiefe 9.1).

⁴⁸ Roska, a.a.O. (Anm. 43) Tl. 104, 14; P. V. II, Abb. 335.

⁴⁹ Roska a.a.O. (Anm. 43), Tl. 122, 15 (gut gegliederter Napf); Tl. 94, 1; 96, 4 Kelch auf niedrigem Fuss. Zum Vergleich mit Vinča s. Anm. 23, 30.

⁵⁰ Roska a.a.O., Tl. 106, 7; P. V. IV, Abb. 178b (Tiefe 6.8)-entgegen-
gesetzte Mäander. Roska a.a.O., Tl. 108, 15; P. V. IV, Abb. 95 (Tiefe 6.5 m.)-
Mäander und Wellenmuster; Tl. 137, 2-kopflohes Amulett.

⁵¹ Paul a.a.O. (Anm. 42), 197—200.

⁵² Prähist. Zeitschr. 56, 185—188 und Beil. I.

⁵³ V. Dumitrescu, *The Neolithic settlement of Rast BAR.*, Int. S. 72, 1980

⁵⁴ M. Garašanin in: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* (s. Anm. 29), 193—194. Ders. in: *Cambridge Ancient History* (s. Anm. 29), 124—125.

fremd geblieben.⁵⁵ Dagegen erfreut sich die Idolplastik einer hohem Entwicklung, wobei sich jedoch die reichverzierten Idole von den gleichzeitigen Typen der klassischen Variante wesentlich unterscheiden.

In Rast beobachtete V. Dumitrescu drei Besiedlungsschichten die er als I,1; I,2; und II bezeichnete, wobei zwischen I,1 und I,2 eine kurze, auf Überschwemmung zurückgeführte Unterbrechung, festgestellt wurde. Von Dumitrescu wurde die Siedlung in die späte Vinča—B2 und die frühe C Periode nach Miložić datiert.⁵⁶ Bei einem genaueren Vergleich mit Vinča ist dieser Zeitansatz einigermaßen zu berichtigen.

Eine Reihe von Näpfen der Schicht I,1 besitzt in der Form und ihren Spielarten gute Entsprechungen in der Vinča—Pločnik I—Periode: Näpfe mit ausladenden oder Trichterrand, mit stark ausgeprägter Schulterbildung und der eckig profilierte Typ.⁵⁷ In seiner gedrungenen Form und der Bildung des Fusses, findet der Dreifuss von Rast ein gutes Gegenstück im, allerdings durch stempelpunktierte Bänder verzierten Gefäß von Vinča.⁵⁸ Seine eckige Profilierung ist ebenfalls für diese Zeit bezeichnend. Der hohe, volle Fuss eines Kelches liefert für Rast I,1 einen terminus post quem non, da diese Form mit dem Ende von Vinča—Pločnik I verschwindet.⁵⁹ Auch die Muster einer stempelverzierten Scherbe sind besonders mit derartigen Erscheinungen in Vinča—Pločnik I zu vergleichen.⁶⁰ Die aus dichten eingeritzten Linien bestehenden Mäandermuster, die Dumitrescu mit Gradešnica vergleicht, sind schwerer zu erklären, da sie ein typisches Merkmal der Gradac—Stufe bilden.⁶¹ Wohl ist hier mit einer Nachwirkung der vorangehenden Stufe zu rechnen.

Die Datierung der Schicht I,2 in die Vinča—Pločnik IIa Periode ergibt sich aus der kleiner Amphora mit gerillten Spiralmustern,

⁵⁵ Zur klassischen Variante s. M. Garašanin in: Praistorija jugoslavenskih zemalja, 181—185; Ders. in: Cambridge Ancient History 118 ff. (s. Anm. 29).

⁵⁶ Dumitrescu a.a.O. (Anm. 53) 3—17, zusammenfassend 17; 110. Zu diesem Problem nimmt Lazarovici keine genaue Stellung ein, vrgl. Prähist. Zeitschr. 56, 188. Nach Beil. I a.a.O., scheint er Rast II in die Zeit vom Ende seiner Stufe B2(-Gradac-Stufe) bis Beginn von C2(=Vinča-Pločnik IIa) ansetzen zu wollen.

⁵⁷ Dumitrescu a.a.O. (Anm. 53), Tl. 21, 16; 39, 10. P. V. IV, 84, Abb. 120, No. 987 (Tiefe 4.2 m), No. 985 (Tiefe 4.2); D. Garašanin—M. Garašanin, a.a.O. Tl. 10, 5—Näpfe mit Trichterrand. Dumitrescu, a.a.O. (Anm. 53), Tl. 22, 35; P. V. IV, 54, Abb. 73. No. 456. Tiefe 6.1 m.—Napf. mit stark betonter Schulter; Dumitrescu a.a.O., Tl. 21, 22, 26: 40, 10. P. V. IV, 84, Abb. 84, No. 120, No. 983, 984, 989 (Tiefe 5.4, 4.4 und 4.2 m.), D. Garašanin—M. Garašanin a.a.O. Tl. 10, 2, 4-eckigprofilierter Näpfe.

⁵⁸ Dumitrescu a.a.O. (Anm. 53) Tl. 55, 6; P. V. II, 118, Abb. 238 (Tiefe 4.9 m.)

⁵⁹ Dumitrescu a.a.O. (Anm. 53), Tl. 25, 29.

⁶⁰ Ebenda, Tl. 39, 14. Gute Entsprechung P. V. IV, 91, Abb. 139b (unten links).

⁶¹ Dumitrescu a.a.O. (Anm. 53), 102, Abb. 45, 16 (am Ufer gefunden Streufund). Vrgl. Stalio, a.a.O. (Anm. 29), Tl. 1, 2; 6, 1—5; 7.5 (Gradac).

die aufs Haar genau einem Gefäss aus dem Haus in 4.1 m. (G33, 2.3 m.) in Vinča entspricht.⁶² Im selben Fundverband und der entsprechenden Schicht sind auch Entsprechungen zu den Näpfen von Rast zu finden, obwohl diese chronologisch weniger empfindlich sind.⁶³

Die Gleichsetzung Rast II=Vinča—Pločnik IIB ergibt sich aus den abgerundeten Näpfen mit einbiegendem Rand die für diese Stufe in Vinča die führende Form darstellen.⁶⁴

Daher ist für die Besiedlung von Rast eine längere Zeitspanne anzunehmen als dies von Dumitrescu vorgeschlagen wurde. Die Siedlung wurde von Vinča—Pločnik I (Lazarovici B2—C) bis Vinča—Pločnik IIB (wohl Lazarovici Vinča D) bewohnt.

Abschliessend sei es erlaubt auf den in den vorangehenden Ausführungen mehrmals erwähnten Horizont des beginnenden Aeneolithikums nochmals zurückzukommen, der vom Nordrand der Aegaeis bis tief nach Pannonien und in die Ukraine zu erfassen ist. Die Bedeutung dieses Horizonts und die mit ihm zusammenhängenden Umwälzungen im kulturellen und wirtschaftlichen Leben sind von Lazarovici trefflich erkannt worden. Wenn er dann diese Erscheinungen als »Vinča C Schock« in Siebenbürgen und dem Banat bezeichnet, begeht Lazarovici im terminologischen und chronologischen Sinne einen Fehler.⁶⁵ Dieser Horizont ist in die Zeit der Gradac—Stufe (Lazarovici B2) zu datieren, wie dies übrigens zum Teil aus den zum Vergleich herangezogenen Funde erhellt. Wenn er bei der Besprechung von Ostrovul Corbului Funde aus der Tiefe von 6.4—5.2 m. anführt, so gehören diese, schon aufgrund ihrer Lage in der Schichtenabfolge von Vinča der Gradac und Vinča—Pločnik I—Periode. Die Schicht 5 von Supska gehört ebenfalls derselben Zeit.⁶⁶ Auch in Soimuș beruft sich Lazarovici auf Gradac und Vitoševac, demnach auf Funde der Gradac Stufe.⁶⁷ Der kleine konische Fuss aus Valea Nandului ist eine der führenden Formen dieser Stufe, übrigens auch der gesamten Süd—Morava Variante der Vinča Gruppe.⁶⁸ Dass in der Petrești A—B Siedlung von Baciú Vergleichsfunde aus Vinča vorliegen, ist eine normale Erscheinung, da Beziehungen zwischen dem Vinča—Kreis und mehr oder weniger benachbarten Gruppen sicher auch in der Zeit nach der Gradac—Stufe bestanden haben. Das von Lazarovici erwähnte Gegenstück zu Baciú

⁶² Dumitrescu a.a.O. (Anm. 53), Tl. 39, 1; P. V. IV, Abb. 109a.

⁶³ Dumitrescu, a.a.O. (Anm. 53), Tl. 21, 32; P. V. IV, 105c; 106b. Dumitrescu a.a.O., Tl. 33, 8; 38, 3, 8. P. V. IV, 104a-d. Vrgl. auch das birnenförmige Vorratsgefäss Dumitrescu a.a.O., Tl. 32, 5 mit P. V. IV, Abb. 100a, b. Alle erwähnten Funde aus Vinča gehören dem Haus aus 4.1. Tiefe.

⁶⁴ Dumitrescu a.a.O. (Anm. 53), Tl. 23, 25—26; P. V. IV, Abb. 180 (Haus, Tiefe 3.48); Abb. 190, No. 1392—1394 (Tiefe 3.3 und 2.94 m.). D. Garašanin—M. Garašanin a.a.O. (Anm. 32) 81, Tl. 1, 1.

⁶⁵ Lazarovici a.a.O. (Anm. 3).

⁶⁶ D. Garašanin—M. Garašanin, a.a.O., (Anm. 32), 61—67; 59; Lazarovici, a.a.O. (Anm. 3), 35.

⁶⁷ Ebenda, 35—36.

⁶⁸ Ebenda 37, Abb. 8, 10; vrgl. Stalio a.a.O., (Anm. 29), Tl. 28, 12—14.

gehört zu Vinča—Pločnik I (Lazarovici B2—C).⁶⁹ Solche Beziehungen sind auch im Banat und Vinča selbst mit der Theiss-Kultur zu erfassen, haben jedoch mit dem erwähnten Horizont nichts mehr zu tun und sind zeitlich später anzusetzen.

Durch die vorausgehenden Richtigstellungen und Ergänzungen wird das grosse Verdienst Lazarovici's für die Vorgeschichtsforschung Südost-Europas keinesfalls in Frage gestellt. Die Absicht des Verfassers war nur von den Problemen der Jungsteinzeit dieser Gebiete ein klares und richtigeres Bild zu gewinnen.

О ПРОБЛЕМИМА ВИНЧАНСКЕ ГРУПЕ У РУМУНИЈИ Резиме

Полазећи од хронологије коју је за румунске налазе винчанске групе определио G. Lazarovici, у овом раду извршена је ревизија налаза у румунском Банату, Трансилванији (Turdaş) и Олтенији (Rast). При томе су ови налази и налазишта уклопљени у хронологију М. Гарашанина, а дата је и карактеристика појединих винчанских фаза. На основу анализе материјала показано је да тзв. Винча-С шок, представља појаву која се може приписати градачкој фази (Винча В2 по Милојчићу и Lazarovici). У питању је један временски хоризонт који се са малим одступањима може пратити од Тесалије (класична Димини фаза) до мађарског Потисја (почетак Потиске групе) и Украјине (Трипоље А).

⁶⁹ Lazarovici a.a.O. (Anm. 3), 37; P. V. III, Abb. 512 (Tiefe 5.8 m.).

Nikola TASIC
Institut für Balkanologie
Belgrad

RELATIV-CHRONOLOGISCHE BEZIEHUNGEN DER SPÄTEN TRIPOL'JE—KULTUR UND DER ÄNEOLITHISCHEN KULTUREN DER JUGOSLAWISCHEN DONAUNIEDERUNG*

Abstract. — Dieser Beitrag ist den chronologischen Beziehungen der letzten Ackerbaukulturen Südrusslands und der Ukraine einerseits, sowie jener der Karpaten-Donau-Balkan-Region andererseits gewidmet. Die Tripol'je-, Cucuteni-, Gumelnita-, Salcuta-, Bubanj- und anderen Kulturen kennzeichnen das Ende der neolithischen Evolution. Sie werden durch Nomaden- sowie Steppe- und Nomadenkulturen abgelöst, wobei diese die urgeschichtliche Ökonomie aber auch das Bild der Bevölkerung in diesen Räumen ändern. Die Steppenkultur, »Grubengrabbkultur« spielte eine bedeutende Rolle, und dank ihrer Mobilität verband sie die Räume und Kulturen von der nordpontischen Region bis zum Karpatenbecken. Auf diese Weise half sie bei der Schaffung von relativ-chronologischen Beziehungen unter einer Großzahl von Kulturen mit, mit denen sie bei ihrer Ausbreitung von Osten nach Westen in Berührung kam.

Ende des Cucuteni—Tripol'je—Kulturkomplexes im Osten, des Kodzadermen—Gumelnita—Karanovo VI—Komplexes im Süden, weiterhin des Bubanj—Salcuta—Krivodol—Komplexes im Westen und zuletzt Ende des Tizapolgar—Bodrogkerezstur—Hunyadi—Komplexes in der Pannonischen Tiefebene spielten sich starke Veränderungen in der materiellen und geistigen Kultur des Äneolithikums ab. Sie kennzeichnen in erster Linie das Ende der frühen Bodenbaukultur und die Veränderung der Wirtschaftsweise der urgeschichtlichen Gesellschaft, die sich mit der Erscheinung des Nomaden-

* Den Großteil dieser Studie bildet das Referat, der bei dem internationalen Symposium »Die frühe Ackerbau-Tripol'je-Kultur in der Ukraine (anlässlich der 100-Jahrfeier der Forschungen)«, das vom 6. bis 10. Juli 1993 in Taljanka in der Ukraine abgehalten wurde.

volkes, das sich mit Viehzucht befasste, offenbarte. Die Ursache dieser Veränderungen muß in dem starken Druck der Nomadenstämme gesucht werden, der Träger der Protograben- (Srednji Stog II) und später der Gruben- (Pit grave) Kultur zuerst auf die Cucuteni—Tripol'je- und danach auch auf andere Kulturen, die sich südlich und westlich von ihnen entwickelten. Der Mechanismus der Entwicklungen und Veränderungen, die sich ereigneten, können mit einer sukzessiven Verschiebung der »Steppenhirten« von Osten nach Westen erklärt werden. Der Initialkern dieser Verschiebungen befindet sich irgendwo zwischen den Flüssen Dnjepr und Donez, oder sogar etwas östlicher, in den Steppengebieten nördlich vom Asowschen und Kaspischen Meer. An anderer Stelle haben wir dieses Modell der »sukzessiven Migrationen«, das sich im Laufe der Urgeschichte, nahezu vom selben Raum aus, zyklisch wiederholte, detailliert bearbeitet: die Gruben- (Pit grave) Kultur, den Vorstoß der Thraker und Kimmerier, der skythischen Stämme u.s.w.¹ Kurz gesagt, besteht es aus der Bildung primärer, sekundärer, ja auch tertiärer Zentren eines Kulturkomplexes, in denen es zu einer Verdrängung (Kettenreaktionen) oder zu einer Assimilation der benachbarten Kulturen kommt. Zum Beispiel hat sich die Gruben- (Pit grave) Kultur aus dem Gebiet zwischen den Flüssen Dnjepr und Dnjestr in den Raum des späten Tripol'je infiltriert, ihn völlig verdrängt und ein neues Zentrum geschaffen, von dem aus sie sich nach der Phase der Stabilisierung in Richtung der unteren Donauniederung und weiter in den Westen der Pannonischen Tiefebene ausbreitete.² Auf diese Weise wurde zum ersten Mal eine zuverlässige relativ chronologische Beziehung zwischen den Kulturen des Äneolithikums Südrusslands, der Ukraine und Moldawiens einerseits sowie der Donaukulturen andererseits hergestellt. Mit diesem Problem setzt sich die nun folgende Studie auseinander.

Die Tripol'je-Kultur war als erste der Ausbreitung der Steppenvölker, der Träger der Gruben- (Pit grave) Kultur ausgesetzt. Die Veränderungen in der materiellen und geistigen Kultur sind bis zu dem Maße deutlich ausgeprägt, daß oft die Frage gestellt wird, ob z.B. die Fundstätten vom Typ Usatovo oder Gorodsk—Usatovo eine weitere Evolution der Cucuteni—Tripol'je-Kultur oder eine neue stilistische und kulturelle Erscheinung darstellen.³ Solche Überlegungen bestätigen nur die Feststellung über starke Veränderungen, zu denen es im Raum zwischen Dnjepr und dem Donau-Delta Ende der Tripol'je-Kultur kam. Besonders im Raum der Usatovo—Phase (späte Tripol'je-Kultur), wo die frühesten Einflüsse der Gruben- (Pit grave) Kultur zu spüren sind. Man könnte sagen, daß es in diesem Zeitabschnitt zu einer Symbiose der autochthonen, späten Tripol'je-

¹ Vgl. N. Tasić, 1982/83, 16—17; Derselbe, 1983, 16 ff.; Derselbe, 1991, 265.

² N. Tasić, 1982, lok. cit.

³ V. G. Zbenovich, 1973, 513 ff.; Э. Ф. Патокова, 1979, passim; В. А. Драгачев — И. В. Манзура, 1991, 5—6; Е. В. Яровой, 1990, 212—218.

und der eindringenden Grubengrabkultur kam. Sie offenbart sich in erster Linie in einer Veränderung des Bestattungsritus (im Unterschied zur autochthonen Bestattungsweise, die Flachgräber voraussetzte, sind in der Usatovo—Phase die Tumuli zahlreicher vertreten), weiterhin im Auftreten äusserst grober Gefäße, die allmählich die feine, oft gemalte Cucuteni—Tripol'je-Keramik verdrängen.⁴ Bei der Analyse dieser nordpontischen Einflüsse verweisen N. Šmaglij und I. Černjakov auf ihre Präsenz in der Tripol'je-Kultur etwas vor der Usatovo—Phase, bereits in der Etappe B-1 der Periodisierung nach T. Passek.⁵ Im Modell der sukzessiven Migration der Steppenhirten ist das die Phase, in der sich im Gebiet zwischen Donez und Dnjepr die Grubengrabkultur stabilisierte, und von wo aus sie zu erst einen Druck auf ihren westlichen Nachbarn, die späte Tripol'je-Kultur übte, um sie in der kommenden Phase auch aus dem Gebiet zwischen den Flüssen Dnjepr—Dnjestr—Bug zu verdrängen, und in diesen Räumen einen neuen Kern ihrer weiteren Ausbreitung in Richtung Westen formte. Diese Kultur entwickelte sich noch eine gewisse Zeit in einer abgeänderten stilistischen Variante (Vihvatinci, Usatovo, Serezlievka) oder in ihrer reinen Form, um als ein Amalgam zur Bildung neuer Gruppen und Stile im unteren Donaugebiet zu dienen, von denen Cernavoda III zweifellos die bedeutendste Rolle bei der Bildung eines neuen Kulturkomplexes spielt — Cernavoda III-Boleraz, und später dem Badener- und Kostolac-Kulturkomplex. Ein derartiger Entwicklungsprozess der Kulturen ist langwierig. Dieser umfaßt die Zeit des Einzugs der Kultur in die neuwertigen Gebiete, ihre Stabilisierung und die Schaffung neuer Potentiale (vor allem in Hinblick auf die Bevölkerung), mit denen eine weitere Expansion in Richtung der benachbarten Gebiete vollzogen wird. Dieser Umstand erklärt auch einige Unlogiken bei der Bildung chronologischer Relationen unter gleichen oder verwandten Kulturen entfernter Gebiete. Die Grubengrabkultur gehört z.B. im Zwischenraum der Flüsse Dnjepr-Dnjestr einer Zeit an, und die Grubengrabkultur Rumäniens, Bulgariens oder in der Vojvodina einer anderen. Dieser chronologische Unterschied kann manchmal sogar mehrere hundert Jahre betragen.

Zur Zeit der ersten Kontakte der Grubengrab-Gruppen mit den späten Tripol'je-Gruppen (Serezlievka, Sofievka, Vihvatinci, Usatovo) im unteren Donaugebiet sowie im Karpatenteil Moldaus und Moldawiens (Gordineşti, Brinzeni) hielten sich die Elemente des reinen Cucuteni-Tripol'je-Stils länger auf. Unter Vermittlung der Usatovo-Gruppe drangen die Steppenelemente allmählich auch in diese Gebiete vor, und wie H. Todorova sagt »diente der nordöstliche Teil der Balkanhalbinsel den Nomaden bei ihrem Vorstoß in Richtung Westen und Nordwesten, zu den Kupfer-Bergbauzentren Südosteuropas, als ein Trampolin.«⁶ Unter den ersten Boten

⁴ Добруджа, 59; Э. Ф. Патокова, 1979, 25 ff.

⁵ Шмаглий—Черняков, 1970, 95.

⁶ Н. Тodorova, 1986, 234; Добруджа, 58.

des Vordringens neuer Bevölkerungen, oder besser gesagt, in der ersten Zeit der kulturellen Einflüsse, werden Steinszepter erwähnt, die in der Fachliteratur bereits gut bekannt sind.⁷ Ihre chronologische Stellung ist dank den Funden aus Salcuța, Casimcea in Dobruđa, Kjulevče im Gebiet Šuman sowie dem bekannten Szepter-Fund aus Šuplevec in Pelagonia genau bestimmt. V. Dumitrescu setzte diese Art Fund in die Zeit Cucuteni A4 — Tripol'je B1-final was der Zeit des Bubanj—Salcuta—Krivodol—Komplexes in Südwestrumänien, Westbulgarien und in Serbien südlich der Save und Donau, bis hin nach Mazedonien im Süden und Pelagonia entsprechen würde.⁸ Für die Chronologie dieser Art Fund, ihre Erklärung, ist der merkwürdigerweise in der Literatur kaum benutzte Fund einer zoomorphen Figur aus Dereivka (Gebiet von Kirovograd) bedeutend. Der Kopf dieser Tier-Terrakotte ist in der selben Weise stilisiert wie bei den meisten Steinszepter (Casimcea z.B.). Parallel zu dieser Angabe muss auch auf den oberen Teil einer Frauen-Figurine (Terrakotte) verwiesen werden, die unwiderstehlich an die Terrakotten der Cernavoda III — Boleraž — frühen Badener-Gruppe erinnert. Die Funde aus Dereivka gehören der Srednji Stog II-Kultur an.⁹

Neben den Steinszeptern zählen zu diesem frühesten »Steppenhorizont« auch zahlreiche Gräber in Nordbulgarien, Rumänien, der Vojvodina und Ungarn, deren Tote mit Ocker bestreut wurden.¹⁰ Sie sind zweifellos älter als die typischen Gräber der Grubengrabkultur, wo die Toten unter Hügeln, auf Binsenmatten (»Asura«) in einer Gruft bestattet wurden, die ihre Holzkonstruktion hatte. Für die relativ-chronologische Beziehung der Kulturen Moldawiens, der Ukraine und Südrusslands einerseits und der Kulturen in der Pannonischen Tiefebene andererseits sind die Funde vom Typ Decia Muresului (Marosdécse)-Csongrád-Kettőshalom bedeutend.¹¹ Die Art und Weise der Bestattung und die Grabbeigaben (Ocker, lange Feuersteindolche, Perlen) verbinden sie eindeutig über die Tumuli in Kainari, Casimcea und der späten Tripol'je-Kultur (Usatovo, Gorodsk) mit der Srednji Stog II-Kultur.¹² Auf diese Weise wird ein erweiterter Kultur- und chronologischer Horizont im Gebiet vom Asowschen Meer und dem Don-Fluß im Osten bis zum Karpatenbecken im Westen gefestigt. I. Ecsedy bemerkte mit Recht, daß die

⁷ V. Dumitrescu, 1972, 45 ff.; D. Berciu, 1962, 397 ff.; L. Getov, *Studia Praehistorica* 3, Sofia 1980, 91—96 und cit. Lit.; Ž. Vzarova, 1985, 203 ff.; H. Todorova, 1986, 224 *Ris.* 118—119; N. Ja. Telegin, 1987, 39—40 *Bd.* 1, *Tab.* 1; E. Comşa, 1991, 86—87, *Abb.* 1; N. Tasić, 1991, 226 und *Cit. Lit.*

⁸ V. Dumitrescu, 1972, 46; N. Tasić, 1983, 21 *Anm.* 31—32.

⁹ D. Ja. Telegin, 1973, 36 *Abb.* 19.

¹⁰ V. Zirra, 1960, 97 ff.; I. Ecsedy, 1979, 14 ff.; I. Panajotov—V. Der-gačov, 1984, 99 ff.; N. Tasić, 1983, 23 f.; E. Comsa, 1991, 85.

¹¹ I. Ecsedy, 1979, 11 (Marosdecse, Csongrad).

¹² D. Ja. Telegin, 1973, 124 f.; B. Дергачев, 1986, 71—74.

Funde vom Marosdécse-Csongrád-Typ »die früheste ethnische Gruppe einer Steppenherkunft« im Karpatenbecken bilden.¹³

Eine wichtige Erscheinung in der Berührungszone des unteren Donaugebietes zwischen der späten Tripol'je- und der Donaukulturen stellt das Auftreten der Cernavoda I-Kultur dar. Die Meinung P. Romans und S. Morintz', daß sie aus der Steppenregion, südöstlich des Tripol'je-Kreises bereits formiert in das Donaugebiet kam, könnte nur teilweise akzeptiert werden.¹⁴ In genetischem Sinne können gemeinsame Elemente gefunden werden, doch bedeutet das noch immer nicht, daß sie bereits geformt in dieses Gebiet gelangt ist. Andererseits bestehen eine ganze Reihe stilistischer Formen dieser Kultur, die zu Gunsten ihrer autochthonen Entwicklung stehen würden. Die Zuordnung der Cernavoda I-Kultur zum »Scheibenhenkel-Horizont« würde, wie das H. Todorova macht,¹⁵ zu Gunsten dieser Meinung stehen. Das Auftreten einiger stilistischer Elemente aus dem Gebiet der Tripol'je-Kultur oder der Kulturen östlich von ihr, wären, nach Meinung P. Romans und S. Morintz', im Sinne der Bildung bestimmter relativ-chronologischer Beziehungen zwischen den Donaukulturen, der späten Tripol'je- und der Steppenkulturen bedeutend. Diese Angabe ist umso bedeutender, da der »Scheibenhenkel-Horizont« einen großen Raum von Nordbulgarien (Galatin- und Pevec-Kultur) über das rumänische Donaugebiet (Salcuta IV), Vajska im jugoslawischen Donaugebiet bis Hunyadialom in Ungarn erfaßt. Dank den stratigraphischen Angaben aus Cernavoda (Djalul Sofija) und dem Fundort Hršova bei Constanca kann die chronologische Lage der Cernavoda I-Kultur und ihre Beziehung zur Tripol'je C-I-Phase, weiterhin zur lokalen Erscheinung von Ulmeni, mit der Pevec-Kultur und über sie auch mit verwandten Gruppen, wie das Galatin, Salcuta IV, Hunyadi-Vajska u.s.w. sind, bestimmt werden.¹⁶ Dieser Horizont ist unserer Meinung nach von außerordentlicher Bedeutung, denn er kennzeichnet das Ende einer anderen Entwicklungsphase, die im breiteren Raum mit einigen großen Kulturkomplexen gekennzeichnet ist: Tripol'je-Cucuteni, Kodzadermen—Gumelnita—Karanovo VI, Bujanj—Salcuta—Krivodol, wenn man so will auch Tizsapolgar-Bodrog kerezstur im Karpatenbecken. Ihr Ende ist auch das Ende einer Wirtschaft, vorwiegend im Ackerbau, und das Auftreten neuer Kulturen, von Nomaden und Viehzüchtern, die sich unter Einfluß oder als eine Folge des Vordringens der Träger der Grubengrabkultur in das Donaugebiet und die Karpaten—Balkan-Zone entwickeln. Als die erste Kultur der Neuzeit könnten wir Cernavoda III (Cernavoda III-Boleraz) kennzeichnen, mit der ein neuer Stil be-

¹³ I. Ecsedy, 1979, 11.

¹⁴ S. Morintz — P. Roman, 1968, 46 ff. Abb. 1; Derselbe, 1973, 260 f. Abb. 1.

¹⁵ Добруджа, 59.

¹⁶ *Ibid.*, 61; S. Morintz — P. Roman, 1968, 62—70; P. Georgieva, *Studia Praehistorica* 9, Sofia 1988, 143 ff. Abb. 11—25.

ginnt, der sich durch die Badener-, Kostolac-, Vučedol und Coto-feni-Kultur entwickelt. Mit ihrer Entwicklung füllen sie zeitlich die zweite Hälfte des Äneolithikums in diesem Raum.

Die Cernavoda III-Kultur hielt sich nicht lange im Raum der unteren Donau und in Dobrudža auf. Ihre relativ bescheidenen Überreste an der Fundstätte Djalul Sofija (Sektor C und D) in Cernavoda, Tuzla bei Constanca, Veliko (Goljamo) ostrvo bei Durankulak und an einigen anderen Fundorten zeigt, daß es sich um eine kurzlebige aber bedeutende Erscheinung handelt, wo es zu einer Berührung zweier Kulturkreise kam: dem pontisch-steppenhaften und dem Donau-Balkan-Kulturkreis.¹⁷ In einer breiteren, historischen Umgebung wäre das der Horizont, den wir einerseits als Cernavoda III-Ezero A-Troja I und andererseits als Cernavoda III-Boleraz-früher Badener kennzeichnen könnten. In diesen Relationen tritt die Cernavoda III-Kultur als ein bedeutendes Bindeglied zwischen der Tripol'je-Gruppe vom Typ Usatovo, der Ezero-Kultur des Balkans und zuletzt der pannonischen Badener-Kultur auf. Diese Rolle konnte Cernavoda III in erster Linie dank ihrer Beweglichkeit realisieren, die die Komponente der Viehzucht in der Wirtschaft auferlegte. Die Überreste von Rindern, Schafen, Ziegen und einer großen Menge an Pferden sowie bescheidene architektonische Spuren auf offenen Siedlungen verweisen auf ein kurzes Aufhalten der Bevölkerung an einem Ort.

Aus dem unteren Donauebiet breitete sich die Cernavoda III-Kultur entlang dem Donaulauf in Richtung Westen, zu den südlichen Ausläufern der Pannonischen Tiefebene schnell aus, wobei sie eine lokale Variante formte — den Cernavoda III-Boleraz-Typ — und von dort, als eine ausgeprägte Kultur der Viehhaltung weiter nach Norden und Westen. Auf sie stößt man in Österreich (Donnerskirchen, Schwechat), in Ungarn (Pilismarot-Basaharc), in der Slowakei (Beladice, Nitransky Hradok) bis nach Südpolen im Norden.¹⁸ An den Fundorten im jugoslawischen Donauebiet ist sie ausschließlich an Flüssen, in Tiefebene anzutreffen (Brza Vrba bei Kovin, Gradina am Bosut bei Šid oder Mostonga bei Odžaci), selten in der vertikalen Stratigraphie mit anderen Kulturen.¹⁹

Betrachtet durch das Modell der sukzessiven Verschiebung der Steppenvölker von Osten nach Westen (eine große Bedeutung für die Disposition der Kulturen und ihr weiteres Schicksal), kam es zur Bildung eines starken Post-Tripol'je-Zentrums im Gebiet von Basarabija, der untere Donau und bei Dobrudža. Die ersten Betroffenen waren, wie wir anfangs sahen, die Gruppen der späten Tripol'je-Kultur und daraufhin auch die Kulturen des Gumelnita-Karanovo VI-Komplexes. Der Druck, den die neuen Kulturen auf die

¹⁷ Добруджа, 61—62; S. Morintz — P. Roman, 1973, 267 f. Abb. 5; N. Tasić, 1983, 27; Derselbe, 1983a, 27.

¹⁸ I. Torma, 1973, 483 ff.; V. Pavukova-Nemejcova, 1973, 297 ff.; Derselbe, 1974, 237 ff.

¹⁹ N. Tasić, 1983, 27 ff. Derselbe, 1983a, 27—32.

benachbarten Gebiete üben, in Richtung Westen auf den Bubanj-Salcuta-Krivodol-Komplex, hat eine Verschiebung der autochtonen Bevölkerung nach Süden und Südwesten und die Kräftigung der sekundären Zentren im Nišava-Tal, auf Kosowo und in Pelagonia zur Folge.²⁰ In der nächsten Phase verdrängen die Träger der Cernavoda III-Kultur zur Gänze die Gruppe des »Scheibenhenkel-Horizonts« und lösen im breiteren Raum zahlreiche frühe Kulturen des Äneolithikums definitiv ab.

Das Vorrücken der Cernavoda III-Kultur in Richtung Westen wurden durch das Auftreten der Grubengrabkultur auf dem Territorium der südlichen Ukraine, Moldawiens, Moldaus und Dobruđa hervorgerufen. Biologisch stark, außerordentlich mobil dank Pferden und Wagen, und mit einem großen Appetit gegenüber Kupfer- und Erzvorkommen des Karpaten- und Balkanraumes, hielten sich die Träger der Grubengrabkultur nicht in den Stepenregionen auf, obwohl diese ihrer Nomadenwirtschaft entsprachen. Sie wurden auch nicht von der Donau und den Gebirgsmassiven der östlichen und südlichen Karpaten aufgehalten, sondern drangen in einer starken Welle sehr schnell nach Westen vor, bis zur Pannonischen Tiefebene, wobei sie einige der Kulturen, die in diesen Gebieten noch nicht Fuß gefaßt hatten, verdrängten oder assimilierten. Zahlreiche Tumuli in Nordbulgarien (von Plačidol im Osten bis Tarnava im Westen) weiterhin in Rumänien (Verbița, Brailița, Seaca de Cîmp), in der Vojvodina (Uljma, Vojlovica, Jabuka bei Pančevo, Grabhügel bei Perlez, Čoka, Novi Kneževac), im ungarischen Theißgebiet (I. Ecsedy erwähnt 45 erforschte Tumuli) verweisen auf eine starke Welle, die diese Gebiete erfaßt hat.²¹ Die meisten dieser Tumuli zählen im wahrsten Sinne des Wortes zur Grubengrabkultur. Das sind Tumuli mit zentralen Gräbern, Holzkonstruktionen, mit Toten auf Binsenmatten und Ocker, mit dem die Toten bestreut wurden. In einem Fall in Plačidol (Hügel 1, Grab 1) war der Tote auf einem Wagen bestattet.²²

Die zeitliche Lage dieser großen, letzten, äneolithischen Welle aus der Steppe, die zur Pannonischen Tiefebene im Westen vordrang, wurde dank stratigraphischen Angaben und der Tatsache bestimmt, daß manche Tumuli der jüngsten Periode mit Erde zugeschüttet waren, in denen Gefäßfragmente anzutreffen waren: Cernavoda III (Ketégyháza in Ungarn), Badener-Kultur (Perlez, Aradjanska humka bei Kikinda) oder Cotofeni-Kultur (Dealul Velii in Rumänien).²³ Für die Chronologie der Grubengrabkultur in den

²⁰ N. Tasić, 1975, 51 ff.

²¹ V. Zirra, 1960, 97 ff.; I. Ecsedy, 1979, 14 ff.; B. Jovanović, 1975, 9 ff.; N. Tasić, 1983, 23—26, Karta 2, Abb. 1—2; Lj. Bukvić, 1987, 87 ff.; M. Girić, 1987, 71—76; P. Medović, 1987, 77 ff.; N. Vlása — M. Takacs — Gh. Lazaroviciu, 1987, 107—119; I. Panajotov — V. Dergačov, 1984, 99 ff.; E. Comsa, 1991, 85—86.

²² I. Panajotov — V. Dergačov, 1984, 107 f. Abb. 2—4.

²³ I. Ecsedy, 1979, 30 ff. Fig. 1; M. Girić, 1987, 72—73; N. Vlása — M. Takacs — Gh. Lazaroviciu, 1987, 118 ff.

südlichen Teilen der Pannonischen Tiefebene ist jedoch die Angabe am bedeutendsten, daß der Tumulus Jabuka bei Pančevo über einer Kostolac-Siedlung gebildet wurde, und daß das Grab der Grubengrabkultur ein Haus der Kostolac-Kultur durchschnitten hat.²⁴ Dank dieser Angabe sowie dank noch einigen anderen (der Vučedol-Tumulus bei Batajnica und Vojka in Srem) kann geschlußfolgert werden, daß die jüngsten Gräber der Grubengrabkultur dem alleinigen Ende des Äneolithikums angehören, im mitteleuropäischen Sinne der Zeit Ende der Cotofeni-, Kostolac- und Vučedol-Kultur.

Das Aufstellen genauer relativ-chronologischer Beziehungen zwischen den Kulturen der südlichen Ukraine, Moldawiens und dem unteren Donaugebiet sowie jener, die sich im Laufe des Äneolithikums im jugoslawischen Donaugebiet entwickeln, ist keine einfache Aufgabe. Sie wird einerseits durch die große Entfernung und andererseits durch die allmähliche Penetration der Steppenkulturen in Richtung Westen erschwert, die eine längere Zeitspanne währten. Vor allem, wenn sich dies auf den Durchbruch der Grubengrabkultur bezieht. Ihre Erscheinung in der Dnjestr-Donjec-Zone ereignete sich im Vergleich zu den Tumuli der Grubengrabkultur in dem jugoslawischen Donaugebiet (Vojlovica, Jabuka bei Pančevo) sicherlich 300 bis 500 Jahre zuvor.

Unter dem Risiko, daß wir ungenügend präzise sein werden, geben wir einige relativ-chronologische Rahmen der Kulturen wieder, von denen in dieser Studie die Rede war:

a) Zur Zeit der Tripol'je B I/II — Cucuteni A4 südlich und westlich dauern die Gumelnica-Karanovo VI- und ihr Nachbar die Bubanj-Salcuta-Krivodol-Kultur an. Im jugoslawischen Donaugebiet entwickelt sich die Salcuta IV-Kultur (Scheibhenkel-Horizont) und nördlich von ihr die Bodrogekerezstur-Kultur.

b) Im Laufe der späten Tripol'je-Kultur (Usatovo, Vihvatinci, Gorodište u.a.) bildet sich im unteren Donaugebiet (Dobrudža, Muntenia) die Cernavoda I-Kultur, die die langwierige Entwicklung der äneolithischen Agrarkultur in diesen Gebieten abbricht. Dieser Zeit, oder unmittelbar vor ihr, gehören auch die ersten »Steppenelemente« an, darunter Steinszeptren und Gräber vom Typ Decia Muresului-Csongrád. Sie bilden den ältesten Horizont der Nomadenstämme im Karpatenbecken.

c) Das Ende der späten Tripol'je-Kultur ist an den Durchbruch der Träger der Grubengrabkultur aus dem Raum zwischen den Flüssen Djestr und Donez gebunden. Zur Zeit der Stabilisierung der Grubengrabkultur im Raum zwischen Dnjestr und Pruth bildet sich südlich, im unteren Donaugebiet, die Cernavoda III-Kultur. Von hier aus breitete sie sich nach Westen aus, entlang dem Donaulauf in der Pannonischen Tiefebene, wobei sie den Kern des zukünftigen Baden-Kostolac-Vučedol-Komplexes bildete.

²⁴ Lj. Bukvić, 1987, 85; N. Tasić, 1983, 23, Abb. 1—2.

d) Zur Zeit des Vorstoßes der Grubengrabkultur im unteren Donauegebiet entwickeln sich im Westen: die frühe Cotofeni-Kultur in Rumänien und die Badener-Kultur in der Pannonischen Tiefebene.

e) Die Ankunft der Träger der Grubengrabkultur im rumänischen und jugoslawischen Donauegebiet fällt in die Zeit der späten Cotofeni-Kultur (Cotofeni II-III) einerseits und der Kostolac-Kultur andererseits. Die Ausbreitung der Grubengrabkultur in Richtung Westen kennzeichnet den jüngsten Horizont der Stepkenkulturen in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone. Das ist auch das Ende des Äneolithikums im mitteleuropäischen Sinne in diesen Gebieten.

f) Aufgrund unkalibrierter Angaben, die mit der C-14 Analyse erhalten wurden, würde die mitverfolgte Entwicklung der Kulturen in die Zeit zwischen 3.000 und 2.200 v.u.Z. fallen.

РЕЛАТИВНО ХРОНОЛОШКИ ОДНОС ПОЗНЕ ТРИПОЉСКЕ КУЛТУРЕ И ЕНЕОЛИТСКИХ КУЛТУРА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПОДУНАВЉА

Резиме

Захваљујући појави импорта предмета једне културе на подручју друге, затим постојању међусобних утицаја као и ширих миграционих покрета који током енеолита захватају простор од севернопонских области па до Карпатског басена, могу се поставити шири хронолошки односи бројних култура које се на овим просторима развијају. Уз ризик да не буде довољно прецизан због велике територије која је у раду обухваћена, учињен је покушај стварања једне синхронистичке табеле са пет хоризоната у којима се културе развијају. На основу непосредних додира и индиректних података предлажу се следећи односи:

а) У време Трипоља В I/II — Cucuteni A4 културе, јужно и западно од њих завршавају свој развојни пут Gumelnita, Караново VI и њихови суседи Бубањ—Salcuța—Криводол.

б) Током позног Трипоља (Усатово, Вихватинце, Городиште и др.) остварују се чврћи контакти са доњим Подунављем (Добруца, Мунте-нија). Две значајне појаве припадале би овом времену: формирање Cernavoda I културе са једне и појава најстаријих „степских елемената“ на овим просторима које означавају камени скиптри, гробови типа Decia Mureșului-Csongrád и дугачки кремени ножеви са друге стране. Под притиском нове културе долази до померања Salcuta IV («Scheibhenckel») према западу на подручје Vodrogkerezstur културе.

в) Дефинитиван нестанак позних трипољских група последица је процора носилаца јамне културе из међуречја Дњестар—Доњец према међуречју Дњестар—Прут. Јужно, у доњем Подунављу, у ово време долази до формирања Cernavoda III културе у којој се налазе усатовски елементи (нетрипољског порекла — грубе посуде, цик-цак мотив, зарези ноктима око обода судова итд.).

г) Ширење Cernavoda III културе према западу може да се протумачи постепеном пенетрацијом носилаца јамне културе у доње Подунавље. Краткотрајна Cernavoda III култура, додиром са панонским групама, брзо еволуира у Cernavoda III-Boleráz, а одмах затим у баденску културу са којом започиње дуготрајан баденско-костолачко-Cotofeni-вучедолски развој.

д) Завршна фаза ширења јамне културе према западу припада времену краја Coţofeni културе (II—III по P. Romanu), млађој костолачкој (Костолац II по Н. Тасићу) и раној вучедолској култури. Гробови под хумкама (јамни гробови са дрвеном конструкцијом, „асуром“, окером) као што су „Три Јабуре“ и Војловица код Панчева, као и бројни тумули у мађарском Потисју које наводи I. Escedy припадају овом времену.

У апсолутним цифрама (некалибрираних C-14 података) пет временских хоризоната који су наведени припадали би распону између 3000 и 2200 године пре н.е. Последњи, пети хоризонт, означава и крај енеолита на овим просторима.

LITERATUR

- Berciu D.,
1962 *Zoomorphic sceptre discovered in the PR Bulgaria and its cultural and chronological position*, Dacia VI
- Bukvić Lj.,
1987 *Die ältesten Hügelbestattung in südlichen Banat*, Simposium Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der Äneolithischen Periode, Beograd
- Comşa E.,
1991 *Cucuteni und nordpanonischen Verbindungen, Die Kupferzeit als historische Epoche*, Saarbrücken
- Дергачев В. А.,
1986 *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*, Кишинев
- Дергачев В. А. — Манзура И. В.,
1991 *Погребальные комплексы позднего Триполья*, Кишинев
- Добруджа,
1984 *История на Добруджа*, Том I, БАН, София
- Dumitrescu V.,
1972 *Din nou despre sceptrele de piatră formă de cap de cal*, Pontica 5
- Escedy I.,
1979 *The People of the Pit-grave Kurgans in Ester Hungary*
- Гарашанин М.,
1973 *Праисторија на тлу Србије*, Београд
- Girić M.,
1987 *Die Erforschungen der äneolithischen Hügelgräber in nordöstliche Banat*, Syposium, Hügelbestattung..., Beograd
- Яровой Е. В.,
1990 *Курганы энеолита — эпохи бронзы Нижнего Поднестровья*, Кишинев
- Јовановић Б.,
1975 *Тумули степске културе јама у Подунављу*, Старица XXVI
- Morintz S. — Roman P.,
1968 *Aspect des Ausgangs des Äneolithikums und der bergangsstufe zur Bronzezeit in Raum Niederdonau*, Dacia XII
- 1973 *Über die Übergangsperiode vom Äneolithikum zum Bronzezeit in Rumänien*, Symposium Über die Entstehung und Hronologie der Badener Kultur, Bratislava
- Nemejcová-Pavukova V.,
1973 *Zur Ursprung und Chronologie der Boleráz-Gruppe*, Symposium., Bratislava
- 1974 *Beitrag zu Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener-Kultur*, Sl. Arch. XXII
- Panajotov I. — Degračov V.,
1984 *Die Ockergrab Kultur in Bulgarien*, Stud. Praeh. 7

- Патакова Э.,
1979 *Усатовское поселение и могильники*, Киев
- Шмагль Н. М. — Черяков И. Т.,
1970 *Курганы степской части междуречья Дуная и Днестра*, Материалы по археологии северного причерноморья, Одеса
- Tasić N.,
1975 *Der Einbruch des Salcuța—Bubanĵ—Krivodol—Komplex auf den Balkan*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XIV, Sarajevo
- 1982/83 *Das Problem der sukzessiven Migration während des Äneolithikums im Karpaten—Donautal—Balkan—Gebiet*, Arch. Jug. 22—23
- 1983 *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*, Београд
- 1983a *Die Cernavoda III-Kultur und der Zerfall früher äneolithischer Kulturen des jugoslawischen Donaauraum*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XXI, Sarajevo
- 1991 *Migrationsbewegungen und Periodisierung der äneolithischen Kulturen des Nordpontischen Gebietes und der Balkan-Donauregion*, Symposium Historische Epoche, Saarbrücken
- Telegin D. Ja.,
1973 *Середньо-стогівска культура епохи міді*, Киев
- 1978 *Über kulturelle Kontakte zwischen der neo-äneolithischen Bevölkerung des Nordpontischen Gebietes und der Balkan-Donauregion*, Symposium Hügelbestattung..., Beograd
- Тодорова Х.,
1986 *Камено-медната епоха в България*, София
- Torma I.,
1973 *Die Boleráz-Gruppe in Ungarn*, Symposium Bratislava
- Vžarova Z.,
1985 *Zoomorphes Zepter aus Kĵulevča, bez. Sumen*, Stud. Praeh. 8
- Vlassa N. — Takacs M. — Lazarovici Gh.,
1987 *Die Hügelgräber aus dem Banat und Siebenbürgen aus der spätäneolithische Periode*, Symposium Hügelbestattung..., Beograd
- Zirra V.,
1960 *Культура погребения с охрой в закарпатских областях РНР*, Материалы и исследования..., Кишинев
- Zbenovich V. G.,
1973 *Cronology and Cultural Relations of the Usatovo Grup in the USSR*, Symposium..., Bratislava

Зорица КОСТИЋ
Филозофски факултет
Београд

ПРЕОБРАЖАЈ ГРАДА У РАЗДОБЉУ V—VI СТОЛЕЋА

УЗ КРАТАК ОСВРТ НА ТЕРИТОРИЈУ БИВШЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ

Апстракт. — У чланку се говори о променама које су у раздобљу од неколико векова постепено довеле до појава које ће, пратећи једна другу и проузрокујући нове, као коначан исход имати упадљиво осиромашење градског становништва, његову миграцију из малих и средњих градова у оне веће. Ова дезинтеграција градског бића у смислу његове рурализације биће праћена и све наглашенијом улогом градских бедема који се појављују као императив новог времена, због учесталих и све озбиљнијих варварских напада. То ће изазвати промену топографске слике нових насеља. И коначно, појављује се хришћанство, чији ће утицај бити пресудан у свим областима градског живота. Нске од ових појава аутор прати на касноантичким градовима бивше југословенске републике Македоније.

Обично при сваком тумачењу живота у прошлости, поготову у време антике, полазне тачке постају градови: све започиње и све се дешава у њима и око њих, јер они као природна, административна и културна средишта ширих или ужих простора стоје као окосница задовољавања свих потреба тадашњег човека. Период 5—6. века бележи извесне промене чији зачеци сежу у столеће-два раније. Те су промене, као уосталом и већина догађања у људској прошлости, започеле неприметно, нагомилавале се постепено, мењале затечено, не дајући могућност својим савременицима да их пажљиво прате, анализирају, схвате, па коначно предвиде и исход овог вишевековног процеса, чије ће се окончање одвијати и током 7. столећа. Шта се, заправо, догађало са градом у том дугом раздобљу?

Иако не представља првобитни начин живљења, нити основну форму насеља, град као да је у антици за одређено време по-

стао све то. Имао је своју територију, *χώρα πόλεως*, своју самоуправу, велики степен независности од државне администрације. Привредно-економске везе града и мањих насеља његове области биле су веома тесне и разгранате на обострану корист. Град као центар непољопривредних делатности, трговине и занатства, задовољавао је аграрне потребе са обрадивих површина своје шире околине, док су становници околних села трговином долазили до неопходне занатске робе произвођене у граду. Управа у полису била је поверена народној скупштини и курији — муниципалном сенату. Али с временом чланови курије — касноримски сталез куријала, тј. античка муниципална аристократија је сиромашила, њене компетенције и права су се смањивали и од владајућег, управног тела стара полисна организација, курија, постаје само извршни орган нове социјалне снаге у граду — епископа, цркве и угледних грађана, тј. крупних независних земљопоседника. Градска самоуправа се ограничава увођењем нових звања, куратора и дефензора.

Трговачко и занатско становништво постепено напушта мање, па и средње градове, и одлази у велике урбане центре, где је стална потреба за њиховом понудом непрекидно нарастала насупрот ситуацији у мањим градовима у којима су они постали сувишан, непотребан сталез. До овог обрта дошло је због таквог осиромашења куријала, тако да они који су некада били главни потрошачи, корисници трговачких и занатских услуга то више нису могли да буду. Најбогатији земљопоседници одлазили су у велике градове, који су им нудили све погодности, док су средњи земљопоседници одлазили на село и тамо на својим имањима организовали сву себи потребну производњу. У градовима су остајали они који нису имали куда да оду, смањених материјалних могућности, па и смањених потреба. Таква смањена потрошња изазвала је пад робне производње, а консеквентно томе и пад занатства и трговине. С друге стране осиромашење курије и муниципалне „касе“ неминовно је водило немогућности одржавања бројних видова муниципалног живота. Недостајала су средства за одржавање комуналних услуга — водовода, канализације, локалних путева, градских купатила, школа, административних зграда и сл. О изградњи нових објеката није могло бити говора у оваквим условима, а и рестаурација постојећих изискивала је велике издатке. Тако су мањи градови постепено губили свој урбани лик и овако оронули и напуштени, привредно уназађени почели су се претварати у села.¹ Овакав распад урбаног живота последица је у крајњој линији све присутнијег распадања већ превазиђених друштвено-економских односа. Робовски рад, иако заступљен у огромном проценту, више нити је био продуктиван, нити је као такав могао да обезбеди даље одржавање робовласничког система. Да је то тако постаје очигледно

¹ Г. Л. Курбатов, 1971, 51.

већ од средине 4. в. Пето и шесто столеће одражавају време интензивног пропадања и постепених промена, а потпуни слом наступио је у првој половини 7. века. Велике економске промене дешавају се управо у раздобљу 5—7. столећа. Око 7. в. усавршава се технологија гвозђа што омогућава појаву нових лаких пољопривредних алатки које, са своје стране, унапређују и олакшавају узгајање житарица. Преовлађујућа постаје сеоска економија и користећи углавном природне могућности и не уништавајући природну околину, она остаје у складу са природом.² Тако су промене економског и друштвеног система проузроковале и нестајање важне особености античког света — владавине града над селом. „Тек у позној антици село предњачи испред града као носилац нових друштвено-напредних снага.“³ То ће бити карактеристика наредне друштвено економске формације — феудализма.

Иако је сам унутрашњи развитак касноантичког полиса, још од владавине Константина, ишао у правцу пропадања и запуштања многих малих градова,⁴ не може се у оваквом контексту мимоићи ни значајна улога све чешћих, трајнијих, па тиме и опаснијих варварских упада на територију Царства. Али чињеница је да они нису били одлучујући у овој урбаној дезинтеграцији. Међутим овакве околности проузроковале су другу врсту промена, која се такође односила на мали антички полис: он се све више претварао у град-тврђаву. То претпање је отишло тако далеко да више ни савременицима појам полиса није био потпуно јасан. Појам града, нарочито у 6. веку, почео је да се мења, разводњава, проширује неким новим садржајима и да добија све више квантитативна, а губи квалитативна својства.⁵ Чак се и у списима из средине 6. века запажа извесна термилошка неопредељеност око појмова *πόλις* (град) — *κάστρον* (тврђава). Из увода у нов. XXVIII види се да ни сам Јустинијан није увек био начисто да ли једно насеље означити као полис или кастум.⁶ Али једно је сигурно: средином 6. века ова два појма се међусобно нису искључивала, негирала.

Ово нарастање „војне“ терминологије, како је то Курбатов нагласио,⁷ везано је за измену самог карактера града. То више није онај мали полис с почетка антике са својом скоро геометријском правилношћу пројектовања улица и инсула, лепом, технички квалитетно изведеном архитектуром, неопходним грађевинама које су давале урбани печат насељу. Његово обележје као

² О великом значају анализе пољопривредне производње за тумачење квалитативних промена у друштву cf. Joachim Henning, 1987; Klaus Randsborg, 1990, 122—127.

³ Ф. Папазоглу, 1957, 2.

⁴ Г. Л. Курбатов, 1971, 46.

⁵ D. Claude, 1969, 201.

⁶ Just. nov. XXVIII, Praef, 212.

⁷ Г. Л. Курбатов, 1971, 60—61.

средишта трговине, занатства и образовања остаје и даље, али је садржај свега тога доста измењен. Град сада постаје центар одбране свог региона и као такав добија сопствену фортификацију која њему и околном становништву обезбеђује једину могућу заштиту у ова немирна времена варварских лутања.

Таква улога града изазива промену и топографских услова његовог постојања: градови се повлаче у брда, где је могућност одбране неупоредиво већа. Структура фортификационих објеката, куле, смештај града и бројни други елементи потчињени су успешном дефанзивном иступању. Очигледно је да до оваквог премештања, „подизања“ градова није могло доћи у претходним временима, када је град био доста отворен и готово нераскидљив од своје аграрне територије. А сада овако „уздигнут“ над својом околином, затворен, заштићен од непријатељских напада плаћао је своју сигурност изолацијом. Задовољење свих својих потреба становници су морали тражити углавном у оквиру градских бедема. Оваква аутаркичност малих рановизантијских градова-тврђава у многаме је подсећала на живот будућих феудалних земљопоседника.

И најзад још једна велика измена у градском бићу, која је такође започела од Константинове владавине а врхунац достигла у 6. веку, јесте готово несхватљиво растући утицај нове религије. Хришћанство је својом црквеном организацијом запосело сва важнија места у градској управи и врло утицајна места у целом Царству, па су црквени представници по градовима — епископи, иступајући често у улози дефензора,⁸ приграбили сву власт у градској општини. Епископ као најотменији представник полиса уз сарадњу са градским првацима одлучује о свим областима муниципалног живота. Поставши веома богата, хришћанска црква је разгранала своју делатност и као таква била је у могућности да са власти потпуно потисне ослабљене муниципалне институције. Зар се запостављена и осиромашена курија у погледу личног финансирања и својих материјално-инвестиционих могућности могла поредити са вртоглаво нарастајућим богатством хришћанске цркве?

Црква је продрла у све сфере привреде, у област васпитања и образовања.⁹ Изградњу, оправке, одржавање, функционисање свих објеката у граду обезбеђивала је црква. Зато је и број културних објеката нове религије немерљиво растао.

Неки истраживачи, истичући уништење курије, као превазиђеног и запарложеног облика градске управе, за веома позитиван

⁸ Дужност дефензора уведена је у другој половини 4. века са задатком да штити град од изнуђивања царских чиновника. Међутим, с временом они се од заштитника претварају у главне властодршце града, cf. А. Д. Удаљцов, Ј. А. Космински, О. Л. Вајнштајн, 1969, 9. Закон који 409. г. доносе Хонорије и Теодосије јасно указује да ће дефензори бити постављени одлуком епископа, свештенства, хонората (великодостојника), посесора (средњих земљопоседника) и куриала, cf. Cod. Just. I, 55, 8, 161.

⁹ Г. Л. Курбатов, 1971, 185—186.

потез, сматрају да је ово ново, црквено уређење дало граду здравији и снажнији живот, па у складу с тим истичу 6. век као врхунац источноримског градског бића.¹⁰ При том се позивају на археолошки потврђену изградњу бројних раскошних црквених грађевина по многим градовима Источног Царства, сматрајући да тако разграната грађевинска делатност не би била могућа у условима осиромашења и нестајања полиса. Таква схватања само потврђују већ раније наведено мишљење колико се појам града у времену 5—6. века радикално изменио, тако да је и међу истраживачима изазвао поремећај критеријума примењених на појам града. Да ли се као доказ економског и друштвеног просперитета града може позивати само на богату и маштовиту црквену архитектуру, раскошне интеријере украшене мозаицима, штукатуром, рељефима? А шта се у исто то време одиграло на пољу профаног грађевинарства? Које се необичности и новине запажају при археолошким истраживањима касноримских градова, и да ли оне представљају, у односу на претходну епоху, успон или пад? А са друге стране, архитектура је само једно у низу обележја урбаног живљења, па се искључиво на основу ње не може ни судити о одумирању, односно оживљавању полиса.

Мада конкретни примери говоре о нестајању неких малих полиса, град, генерално посматрано, не одумире потпуно. Он се преображава и у том модификованом облику улази у епоху раног феудализма.¹¹ Тако се процес, који је постао видљив од половине 4., а трајао до половине 7. века, укратко може описати као процес дезинтеграције, аграризације, тј. рурализације, милитаризације (фортификације) и хришћанизације касноантичког полиса.¹² Ово последње обележје губи своју вредност увођењем тематског уређења од стране Ираклија (610—41), чиме је даљи успон епископске власти у граду био потпуно прекинут.¹³

Пети и шести век и сви догађаји и промене ношене и изазване њима захтевали су од сваког новог византијског владара да велики део својих личних и општих способности и могућности усредреди на јачање одбрамбене моћи Царства. Бескрајне линије његових граница постајале су све несигурније, варварски упади све безобзирнији. Па и у време када су воде Средоземља запљускивале само византијске обале, опасност је била ту, присутна и јака, јер је велика територија Царства била угро-

¹⁰ Op. cit., 196; D. Claude, 1969, 228: »Es kann Zweifel daran bestehen, das 6. Jh. eine Blütezeit des oströmischen Städtwesens war«.

¹¹ По мишљењу Курбатова, 1971, 5, 8—9 век представља време снажне дезурбанизације у Византији; исти аутор на стр. 75 каже: „... постепено оживљавање градског живота Византије почиње крајем 8., почетком 9. века. У прво време градитељство у њима носило је преовлађујуће војни карактер.“

¹² D. Claude, 1969, 229; о овим збивањима у Илирику В. Половић, 1982, 545—566.

¹³ D. Claude, 1969, 157.

жена „на свакој стопи“. Балканско полуострво је било једна од „горућих“ зона.

Сагледавши то, цар Теодосије II (408—450) је почетком 5. века покушао да санира последице претходног столећа (готска пустошења крајем 4. века) и започео је обнову и јачање свих пострадалих тврђава дуж дунавског лимеса и у унутрашњости. Године 408. у Цариграду је заједно са императором Хоноријем издао закон, упућен управитељу префектуре Илирик, а поводом великих визиготских рушења, нарочито у раздобљу 395—397. године: овим законом се целокупно становништво, без обзира на привилегије и на своју имовинску моћ, али у складу са њом, приморавало да учествује у изградњи градских бедема и у снабдевању храном македонских и грчких области које су овим пустошењима највише страдале.¹⁴

413-те године подигао је око Константинопоља бедеме који ће постати и остати узор многим провинцијским градовима у организовању, изградњи, јачању сопствене одбране.

Друга етапа на пољу фортификације започиње у време владавине Анастасија (491—518) крајем 5. и почетком 6. века. Његов најпознатији подухват у тој области је изградња дугог зида, који се на око 65 km испречио пред престоницом спајајући обале Црног и Мраморног мора.

Последња етапа у којој се, сигурно не случајно, врхунац византијског војног градитељства подударио са највећим територијалним опсегом Царства, одвијала се у годинама Јустинијанове владавине (527—565). Покретач ових обимних и успешних грађевинских подухвата била је царева тежња да држави обезбеди војну сигурност. Тако је започео процес изградње и формирања рановизантијског заштитног система, чији је носилац и окосница постао добро утврђен град. Томе су водиле и неке друге друштвено-историјске околности.¹⁵

Велики градови у прошлости настајали су обично у плодним и лако приступачним долинама, чије су погодности и омогућавале њихов економски, политички и културни просперитет. Уколико су успели да преживе збивања 3—4 века и да у наредно столеће уђу са бар делимично сачуваним својим некадашњим урбаним обележјима, започињао је процес њиховог уклапања и прилагођавања новим војно-административним захтевима; њихов, сада непогодан положај поправља се изградњом солидних градских бедема, или обновом и јачањем већ постојећих. То показује да се одбрамбени бедеми не јављају као нов елемент у градској топографији,¹⁶ али је њихово значење до те мере увећано да постаје пресудно за само схватање појма града.

¹⁴ Cod. Theod. XI. 17, 4, 605.

¹⁵ О томе у претходном поглављу.

¹⁶ D. Claude, 1969, 39, 102.

У ово доба град је морао да пружи уточиште и сигурност и свом и околном становништву, а без јаких бедема то је било немогуће. То би, даље, значило да нема никакав војно-административни значај и као таквог становници би га напуштали, а без људи он би губио и последње обележје града.

Према томе — град, могло је да значи само једно — утврђени град. Ово обележје односи се углавном на 6. век, али су и раније, што је уочљиво у многим документима, као најпогодније обележје града коришћени бедеми.¹⁷

На територији данашње Републике Македоније није било оних заиста великих полиса које су баш овакви услови довели да услед огромног прилива околног становништва проширују своје бедеме,¹⁸ тј. територију обухваћену њима, и да постају значајни и војни, и стратешки, и економски центри. Наши стари градови, Хераклеја, Стоби и тд. нису имали тако моћне бедеме да би становници у њима без страха ишчекивали непријатељске хорде изузев, можда, града Лихнида. Њихове зидине јесу обнављане, можда последњи пут после Атилиних продора, али у одсуству већег броја војника нису пружале праву сигурност. Међутим, становништво се ипак примичало њима и зато су настајала незаштита мања подграђа — ЈЗ у Стобима, западно у Хераклеји, јер безбеднијих места у тим долинама није било.

Ове наше градове не можемо уврстити у категорију малих и средњих полиса (мада су по величини то били), који су свој ранији економски и политички значај изгубили, а у очима својих савременика и даље остали градови, јер су, трансформишући свој карактер у правцу војно-одбрамбене функције, постали градови-тврђаве. Број таквих градова у Источном Царству је био велики. Истина је да су ови наши градови много изгубили од својих некадашњих карактеристика, да су постајали црквени центри, што је такође обележје те групе малих и средњих полиса, али никада нису били моћне, неосвојиве тврђаве, јер за то нису имали ни положај, ни модерну фортификацију, ни велику војну посаду.¹⁹

¹⁷ Оп. cit., 200 аутор помиње да су градови у инсигнијама виших службеника касне антике представљани градским бедемима. Такав је случај на пр. и на Појтингеровој табли.

¹⁸ Такви су на пр. били Атина, Истрос, Јерусалим, cf. D. Claude, 1969, стр. 41.

¹⁹ Маријан Слабе, 1987—1988, 195—201, користећи резултате археолошких истраживања у Словенији, издвојио је четири основна типа насеља која су на тој територији, а подела је, чини се, прихватљива и много шире, егзистирала у периоду 5—6 века: 1. ранија урбана насеља настала у долинама, близу саобраћајница (ова насеља пропадају) 2. нова насеља која се подижу на уздигнутим местима 3. појединачни, индивидуални насеобински објекти (*villae rusticae*, поштанске постаје) 4. утврђења војничког карактера.

Друкчији је случај, међутим, био са мањим насељима,²⁰ можда и некадашњим војним логорима, који су се пре овог доба, у 3. или 4. веку подизали на донекле заштићеним, мањим узвишењима, у речним окукама, по страни од прометних путева. Освајање оваквих места било је заиста веома тешко.²¹

Таква насеља могла су се, и јесу, претварати у градове-тврђаве. Зидине некадашњег римског каструма су се обнављале, он се претварао у акропољу — горњи град, где се смештао црквени и управно, тј. војно-административни апарат. Под његовом заштитом на нижој тераси настајао је доњи град, заштићен моћним бедемима.²²

Некада су бедеми били удвајани, обично на местима потенцијалних непријатељских продора: унутрашњи бедем (μέγα τεῖχος) грађен је солидније, од већих комада ломљеног камена са доста кречног малтера, са јаким кулама, утврђеним портама и обично је дебли и виши од спољашњег бедема, предзида ἔξωτερος тј. протείχις).

У градњи овог другог често није коришћен малтер, а пошто се налазио под заштитом унутрашњег бедема, изостале су и куле (не увек!). Простор између ова два бедема био је намењен маневрисању и означен је као περίβολος. Да би се одбрамбена моћ овакве тврђаве повећала дешавало се да најугроженија страна буде заштићена и прокопавањем рова, који је, уколико су то услови дозвољавали, био испуњен водом.

На нашој територији досад није констатован ниједан пример прокопавања рова дуж свих зидова утврђења. Овакав троделни одбрамбени систем примењен је први пут почетком 5. века при градњи Теодосијевих бедема око Константинопоља, тако да појави наших утврђења са сличном заштитом ово представља *terminus post quem*. При вођењу фронталних напада овакав систем био је скоро неосвојив. Непријатељ је не ретко испред рова

²⁰ За овај одељак коришћени су углавном подаци из књиге И. Микулчића, *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје, 1982, у којој је он систематизовао резултате својих дугогодишњих теренских искустава обогатене великим познавањем литературе из ове области.

²¹ Надморска висина оваквих македонских насеља обично је износила око 500 м: Маркови Кули, највиша кота 568 м; Горно Нерези 510—530 м, Давина-Чучер 532 м, док највиша кота, тј. акропола лежи 230 м изнад реке, што није уобичајена висина за насеље; Говрлево 620 м; Калата у окуци реке 526 м; Таор 300 м; Зелениково, готово скривено од вардарског пута, 300—320 м; рефугијум на Деволу 441 м, али било је и оних који су уздизали и много више, на пр. Секуличко Градиште на 1000 м, Јустинијановска тврђава на Грбовечкој Кули на 1170 м, утврђење на брду Кале, Ореово чак на 1480 м (у близини Хераклеје); сви подаци по И. Микулчићу.

²² Ширина бедема македонских градова—тврђава креће се у просеку до 2 м, зависно од изложености непријатељским нападима. Ширина градских бедема на Марковим Кулама износи до 2 м, негде до 2,5 м; на Давини 1,75—2,05 м, на неким деловима 1,10—1,20 м, а код северне порте средњег града чак 3,50—4,00 м; на Таору 2,35—2,45 м, на Г. Нерезима 1,70 м; на Говрлеву 1,80 м; на Зеленикову 1,80—1,90 м; на локалитету Кале—Стрежево 2 м; подаци углавном по И. Микулчићу.

наилазио на ниске, али веома чврсте земљано-камене насипе настале при ископавању рова. Овакав бедем констатован је на пр. испред СИ зида у Баргали.

На тај начин се умножавао број препрека које је требало савладати пре освајања града-тврђаве. Међутим врло ретко се, бар у нашим условима, налази на истовремено присутне све елементе овог система утврђивања.²³ Обично се комбинују неки од њих.²⁴

Ван ограђеног градског простора настајала су подграђа која су за собом оставила трагове сиромашног околног становништва, које није могло да нађе заштиту у ограниченом, можда и пренасељеном урбаном делу. Подграђа су могла да буду густо насељена (зависно од насељености саме области и броја таквих утврђења у њој), уз саме бедеме и тада се дешавало да и она добију заштиту у виду властитог зида, сличног протеихизми. Овакви зидови немају улогу протеихизме у оном потпуном смислу, јер су превише удаљени од главног бедема, али им је начин градње, обично без употребе малтера, био сличан неким спољашњим бедемима. Раштркана подграђа најчешће су остајала без заштите.²⁵

²³ На локалитету Црквиште испред ЈЗ главног бедема подигнут је предзид без употребе малтера, а један његов део био је заштићен и прокопаном ровом, док је испред СИ зида била подигнута полукружна тераса са функцијом предзида.

²⁴ На пр. на лок. Градиште, Таор испред чеоног бастиона на ЈИ прокопан је ров а од избачене земље измешане са комадима камења створен је насип који је штитио и велики део источног бедема овог утврђења. На северној и СИ страни истог утврђења главни бедем је штићен предзидом, односно подзиданом горњом терасом која је такође играла улогу протеихизме. Сличан је случај и на лок. Градиште, Говрлево, где се око централног дела насеља удваја бедем, изузев ЈЗ линије, док је најугроженија ЈИ страна заштићена троструким бедемом — протеихизмом, спољашњим бедемом ЈИ терасе који штити базилику и цистерну, и бедемом првобитно насељеног средишњег градског подручја. На лок. Давина—Чучер акропола је са југа штићена предзидом јужног подграђа, доњи град је на западној, северној и делу источне стране штићен двоструким бедемом, северно подграђе је имало свој одбрамбени зид, а изгледа да је испред северног дела заштитног бедема источног подграђа постојао и ров. Насеље на брду Калата је између северног чеоног зида и предзида имало одбрамбени ров. Уобичајено је да се ров налази испред протеихизме, али ово је доказ да су варијације увек могуће. На лок. Бадер испред северног одбрамбеног зида канабе прокопан је широк ров, Локалитет Маркови Кули, Водно није био заштићен ровом, али је могуће да је његова средња тераса са севера и југа била делимично заштићена предзидом.

²⁵ Такво отворено подграђе пружало се источно од доње терасе непознатог града на лок. Маркови Кули, низ северне и СИ падине Говрлевског Градишта. Западно од стрежевске тврђаве на површини од око 2 ха простирало се незаштићено подграђе са остацима сиромашне архитектуре у камену и блату. Т.. Јанакиевски, 1983, 101, обележава га као сектор насеља, за разлику од сектора тврђаве, чије су контуре обухватале простор површине од око 2,5 ха. Велико подграђе у ЈИ подножју кастела на Калати било је заштићено окуком Брегаличке реке. Подграђа непознатог града на Давини — северно, источно и јужно — имала су своје одбрамбене зидове. И. Микулчић, 1982, 107 каже да је јужно подграђе било не-

Далеко од града, преко подграђа и још даље, почињала су гробља. Ницала су обично на благим падинама или око подножја брда на чијим се висинама одвијао живот у оквиру бедема.²⁶ Број некропола као и њихова величина зависили су (мада то ископавања не потврђују увек!) од величине самог насеља, дужине његовог трајања, односно од дужине употребе некрополе.

Тако је у 5. односно 6. веку читав живот био концентрисан на једном месту: гробље, село, град, црква, војска, администрација. И сваки је овакав град могао да живи „од себе и за себе“ — зачетак средњовековне аутаркичности.

Облик ових малих градова-тврђава ни у једном погледу није одражавао класичне форме раноримских кастела. Свака правилност у том смислу била је напуштена; облик је настајао од случаја до случаја користећи и усклађујући се увек према најповољнијим могућностима које је дати терен пружао. То је остваривано уз помоћ великог знања, искуства и стваралачке слободе тадашњих неимара и грађевинара. Они су користили искуства и резултате својих претходника и обогаћујући их новим изумима допринесли су даљем напретку у овој области.

Непознати византијски писац 6. века, за кога се претпоставља да је био војни стручњак, посветио је своје дело војној тактици и војним справама. При томе се осврнуо врло озбиљно на основне принципе изградње и утврђивања градова у касној антици. Услови које он посебно истиче су: 1. карактер места, положај (повољни услови за одбрану, узвишење стрмих страна, место заштићено рекама и сл.), 2. околина која располаже пијаћом водом, 3. довољним количинама камена и дрвене грађе и 4. добрим могућностима за земљорадњу, тј. да је плодна.²⁷ Било је то вековно искуство људи овог подручја сажето у делу непознатог аутора.

Тако је започела изградња нових утврђења. Она су у потпуности могла да следе захтеве савремене фортификације: бирана су доминантна места,²⁸ а затим је читав процес улазио у

утврђено, али на плану града (сл. 62) и у тексту (стр. 115) помиње уски ограђени простор јужно од акрополе, који је пред крај живота на овом месту служио као мало гробље. Вероватно да је јужно подграђе захватало већи простор од поменутог.

²⁶ Ови касноантички гробови констатовани су око С, СЗ, З, ЈЗ подножја Таорског Градишта, у источном подножју Говрлевског Градишта, северним падинама Градишта Горно Нерези, ЈЗ од кастела Црквиште—Зелениково, јужно од бадерског кастела, северно од чела акрополе на Калати, северно и јужно од великог града на Давини, на падини СЗ од стрежевске тврђаве.

²⁷ Према В. Велков, 1959, 177.

²⁸ Тако је на пр. мање утврђење на стени Баба код Прилепа контролисало сва кретања преко Плетварског и Дервенског превоја, cf. К. Кепески, 1977, 182—183; Ј. Ковачевић, 1985, 119—121, помишља на идентификацију овог утврђења са Прокопијевим Βάβας; секулничко Градиште на стеновитом врху од 1000 м бранило је околне руднике, топионицу оловне руде у месту Жгури и околна насеља, cf. А. Керамитчиев, 1974, 179.

фазу детаљног планирања. Основни елементи утврђивања били су познати, али су могућности њиховог комбиновања биле бројне. Тражио се најбољи начин за реализацију и дужност војног архитекте била је да га изнађе. Изградња је према одабраном плану започињала из основе и завршавала се у „једном даху“. Разумљиво је што су овакве тврђаве биле најбитнија карика у византијској одбрани. Величина им је била различита, али су преовладала мала утврђења,²⁹ између осталог и што им је изградња била бржа и јефтинија.

И. Микулчић помиње у скопској котлини три кастела која представљају очигледан пример нове одбрамбене концепције Јустинијановог доба: Маркови Кули (Водно), Градиште (Таор), Црквиште (Зелениково). Њихове основе није стварао живот, већ унапред одређен план. И мада се по обухваћеној површини разликују — изломљене линије њихових бедема (најизраженије код утврђења на Зеленикову), зидови који се под веома оштрим углом сустичу у чеоном делу кастела на страни најдоступнијој нападима, велики број кула дуж бедема, које осим традиционалних четвороугаоних основа показују и друге облике, кружне, у облику слова „U“, троугаоне, петоугаоне, вишеугаоне, углавном једна главна градска капија и то изграђена на месту које највише одговара одбрани — све ово их, као битне елементе врхунског познавања технике утврђивања, сврстава у исту категорију утврђења. Већ у другој половини 6. века ова знања постају прошлост. Нико није више довољно богат и моћан, па ни држава, да финансира такву изградњу.

Примена нових елемената у фортификацији била је изазвана наглим развојем и усавршавањем техничких могућности опсадних справа. Значај неких од њих, нарочито изломљених линија одбране, наглашавао је још Филон, Витрувије,³⁰ али се тек у време 5—6. века испољила њихова потпуна предност над класичним правоуганим облицима. Петраболи нису могли тако разорно да делују на угласте ивице троугаоних, петоугаоних односно полигоналних кула. Фронтални напади нису давали очекиване резултате, а бочно надирање машина угрожавало је нападача излажући их смртоносној ватри са зидина утврђења.³¹

²⁹ Црквиште, Зелениково имало је површину 0,45 ха; Градиште, Горно Нерези 0,6 ха; површина таорског Градишта у бедемима износила је 0,8 ха, а са терасама 2,2 ха; кастел Дрма—Бадер имао је укупну површину 3,5 ха, од тога 1,4 ха у бедемима; зидине говрлевског Градишта затварале су 1,5 ха површине; утврђење на Калати у зидинама је имало 2,5 ха, док је укупна површина насеља износила 5,5 ха. Исту површину од 2,5 ха захватили су и бедеми стрежевске тврђаве, док се са насељем, тј. подграђем та површина увећавала до око 4,5 ха. Секуличко Градиште имало је омеђено нешто изнад 3 ха, док Давина, која је можда и пре 4. века била релативно веће насеље, има 8,4 ха заштитених бедемима.

³⁰ Vitruvije (превео М. Лопач), 1952, 24—25.

³¹ Д. Овчаров, 1982, 46.

Још један елеменат који је доприносио њиховој јачини и издржљивости била је њихова масивност: не само што су биле доста високе, 12—14 m, већ су, за разлику од античких кула, у доњем делу биле без просторија, зидане техником емплектона — камен убачен у свеже гашени креч, који целокупну масу врло брзо „цементира“. То је најизразитије код чеоних кула — бастиона. Зидови тврђаве на Зеленикову образовали су чеони бастион под углом од 60°, док су остале куле, чији је број знатно увећан у односу на ранија офанзивна утврђења, имале класичне правоугаоне контуре. Велики кружни, односно полигонални бастион штитио је чело таорског утврђења, чији је угао од 45° превише оштро „цепао“ простор и на тај начин постајао осетљив на ударце камених ђулади.

Готово идентична ситуација понавља се на Марковим Кулама. Пре средине 6. века чеони зидови утврђења сустицали су се под углом од 45°, образујући на том месту првобитно троугаони бастион у техници емплектона. Аваро-словенски напади из последњих деценија истог столећа изазвали су рушење овог дела утврђења, јер су вероватно најжешћи удари долазили из тог правца, па се непосредно после борби приступило изградњи сигурнијег, погоднијег полигоналног бастиона. Он је обухватио рањиви врх претходне троугаоне куле (као на Таору) стварајући тако и погоднију основу за изградњу горњих просторија. Зидине овог града биле су буквално „начичкане“ троугаоним и петоугаоним кулама. На јужном бедему уз чело акрополе налазила се кула у облику слова „U“. Такви облици почињу да се граде од краја 3. века, али у 5—6. веку добијају нека друкчија својства.³² Источну порту на Дебрешту фланкирале су две петоугаоне куле. Изломљене линије бедема које настају из истих разлога као и полигоналне куле констатоване су, сем код ова три утврђења, и на зидинама града на Давини: северни угао спољашњег бедема доњег града, заштитни бедем источног подграђа у источном делу, као и на чеоном зиду акрополе на Калати.

Читаво Јустинијаново градитељство било је усмерено и подређено војним циљевима, не грађанским. И када је неки кастел добијао водовод, изграђивао цистерну, резервоар,³³ намера му није била удобнији, здравији живот његових становника, већ она издржљивост у данима опсаде.

³² Оп. cit., 45—46.

³³ Остаци керамичких тубулуса, којима је вода довођена до кастела, констатовани су ЈИ од чела таорске акрополе, затим јужно од Градишта, Горно Нерези, а претпоставља се да је антички водовод бадерског кастела прекинут у северном одбрамбеном рову овог утврђења. На акрополи града Марково Крувче, Водно изграђене су две велике цистерне, а по свему судећи једна се налазила и уз источни зид средње терасе утврђења. У Говрлеву ЈИ плато је сем базилике имао и мању цистерну. На стеновитом и безводном врху секуличког Градишта резервоар за воду је био усечен у самој стени; подаци по И. Микулчићу.

У овим мањим градовима-тврђавама многи објекти војног или државног значаја, у ту групу могу се убројати црквене грађевине, подизани су на рачун разградње постојећих, али сада занемарених грађевина. Зато се поставља питање да ли је Јустинијаново градитељство мали полис водило у правцу обнове или пропасти? Трансформисало га је... у тврђаву.³⁴ И тај процес је, чак и у својој завршној фази изазивао неодређеност: да ли је једно насеље град или тврђава, да ли га означити као полис или каструм? У царско доба кастели нису имали правно самосталан статус, али се постепено ситуација мења. Опасност од варвара расте а са њом и значај утврђења. Однос државе према цркви такође се мења. Многи кастели постају епископска седишта, често добијају и градско право. После тога их мало шта разликује од града: имају бедеме, своју територију (као раније градови, а каструми је добијају, вероватно, као седишта одбране одређене територије), имају свој епископијум, велики број становника, како војног тако и цивилног. Све то је морало довести и до сличне унутрашње организације каструма и полиса. У административном погледу њихов положај се готово изједначаје.

Треба прихватити чињеницу да је у таквим градовима-тврђавама најзаштићенији био простор акрополе, која је не само територијално већ и административно, па и економски била издвојена од осталог дела града, способна да у сваком тренутку настави самосталан живот.³⁵ Г. Л. Курбатов зато помишља да нема потпуног, већ делимичног преклапања термина полис — каструм, јер се полис односи на цело насеље, а каструм, тј. фрурион само на акрополу (цитаделу).³⁶ Дакле, један појам укључује други, али не и обрнуто.

Градитељски замах у Византији 5—6. века подједнако се, ако не и више, испољио и у сакралној архитектури.³⁷ Довољно је сетити се свих базилика подигнутих по знаним и незнаним македонским полисима, њиховој околини, у рушевинама тврђава препознати њихове остатке, потражити их и тамо где других грађевина нема, па да нам ова тврдња зазвучи сасвим истинито.

Цркве по утврђењима углавном заузимају доминантна места, најчешће у оквиру саме цитаделе, као што је случај у Зеленикову, где је постојала тробродна базилика полукружне апсиде, изнад чијег је средњег брода у каснијем периоду, пуни средњи век, подигнута једнобродна црква са правоуглом, тространом апсидом.³⁸ Цркве су биле подизане и непосредно уз акрополу, као што је случај у Говрлеву, где остаци базилике са

³⁴ Г. Л. Курбатов, 1971, 60.

³⁵ Обично је ту, на акропољу, била смештена и цистерна или је водовод у град улазио са те стране, cf. supra, nap. 33.

³⁶ Прокопије говори о фрурија, не употребљавајући реч кастрон, cf. *Περὶ κτισμάτων*, VI, 5, 15, 181; VI, 6, 18, 183.

³⁷ Поређење се прави у односу на војно градитељство.

³⁸ И. Микулчић, 1982, 90.

полукружном апсидом и израженом подужном диспозицијом леже под акрополом на нижој, ЈИ тераси. Уколико је насеље било веће у његовим рушевинама могли су се крити остаци не само једне цркве. На пример утврђење на Давини имало је на највишем месту акрополе, тј. горњег града подигнуту базилику са дубоком полукружном апсидом, чија се оријентација ка СИ уклапала у оријентацију већине грађевина на акропољу. Ситуација са базиликом на узвишеном делу доњег града била је нешто друкчија: ова базилика била је сличне диспозиције, али је својом оријентацијом З-И реметила вероватно раније испостављени урбанистички склад у том делу утврђења. У касној фази су изгледа обе цркве сведене на централни брод и у оквиру њега реконструисане. Често су и подграђа имала овоје светиње. Остаци мозаичног пода на сектору насеља стрежевског Калета могли су припадати некој црквеној грађевини. У ЈИ углу подграђа на Калати на потесу Керамидница постоје рушевине мале једнобродне цркве која се на истоку завршавала дубоком полукружном апсидом. Кривину апсиде са унутрашње стране пратио је синтронос са епископским троном у центру и мензом алтарис испред.

Западно од ушћа Каменичке реке у Бегалницу на усамљеној тераси, потес Бегов Даб, стоје рушевине веће тробродне базилике. Њене карактеристике су увучена апсида, испусти у источном делу попут попречног брода (трансепта), скраћена диспозиција блиска квадрату. Синтронос са епископским седиштем, менза алтарис, олтарна преграда (септум), паралетне плоче између бродова — све је то остало међу рушевинама. Насеље на Калати имало је још једну цркву, на самој цитадели.³⁹

Судећи по аналогијама цркве ових градова-тврђава подигане су крајем 5, тј. почетком 6. века.

Велики број кровних тегула обеју цркава откопаних код Македонске Каменице био је обележен словом А. Ово, као и околност да је утврђење на Калати подигнуто у долини Брегалнице, у чијој области Хијерокле наводи неколико градова Македоније Секунде, пружају основ за претпоставку, коју је изнео И. Микулчић, да овде треба тражити остатке античке Армоније.⁴⁰

Још један податак веома значајан, јер може да послужи за изучавање путева и начина одржавања континуитета градског бића кроз векове, јесте однос рановизантијски — словенски град, у коме је иначе евидентан прекид од три-четири столећа.⁴¹

³⁹ И. Микулчић, 1977, 181—191.

⁴⁰ *Op. cit.*, 190. На истом месту аутор не искључује ни могућност идентификовања овог градића са Трапугаром, станицом на *Tabuli Pojtin-geriani*, али у новије време, изгледа, одустаје од тога.

⁴¹ Занимљив је податак који наводи К. Randsborg, 1990, 125 1, да је од насеља која постоје у периоду ране Византије (400—700 г.) једна четвртина настала у римском периоду, а у рано средњовековном периоду

Истраживања су показала да је у 10. веку акропола поменутог рановизантијског града у Македонској Каменици поново опасана бедемима и да је започела живот као словенски град Луковица.⁴² Слична ситуација поновљена је на локалитету Маркови Кули, Водно. Акропола овог безименог града обновљена је у 11. веку и у повељи краља Милутина из 1300. г. помиње се као град Чрнче.⁴³ Живот без већих прекида, како се бар за сада мисли, одвијао се и на локалитету Градиште код села Дебреште, СИ од Прилепа, у великом распону од млађег неолита (око 3000. г.с.е.) преко енеолита, бронзаног доба, халштата, хеленизма, римског, рановизантијског до средњовековног времена. Последњи досад констатовани остаци указују на 12—13 столеће. Плато на ком су започела ова истраживања захвата површину од око 3 ха. Изгледа да најстарије римско утврђење на овом месту настаје око средине 3. в. н. е. До сада су констатовани хоризонти 4—5. века, затим слој 6. века. Оријентационо датовање у 7—8. в. добила је једна словенска кућа типа полуземице. Некропола констатована ван утврђења припада 8. и 9. столећу, а словенска некропола која настаје око ранохришћанске базилике 6. века и чији укопи негирају поједине њене делове, припада 10—11, можда и првој половини 12. века. Затим хронолошки следе остаци цркве из 12—13. в. и део њене некрополе.⁴⁴

Живот се увек обнавља на оним местима која га захтевају, али и многоструко нуде. Тако је и на брежуљку у ЈЗ делу града Виноце започео још у праисторији, а онда се са већим или мањим прекидима обнављао у наредним епохама.⁴⁵ Потврђен је и у турско доба. Не зна се када су подигнути бедеми који се пружају око заравњеног платоа на врху брежуљка површине око 2,5 ха и спуштају у његово источно подножје. Вероватно да је до обзиривања дошло у касној антици, али се то за сада не може тврдити. Доминантно место на платоу заузимала је црквица у чијим се темељима назире остаци неке веће грађевине. Био би то не редак пример подизања сакралног објекта на раније већ освећеном месту.

(700—1000 г.) скоро половина насеља је настала већ у претходној фази. Његови подаци се односе на Бугарску, а преузети су од J. Henning, *op. cit.*

⁴² И. Микулчић, 1982, 190.

⁴³ И. Микулчић, Н. Никуљска, 1978, 143, нап. 4.

I. Rauhutova, 1976, 251—264; Б. Бабић, 1978, 205—216; Б. Бабић, В. Хензел, Ј. Раухут, 1979, 141—149. Коришћени су и подаци из извештаја др Б. Бабића о трогодишњем раду на научно-истраживачком пројекту „Првите словенски населби на Балканот во светлината на археолошките истражувања на локалитетот Градиште кај село Дебреште за период од 1986. до 1988. година“.

⁴⁴ О истраживањима на овом локалитету: Б. Бабић, W. Hänsel,

⁴⁵ Не може се са сигурношћу говорити, о томе јер су до скоро сви подаци били добијени прикупљањем, углавном на основу рекогносцирања, cf. З. Беддедовски, Ц. Крстевски, 1978, 153—158; К. Балабанов, 1986, 153; Р. Петровић у својој још необјављеној дисертацији помишља на идентификацију Виноце са Хијерокловом Армонијом.

THE TRANSFORMATION OF THE TOWN IN THE
5TH AND 6TH CENTURIES

With a brief review of the territory of today's Republic of Macedonia

S u m m a r y

During the classical period, the town, being an economic, administrative and cultural center of smaller or larger dimensions, satisfied the needs of man. The 5th and 6th centuries saw certain changes in the town core, the roots of which went back a century or two earlier. This centuries-old process ended in the 7th century.

In the classical period, the town and its broader vicinity were economically very dependent upon each other. Important economic changes that took place in the 5—7th centuries, accompanied by the severing of out-dated socioeconomic relations, led to the disintegration of urban life and the turning of towns into villages. Many small towns were neglected and eventually ruined owing to economic reasons; though increasingly frequent, growingly permanent and more threatening barbaric incursions into the territory of the Empire must not be overlooked. They led to the turning of the small ancient town into a city-fort. Documents dating from the mid-6th century show a certain vagueness between the terms πόλις (city) and κάστρον (fort).

The city became the core of defense for its region and as such acquired its own fortification, a defense for the city and the surrounding population. This new role of the city set different topographic demands for its existence: cities moved to the hills, where the ability to defend was greater. »Raised« thus above its surroundings, closed in, shielded against enemy attack, the city paid for this safety with isolation. The needs of the population had to be satisfied within the city walls. The autarchy of these small early-Byzantine city-forts resembled the life of the future feudal landholders.

Another important change in the town core, which commenced with the reign of Constantine and reached its peak in the 6th century, was the incomprehensibly growing influence of the new religion. The church acquired wealth, penetrating thus into all domains of the economy, training and education. Archeological excavation testifies to the construction of many a splendid church in cities throughout the Eastern Empire, though this does not necessarily bespeak of the rise of the Eastern Roman city, as some researchers believe. It is certain that the affluent and imaginative church architecture, the magnificent interiors covered with mosaics, stuccowork and reliefs cannot evince the economic and social prosperity of a city. In addition to this, architecture is only one in a series of traits marking urban life, and therefore cannot offer evidence on the dying out or reviving of a city. Although specific samples bespeak of the dying out of many small cities, viewed in general, the city did not perish completely. It transformed into a city-fort and, thus modified, entered the epoch of early feudalism.

A new type of fortress was built in the 6th century. Its shape did not reflect the classical forms of the early Roman castles. The new fortresses fully abided by the demands of contemporary fortification: dominant places were selected, and then the entire process entered the phase of detailed planning. The basic elements of fortification were known, with broad possibilities for combination. Construction began according to an approved plan, from the foundations, and all carried out quickly. These forts were very important to Byzantine defense. Their size varied, with smaller forts prevailing, as their construction was faster and cheaper.

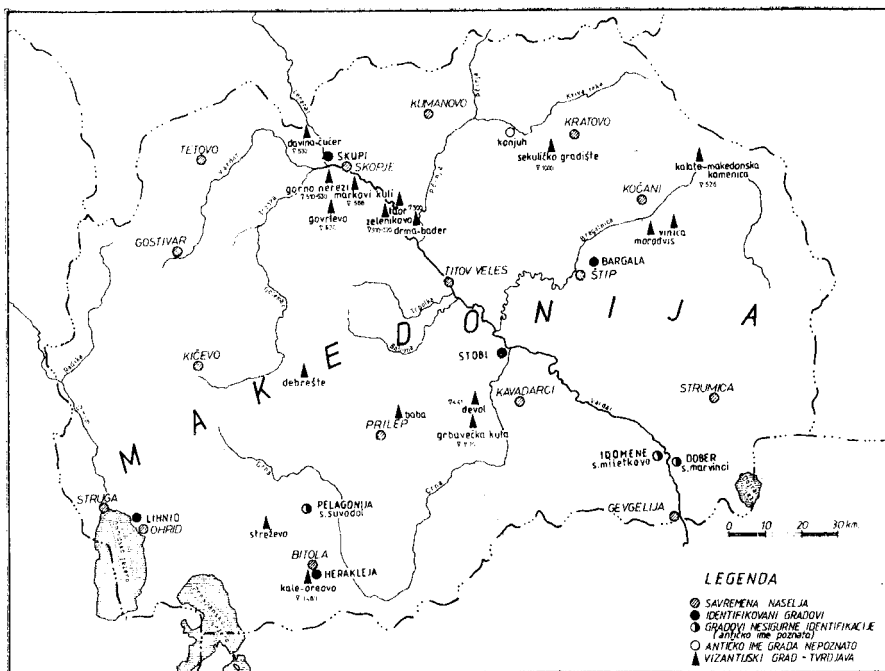
In the ravine of Skopje, three castles represent an evident example of the new defense conception of the age of Justinian: Markovi Kuli — Vodno, Gradište — Taor, Crkvište — Zelenikovo. Their foundations were not set by

life, but a previously set plan. However, already in the second half of the 6th century, the knowledge, experiences and artistic freedoms of those architects were part of the past. No one was that rich or powerful including the state, to finance the construction of such buildings.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић Б.,
1978 *Извештај за македонско-полските археолошки истражувања на локалитетот Градиште кај селото Дебреште* — 1976 година, МAA 4, Прилеп
- Бабић Б. — Hänsel W. — Rauhutowa J.,
1976 *Археолошки истражувања на локалитетот Градиште кај село Дебреште*, МAA 2, Прилеп
- 1979 *Југословенско-Полски археолошки ископувања на локалитетот Градиште кај с. Дебреште во 1977 г.*, МAA 5, Прилеп
- Balabanov K.,
1986 *Viničko kale*, Arheološki pregled 26, Ljubljana
- Beldedovski Z. — Krstevski С.,
1978 *Rekognosciranje na području opštine Makedonska Vinica*, Arheološki pregled 20, Beograd
- Велков В.,
1959 *Градът в Тракия и Дакия през късната античност*, IV—V в., София
- Vitruvije (превео М. Ларас)
1952 *Marcus Vitruvius Pollio, De architectura libri decem* (превео М. Ларас) Сарајево.
- Јанакиевски Т.,
1983 *Кале, с. Стрежево—Битолско*, МAA 6, Скопје
- Just. nov. XXVIII, Praef.,
1912 *Corpus iuris civilis*, vol. III, Novellae (rec. R. Schoell, G. Kroll) Verolini
- Кепески К.,
1977 *Рановизантиска остава на бронзани монети од местото Баба кај Прилеп*, МAA 3, Прилеп
- Керамитчиев А.,
1974 *Материјали за географијата и историјата на Злетовската област од праисториско време до населувањето на Словените*, Злетовска област, Скопје.
- Ковачевић Ј.,
1985 *Ваџас*, Зборник посветен на Бошко Бабић, Прилеп
- Курбатов Г. Л.,
1972 *Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV—VII вв.*, Ленинград.
- Микулчић И.,
1982 *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје
- 1977 *Две ранохришћанске цркве код Македонске Каменице*, Старинар Н.С. XXVII, Београд
- Микулчић И. — Никуљска Н.,
1978 *Рановизантиски град „Маркови кули“ на Водно*, МAA 4, Прилеп
- Овчаров Д.,
1982 *Византијски и български крепости V—XV в.*, София
- Папазоглу Ф.,
1957 *Македонски градови у римско доба*, Скопје
- Περὶ κτισμάτων, VI. 5, 15; VI. 6, 18
- 1964 *Procopii caesariensis opera omnia*, vol. IV (rec. J. Haury, G. Wirth), Lipsiae

- Popović V.,
1982 *Desintegration und Ruralisation des Stadt im Ost-Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Cbr.*, Palast und Hütte, Mainz am Rhein
- Randsborg K.,
1990 *Between Classical antiquity and the Middle Ages: new evidence of economic change*, *Antiquity*, Vol. 64, No. 242, Oxford
- Slabe M.,
1987—88 *Settlement Structure on the South-east Pre-Alpine Territory in the fifth and sixth Centuries A.D.*, *Balkanica XVIII—XIX*, Beograd
- Удаљцов А. Д. — Космински Ј. А. — Вајнштајн О. Л.,
1969 *Историја средњег века I*, Београд
- Henning J.,
1987 *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*, *Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausens u. Z.*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42, Berlin
- Claude D.,
1969 *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, *Byzantinisches Archiv*, Heft 13, München
- Cod. Theod. XI 17, 4
1905 *Theodosiani Libri XVI*, vol. I pars posterior (ed. P. Krueger, Th. Mommsen), Berolini
- Cod. Jus. I, 55, 8,
1877 *Codex Justinianus* (rec. P. Krueger, Th. Mommsen), Berolini

Dragoljub DRAGOJLOVIĆ
Institut für Balkanologie
Belgrad

DAS KATHOLISCHE ERZBISTUM IM HERZOGTUM VON DURAZZO ANFANG DES 13. JAHRHUNDERTS

Abstract. — Die Eroberung Durazzoe durch die Venezianer im Jahr 1205 führte zum Annullieren des Erzbistums von Durazzo, an dessen Stelle das katholische Erzbistum begründet wurde, ursprünglich unter der Jurisdiktion des lateinischen Patriarchats in Konstantinopel, und danach des Patriarchats von Gradeska. Die Eroberung von Durazzo seitens Michael Angelos 1213/14 bedeutete auch das Ende der lateinischen Kirchenorganisation in Durazzo.

Das Territorium des Neuen Epirus, dessen Erzbistum im 13. Jahrhundert mit dem Beschluß Kaiser Leo III (717—741) oder Konstantin V (741—775) unter die Jurisdiktion des Patriarchats von Konstantinopel gestellt, und in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts als Thema organisiert wurde, wurde mit Durazzo — als seinem politischen und Kirschsitz — nicht nur zum wichtigsten byzantinischen Stützpunkt an der Adria sondern auch zum am weitesten vorgehobenen Erzbistum des Patriarchats von Konstantinopel auf der Balkanhalbinsel, wo sich im Laufe der Jahrhunderte die Interessen der östlichen und westlichen Kirche kreuzen und aneinandergeraten.¹

Die ersten historisch glaubwürdigen Angaben über das Erzbistum von Durazzo stammen erst aus den ersten Jahrzehnten des 9. Jahrhunderts. In den ältesten Bischofslisten aus der Zeit der Isaurischen Dynastie zählte das Erzbistum von Durazzo acht Bistümer, deren Sitze sich vorwiegend in Küstenstädten zwischen Valona und Durazzo befanden.² Mit der territorialen Ausbreitung des Durazzo'

¹ G. Ostraogorski, 1969, 178; V. Grumel, 1952, 191—192; Cf. J. Ferluga, 1964, 87—92.

² Извори за българската история, 1960, 192—193.

Themas erweiterte sich auch das Gebiet der Jurisdiktion des Erzbistums von Durazzo, dem in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts die lateinischen Bistümer in Lezhe, Ulcinj, Bar, Skutari, Drivast und Pilot einverleibt wurden.³ Die Eroberungen des bulgarischen Kaisers Simeon Anfang des 10. Jahrhunderts verringerten das Gebiet der Jurisdiktion des Erzbistums von Durazzo, das eine Zeitlang unter der Herrschaft Kaiser Samuilos unter der Jurisdiktion des Ohrider Erzbistums stand.⁴ Durch die Kirchenreformen Kaiser Basilios II in den ersten Jahrzehnten des 11. Jahrhunderts wurde das Erzbistum von Durazzo auf vier Bistümer mit Sitzen in Stephaniaka, Annavia, Kruja und Lezhe zurückgeführt. Genauso viele Bistümer zählte das Erzbistum von Durazzo bis zur Mitte des 12. Jahrhunderts als dessen Einfluß abnahm, wobei es Anfang des 13. Jahrhunderts sogar auch vorübergehend aufgehoben wurde.⁵

Eine bedeutende Etappe in der Entwicklung des Kirchenlebens im Gebiet der Jurisdiktion des Erzbistums von Durazzo stellt das Auftreten benediktinischer Klöster dar, die nicht nur im kosmopolitischen Durazzo begründet wurden, wo die lateinische Gottesdienstsprache eine jahrhundertelange Tradition hatte, sondern auch in anderen Bischofssitzen mit einer romanischen oder albanischen Mehrheitsbevölkerung. Die älteste Information, die vom Bestehen benediktinischer Klöster im Gebiet der Jurisdiktion des Erzbistums von Durazzo zeugt, stammt aus dem Jahr 1166, als der Abt des Klosters S. Salvator von Albanien, Georgios, gemeinsam mit dem albanischen Episkopus Lazoros der Weihung des Altars der St. Tryphonius-Kirche in Kotor beiwohnten.⁶ Es handelt sich um den Episkopus von Kruja, über das Ende des 12. Jahrhunderts der albanische Feudalherr Progonos mit seinen Söhnen Demetrios und Dinos herrschte. Indem er die Schwäche der Zentralgewalt in Konstantinopel ausnutzte, trennte sich Progonos vom Kaiserreich als selbständiger Herr von Arbanon mit dem Titel eines Archont.⁷ Vor der politischen Selbständigkeit von Arbanon kam es zu einer eigenmächtigen Abspaltung des albanischen Bistums vom Erzbistum von Durazzo. Sehr kurz nach der Weihung des Altars der St. Tryphonius-Kirche in Kotor unterrichtete der albanische Episkopus Lazaros Papst Aleksander III., er wünsche, sich mit seinen Gläubigen unter die Jurisdiktion der westlichen Kirche zu stellen. Der Papst akzeptierte den Wunsch des albanischen Episkopus Lazaros und trug ihm auf, den Archiepiskopus Tribunus von Dubrovnik als seinen Metropolit anzuerkennen.⁸ Die Änderung der kirchlichen Jurisdiktion bedeutete nicht gleichzeitig auch eine Änderung des

³ M. Šufflay, 194—196; Manche datieren dieses Verzeichnis in das 11. Jahrhundert; J. Kalić, 1979, 30—31.

⁴ A. Ducellier, 1981, 108.

⁵ G. Parthey, 1866, 311; *Acta Albaniae* I, 28, br. 84.

⁶ T. Smisiklas, *Codex Diplomaticus* II, 102.

⁷ B. Ferjančić, 1988, 290.

⁸ *Codex Diplomaticus* II, 110—111.

kirchlichen Kults und der liturgischen Sprache, denn zwanzig Jahre danach schrieb Papst Alexander III, daß der Episkopus von Kruja in seinem Bistum die östliche Zeremonie noch nicht zur Gänze durch die Zeremonie der westlichen Kirche abgelöst habe.⁹

Dem Beispiel des Episkopus von Kruja folgten wahrscheinlich auch die übrigen Bischöfe des Erzbistums von Durazzo, denn eine Angabe aus der Zeit Papst Zölestin III (1191—1198) zeugt davon, daß das Erzbistum von Durazzo ohne auch nur einen Episkopus *sinfraganus*¹⁰ blieb. Eine entscheidende Rolle bei der Verdrängung der östlichen Kirche im Gebiet der Jurisdiktion des Erzbistums von Durazzo spielten die benediktinischen Klöster, die zu Zentren der Zusammenkunft jenes Teils der lokalen Bevölkerung, der altansässigen Romanen und der Ansiedler vom Westen wurden, deren Gottesdienstsprache bereits jahrhundertlang das Lateinische war. In Durazzo selbst und in seiner nächsten Umgebung gab es Ende des 12. Jahrhunderts mindestens drei Benediktinerklöster, der Hl. Maria, des Hl. Nikolaus und des Hl. Bernard.¹¹ Die Großzahl von Anhängern der westlichen Kirche in Durazzo selbst bestätigt die Einlandung des lateinischen Klerus an Papst Alexander III. 1168 Durazzo zu besuchen. In seiner Antwort an die »Äbte und andere Latiner, sowohl Kleriker als auch Laien« schrieb der Papst, er sei gehindert persönlich zu kommen, doch werde er ihnen als seinen Gesandten den Archiepiskopus Tribunus von Dubrovnik schicken, dem sie verpflichtet sind, als ihrem Metropoliten zu gehorchen, falls sie eine Exkommunikation ähnlich den Episkopen von Ulcinj und Bar verhindern möchten.¹² Es ist nicht bekannt, ob der Archiepiskopus von Dubrovnik Durazzo besucht hat, doch wissen wir, daß Papst Innozenz III 1200 seinen Gesandten nach Durazzo entsandt hatte, mit dem Ziel, die katholische Kirchenorganisation gemäß der Praxis der westlichen Kirche zu reformieren.¹³ Bei dieser Gelegenheit wurde wahrscheinlich ein katholisches Archidiakonatsamt in Durazzo als Kern des zukünftigen katholischen Erzbistums organisiert.

Die plotzliche Schwächung Byzanz' nach dem Tod von Manuel I Komnenos 1180 stärkte unter einer formellen Anerkennung der zentralen Machtbehörden die von früher präsenten Bestrebungen nach einer Autonomie der wirtschaftlich erstarken, lokalen Aristokratie, deren gemeinsame Interessen die ethnischen oder konfessionellen Unterschiede einer bereits sehr kosmopolitischen Stadt, wie das Anfang des 13. Jahrhunderts Durazzo war, nicht aufhoben. Das illustriert überzeugend auch der Fall des bulgarischen Archiepiskopus Basilios, der im August 1203 nach Durazzo kam, um zwecks Gesprächen über eine Union mit Papst Innozenz III nach Rom zu reisen. Die Forderung eines Griechen orthodoxen Glaubens, daß dem

⁹ *Acta Albaniae* I, 32, br. 97.

¹⁰ J. P. Migne, *Series latina* XCVIII, 47.

¹¹ A. Ducellier, *La Façade maritime*, 208.

¹² *Codex Diplomaticus* II, 118—119; *Acta Albaniae* I, 32, br. 98.

¹³ *Acta Albaniae* I, 40, br. 126.

bulgarischen Archiepiskopus die weitere Reise wegen Feindseligkeiten Bulgariens gegenüber Konstantinopel verwehrt wird, unterstützte nicht nur der Verwalter der Stadt als Vertreter der zentralen Machtbehörden in Konstantinopel sondern auch der katholische Archidiakon mit dem lateinischen Klerus, der mit diesem Akat dem Kaisertum seine formale Loyalität beweisen wollte.¹⁴

Nach der Bildung des Lateinischen Kaiserreiches in Konstantinopel 1204 verselbständigte sich Durazzo vollkommen, wobei es ablehnte, die höchste Obrigkeit und den lateinischen Kaiser in Konstantinopel sowie den byzantinischen in Nikäa anzuerkennen. Ihre Selbständigkeit gefährdeten am meisten der Despot von Epirus, Michael Angelos einerseits, der nach Ätolien und Nikopolis alle Gebiete bis Durazzo einnahm, und andererseits die Einwohner von Genua, die nach der Eroberung Korfu unter dem Kommando Leo Vetranus planten, auch Durazzo einzunehmen.¹⁵ Um die Einwohner von Genua daran zu hindern, griff Venedig ein, das Mitte 1205 Durazzo einnahm. Westliche Quellen behaupten, daß Durazzo von der Gefolgschaft des neugewählten lateinischen Patriarchen in Konstantinopel, Tommaso Morosini, eingenommen wurde, welche unter dem Kommando von Jakopo Morosini stand.¹⁶ An die Spitze von Durazzo wurde der Venezianer Marino Valaresso aufgestellt, und zwar zu erst als ‚rector‘ und ab 1208 als Statthalter (dux) von Durazzo.¹⁷

Das Herzogtum Durazzo entstanden durch die Eroberung der Stadt von Seiten der Venezianern, umfaßte nicht die Provinzen Arbanon, Glaviniza und Bagenetia, die mit dem Vertrag über die Aufteilung der byzantinischen Territorien den Venezianern zugeteilt wurden.¹⁸ Arbanon blieb in den Händen des albanischen Feudalherren Demetrios, des Sohnes des zuvor verselbständigten albanischen Archonten Progonos, während Glaviniza und Bagenetia unter die Herrschaft des Despoten von Epirus, Michael Angelos, gelangten.

Die durch die venezianische Eroberung Durazzos entstandene Lage hat die Beziehungen Venedigs mit dem Despoten Michael Angelos nicht verschlechtert, der nach dem Tod König Bonifatius' von Montferrat von Thessaloniki 1207 den Gegnern von Bonifatius' Sohn Demetrius, des gesetzlichen Nachfolgers des königlichen Throns in Thessaloniki, ausgesetzt war.¹⁹ Indem er Papst Innozenz III. um Schutz ersuchte, welcher wiederum in der Zwischenzeit mit den Venezianern bezüglich der Wahl des Archiepiskopus des neugegründeten katholischen Erzbistums in Durazzo in Konflikt geriet, änderte Michael Angelos seinen Standpunkt gegenüber Venedig, wobei er auf eine günstige Gelegenheit wartete, Durazzo der Des-

¹⁴ *Acta Albaniae* I, 41, br. 127; 42, br. 133.

¹⁵ A. Ducellier, 125.

¹⁶ *Rerum italicarum scriptores* XII, 1, 281; A. Ducellier, 126—127.

¹⁷ *Acta Albaniae* I, 43, br. 137; I, 44, br. 140.

¹⁸ B. Ferjančić, 1988, 289.

¹⁹ A. Ducellier, 137; B. Ferjančić, 1963, 113 squ.

potie von Epirus einzuverleiben. Seinen Pläne entsprach auch ein Konflikt der Vertreter der venezianischen Obrigkeit der Stadt mit dem lokalen lateinischen Klerus, der entsprechend dem Beschluß des Apostolischen Stuhls, wonach alle neubegründeten katholischen Erzbistümer auf dem Territorium des zerstörten Byzantinischen Kaiserreichs unter der Jurisdiktion des lateinischen Patriarchen in Konstantinopel stehen sollen, zu seinem Archiepiskopus den Kanoniker aus Treviso, Manfred, wählte, dessen Wahl Tommaso Marosini, der lateinische Patriarch in Konstantinopel, bestätigte. Indem es Durazzo als einen integralen Bestandteil der Republik ansah, stellte Venedig Manfreds Wahl in Abrede, wobei es darauf beharrte, daß der Episkopus von Durazzo ein Untertan Venedigs ist und unter der Kirchenobrigkeit des Patriarchats von Grado steht.²⁰ Aufgrung eines unversöhnlichen Standpunktes Venedigs, sandte Papst Innozenz III in der zweiten Augusthälfte 1209 mehrere Briefe an die kirchlichen und weltlichen Großwürdenträger von Durazzo, Arbanon, Epirus und Italien. Im Brief an den Abt des Benediktinerklosters des Hl. Petrus de Lingorie und an Nikolaus, den lateinischen Archidiakon in Durazzo, ruft der Papst sie auf, den albanischen Großherrn Demetrios den Herrscher von Kruja, dazu zu bewegen, die Güter und Besitztümer der Kirche von Durazzo dem neugewählten Archiepiskopus von Durazzo, Manfred, zu überlassen.²¹ Eine ähnliche Forderung sandte Papst Innozenz III, auch dem Despoten von Epirus, Michael, wobei er sich auf dessen früher geäußerte Freundschaft gegenüber dem Apostolischen Stuhl berief.²² Im Brief an die Episkopi von Padua und Cenada und den Abt des Benediktinerklosters des Hl. Martin de Colle schrieb Papst Innozenz III., daß der »dux« von Durazzo dem Archiepiskopus Manfred das Betreten der Stadt verboten hat, und daß mit diesem Beschluß unter Unterstützung des Senats auch der venezianische Doge Peter übereinstimmt, so daß er sie bittet, den Dogen Peter dazu zu bewegen, den Beschluß zu ändern, da der Archiepiskopus Manfred nach dem kanonisch Recht gewählt und vom lateinischen Patriarchen in Konstantinopel bestätigt wurde.²³ Am selben Tag rief der Papst auch den albanischen Episkopus Paul auf, beim Dogen von Durazzo einzugreifen, damit Archiepiskopus Manfred das Betreten der Stadt bewilligt wird, und dem Erzbistum die enteigneten Güter und Besitztümer zurückerstattet werden.²⁴

Da er daran gehindert wurde, den Thron des Archiepiskopus in Durazzo zu übernehmen, zog sich Manfred nach Treviso zurück, wobei er auf den Ausgang des Streitfalles zwischen dem lateinischen Klerus und dem venezianischen Statthalter von Durazzo wartete.²⁵

²⁰ *Acta Albaniae* I, 43, br. 137.

²¹ *Acta Albaniae* I, 43, br. 135.

²² *Acta Albaniae* I, 43, br. 136.

²³ *Acta Albaniae* I, 43, br. 137.

²⁴ *Acta Albaniae* I, 43, br. 138.

²⁵ *Acta Albaniae* I, 43, br. 139.

Der Streit wurde erst im September 1210 beigelegt. Die Republik bewilligte Archiepiskopus Manfred Durazzo zu betreten und gab dem Erzbistum den Besitz Villa Domosii, wahrscheinlich das Dorf Domeni, zurück. Archiepiskopus Manfred schwor der Republik die Treue und verpflichtete sich Steuern zu bezahlen, die zwölf Livre jährlich betragen. Der latinische Klerus in Durazzo war verpflichtet, fünf Mal jährlich Laudens zu Ehren des venezianischen Dogen zu singen, und ihm sowie anderen Großwürdenträgern Venedigs anlässlich ihres Besuches in Durazzo Festzüge zu bereiten.²⁶

Archiepiskopus Manfred stand nicht lange an der Spitze des katholischen Erzbistums in Durazzo. In dem nach Manfreds Tod darauffolgenden Jahr wählte der latinische Klerus einen Venezianer zu seinem Archiepiskopus, den Propst des latinischen Patriarchats in Konstantinopel. Nachdem er von der Wahl des neuen Archiepiskopus unterrichtet wurde, rief Papst Innozenz III. den Patriarchen von Grado, Angelos, auf, den neuen Archiepiskopus zu weihen, falls dessen Wahl nach dem kanonisch Recht ist.²⁷

Nach der Konsolidierung der Despotie begann Michael Angelos, nachdem er sich dem latinischen Königreich von Thessaloniki im Osten und den Venezianern an der Adria erfolgreich widersetzte, die benachbarten Territorien zu erobern, mit dem Ziel, das alte Byzantinische Kaiserreich zu erneuern. Unter seinem Ansturm fiel zuerst Durazzo 1213 oder 1214. Der katholische Archiepiskopus von Durazzo verließ die Stadt und zog sich nach Murano zurück, wo er als Titular-Archiepiskopus von Durazzo zum letzten Mal 1221 erwähnt wird.²⁸

Es scheint wahrscheinlich, daß Durazzo vom Despoten Michael Angelos erobert wurde, da wir anstelle auf einen katholischen Archiepiskopus in Durazzo nach 1214 auf den orthodoxen Archiepiskopus Dokeianos stoßen, der das früher desorganisierte orthodoxe Erzbistum in Durazzo erneuerte. Der Historiker Georgios Akropolites aus Nikäa schreibt die Eroberung von Durazzo Kaiser Theodoros I. Angelos von Epirus zu, der zu Beginn seiner Herrschaft Thessalien, Ohrid, Prilep, Arbanon und Durazzo erobert hatte.²⁹ Es handelt sich offensichtlich um eine erneute Eroberung Durazzos, welches der latinische Kaiser in Konstantinopel, Peter von Courtenay, nach seiner Krönung in Rom 1217 für kurze Zeit eingenommen hatte, doch wurde er in den Schluchten von Arbanon von Kaiser Theodoros I. Angelos von Epirus überraschend abgeschnitten und gefangengenommen.³⁰

Es gibt keine unmittelbaren Zeugnisse über das Schicksal des orthodoxen Erzbistums in Durazzo nach der venezianischen Eroberung der Stadt 1205. Es scheint wahrscheinlich, daß der Vorgänger von Dokeianos die Stadt vor der venezianischen Invasion verlassen

²⁶ *Acta Albaniae* I, 44—45, br. 141.

²⁷ *Acta Albaniae* I, 45, br. 143.

²⁸ *Acta Albaniae* I, 48, br. 154; D. Farlati, *Iliricum sacrum*, VII, 360.

²⁹ *Acropolitates* I, 28; B. Ferjančić, 1988, 291.

³⁰ *Acropolitates* I, 26; B. Ferjančić, 1988, 291.

und sich auf dem unter der Herrschaft des Despoten Michael Angelos von Epirus stehenden Territorium versteckte. Als Michael Durazzo eingenommen hatte, setzte er Dokeianos an die Spitze des Erzbistums, mit dessen Wahl der Patriarch Manuel Sarantenos von Nikäa nicht zufrieden war. Nachdem Michaels Halbbruder Theodoros Angelos auf den Thron von Epirus kam, sandte der Patriarch von Nikäa seinen Abgesandten nach Vonico, wobei er die Anerkennung des Archiepiskopus Dokeianos von seinem Kommen nach Nikäa zwecks der Weihe bedingte.³¹ Da Archiepiskopus Dokeianos dies ablehnte, wobei er wahrscheinlich den Schutz von Theodoros Angelos genoß, weihte Patriarch Manuel Sarantenos einen Romanen zum Archiepiskopus von Durazzo, der als Titular-Archiepiskopus von Durazzo auf einer 1220 in Nikäa abgehaltenen Versammlung erwähnt wird, die über die Schließung einer Union mit der westlichen Kirche debattierte.³²

Die Frage der nicht-kanonischen Wahl des Metropoliten von Durazzo, Dokeianos, regte Patriarch Manuel Sarantenos erneut in einem Brief an, der an den Erzbischof von Naupaktos, Johannes Apokaukos 1222 gerichtet war. In seiner Antwort erinnerte der Metropolitan von Naupaktos den Patriarchen Manuel Sarantenos daran, daß Dokeianos vor neun Jahren auf dieselbe Art und Weise wie auch Kalospitos, der Episkopus von Larisa, gewählt wurde, dessen Wahl nicht bestritten wurde.³³ Diese Angabe zeugt davon, daß Dokeianos 1213 zum Archiepiskopus von Durazzo gewählt wurde, also zu der Zeit, als Durazzo in die Hände des Despoten Michael Angelos von Epirus fiel. Michaels Eroberung Durazzos bestätigt nicht nur ein Brief des Metropoliten von Korfu, Georgios Bardanes, aus dem Jahr 1225 sondern auch der Lebenslauf von Stephan Nemanja.³⁴

Metropolit Dokeianos von Durazzo starb im Jahr 1225. Kurz zuvor starb auch Romanos der Titular-Archiepiskopus von Durazzo. Ohne Konsultationen mit dem Patriarchen Germanos II. von Nikäa aufzunehmen, brachte Kaiser Theodoros I. Angelos von Epirus Konstantin Kabasilas an die Spitze des Erzbistums von Durazzo, was zu einer scharfen Polemik zwischen Patriarch Germanos II. und dem Archiepiskopus von Ohrid, Demetrios Chomatianos, führte.³⁵

Die Aufhebung des katholischen Erzbistums nachdem Durazzo in griechische Hände fiel, bedeutete nicht auch des Verschwinden der lateinischen Kirchenorganisation, die in der Stadt lokale Katholiken aber auch Fremde aus dem Westen versammelte, die in zunehmender Zahl nach Osten kamen. An die Spitze der katholischen Kirche kam anstelle eines Archiepiskopus erneut ein Archidiakon, den der lateinische Klerus wählte und der Papst bestätigte. Das Bestehen eines katholischen Archidiakons in Durazzo nach der Auf-

³¹ V. G. Vasilievskii, 1896, 268.

³² J. D. Mansi, 1138.

³³ V. G. Vasilievski, 1896, 268—269; *Acta Albaniae* I, 48—49, br. 156, 158.

³⁴ A. Ducellier, 150—151.

³⁵ D. M. Nicil, 1957, 93.

hebung des venezianischen Herzogtums bestätigt erst ein Brief Papst Alexander IV. vom 24. März 1255. aus dem ersichtlich ist, daß der Legat des Papstes nach dem Tod des Archidiakons von Durazzo, Nikolaus, den Kanoniker von Bari, Nikolaus Andreas, zum neuen Archidiakon bestätigte.³⁶ Aufgrund der Schwierigkeiten bezüglich der Bestätigung des latinischen Archidiakons in Durazzo erlaubte Papst Clemens IV., daß die Wahl des neuen Archidiakons in Zukunft in den Händen des latinischen Klerus liegt.³⁷ Damit ging eine bedeutende Etappe in der Entwicklung des Kirchenlebens in Durazzo zu Ende, daß in den darauffolgenden Jahrhunderten aufgrund von Konflikten zwischen der östlichen und westlichen Kirche weit- aus schärfere und intolerantere Formen annahm.

КАТОЛИЧКА АРХИЕПИСКОПИЈА У ДРАЧКОМ ДУКАТУ ПОЧЕТКОМ XIII ВЕКА

Резиме

Територије Новог Епира, чија је архиепископија у VIII веку одлуком цара Лава III (717—741) или Константина V (741—775) стављена под јурисдикцију Цариградске патријаршије, а у првој половини IX века организована као тема, постала је са Драчом као њеним политичким и црквеним седиштем не само најважнија византијско упориште на Јадранском мору већ и најистуренија митрополија Цариградске патријаршије на Балканском полуострву где су се вековима укрштали и сукобљавали интереси источне и западне цркве.

После стварања Латинског царства у Цариграду 1204. године, Драч се привремено осамосталио, да би током 1205. године дошао под власт Венеције. На чело Драча постављен је Млечанин Марино Валаресо, најпре као ректор, а од 1208. године као дукс Драча. Истовремено је основана и латинска архиепископија у Драчу која је преузела сва права и поседе укинуте православне митрополије. Латински клер у Драчу изабрао је за свог архиепископа Манфреда, каноника из Тревиза, чији је избор потврдио Тома Моросини, латински патријарх у Цариграду. Венеција је оспорила овај избор, сматрајући да нова латинска архиепископија мора да буде под јурисдикцијом Градешке патријаршије. Ономогућен да преузме архиепископски трон у Драчу, Ханфред се повукао у Тревизо, чекајући исход спора између латинског клера и млегачког дукса Драча. Спор је окончан тек септембра 1210. године. Република је дозволила архиепископу Манфреду да уђе у Драч, а архиепископ се заклео на верност Републици. Архиепископ Манфред није дуго остао на челу католичке архиепископије у Драчу. Следеће године после Манфредове смрти за архиепископа је изабран Венецијанац, препозит латинског патријарха у Цариграду. Обавештен о томе, папа Иноћентије III је позвао градешког патријарха Анђела да посвети новог архиепископа, ако нађе да је његов избор канонски. Тако је и званично Драчка архиепископија дошла под јурисдикцију Градешке патријаршије.

После консолидовања Епирске деспотовине, Михаило Анђео је започео освајање суседних територија са циљем да обнови старо византиј-

³⁶ Alexandre IV, 1895, I, 82—83.

³⁷ Clement IV, 1893, I, 93.

ско царство. Први је пред његовим налетом пао Драч 1213. или 1214. године. Католички архиепископ Драча је напустио град и повукао се у Мурано, а у Драчу је поново обновљена православна архиепископија на челу са архиепископом Докеианом, чиме је епизода са латинском црквеном организацијом окончана.

LITERATUR

- Acropolitates I*
Acta Albaniae.,
Acta et Diplomata res Albaniae Mediae aetatis illustrantia I, 28.
- Alaxandre IV
 1895 *Registres*, ed. Ch. Bourel de la Ronciere, I, Paris
- Clement IV
 1893 *Registres*, ed. E. Jordan, I, Paris
- Ducellier A.,
 1981 *La Facade maritime de l'Albanie au moyen age*, Thessalonike
- Farlati D.,
Illyricum sacrum, VII,
- Ferluga J.,
 1964 *Sur la date de la creation du theme de Dyrrachium*, Actes du XIIe Cong. inter. des Etudes byzantines II, Beograd
- Ферјанчић Ђ.,
 1963 *Почеци солунске краљевине (1204—1209)*, Зборник радова византолошког института 8/2, Београд
- 1988 *Албанци у византијским изворима*, у Илири и Албанци, Београд
- Grumal V.,
 1952 *L'Anexion de l'Illyrieum oriental de la Sieile et de la Calabria au patriareat de Constantinople*, Recherches de sciences religieuses 40
- Извори за бугарската историја.*,
 1960 *Извори за бугарската историја VI*, Грчки извори III, Софија
- Калић Ј.,
 1979 *Црквене прилике у српским земљама од стварања архиепископије 1919. године, у Свети Сава — Свети Сава, историја и предање*, Београд.
- Mansi J. D.,
Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, XXII, 1138
- Migne J. P.,
Patrologiae eursus completus, Series latina XCVIII
- Nicil D. M.,
 1957 *The Despotate of Epiros*, Oxford
- Острогорски Г.,
 1969 *Историја Византије*, Београд
- Parthey G.,
 1866 *Hieroclis Syneedemus et Notitiae graecae episcopatum*, Berolini
- Rerum italicarum scriptores XII*
- Smiciklas T.,
Codex diplomaticus II
- Sufflay M.,
Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien, Illyrisch-albanische Forschungen I
- Vasilievskii V. G.,
 1896 *Epirotica saeculi XIII*, Viz. Vrem. III

Radovan SAMARDŽIĆ
Belgrade

DIE EINÄSCHERUNG DER GEBEINE DES HEILIGEN SAVA IM JAHR 1594

Abstract. — Der Autor trug den Inhalt der wichtigeren originalen Meldungen und der wichtigsten Resultate ihrer Deutung vor. Er gelangte zu dem Schluß, daß Ilarion Ruvarac, der Begründer der kritischen Methode in der serbischen Historiographie, im Recht war, der durch die chronologische Analyse der Chroniken bewies, daß die Gebeine des Heiligen Sava 1594 eingäschert wurden. Die Richtigkeit von Ruvarc' Analyse bewies auch Djordje Sp. Radojičić, wobei er alle Studien, die sich mit dieser Frage befassten, gründlich bearbeitete. Eine besondere Bedeutung in diesem Sinne hatte die Studie von Jovan N. Tomić, in der die Richtigkeit der Schlußfolgerungen von I. Ruvarac durch die Darlegung der Reihenfolge der Ereignisse auf dem österreichisch-türkischen Schlachtfeld bewiesen wurde. Es scheint, daß ein Orientalist, nämlich Nenad M. Filipović, durch eine ausführliche Studie über die in Versen verfaßte Chronik von Talkisade, »Schachnama des Herrschers«, zu Gunsten von I. Ruvarac alle Dilemmas beseitigte und die Debatte schließlich schloß.

Zur Zeit des Aufstandes der Serben im Banat, 1594, wurden auf Vračar bei Belgrad die Gebeine des Heiligen Sava eingäschert, die aus dem Kloster Mileševa hierher gebracht wurden. Es handelt sich um eines jener Ereignisse in der serbischen Geschichte, von denen ungenügende zuverlässige Quellen zeugen, doch wurden sie von der Tradition allmählich angenommen, und zuletzt auch als vollendete Tatsachen übernommen.

Falls der Körper des ersten serbischen Erzbischofs tatsächlich aus Mileševa fortgetragen, das bei dieser Gelegenheit gewiß auch geplündert wurde, und bis nach Belgrad überführt wurde, um ihn hier zu verbrennen, müßte dieses Ereignis als eines der ernsthaftesten in der serbischen Geschichte angesehen werden, und das zumindest in dem Maße, wie es die späteren Überlieferungen aufgefaßt haben. Das Volk blieb wegen dieser Schändigung schmerzlich verletzt. Die Historiker haben sich jedoch gegenüber diesem Fall

völlig verschieden verhalten: da den Quellen zufolge die Einäscherung 1594 oder 1595 vollzogen wurde, entschieden sich manche für das erste, und andere für das zweite Datum, ohne dabei zu erklären, warum sie so vorgehen; manche versuchten mühselig die Frage bis zu jener kurzen Entfernung der Lösung anzunähern, von der aus man ihr glauben schenken kann, und andere wiederum schrieben nach ihnen in der Art, als sei eine solche Lösung überhaupt nicht angedeutet. V. Ćorović, der für seine synthetischen Untersuchungen tatsächlich die wichtigsten Angaben zu wählen wußte, war zuerst der früheren Lösung von I. Ruvarac zugeneigt, und danach distanzierte er sich von ihm. Und hier blieb er auch stehen. Seine Aussage ist für den ganzen Fall charakteristisch. Nach dem Angriff der serbischen Aufständischenschar auf Vršac im März 1594 »war Sinan-Pascha, der Großwesir und Oberbefehlshaber der türkischen Armee, verbittert auf diese serbische Schar, und entschied sich, scheinbar schon damals, zu einem unbedachten Schritt. Um die Serben zu bestrafen, oder sie abzuschrecken, ließ er die Gebeine des Hl. Sava nach Belgrad bringen, wo er sie am 27. April 1594 verbrennen ließ. In unserer Wissenschaft ist bisher die Frage noch nicht völlig geklärt, ob diese Verbrennung tatsächlich 1594 oder 1595 stattfand. Zugunsten des erstangeführten Jahres sprechen mehr Angaben und genügend Gründe, doch scheint es, daß der Aufstand der Serben zu jener Zeit, wegen zu geringer Ausmaße, ein völlig unzureichender Grund für einen Großwesir war, sich für eine solche Strafe zu entscheiden, von der er annehmen konnte, daß sie auf alle Serben und ihre Priesterschaft sehr schlecht einwirken wird. Es ist nicht notwendig ein großer Staatsmann zu sein, um zweifellos voraussehen zu können, daß dieser Schrift die Serben nur noch mehr dazu anregen wird, den Aufstand, der noch glimmerte, in ein wahres Feuer zu verwandeln«.¹

Das Datum der Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava versuchte als erster I. Ruvarac durch eine Analyse der Nachricht aus einem Auszug aus der Chronik festzustellen. Er wies 1595 als das Jahr dieses Ereignisses zurück und schlußfolgerte, daß der »Körper des Hl. Sava auf Befehl Sinan-Paschas am Karfreitag aus dem Kloster Mileševa fortgetragen wurde, und auf Vračar bei Belgrad am 27. April 1594 verbrannt wurde«.² Diese Schlußfolgerung von Ruvarac wurde, auch trotz der Tatsache, daß sie überzeugend ausgeführt ist, nicht endgültig akzeptiert. Manche Historiker wiesen sie zurück, andere blieben unschlüssig, da sie sich nicht auf Dokumente der unmittelbaren Aussage sondern auf chronologische Versuche gründet, und manche akzeptierten sie in erster Linie dank der Autorität von I. Ruvarac. Diese Frage wurde erneut von Dj. Sp. Radojičić als ein Beispiel für die Richtigkeit in der Schlußfolgerung von Ruvarac detailliert untersucht.³ Die Meinungen blieben jedoch

¹ V. Ćorović, 1933, 329—330.

² I. Ruvarac, 1888, 38—46.

³ Dj. Sp. Radojičić, 1955, 133—147.

auch danach geteilt, doch wurde jener ein ernster Vorzug eingeräumt, die der Begründer der kritischen Historiographie bei den Serben hinterließ.

Außerdem gab es auch Vorschläge, denen zufolge aus der Geschichte das Ereignis aus den Jahren 1594 oder 1595 ausgelassen wird, da die Gebeine des Hl. Sava überhaupt nicht verbrannt wurde. Dj. Sp. Radojičić durchforschte besonders das Buch von M. Dragović *Der Heilige Sava wurde nicht eingeäschert (Sveti Sava nije spaljen, 1930)*, und stimmte mit der Einschätzung von S. Stanojević überein, daß es sich um ein »Nonsens« handelt, der »ohne wissenschaftliche Bedeutung ist«. M. Dragović behauptete, daß die Gebeine des Heiligen im XVIII. Jahrhundert in der Grotte Čurukača, nahe des Klosters Dovolja waren, daraufhin im Kloster selbst, dann in einer Kirche in Kući, in den Köstern Zdrebaonik, Kosjerevo und Ostrog. »Jetzt befinden sie sich in Zdrebaonik (seit 1919).« Die Erwähnungen über die Aufbewahrung des Körpers des Hl. Sava an verschiedenen Orten stammen sehr wahrscheinlich von dem Aufkommen der Reliquien, von welchen behauptet wird, daß sie von seinen Gebeinen übriggeblieben sind.⁴ Auch die Mönche selbst, sogar jene in Mileševa, gaben falsche Auskünfte, wonach die serblichen Überreste des Heiligen aufbewahrt werden (da daß gewiß zu Gunsten ihres Klosters ging). Der Dubrovniker Diplomat und Dichter aus der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts, Jaketa Palmotić, war vielleicht auch mehrere Male in Mileševa. Über seine Reise in die Türkei 1667 hinterließ er ein getreues Versepos, in das er auch die Beschreibung von Mileševa einbaute. Diese Beschreibung beinhaltet unter anderem auch folgende Angaben:

*Auch Körper fanden sich hier
Vom Hl. Sava in einer Lade auf der Seiten
Aber auch Gruften mit Einschnitten viel,
Von Banusen aus älteren Zeiten.⁵*

Solche Nachrichten können als Grundlage für die Erörterung eines dritten Lebens eines Heiligen dienen, aber nicht auch einer Einäscherung seiner Gebeine. Denn es gibt viele Vermerke zu diesem Ereignis, die nahezu unmittelbar entstanden sind, so daß sie nicht zu den historischen Tatsachen gezählt werden könnte.

Eine der frühesten Erwähnungen der Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava stammt vom Dubrovniker Dichter Antun Sasin. Der Blitz — so schrieb Sasin — tötete bei Buda sieben Tausend Türken. Das war Gottes Rache,

*„sie äscherten den ruhmreichen Sava ein,
er wollte sie mit einem Feuerball verbrennen“.⁶*

⁴ *Ibid.*,

⁵ J. Palmotić Gjonorić 1878, 174.

⁶ Im Epos, *Razboji od Turaka*, XVI, 948—955.

P. Popović war der Auffassung, daß Sasin seine Dichtung von 1593 bis 1595 schrieb. Im Grunde verwandelte der Dichter die Meldungen vom Kriegsschauplatz in Ungarn in Verse, und das in jener Reihenfolge, wie sie bei ihm eintrafen. Die Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava setzte er in das Jahr 1594, und das zwischen dem 13. April und 19. Juni.⁷ Obwohl Sasin offenbar seine Informationen von jenen Leuten bekam, die im Senat die Berichte der Dubrovniker Parlamentärs lasen (und diese gelangten bis nach Belgrad), fand M. Purković, daß sein Schreiben »unkritisch und historisch ungewiß ist.«⁸ Dj. Sp. Radojičić, der diese Bemerkungen von M. Purković gut durchgesehen hatte, stellte fest, daß es sich vorwiegend um chronologische Versehen handelt (die daraus hervorgehen mußten, wie er seine Meldungen bekam), und daß er die grundlegende Schlußfolgerung von P. Popović nicht bestritten hat.⁹ M. Purković entschied sich nachträglich doch für das Jahr 1595, wobei er auch die Aussage von A. Sasin nicht wesentlicher bestritt.¹⁰

Die Nachricht von der Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava schrieben kurz darauf auch andere katholische Schreiber nieder. Mavro Orbin druckte sein *Königreich der Slawen (Kraljevstvo Slovena)* in Pesaro im Jahr 1601. M. Pantić vertrat die Auffassung, daß Orbin bereits in Dubrovnik an seinem Lebenswerk geschrieben hat. »Man kann annehmen, daß er für sich auch später, während er in Frieden mit seinen Mitmenschen lebte, und die Bibliotheken und Archive in den Klöstern der Dubrovniker Benediktiner zur Hand hatte, manch eine Quelle durchsucht und herausgeschrieben hat, in erster Linie einheimische. Doch den Großteil seines Baus trug Orbin zusammen, und das *Königreich der Slawen* schrieb er erst in den letzten Jahren des Jahrhunderts, als er Dubrovnik verließ und nach Italien ging.« »Vielem nach ist in diesem großen Schriftwerk deutlich zu sehen, daß Orbin den Großteil von ihm, wenn nicht auch das ganze in Pesaro in den Jahren 1600 und 1601 zu Papier brachte (...).«¹¹ M. Orbin fügte in seinem *Königreich der Slawen* auch einige Meldungen über gegenwärtige Ereignisse ein,¹² doch ging er auf die Angabe über die Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava zu Beginn seiner serbischen Geschichte an jener Stelle näher ein, wo er über Stefan Nemanja und seine Söhne schrieb: »Rastko wurde im Mönchtum Sava genannt, und die Serben sehen ihn als einen Heiligen an. Seine Gebeine wurden kürzlich auf Befehl des Frevlers Sinan-Pascha verbrannt.«¹³ Der Schreiber wurde sehr wahrscheinlich von Sinan-Paschas Frevel bei Belgrad noch während seines Aufenthaltes in Dubrovnik unterrichtet. Gemäß S.

⁷ P. Popović, 1912, 32, 52—53, 55.

⁸ M. Purković, 1931—1932, 608—612.

⁹ Dj. Sp. Radojičić, angef. Werk, 138—139.

¹⁰ M. Purković, 1931—1932, 845—849.

¹¹ M. Pantić, *Mavro Orbin — Život i rad. Vorwort zum Buch M. Orbin, Kraljevstvo Slovena*, Beograd, SKZ, 1968, str. XXXV, XLV.

¹² Siehe M. Pantić, angef. Werk, str. XLV—XLVI.

¹³ M. Orbin, angef. Werk, 21.

M. Ćirković »zeigt die Angabe über die Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava, daß Orbin dieses Kapitel seines Werkes nach 1595 geschrieben hat.«¹⁴

In seiner Abhandlung über Ivan Tomko Mrnavić und dessen Schriftwerk über den Hl. Sava (*Vita S. Sabbae episcopi Simeonis Stephani Rasciae regis filii*, Roma MDCXXX /1631/) schlußfolgerte N. Radojčić, daß es sich um das Werk eines Fälschers handelt, der für die Bedürfnisse der katholischen Propaganda und seine genealogischen Ambitionen arbeitete.¹⁵ Parallel dazu, daß er die Lebensbeschreibung des Hl. Sava nicht nur tendenziös sondern auch mit fehlendem Wissen und geordneten Verstand verfaßte, hat I. T. Mrnavić in ihr auch solche Stellen, die für die Bewertung jener Auffassungen des späteren Lebens des Heiligen nicht bedeutungslos sind, über die der Verfasser unmittelbar Zeugnis ablegen konnte:

Nicht nur in der illyrischen Kirche, sondern auch unter den Türken selbst, deren unerträgliches Joch nahezu dieser ganzen Kirche auch aufgebürdet ist, wird jedes Jahr am neunzehnten Tag vor dem Februar Kalender das rühmliche Andenken an den Heiligen Sava gefeiert: es wird, wenn das Tyrannenjoch gebrochen wird, unter dem Schutz desselben heiligen Vaters und anderer illyrischer Heiligen mit königlichem Blut, wir hoffen, immer heilbringend sein. So viel vom heiligen Führer, den heute sogar auch die Türken, die Feinde des christlichen Namens, und (ja sogar) auch die Schismatiker der katholischen Einheit, sehr preisen, geschweige denn unsere Katholiken; und sollten seine heiligen Gebeine vom verunreinigten Sinan im Feuer verbrannt worden sein, blieb trotzdem auch dem heiligen Ort, auch der Gruft des heiligen Mannes, am selben heiligen Ort, wo er (einst) zur Ruhe ging, dieselbe Ehre, wie auch zuvor, für die wir einen glänzenden Beweis in der unaufhörlichen Pilgerfahrt der Illyrer haben.¹⁶

I. T. Mrnavić schrieb ausführlich über die Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava, wobei er dieses Ereignis — wie auch Antun Sasin — in den Rahmen jenes Krieges einordnete, der von 1593 bis 1606 zwischen der Türkei und Österreich geführt wurde. Auch er nahm das Jahr 1595 als jenes, in dem die sterblichen Überreste des Heiligen auf den Scheiterhaufen gesetzt wurden.

»Als nämlich Sinan, der größte Großherr auf dem osmanischen Hofe, der als der zweite Pompeius oder Großzar angesehen wird, der, nachdem er aus spanischen Händen den tunesischen Staat in Afrika riß, und den persischen Staat in Asien, nach bedeutenden Siegen, in eine große Klemme brachte, und zuletzt in Europa die gut befestigte Stadt Djur in Ungarn, die Festungsmauer Germaniens, Italiens, und sozusagen der ganzen christlichen Welt eroberte, gemeinsam mit vielen anderen Festungen und Städten durch Ungarn — nach so vielen Siegen und so viel Triumph erfuhr, daß die Crihsten, bedrückt vom türkischen Joch, indem sie zum Heiligen Sava beteten, im fünfundneunzigsten Jahr des sechzehnten Jahrhunderts nach Christi die Städte

¹⁴ S. M. Ćirković, im angef. Werk von M. Orbin, 298.

¹⁵ N. Radojčić, 1936, 3—66.

¹⁶ Svetosavski zbornik, Izvori, 4, SKA, 1938, 23—25, bzw. 137—139.

Esztergon, die Residenzstadt Ungarns, und Višegrad, die einstige Residenzstadt der pannonischen Gegenden, ebenso die Episkopus-Städte Vac und Čanad, und daneben viele andere (Städte) durch Ungarn, Transsilvanien, Slawonien und Kroatien der christlichen Freiheit zurückgaben; daß der transsilvanische Fürst Sigismund und der walachische Mihailo die türkische Freundschaft aufgaben; daß die Bulgaren und die Serben, indem sie die Fahnen ihrer Truppen mit dem Bild des Heiligen Sava schmückten, sich an die Seite der genannten Fürsten stellen und geheime Verhandlungen führen — versammelte er eine Armee von einhundert Tausend Soldaten, fiel in Serbien ein, und, indem er den Gebeinen des heiligen Episkopus den Krieg erklärte, eilte er bis zur Stadt Mileševa, wo (diese Gebeine) mit größter Gottesfürchtigkeit gerühmt wurden, und indem er aus der Gruft den heiligen Körper herauszog, verbrannte er ihn in ruchlosen Flammen. Und jetzt noch hält sich hartnäckig die Nachricht, die sowohl auf türkischen als auch christlichen Zeugnissen beruht, daß, sobald die Flammen den heiligen Körper erfaßten, aus dem Scheiterhaufen bis zum Himmel, zur großen Verwirrung der Barbaren, sich lange eine dünne Wolke hielt, ähnlich einem Regenbogen, in Tausend schönen Farben — ob als ein Zeichen des Schutzes der heiligen Gebeine durch den Himmel, oder als eine Ahnung der unheilverheißenden Niederlage der Türken, die gleich nach dem gottlosen Verbrechen folgte, zusammen mit dem beschämenden Niedergang des gottlosen Führers selbst: denn, von einer geringen Zahl der Ungarn und Walachen, wurde der Befehlshaber der mächtigsten Armee, bis zu dem Tage überall Sieger, zerschlagen, und während der Kämpfe von den Zähnen seines eigenen Pferdes in einen Tümpel niedergeworfen, zu einer schmachtvollen Flucht genötigt. Als nach der Flucht erneut die Armee versammelte, und sein Glück gegen Sigismund von Transsilvanien versuchen wollte, der eine weitaus geringere Armee mit sich führte, und mit ihm zusammenstieß, wurde er wieder geschlagen und zur Flucht genötigt, und als er nach (dieser) Flucht nach Byzanz zurückkehrte, beendete er, dessen militärische Tugend in Asien, Afrika und Europa triumphierte, sobald diese Tugend von der ruchlosen Einäscherung der heiligen Reliquien gebranntmarkt wurde — denn Gott, der fordert, daß auch das Haar auf dem Haupt seiner Untertanen in unantastbarer Zahl erhalten bleibt, rächte das barbarische Verbrechen — in ewiger Schande sein Leben auf schreckliche Weise.«¹⁷

Gemäß dem Befund von N. Radojčić, der Autor des *Lebens des Heiligen Sava (Život Svetoga Save)* die Kriegereignisse im Jahr 1595 nach der berühmten *Geschichte des Ungarischen Königreiches* von Nikola Istvanfi (1622) dar, doch hat er das Motiv von den türkischen Niederlagen als Rache der Verbrennung des Hl. Sava im Grunde erfunden, und ihm die Bedeutung eines historischen Faktors gegeben. Marnavić war auch der Aufstand der Serben im Banat nicht unbekannt (1594). »Ob er von anderen hörte oder selbst erfand wie die Aufständischen (die Bulgaren hat er sicher selbst hinzugefügt) unter den Fahnen mit dem Bild des Hl. Sava kämpften?« war N. Radojčić der Schlußfolgerung zugeneigt, daß er auch das getragen von seiner Phantasie, »selber erfunden hat« (wie auch Sinan-Paschas Feldzug mit einhundert Tausend Soldaten auf Mileševa).¹⁸ Trotzdem hat Mrnavić mit seinen Darleg-

¹⁷ *Ibid.*, 21—23, bzw. 135—137.

¹⁸ N. Radojčić, angef. Werk, 32—35.

ungen die früheren Meldungen bestätigt, nicht nur von der Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava als einer Tatsache, sondern auch über Sinan-Paschas Rolle in diesem Ereignis. Diese Nachrichten haben sich sicherlich weit verbreitet und kamen somit bis zum Schreiber der Biographie des ersten serbischen Archiepiskopus (der für Mrnavić ein wahrer Katholik war). Mrnavić erfuhr von ihr nicht in genauer Reihenfolge der Kriegsereignisse auf dem Boden des einstigen Ungarischen Königreichs, und daneben brachte er den trübseligen Ausgang von Sinan-Paschas Feldzug in Abhängigkeit von der Strafe, die ihn wegen der Verbrennung der Gebeine des Heiligen ereilte. Somit trug eine Mystifizierung, angeregt durch die Phantasie des Schreibers und seiner Neigung zu erfinden, im Grunde zur Festlegung der Tatsachen über das nachfolgende Schicksal des Hl. Sava und über den türkischen Oberbefehlshaber Sinan-Pascha als des Täters dieses Verbrechens.

In alten serbischen Schriften und Aufschriften wurde die erste Erwähnung der Einäscherung auf einem handgeschriebenen Evangelium im Kloster der Heiligen Dreifaltigkeit bei Pljevlja in den Jahren 1595 oder 1599 gefunden: »Damit bekannt ist, wann die Türken den Heiligen Sava verbrannt haben, den Archiepiskopus des serbischen und Küstenlandes, in Belgrad. Der Großwesir Sinan-Pascha, der an der Spitze der Armee stand.« Die erste daruffolgende Aufzeichnung, dieses Mal in einer Handschrift im Kloster Krušedol, stammt aus dem Jahr 1605, und an diesem Datum wird nicht gezweifelt. Diese Aufzeichnung lautet: »Zu diesen Zeiten verbrannte den Heiligen Sava der verdammte Sinan-Pascha in Belgrad; und ein Großteil der Priesterschaft und der Kirche wurde vernachlässigt.«¹⁹ Ungeachtet dessen, an welchem Datum sich das genau ereignet hat, ist es doch gewiß, daß diese Aufzeichnungen, die dem Ereignis zeitlich sehr nahe stehen, die Tatsache festlegen, daß Sinan-Pascha, der Oberbefehlshaber der türkischen Armee im Krieg gegen Österreich, angeordnet hat, daß die Gebeine des Hl. Sava verbrannt werden, und das in Belgrad.

Seine *Lebensbeschreibung des Zaren Uroš (Žitije cara Uroša, 1642)* schrieb Patriarch Pajsije mit der Absicht, vom letzten Herrscher aus der Nemanjiden-Dynastie einen Kult zu schaffen. Manchen Ereignissen — »der Auffindung der Gebeine Zar Uroš's, der Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava« — war der Schreiber selber Zeitgenosse, Gemäß P. Popović können diese Meldungen einen gewissen Quellenwert haben, doch einen nicht zu großen.²⁰ Die kurze Erzählung von Patriarch Pajsije über die Verbrennung der Gebeine verdient trotzdem Aufmerksamkeit, doch nicht nur aufgrund der Tatsache, daß sie am Ende der Aufzeichnung steht, die

¹⁹ P. Djordjić, 1939, 219—221.

²⁰ P. Popović im Vorwort zum Buch *Stare srpske biografije XV—XVII veka*, 1936, str. LXVI.

einem völlig anderen Gegenstand gewidmet ist, nämlich dem Leben des Zaren Uroš und der Schaffung seines Kultes. Darin stehen einige Angaben, die unsere Aufmerksamkeit verdienen:

»Und im darauffolgenden Jahr 7103, als sich die Verkündung dem Heiligen ereignete, war auch damals ein großer Krieg auf der Seite von Buda, ich meine Janok, und in diesem Jahr verbrannten sie die wunderschönen und wundertätigen Gebeine des Heiligen Sava der Serben. Ein Beg nach teuflischer Lehre, der von je her das Gute haßt, kam zum Oberbefehlshaber Sinan-Pascha, dem Arbanas, der hierher kam um in Belgrad zu überwintern, und erhebt einen Aufstand und lügt und spricht: 'Die Türken glauben an den Heiligen Sava und bekreuzigen sich vor ihm.' Und der Oberbefehlshaber entsandte Eilboten, und sie kamen überraschend im Kloster Mileševa an, doch niemand wußte davon, und nahmen das heilige Grab mit den Gebeinen und trugen nach Belgrad die wundertätigen und wunderschönen Gebeine, und verbrannten sie, oh mir Sünder, auf dem Feld von Vračar im Monat April den 27. Tag, den Tag des Heiligen Symeon des Verwandten des Herren und geistlichen Märtyrers. Damals gab es ein Anzeichen, einen Sturmwind und Steinhagel, so daß viele erwundert waren, und gerade noch in ihre Heime flüchten konnten. Er wurde zum Heiligen und hochwürdig, und noch zu Lebenszeiten wollte er das Märtyrerleben annehmen, und der Herr enstigte seiner nicht, und er band sich in einen Märtyrerkranz. Und danach kamen große Kriege und Unruhen und bis zum heutigen Tage.«

Patriarch Pajsije wußte, zuvor, daß die Gebeine am 27. April 7103 (1595) verbrannt wurden. Von besonderer Bedeutung ist, daß er Sinan-Pascha auf eine Art und Weise darstellte, die am wahrscheinlichsten ist: er ist ein Oberbefehlshaber von Kriegszügen, ein Arbanas, und befand sich über den Winter in Belgrad, als ihn ein Beg davon unterrichtete, wie auch die Türken an den Heiligen Sava glauben »und sich bekreuzigen«; aufgrund dessen schickte der Pascha Eilboten nach Mileševa, um die Gebeine des Heiligen zu ihm zu bringen, die daraufhin »auf dem Feld von Vračar« verbrannt wurden. Es bestehen fürwahr zahlreiche Meldungen von einer Verbreitung des Hl. Sava-Kultes unter den einheimischen Muslimen, die zu den wundertätigen Gebeinen in Mileševa kamen um sich zu verneigen, wobei sie unter anderem auch ein Heilmittel für irgendwelche ihrer Beschwerden suchten. Diese Erscheinung hielten auch einige der fremden Reiseschriftsteller fest, die im Kloster einkehrten, und alles mit eigenen Augen sahen. Dieser Kult war unter anderem jenes Bindeglied, das die orthodoxe und muslimische Bevölkerung von Stara Raška verband. Spuren dieses Naheseins erstreckten sich auch in Form einer gegenseitigen Unterstützung im ganzen osmanischen Staat, bis hin nach Istanbul, wo Sinan-Pascha bereits seit jeh, umgeben von seiner Arabanas-Gruppe, voll erbitertem Haß lange Zeit ohnmächtig war, sich Mehmed-Pascha Sokolović und seinen Schützlingen serbischer Herkunft ernsthaft zu widersetzen. Sokolović wurde 1579 heimtückisch ermordet, doch fühlte Sinan-Pascha gewiß auch weiterhin, daß er und seine Leute in der Umkreisung von Menschen anderer Herkunft, Sprache und

Überlieferung bedrückt wurde, die, obwohl rechtläubig, auch im Kaiserreich wie es das türkische war, eine gesonderte Welt blieben. Der Pascha entsandte, gemäß Patriarch Pajsije, Eliboten nach Mileševa, damit sie aus dem Kloster die heiligen Gebeine herausholen, und daß ist der Schritt eines Wesirs, der am wahrscheinlichsten ist. Der Autor erwähnte noch, wie auch I. T. Mrnavić, himmlische Offenbarungen, die sich zur Zeit des späteren Märtyrertums des Hl. Sava zeigten. In alten serbischen Schriften und Aufschriften werden unterschiedliche Unwetter erwähnt oder Himmelszeichen, die mit der Zeit in eine merkwürdige Aureole eines Heiligen eingepaßt werden konnten, dessen Gebeine dem Feuer übergeben wurde: im Jahr 1593. »Es herrschte Hunger im ganzen Land«; 1594, im Mai, »erschütterte die Erde, sagte man mir«; im selben Jahr nahmen Sonne und Mond ungewöhnliche Stellungen ein; danach verbrannten Skopje und Leskovac.²¹

In einer Großzahl jener älteren Schriften, die als Quellen benutzt werden, aber auch in den Studien einiger jüngerer Historiker, wurde der 27. April 1595 als das Datum der Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava angeführt. Dieses Datum fochten I. Ruvarac durch eine Analyse des Chronikbaus und Dj. Sp. Radojičić an, indem er nochmals die gesamte Frage erörterte, um die Richtigkeit von Ruvarac's Urteil zu zeigen. Radojičić versuchte noch zu beweisen, wie in die Chroniken anstatt 1594 das Jahr 1595 gelangte.²²

Einer Lösung der Frage hat sich trotzdem, wie es scheint, J. N. Tomić am meisten genähert, der die Debatte *Über den Aufstand der Serben im Banat im Jahr 1595* (1899) schrieb. In der Studie *Wann wurde der Körper des Hl. Sava verbrannt?*²³ zeigte er, indem er die Ereignisse auf dem ungarischen Kriegsschauplatz mitverfolgte, daß Sinan-Pascha den Befehl gegeben haben konnte, die heiligen Gebeine einzig 1594 zu holen und zu verbrennen, während er sich in Belgrad vorbereitete, seinem Feind entgegenzutreten. Seit Beginn 1595 befand sich der Pascha, indem er in Ungnade fiel, vom Schauplatz jener Ereignisse weit entfernt, zu denen auch die Einäscherung der sterblichen Überreste des Hl. Sava gezählt werden kann. J. N. Tomić brachte dieses Verbrechen von Sinan-Pascha trotzdem mit dem Aufstand der Serben im Banat in Zusammenhang: »Im ersten Jahr (1594) hatte Sinan auch einen unmittelbaren Grund für diesen Schritt. Ihn bot der Aufstand der Serben im Banat, der bereits im Frühling dieses Jahres aufkam, und das erste Zeichen dieses war die Verbrennung der Brücke, die Sinan über der Donau errichten ließ. Das taten jene Serben, die in jenen Gegenden zu den Waffen griffen, und von denen der Biograph des Hl. Sava, Ivan Tomka Mrnavić, sagt, daß sie auf ihren Fahnen das

²¹ Lj. Stojanović, 1902, 249—250.

²² Siehe Anmerkungen 2 und 3.

²³ Srpski književni glasnik, XVI, 12, 907—917, XVII, 1906, 1, 32—42.

Antlitz des Hl. Sava trugen (...). Der Aufstand in jenem Augenblick und auf jener Seite, sowie das Faktum, das Mrnavić anführt, gemeinsam mit jenem, das aus der Schrift von Pajsije angeführt ist, erklären die Beweggründe von Sinan, warum er mit dem Körper des Heiligen so vorgegangen ist, und warum so grob gegenüber dem walachischen Wladika Todor nach der Erstickung des Aufstandes vorgegangen wurde.«²⁴

»Danach begab sich der Pascha von Temesvár nach Vršac, nahm den Wladika von Vršac und balgte ihn ab.«²⁵

Es scheint tatsächlich, daß die Serben in allen jenen Gegenden des Türkischen Kaiserreiches, wo es sie gab, Ende des XVI. Jahrhunderts in ein immer größeres Elend fielen. Es kamen für sie vernichtende Zeiten; ihnen wurde der Status der begünstigten Soldaten in den Grenzgebieten aufgehoben, so daß sie erneut in die benachbarten christlichen Staaten zogen; die türkische Armee, die unaufhörlich auf dem ungarischen Kriegsschauplatz eintraf, hatte keine Rücksicht mehr gegenüber dem Volk, durch deren Siedlungen sie zog; die Grausamkeit jener, die diese Armee anführten, Sinan-Pascha und Ferhad-Pascha, ist in jeder gegenwärtigen Chronik festgehalten; Unwetter, ansteckende Krankheiten und Hunger boten ein Bild trauriger Ereignisse.

»Ah«, schrieb ein Schreiber, »welch' eine Trauer herrschte damals in diesem Lande. Ich möchte das kurz sagen: sie steckten Dörfer und Städte in Brand, verwüsteten viele Kirchen, entwendeten heilige Ikonen, schändigten und durchwühlten heilige Stätten, und zogen zur kältesten Winterzeit die Menschen bis auf die nackte Haut aus und folterten sie; manche banden sie nackt an die Pferdeschwänze und zogen sie so hinter sich her, andere wiederum zerschnitten oder richteten sie hin. Und es gab keinen Ort ohne Tote: in Bergen, Tälern, Gärten und Feldern; alles war voller toter

²⁴ Ibid. — J. N. Tomić schrieb diese Studie unter anderem auch mit der Absicht, mit den aus der Geschichte übernommenen Angaben die Meinung von A. Ivić zu widerlegen, der gerade in diesem Jahr, 1906, die Beweise von I. Ruvarac angefochten hat (Archiv für slav. Philologie, XXVIII, 1906). Als er später das Werk *Istorija Srba u Vojvodini* (1929) veröffentlichte, gab A. Ivić eine gute Anordnung der Ereignisse, die den Aufstand der Serben im Banat 1594 bilden, doch hat er die Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava nicht einmal erwähnt. — Die jüngeren Historiker sind auch weiterhin in jene aufgeteilt, die als Datum von Sinan-Paschas Vergeltung den 27. April 1594 anführen, und jene, die der Auffassung sind, daß sich das am 27. April 1595 ereignet hat. In der *Istorija naroda Jugoslavije* (II, 1960, 471, J. Tadić) wird ohne Schwanken behauptet: »Zur Zeit dieses Aufstandes wurde aus Mileševa nach Belgrad 1594 der Körper des Hl. Sava überführt und auf Vračar verbrannt. Die Türken wollten sich an den Serben rächen, indem sie ein derart großes Heiligtum des Volkes vernichten, das Symbol der serbischen Tradition des Staates und der Unabhängigkeit.« Dieselbe Meinung vertraten B. Djurdjev (1964, 145) und R. K. Veselinović (1966, 71). Neben anderen blieb auch Dj. Slijepčević unentschieden (»Im April 1594 oder 1595«) (1978, 349).

²⁵ Lj. Stojanović, angef. Werk, 350.

Körper. Manche wurden getrennt und in ein fremdes Land geführt, der Bruder vom Bruder, der Sohn vom Vater, die Mutter vom Sohn. Überall war bitteres Weinen und Wehklagen zu hören. 'Wehe uns, sprachen sie, es wäre besser gewesen, es hätte uns alle ein Grab aufgenommen, als daß man uns in ein fremdes Land führt,' — und sie weinten und klagten einer nach dem anderen. Und das Land verödete völlig.«²⁶

In letzter Zeit schlußfolgerte über die Dilemmas hinsichtlich der Einäscherung der Gebeine des Hl. Sava und des Datums dieses Ereignisses, und das zugunsten der Befunde von I. Ruvarac, ein Orientalist, Nenad M. Filipović, mit einer ausführlichen Studie über die versgeschriebene Chronik von Talikizade »*Šahname-i hümayun*«. Talikizade befand sich im persönlichen Gefolge von Sinan-Pascha zur Zeit seines Feldzuges gegen Ungarn. »*Šahname-i hümaynn*« entstand 1596 und in ihr ist von der Einäscherung des Körpers der Hl. Sava die Rede, aber auch von anderen Ereignissen aus jener Zeit. Beschrieben wurde auch das Kloster Mileševa und, in ihm, das Leben des Heiligen. Die Angaben aus dieser Schrift verglich N. M. Filipović mit Angaben aus anderen Quellen, er bewies die Richtigkeit der Schlußfolgerungen von I. Ruvarac, und stellte breit die Umstände dar, unter denen sich das Ereignis abspielte.²⁷

О СПАЉИВАЊУ МОШТИЈУ СВЕТОГ САВЕ 1594. ГОДИНЕ

Резиме

Постоји више савремених и касније забележених вести да је крајем XVI века, 1594. или 1595. године, током Дугог рата између Турске и Аустрије, по наређењу великог везира и врховног команданта Синан-паше, донесено у Београд из манастира Милешеве тело Св. Саве и спаљено на брду Врачару. Те вести су највећим делом забележене недовољно прецизно, тако да су историчари више пута расправљали да ли се то одишта и догодило, на који начин и под којим условима. Највеће дилеме изазвало је питање да ли се спаљивање десило 1594. или 1595. године.

Аутор овог кратког прилога изложио је садржину важнијих изворних вести и главније резултате њихових тумачења. Он је дошао до закључка да је у праву био Иларион Руварца, утемељитељ критичког метода у српској историографији, који је хронолошком анализом летописа доказивао да су свечеве мошти спаљене 1594. године. Тачност Руварчеве анализе показао је Ђорђе Сп. Радојичић прегледавши темељно све студије које су се бавиле тим питањем. Посебан значај имала је у том погледу студија Јована Н. Томића, у којој је тачност закључака И. Руварца доказана излагањем редоследа догађаја на аустријско-турском ратишту. Чини се да је све дилеме отклонио и распу коначно закључио, и то у корист налаза И. Руварца, један оријенталиста, Ненад М. Филиповић, ис-

²⁶ *Ibid.*, I, 357. Der Vermerk wurde in Übersetzung und Transkription angeführt, Dj. Slijepčević, angef. Werk, 350.

²⁷ Nenad M. Filipović, 1991 (in Handschrift).

црпном студијом о стихованој хроници Таликизадеа *Владарска шахнама*. Таликизаде се налазио у личној пратњи Синан-пашиној за време његовог угарског похода. *Владарска шахнама* (*Şahname — i hıtauyun*) настала је 1596. и у њој се говори о спаљивању тела Светог Саве, али и о другим догађајима оног времена. Описан је и манастир Милешева и, у њему, свечев кивот. Податке из овог списка Н. М. Филиповић упоредио је с подацима из других извора, доказао тачност закључака И. Руварца и широко приказао околности у којима се догађај одиграо.

LITERATUR

- Веселиновић К. П.,
1966 *Историја српске православне цркве*, Београд
- Ђурђевић В.,
1964 *Улога цркве у старој историји српског народа*, Сарајево
- Ђоровић В.,
1933 *Историја Југославије*, Београд
- Ђирковић М. С.,
1968 *Коментари и извори Мавра Орбина*, im М. Орбин, *Краљевство Словена*
- Ђорђевић П.,
1939 *Помену св. Саве у нашим старим споменицима*, СКА, Светосавски зборник, 6
- Филиповић Н. М.,
1991 *Kodža Sinan-paša i spaljivanje moštiju Sv. Save Nemanjića*, Београд (in Handschrift).
- Ивић А.,
1906 *Archiv für slav. Philologie*, XXVIII
- 1929 *Историја Срба у Војводини*
- Istoriја naroda Jugoslavije*
- 1960 *Istoriја naroda Jugoslavije II*
- Орбин М.,
1968 *Краљевство Словена*, Београд, СКЗ
- Ралмотић Ј. Ђјонотић,
1878 *Dubrovnik opovljen*, Dubrovnik
- Пантић М.,
1968 *Мавро Орбин — живот и рад*, Vorwort zum Buch М. Орбин, *Краљевство Словена*
- Поповић П.,
1912 *А. Сасин, дубровачки песник XVI века*, Глас СКА 90
- 1936 im Vorwort zum Buch *Старе српске биографије XV—XVII века*, Београд, СКЗ
- Рурковић М.,
1931—1932 *Istorijska tačnost u Sasinovom epu »Razboji od Turaka«*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XII
- 1931—1932 *Godina spaljivanja tela Svetoga Save*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XII
- Радојчић Н.,
1936 *О животу Светога Саве од Ивана Томка Марновића*, СКА, Светосавски зборник, 8
- Радојичић Сп. Ђ.,
1955 *Два примера Руварчеве тачности*, Споменица Илариона Руварца, Нови Сад

- Руварац И.,
1888 *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III, 1557—1690*,
Београд
Stari pisci hrvatski
Razboji od Turaka, Stari pisci hrvatski, XVI
Светосавски зборник
1938 Светосавски зборник, Извори, 4 СКА, Übersetzung und Schriftleitung
von V. Sajkanović
Стојановић Љ.,
1902 *Стари српски записи и натписи*, I, СКА, Београд
Српски књижевни гласник
1906 Српски књижевни гласник, XVI, 12, XVII, 1
Слијепчевић Ђ.,
1978 *Историја српске православне цркве*, I, Düsseldorf

Irène BELDICEANU-STEINIERR
Ecole Pratique des Hautes Etudes IVe section
Paris

Boško I. BOJOVIĆ
Institut des Etudes Balkaniques
Académie Serbe des Sciences et des Arts
Beograd

LE TRAITÉ DE PAIX CONCLU ENTRE VLATKO ET MEHMET II

Au cours de nos recherches dans les archives de Turquie, nous avons consigné dans nos cahiers non seulement les informations ayant trait à nos préoccupations immédiates, mais aussi celles qui ont éveillé notre curiosité. Parmi cette documentation figure le résumé d'un acte faisant état d'une paix conclue entre Vlatko, le fils du grand duc Stefan Vukčić Kosača et la Porte. Pour mettre en valeur cet acte, inconnu par ailleurs, nous avons prié M. Bojović de s'associer à cette étude. Nous nous sommes limitée à l'exploitation de la documentation écrite en ottoman en laissant à notre collègue le soin d'écrire le commentaire historique.

Le présent article est divisé en trois parties. Dans la première, le lecteur trouvera toutes les informations liées au document lui-même. La deuxième partie placera le document dans son cadre historique, une large place étant réservée à la détermination de la date de la paix et aux circonstances qui menèrent à l'entente entre les deux adversaires. Dans la troisième partie enfin seront exposées les informations que contient l'acte ottoman.

I.

En feuilletant en 1983 aux Archives de la Présidence du Conseil à Istanbul un registre de la province de Qayseri, notre attention a été attirée par une feuille collée sur la dernière page. De toute évidence ce texte n'avait aucun rapport avec le contenu du registre puisqu'il concernait l'Herzégovine.

On ne saura jamais à quel hasard nous devons la conservation de cette feuille qui paraît être contemporaine du registre. Deux conclusions s'imposent. D'une part elle n'a pu être insérée que par un fonctionnaire du divan ayant accès aux registres et d'autre part ce fonctionnaire a considéré ce document comme suffisamment important pour en préserver le texte.

Le registre dont il est question se trouve dans le fonds *Tapu ve Tahrir Defterleri* (registres de recensement) faisant partie des archives nommées plus haut et porte le n° 38 (cité dorénavant TT 38). Il contient les timars et les biens de pleine propriété de la province de Qayseri. Bien qu'il ne porte pas de date, il peut être daté grâce à plusieurs éléments. Il est postérieur à Mehmed II, puisque le nom du sultan est accompagné d'épithètes qui le présentent comme défunt¹. Il est d'autre part antérieur au 28 zū'l hijǧe 888 (27 janvier 1484) date de la note la plus ancienne ajoutée au registre². Nous savons par ailleurs que Bāyezīd II fit réaliser en 888 (9 février 1483-29 janvier 1484) le recensement de la province voisine, c'est-à-dire le gouvernorat de Qaraman. De ce recensement seul le registre de legs pieux a survécu. Il se trouve à Istanbul dans la bibliothèque nommée *Atatürk Kitaplığı* dans le fonds *Muallim Cevdet*, sous la cote O 116 / 1. Ajoutons à cela un autre argument en faveur de notre datation. Le registre en question comporte deux qualités de papier. De la p. 1 à 77, nous avons affaire à un papier dit *ābādī*. Entre les p. 78 et 158, le papier est d'origine européenne et présente comme filigrane une arbalète qu'on retrouve dans le *Muallim Cevdet* O 116 / 1 daté de 888 et un anneau de forme ovale surmonté d'une étoile à six branches.

¹ Il s'agit de *merhūm* (celui à qui les péchés ont été pardonnés) et de *maǧfūr* (qui est l'objet de la miséricorde de Dieu) : TT 38, p.122.

² Une liste de registres, concernant l'Anatolie centrale, se trouve dans Irène Beldiceanu-Steinherr, La géographie historique de l'Anatolie centrale d'après les registres ottomans, dans *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris, 1982 (1983), p. 470-472. Nous voudrions signaler une erreur qui s'est glissée dans notre article à la p. 452, n. 34 ligne 4 : lire 28 zū'l-hijǧe 888 (27 janvier 1484) au lieu de 28 zū'l-qa 'de 888 (16 janvier 1484).

Avant de reproduire le texte en caractères arabes, il faut préciser qu'il s'agit ni d'un original, ni même d'une copie. C'est un texte dépourvu de tout formulaire diplomatique énumérant seulement les clauses du traité. En revanche le copiste a pris soin de vocaliser presque tous les noms de lieu. En dépit de cette vocalisation, il n'a pas été possible de trouver tous les toponymes slaves correspondants.

Texte (TT 38, p.159)

Transcription³

Hersek Oğlu ivlatqo ile şöyle muşālih olundu ki Hersek ili sanğagından Rud[i]ne nāhiyesi içindeki Balayka ve mezkūr Balaykada oturan yüz hāne Eflaqlarile ve mezbūr Rud[i]ne nāhiyesinde Bivučavik içinde oturan yigirmi hāne Eflaqlarile ve mesfūr Rud[i]ne nāhiyesinden Paḥanik ve Drinu (Vrinu ?) ve M a l n ğ q u ve Buquti içlerinde oturan kırq hāne Eflaqlarile ve dāhī Tir[e]bne nāhiyesi içinde oturan seksen hāne Eflaqlarile ve Popova nāhiyesi içinde oturan ikiyüz hāne Eflaqlarile anuñ taşarrufunda ola bil-fi'il elinde olan Novi Hişāre.

Traduction

On a conclu avec Êvlatko le fils de Hersek la paix aux conditions suivantes. Il aura la jouissance de ce qui suit : [La localité] Balayka⁴ dans la circonscription Rud[i]ne⁵ et cents maisons de Valaques⁶ qui habitent dans

³ Les toponymes non vocalisés sont écrits avec des lettres espacées. Lorsque la lecture ne fait pas de doute, les voyelles non écrites, ajoutées par nous, sont placées entre crochets droits.

⁴ Les 79 foyers du katun de Radić, fils du *knez* Vukić, jouissent de la moitié de la ville de Bileća pour y passer l'hiver (A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, p. 110).

⁵ *Le nahije de Rudine*, ayant pour siège la ville de Bileća, n'était attesté qu'à partir de 1477, avec un seul "džemat (katun) de Valaques sans *voiévode* et *knez*". Il demeure au sein du *cadiliq* de Drina jusqu'à 1485 date à laquelle il fut intégré au *cadiliq* de Novi (H. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, p. 158). Il apparaît que le présent document fait reculer la date de formation du *nahije* de Rudine en 1470 tout en donnant des informations supplémentaires sur la composition de sa population.

⁶ Les Valaques constituent dans les Etats serbes du Moyen Age une couche particulière de population bénéficiant d'un statut social spécifique qui est celui des éleveurs transhumants libres de certaines obligations de servage. Sur la modification de ce statut social, le rôle des Valaques dans l'établissement du système administratif de *timar* en Herzégovine, et leur sédentarisation progressive dès les débuts de l'instauration du pouvoir ottoman, cf. N. Filipović, *Vlasi i ustostava timarskog sistema u Hercegovini I, Godišnjak ANU BiH XII*, Sarajevo 1974, p. 127-221.

[la localité] susdite, vingt maisons de Valaques habitant [la localité de] Bivuqaviq se trouvant dans la circonscription susdite de Rud[i]ne, quarante maisons de Valaques habitant dans la circonscription susdite de Rud[i]ne dans [les localités de] Pa'janik⁷, Drinu (Vrinu ?)⁸, M a l n ğ q u⁹ et Buquti, quatre-vingts maisons de Valaques habitant la circonscription de Tir[e]bne¹⁰, deux-cents Valaques habitant la circonscription de Popova¹¹. Tout cela sera entre ses mains y compris Novi Hişâr¹².

II.

Pour saisir la portée de l'acte, il convient de brosser d'abord un tableau de la situation en Herzégovine à la veille de la conquête turque.

Après l'occupation de la Bosnie par Mehmed II en 1463, ce fut le tour de l'Herzégovine d'être placée dans la mire de l'expansion ottomane. Rappelons que Stefan Vukčić Kosača avait partagé son duché entre deux de ses fils, Vladislav et Vlatko. La campagne que le sultan entreprit la même année et qui avait pour but d'annexer aussi le grand duché de Stefan Vukčić Kosača, ne se solda cependant que par un demi succès. L'armée dut en effet interrompre les opérations sans avoir soumis le grand duc et ses fils. Alors qu'en 1462 le fils aîné du grand duc, Vladislav, avait cherché l'alliance des Ottomans pour combattre son père, en 1463 ce furent toutes les forces réunies des maîtres de l'Herzégovine qui tinrent le sultan en échec. Ayant gardé une grande partie de son armée intacte, le grand duc et ses fils Vladislav et Vlatko reconquirent non seulement les territoires et villes qui leur avaient appartenu, à l'exception de trois contrées qui restèrent aux mains

⁷ Pahanik et Panik, localités d'hivernage pour 39 foyers de pâtres montagnards formant le *džemat* de Radič, fils de Vukica (A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, p. 118).

⁸ Vrm, canton de la région de Trebinje, cf. V. Atanasovski, *Пад Херцеговине*, Belgrade 1979, p. 116-118 ; B. Bojović, Dubrovnik et les Ottomans, *Turcica XIX*, Paris-Louvain 1987, p. 143 n. 143.

⁹ Maline près de Skrobodna (district de Bileća) localités d'hivernage pour les foyers formant le *džemat* de Radan, fils de Novak (A. S. Aličić, *op.cit.*, p. 113).

¹⁰ Cf. B. Bojović, *loc.cit.*, p. 143 n. 144.

¹¹ Les *nahiye* de Trebinje et de Popovo (suite à la constitution administrative de *sanġaq* d'Herzégovine de 16 jan. 1470), avaient fait partie du *cadiliq* de Drina (H. Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podela*, Sarajevo 1982, p. 156-157).

¹² Novi (Herceg Novi) ville maritime dans le district de Dračevica, la dernière ville forte et possession du grand duc Vlatko, conquise par les Ottomans en janvier 1482. Depuis 1485, siège du *cadiliq* de Novi (H. Šabanović, *op.cit.* p. 166, cf. V. Atanasovski, *Пад Херцеговине* p. 126, 131, 134-139).

des Turcs, mais ils agrandirent aussi leurs possessions au détriment d'autres magnats tels que les Pavlović et les Kovačević dont les terres avaient été annexées par le sultan¹³. C'est Vlatko, le fils cadet du grand duc Stefan, qui prit les forteresses en Bosnie orientale. Blessé en 1464, au moment où les Ottomans lancèrent une nouvelle campagne, il se réfugia à Dubrovnik.

A l'issue de ces opérations militaires, le territoire ottoman se présentait comme un couloir étroit s'étendant entre le royaume de Mathias Corvin et les terres occupées par les Vénitiens sur la côte dalmate d'une part et le territoire du grand duc Stefan d'autre part.

Le premier danger passé, les dissensions familiales reprirent de plus belle entre les maîtres de l'Herzégovine. C'est encore Vladislav, qui avait pourtant reçu le tiers des terres de son père, qui sema la discorde en reprenant de nouveau contact avec les Ottomans. L'action militaire de ^cIsa beg en 1465 fit perdre au grand duc la majeure partie de ses terres continentales. Le territoire qui lui restait se réduisait désormais à la partie maritime de l'Herzégovine avec son arrière-pays immédiat, dont la partie la plus importante formait la région de la Neretva. Vladislav se vit contraint de chercher refuge sur le territoire ragusain avec sa sœur Catherine, ancienne reine de Bosnie¹⁴.

Le grand duc Stefan ne se réconcilia pas avec Vladislav. Dans son testament, il fit de Vlatko son seul héritier et mourut en 1466. Vlatko hérita donc du reste des territoires du grand duc ainsi que d'une somme fabuleuse déposée par son père à Dubrovnik. Il avait à sa charge son frère cadet Stefan, celui-là même qui devint Ahmed paša Hersekzāde. C'est donc à partir de l'automne 1466 que Vlatko porta le titre de herceg (grand duc) de Saint Sava¹⁵. Il continua la politique de son père, s'appuyant sur l'aide militaire de Mathias Corvin, roi de Hongrie, pour faire face aux Ottomans. Mais la mésentente s'installa entre lui et le roi, car il refusa de payer la solde aux soldats qui lui furent envoyés de Hongrie. Là-dessus le roi interdit aux Ragusains de remettre le legs du grand duc Stefan à Vlatko¹⁶. Celui-ci continua cependant à guerroyer avec un certain succès contre les Turcs, soutenu secrètement par les Ragusains, très embarrassés par ce litige. Ceux-ci se trouvaient, en effet, dans une position inconfortable, le conflit opposant le roi de Hongrie, leur suzerain, au sultan auquel ils versaient un tribut¹⁷.

13 *Историја српског народа II* (S. Ćirković), Belgrade 1982, p. 395.

14 S. Ćirković, *art.cit.*, p. 397-399.

15 V. Atanasovski, *Пад Херцеговине* Belgrade 1979, p. 25-26.

16 Cf. V. Atanasovski, *op.cit.*, p. 28-63.

17 S. Ćirković, *art.cit.*, p. 399-400.

Vlatko parvint à reprendre Popovo et Trebinje en 1468 et fit prisonnier le voïévode Ahmed, l'un des principaux lieutenants du sultan en Dalmatie. L'arrêt des hostilités en 1469 permit au grand duc Vlatko d'entamer des pourparlers avec les Ottomans. Il y fut contraint sans doute par l'intransigeance du roi de Hongrie qui, par l'intermédiaire de son envoyé à Dubrovnik, empêchait toujours la remise du legs mentionné plus haut à Vlatko et ceci en dépit du soutien des Vénitiens qui craignaient, non sans raison, un ralliement du grand duc au sultan. Vlatko fit, en effet, la paix avec le sultan en acceptant de lui payer tribut. Cet accord, conclu, comme nous allons le montrer plus loin, dans la première moitié de l'année 1470, laissa au grand duc le pouvoir sur Popovo et Trebinje, ce qui eut pour effet non seulement d'agrandir considérablement son territoire, mais de réunir aussi ses possessions de l'arrière pays de la Boka Kotorska avec celles de la région de la Neretva¹⁸. L'intervention du sultan permit en outre au grand duc de recouvrer le legs de son père que les Ragusains s'empressèrent de remettre à lui et à son frère Stefan¹⁹. Ainsi fut résolu le litige concernant le legs du grand duc Stefan Vukčić Kosača qui envenimait les rapports dans la région depuis la mort de ce dernier en 1466.

L'intransigeance du roi de Hongrie, tenté vraisemblablement par le trésor déposé par Stefan Vukčić Kosača à Dubrovnik et dont on racontait des légendes, permit au sultan de trouver un allié précieux dans son action contre la ligue chrétienne et d'exercer un contrôle accru sur l'arrière pays de Dubrovnik qui vit bientôt son tribut augmenter²⁰. Ce renversement des alliances contribua à accroître la pression ottomane dans la région de la Neretva. Le fort de Počitelj, position clé de la défense hongroise, tomba aux mains des Turcs en septembre 1471. La nouvelle orientation politique du grand duc Vlatko n'avait cependant pas affecté ses rapports avec Venise. Il ne resta d'ailleurs pas longtemps allié de la Porte. Dès 1472, il noua des rapports avec les souverains chrétiens, passant ainsi dans le camp des ennemis du sultan²¹.

Revenons à l'entente entre Vlatko et le sultan dont les sources occidentales se font l'écho, mais dont les modalités ont été conservées seulement dans le document turc mentionné plus haut. Malheureusement on

¹⁸ V. Atanasovski, *Пад Херцеговине*, p. 66-67.

¹⁹ *Историја српског народа II* (S. Ćirković), Belgrade 1982, p. 401.

²⁰ En 1471, à 9000 ducats d'or vénitiens pour l'année suivante et 10 000 pour les années à venir (I. Božić, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Belgrade 1952, p. 188-189, 192 ; cf. B. Bojović, Dubrovnik et les Ottomans, *Turcica XIX*, Paris 1987, p. 164).

²¹ S. Ćirković, *art.cit.*, p. 402 ; cf. V. Atanasovski, *op.cit.*, p. 86-111.

ne peut pas déterminer avec précision à quel moment le duc s'est soumis. Le document ottoman ne porte pas de date et les sources occidentales sont muettes. M. Atanasovski, dans sa monographie sur la chute de l'Herzégovine, a consacré un long passage à ce problème, que nous résumerons ici : l'événement doit se situer peu de temps avant le mois de juin 1470 lorsque les Ragusains se sont décidés de se soumettre "à la volonté du grand seigneur" sur la demande de ^cAli beg Vlahović, serviteur du sultan. ^cAli beg est arrivé à Dubrovnik vraisemblablement vers le début de ce mois, car c'est le 9 juin que sa déclaration a été entendue devant le Petit Conseil. D'après certaines informations datant de la première moitié de l'année en question, le *terminus ante quem* peut être repoussé de quelques mois. Il faut tenir compte que la venue du serviteur a été en quelque sorte l'aboutissement et non pas le commencement du rapprochement entre Vlatko et la Porte. Dès le début du mois d'avril, un émissaire de Hamza, *sanğaqbeg* de l'Herzégovine, est passé par Dubrovnik pour se rendre auprès de Vlatko. C'est vers ce moment là aussi que le voïévode Ahmed a été relâché de la prison de Novi. Ce sont là des indices très fiables du rapprochement entre Vlatko et les Turcs. D'autres indices permettent de remonter au mois de février, voire au mois de janvier. Début février, en effet, un serviteur turc est allé voir le duc avec le voïévode Ismâ'il. Il est intéressant de noter qu'un sauf-conduit "*salvum conductum*" a été demandé aux Ragusains depuis Novi. Ceci permet de conclure que c'étaient les premiers contacts entre les deux parties. Il est vrai qu'on peut tirer de ces événements aussi d'autres conclusions. Les émissaires turcs sont allés voir le duc au début de l'année, puis en avril non pas parce que celui-ci se serait soumis aux Turcs, mais pour demander la libération du voïévode Ahmed qui avait reçu en janvier de cette année la visite de ses frères, mais avec des recommandations des Ragusains et avec un ressortissant ragusain pour les accompagner²². C'est ainsi qu'on peut donc suivre le va-et-vient des émissaires turcs et en déduire approximativement la date de l'entente entre Vlatko et le sultan qui doit se situer entre février et juin 1470.

En reconnaissant la suzeraineté ottomane, Vlatko a eu finalement gain de cause en ce qui concerne le legs de son père. Mais le gain territorial avait beaucoup plus d'importance pour lui, car le sultan lui rendait la région de Trebinje et de Popovo²³ qui avait été occupée en 1465 par les Turcs et qui

²² C'est en février 1470 (entre le 2 et le 11) que les *nahiye* de Popovo et de Trebinje auraient été confiés à Vlatko. V. Atanasovski, *Пад Херцеговине*, Belgrade 1979, p. 64, 69.

²³ Les Archives de Raguse ne renferment par ailleurs aucune information sur le fait qu'à l'occasion de cette alliance entre le sultan et le grand duc Vlatko, Trebinje et Popovo

coupait ses possessions en deux : la partie maritime avec la ville de Novi d'une part et l'arrière pays²⁴ d'autre part. D'après les sources, Bijela près de Glavska sur la frontière ragusaine ainsi que Mrnjići dans la Površna se trouvaient dès mars 1471 sous l'autorité de Vlatko alors que l'on sait que Bijela se trouvait en 1465 aux mains des Turcs. La mention du voïévode Vukosav, probablement un homme de Vlatko, date du début de l'année 1473. Des documents attestent que Bijelotin, situé en haut de Konavli, était dans la possession du duc en septembre 1470 ainsi qu'en juin 1475²⁵.

Les sources ne nous informent pas sur le montant du *harāĝ*, mais nous sommes sûrs de son versement, car dans une lettre Vlatko affirme qu'il pourrait exiger "en toute équité" du knez Žarko Vlatković tout ce qu'il avait donné à titre de *harāĝ* et de *beškeš* (*pīškeš*). S'il figure avec Dubrovnik, en février 1471, sur une liste vénitienne en tant qu'allié, en revanche son nom manque sur la liste des alliés chrétiens établie le premier août 1472²⁶. Les premiers mois qui suivirent la conclusion de la paix avec le sultan ne montrent pas de changements notables dans l'attitude de Vlatko. Une fois les legs de son père récupérés, il s'appliqua à se faire payer la part qui lui revenait du tribut de Konavle. Les Ragusains firent au début des difficultés, mais Vlatko reçut finalement en fin de l'année 1472 sa part d'un montant de 400 ducats.

Quelques lignes, enfin, sur les relations entre Vlatko et la Porte après la conclusion de la paix. Vers la fin de l'année 1472, le duc changea de nouveau de camp comme nous l'avons signalé plus haut. En septembre 1473, Trebinje et Popovo furent pris à Vlatko par les Ottomans. Les sources se font l'écho de combats en 1475, mais on en connaît peu de détails. On sait que Novi fut assiégé vainement par les Ottomans en juin 1475. Fin 1475, Popovo et Trebinje furent confiés à Herak Vraneš, un seigneur qui s'était mis au service des Turcs. Une action menée au printemps 1476 par Vlatko et Ivan Crnojević échoua lamentablement. Les Ottomans installèrent partout leur propre administration et firent un recensement de leurs possessions au cours de l'année 1477²⁷. La conquête de l'Herzégovine fut achevée en 1482 par la prise de Novi.

furent cédés à ce dernier par les Ottomans (V. Atanasovski, *Пад Херцеговине*, p. 104, 107, 109)..

²⁴ H Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, p. 141.

²⁵ V. Atanasovski, *op.cit.*, p. 66-67.

²⁶ V. Atanasovski, *op.cit.*, p. 67-68.

²⁷ Voir *infra*, n. 29.

III.

Examinons le document turc inséré dans le TT 38 qui ajoute des informations sur la paix conclue entre Vlatko et Mehmed II, inconnues par ailleurs. On y trouve d'une part une énumération détaillée des territoires remis à Vlatko et d'autre part des précisions sur la population. Il ne s'agit pas, en effet, de simples raïas, mais de Valaques qui étaient soumis à un statut particulier. Ils payaient chaque année un florin par foyer, une brebis avec son agneau, la contre-valeur étant de 12 aspres et un bélier, la contre-valeur étant de 15 aspres. A cela s'ajoutaient deux béliers par cinquante maisons, soit 60 aspres et une tente par cinquante maisons, soit 100 aspres²⁸. Vlatko ayant reçu du sultan en tout 440 foyers valaques, cela représentait un revenu d'environ 749 pièces d'or par an²⁹.

Etant donné que dix maisons étaient tenues d'équiper un combattant, il tirait de ces Valaques une force modeste de 44 cavaliers. N'oublions pas que les vassaux devaient aide et assistance au sultan en cas de campagne et que Vlatko n'a certainement pas échappé à cette exigence. Nous savons que les Ottomans ont essayé de recruter des Valaques dans l'arrière pays de Dubrovnik peu de temps après l'entente entre le duc et la Porte. Cet

²⁸ Le texte se trouve dans un registre de recensement de l'Herzégovine datant de la première décade du mois de *ramažan* 882 (7-16 décembre 1477) conservé à Istanbul, aux Archives de la Présidence du Conseil dans le fonds *Tapu ve Tahrir defterleri* sous le n° 5. Il en existe plusieurs éditions : B. Djurdjev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić, H. Šabanović, *Kanuni i Kanun-name za bosanski, Hercegovacki, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski Sandžak*, Sarajevo, 1957, p. 12 ; A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985, p. 26. Voir également N. Beldiceanu et Irène Beldiceanu-Steinherr, Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans slaves, in *Südost-Forschungen*, t. XXIV, Munich, 1965, p.104-118 + 4 pl. h.t. ; N. Beldiceanu, Sur les Valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane, in *Revue des études islamiques*, t. XXXIV, Paris, 1966, p.83-132 ; N. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, P. Ş. Năsturel, Les recensements ottomans effectués en 1477, 1519 et 1533 dans les provinces de Zvornik et d'Herzégovine, dans *Turcica*, t. XX, Paris-Louvain, 1988, p. 160-163, 165-168.

²⁹ Le revenu se compose ainsi : une brebis + un agneau (12 x 440 = 5280 aspres) ; un bélier (15 x 440 = 6600 aspres) ; un bélier par 50 foyers (440 : 50 x 60 = 528 aspres) ; une tente par 50 foyers (440 : 50 x 100 = 880 aspres). L'addition de ces sommes donne 13288 aspres, soit 309 pièces d'or environ, si on calcule le cours moyen de l'or en 1470 à 43 aspres. En 1462 une pièce d'or valait 40 aspres et en 1477, 45 aspres : N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris I. Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. Fonds turc ancien 39*, Paris-La Haye, 1960, p. 175.

événement peut être mis en rapport avec la volte-face de Vlatko fin 1472³⁰. Le registre établi en 1477, c'est-à-dire sept ans après la conclusion de la paix³¹, montre que la population valaque était particulièrement dense en Herzégovine. On compte 6778 maisons et 719 veuves réparties sur 206 communautés³².

Les foyers valaques attribués à Vlatko étaient situés dans trois *nāhiye*, à savoir, Rudine, Trebinje et Popovo, régions qui peuvent être repérées sur une carte de l'Herzégovine moderne. On les retrouve aussi dans le registre rédigé sept années après la conclusion de la paix³³. Étant donné que le recensement n'a pas été effectué d'après des critères géographiques, mais d'après la répartition des revenus fiscaux entre le sultan, le *sanğaqbeg* et les timariotes ordinaires, on ne peut pas reconstituer les divisions administratives avec tous les villages qui en dépendaient. La section qui évoque les domaines du sultan dans le *nāhiye* de Rudine fait état de 44 communautés valaques qui pratiquaient la transhumance puisque le recenseur enregistre aussi bien le lieu d'hivernage que le lieu d'estivage³⁴. Certains disposaient cependant d'une *baština*. On notera que les points d'attache sont des lieux-dits et non pas des villages. Pour cette raison, il ne faut pas espérer de pouvoir localiser tous les toponymes du document. Pahanik se trouve dans le registre susmentionné, dans la section concernant le *nāhiye* de Rudine³⁵, comme l'atteste aussi notre document, mais n'a pas pu être identifié par l'éditeur. En ce qui concerne les autres localités, on en est réduit aux conjectures.

Notons enfin un astuce de la politique ottomane. Le document précise que Vlatko pouvait garder la forteresse de Novi qui se trouvait entre ses mains. Si Novi était restée effectivement aux mains de Vlatko, à la différence de Rudine, Trebinje et Popovo occupés par les Turcs avant 1470, le paragraphe laisse entendre que Vlatko ne détenait la forteresse que grâce à la magnanimité du sultan. En d'autres mots, le document implique que Novi resterait à l'abri des attaques turques tant que Vlatko se montrerait obéissant.

³⁰ B. I. Bojović, Dubrovnik (Raguse) et les Ottomans II. Onze actes de Mehmed II en vieux serbe (1473-1476), dans *Turcica*, t. XXIV, Paris 1992, p. 154-155.

³¹ Sur le registre cf. *supra* n. 29.

³² N. Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, P. Š. Năsturel, a ticle cité, p. 165.

³³ A. S. Aličić, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo, 1985, p. 23 (Trebinje), p. 96 (Rudine), p. 212 (Popovo).

³⁴ *Idem*, *op. cit.*, p. 96-122.

³⁵ *Idem*, *op. cit.*, p. 118.

La conquête de Novi douze années plus tard n'était aux yeux des Ottomans que l'aboutissement logique de la rupture du traité de paix de la part de Vlatko.

Pour conclure, la découverte d'un document ottoman conservé aux archives de la Présidence du Conseil à Istanbul confirme ce que les sources occidentales, principalement ragusaines, laissaient présumer. Mehmed II a conclu un traité de paix avec Vlatko, le fils de Stefan Vukčić Kosača, duc d'Herzégovine. Quant à la date, on ne peut la déterminer qu'en tenant compte des déplacements des messagers du sultan. Elle doit se situer entre février et juin 1470. Le document nous renseigne aussi sur les conditions de la paix. Vlatko reçut un certain nombre de foyers valaques établis dans trois régions, à savoir Rudine, Trebinje et Popovo et gardait la forteresse de Novi. Ainsi la confrontation du document avec les sources occidentales complète nos connaissances sur l'époque agitée qui a précédé l'incorporation définitive de l'Herzégovine à l'Etat ottoman.

УГОВОР О МИРУ ИЗМЕЂУ ХЕРЦЕГА ВЛАТКА И СУЛТАНА МЕХМЕДА II

Професор Ирен Белдићану-Стаинер нашла је 1983 у Архиву владе Турске у Анкари недатиран документ о миру између херцега Влатка и султана Мехмеда II. Транскрипција турског текста, писаног арапским писмом и француски превод овог документа, омогућавају да се дође до нових сазнања о условима мира склопљеног са султаном којим је херцег Влатко повратио управу над областима Попова и Требиња почетком 1470. Насеља влаха и територије које су враћене том приликом, омогућиле су Влатку да за кратко време његовог признавања портиног суверенитета увећа своје приходе и да знатно прошири остатке свога поседа, свега неколико година пре коначног пада Херцеговине под вековну отоманску управу.

هرک اغلی ایولا تقو ایله شویله مصالح اولندی
 که هرک ایلی سلجا غندن رُودنه ناحیه سی ایچنده که
 بلیکه و مذکور بلیده (nic!) ده اوترن پوز خانه
 افلاقریله و مزبور رُودنه ناحیه نده بو قویک
 ایچنده اوترن یگر می خانه افلاقریله و سفور رُودنه
 ناحیه نده پاخانیک و درینو و مالنجقو و بو قوتی
 ایچلنده اوترن قرک خانه افلاقریله و دافی ترینه
 ناحیه سی ایچنده اوترن کسن خانه افلاقریله و
 پو پوه ناحیه سی ایچنده اوترن اکیور خانه افلاقریله
 انوک تصرفنده اوله بالفعل نده اولان نوی مصاریله

Giorgio MATTIOLI
Roma—Beograd

CONTRIBUTION DU JOURNALISTE ET PUBLICISTE VICO MANTEGAZZA A LA CONNAISSANCE DE L'HISTOIRE ET DES QUESTIONS DES PAYS DE L'EUROPE DU SUD-EST EN ITALIE ENTRE LA FIN DU XIXème ET LE DEBUT DU XXème SIECLE

Abstract. — L'auteur présente le personnage presque oublié du publiciste politique et journaliste Vico Mantegazza (1856—1934) qui, en tant que l'expert pour les questions balkaniques, écrivait des nombreux articles, essais et livres concernant les Balkans. Ses oeuvres possèdent une valeur documentaire, étant un témoignage détaillé sur la politique, mais aussi sur l'atmosphère générale, l'histoire et les mentalités. Il arrivait souvent qu'il était le seul journaliste italien à assister aux importants événements politiques dans les Balkans. Son point de vue de partisan de l'expansion politique et économique de l'Italie ne lui pas empêchait d'offrir au public italien une riche image des pays balkaniques.

Une contribution particulièrement intéressante et considérable à la connaissance des Balkans en Italie entre la fin du XIXème et le début du XXème siècle a été apportée par le journaliste et essayiste politique Vico Mantegazza (Milan 1856—1934)¹ qui a suivi de près la politique étrangère italienne par rapport à la situation politique dans les Balkans durant une période riche en événements et comprise entre le dernier gouvernement d'Agostino Depretis (1882—1887) et la fin de la première guerre mondiale.

Mantegazza commença sa carrière de journaliste en 1879 à la rédaction de «Fanfulla» et de la «Libertà» de Rome. Il passa par la suite à la direction du quotidien de Milan «L'Italia». A dater de 1885, il a été rédacteur à la rubrique de politique étrangère du

¹ Quelques notes biographiques de l'auteur dans: *Lessico Universale Italiano treccani*; *Grande Dizionario Enciclopedico U.T.E.T.*; *Annuario della stampa italiana ed europea*, Milano 1926, 847; *Chi è? Dizionario degli Italiani d'oggi*, Roma, Formiggini 1931.

«Corriere della Sera»² et envoyé spécial en Afrique et dans les Balkans; à deux reprises, de 1894 à 1898, et de 1907 à 1910, il assumait la direction du quotidien de Florence «La Nazione». En tant qu'expert de politique des Balkans, Mantegazza écrivit entre autres dans de nombreux autres journaux et revues: ses articles et interviews apparurent dans le «Giornale d'Italia» de Rome et dans la «Gazzetta di Venezia». Les correspondances des Balkans furent publiées en grande partie dans «L'illustrazione italiana», un des périodiques de diffusion de l'actualité politique et culturelle et dans une revue du même genre, «Il secolo XX», de divulgation historico-géographique. D'autres articles et essais à caractère historico-politique sur les problèmes des Balkans furent publiés, par contre, dans l'influente revue culturelle «La Nuova Antologia», sur la «Rassegna contemporanea» et dans «L'Italia all'estero», revue de politique étrangère qui publiait habituellement articles et essais des meilleurs experts de la question des Balkans.

Examiner de façon concise la totalité de l'oeuvre de Mantegazza dans son ensemble, pourrait paraître, au premier abord, ardu, en prenant en considération le caractère souvent fragmentaire et épisodique de son imposante oeuvre, de la manière de traiter les innombrables articles, essais, livres, opuscules.

Toutefois, une première prise de contact n'est possible qu'en prenant en considération quelques coordonnées et points de repère conformes à l'époque où vécut et agit notre auteur.

Mantegazza apparaît comme un bourgeois intellectuel typique de l'Italie de la fin du XIXe siècle, un monarchique loyal et substantiellement conservateur, qui n'a pas directement vécu l'épopée du Risorgimento, mais accumule en lui un patriotisme profond derrière lequel se cache une vocation nationaliste qui caresse l'idée de mission d'une «Grande Italie», phare de civilisation et de progrès. Il est donc compréhensible que Mantegazza se révèle au départ comme un grand admirateur de Crispi,³ mais se fait surtout connaître par sa politique coloniale et moins par son «triplicisme» que l'auteur, ouvertement anti-autrichien, accepte difficilement.

Convaincu que l'Italie doit se faire respecter davantage par les autres nations, qu'elle ne doit pas renoncer à avoir une politique envers l'étranger plus énergique et résolue, appuyée par une force militaire adéquate, Mantegazza souhaite une sauvegarde plus importante des intérêts nationaux et une initiative diplomatique qui exalte au mieux l'image et le prestige de son pays à l'étranger. Il est donc compréhensible que, à la suite de ces préliminaires, Mantegazza sympathise avec les tendances impérialistes déjà entamées au niveau colonial en Afrique, malgré quelques difficultés.

Il pense surtout à des possibilités d'expansion économique en prenant en considération les zones préférentielles d'expansion tel-

² C. Licata, 1976, 606.

³ Lettre de Vico Mantegazza à Francesco Crispi, Rome, le 2-II-1897, en: F. Crispi, 1911.

les que les Balkans, l'Adriatique et la Méditerranée en général, où l'Italie, selon lui, aurait dû être plus présente comme elle le fut dans un passé lointain.⁴

Mantegazza souhaitait vivement la chute de l'empire ottoman, que ni la prétendue »Révolution des jeunes Turcs« aurait pu retarder de beaucoup et estimait que l'Italie aurait dû s'engager davantage à jouer un rôle moins secondaire dans le processus de renouvellement des Balkans, ce qui aurait forcément dû dépasser la différence dans le domaine économique du reste de l'Europe. Notre pays aurait pu proposer ses compétences techniques, son expérience et ses capitaux pour mettre sur pied des plans de restructuration économique qui comprendraient des réseaux de chemin de fer, la construction de routes, de ports, d'installations industrielles, des bonifications de terrains, des exploitations de mines, etc. . . .

Il est certain que la concurrence des Allemands, des Autrichiens et des Français était beaucoup plus active mais, malgré cela, certains éléments ont joué en faveur de l'Italie: le fait de ne pas être une grande puissance, ainsi que le fait d'avoir toujours montré même dans le passé, de la sympathie envers les nationalités émergentes de l'Europe danubienne des Balkans et qui, comme l'Italie, avaient lutté pour leur indépendance. A la lumière de tous ces éléments Mantegazza était, en conséquence, un partisan tenace de relations intenses entre l'Italie et tous les pays balkaniques, et qui, avec ses oeuvres, veillait à les faire connaître positivement à notre opinion publique et à notre classe politique.

La première mission journalistique dans les Balkans de Mantegazza, âgé à cette époque de trente ans, se déroula à l'automne 1886, en suivant un itinéraire, qui, par la suite, deviendra habituel, et qui comprenait trois capitales: Belgrade, Sofia et Bucarest. Les notes prises pendant ce voyage seront utilisées dans son premier livre intitulé *Due mesi in Bulgaria-Ottobre e novembre 1886-Note di un testimone oculare*⁵ (Deux mois en Bulgarie — Octobre et novembre 1886 — Notes d'un témoin oculaire), imprimé l'année suivante par l'importante maison d'édition de Milan des »Frères Treves«. C'est une oeuvre fort intéressante, riche en nouvelles et en données, écrite dans un style souple et agréable à la lecture, et qui est l'un des rares témoignages d'un voyage dans les Balkans à cette époque, alors que les voyageurs étaient rares et les Italiens en particulier, qui ne s'aventuraient pas dans ces régions, considérées encore comme peu accueillantes, rudes et difficilement accessibles.

Mantegazza, donc, avec son flair de journaliste, arriva dans les Balkans au bon moment, pour y rencontrer les personnes voulues dans une période riche en inconnues et en nouveautés pour ces pays dont il voulait tracer, en outre, un profil politique mis à jour

⁴ Textes et articles fondamentaux à ce sujet: R. Webster, 1974; A. Tamborra, 1971; 1974, 87—120.

⁵ V. Mantegazza, 1887, 286.

à la lumière de ces derniers événements: à savoir, quand l'Assemblée serbe (Skupština) s'apprêtait à se réunir à Niš⁶ pour ratifier le traité de paix avec la Bulgarie, à la suite de la désastreuse guerre entre les Serbes et les Bulgares de novembre 1885 et quand, en même temps, les Bulgares étaient à la recherche d'un nouveau successeur au prince Alexandre de Battenberg, destitué peu de temps avant, par un coup d'état.

Mais arrêtons-nous un peu sur cette «œuvre première» de l'auteur. Arrivé pour la première fois à Belgrade vers la mi-octobre de l'année 1886, l'auteur se met immédiatement au travail. Je cite: »Pendant mon bref séjour en Serbie, j'ai approché beaucoup d'hommes politiques et grand nombre de personnes qui faisaient partie des classes cultivées«⁷ — écrit-il dans ses notes. A l'aide de ses connaissances, il réussira à se faire inviter au bal organisé par la reine Natalia et à connaître ainsi, le milieu de la cour serbe. Mantegazza nous parle du mal à l'aise qui se ressent à Belgrade des suites de la guerre, qui a été faite seulement et presque exclusivement, »par la volonté du roi Milan, poussé par la cour de Vienne.«⁸

Mantegazza ne développe pas trop la situation politique, mais s'étend surtout sur certains aspects de la vie à Belgrade, à Niš et à Pirot, alors qu'il est désormais sur la route de Sofia. A Sofia il arrivera la dernière semaine d'octobre et prouve qu'il sait se conduire avec beaucoup de désinvolture et d'aisance dans les milieux politiques et diplomatiques de la capitale. Sa première escale, c'est toujours notre représentation diplomatique (une pratique que Mantegazza suivra toujours durant ses voyages) où il a le plaisir de rencontrer, outre nos deux uniques diplomates, l'exiguë communauté italienne formée presque entièrement d'ouvriers sans travail, affectés auparavant à la construction du chemin de fer qui liait Sofia à Pirot et qui fut interrompue par la guerre. Sa rencontre avec ce petit groupe d'Italiens lui fournit l'occasion de faire une description pathétique et patriotique comme il lui arrive généralement lorsque, le long de son chemin, il rencontre ses compatriotes.

Par l'intermédiaire du diplomate italien De Sonnaz, Mantegazza réussit à accéder de suite à l'exclusif »Union-Club«, un excellent point d'observation des faits politiques et diplomatiques, et de rencontre entre les étrangers résidents et les gens de la cour. Je cite: »Etant arrivé en Bulgarie à un moment si important, il était très naturel que je désirasse connaître toutes les personnes faisant parler de soi«, déclare ouvertement Mantegazza. En effet, en quelques jours il réussit à se faire recevoir par deux personages qui, à ce moment, d'après ce qu'il entend dire autour de lui, semblent présider aux destinées du pays: le ministre des affaires étrangères

⁶ *Ibid.*, 9.

⁷ *Ibid.*, 7.

⁸ *Ibid.*, 4.

Natchovich et le puissant représentant diplomatique russe Kaulbars.⁹

Mantegazza nous raconte, non sans un certain orgueil professionnel, tous les détails de ces deux rencontres, qui pourraient être définies comme les premiers »scoops« journalistiques des Balkans. De Natchovich l'auteur trace un profil très flatteur, pour souligner sa cordialité et sa sympathie envers l'Italie; en ce qui concerne la partie politique du colloque notre auteur rapporte ses préoccupations envers le comportement de la Russie qui sûrement ne reconnaîtra pas la légalité du parlement bulgare à peine élu. Mais désormais à Sofia il n'y a presque plus personne, tous les hommes politiques se sont établis à Trnovo, où a été convoquée la première séance solennelle du parlement bulgare qui choisira le nouveau prince régent.

Dans tout le pays règne un climat de grande incertitude et une tension dangereuse: on parle d'une éventuelle réélection du prince Alexandre de Battenberg destitué, des bruits de désordres fomentés par des agents russes circulent; on craint une intervention directe de la Russie, un débarquement des troupes à Varna! Aussi Mantegazza décide-t-il, comme les autres, de rejoindre Trnovo, pour ne pas manquer l'occasion d'assister, en tant qu'unique journaliste italien et un des rares étrangers présents, aux travaux du parlement bulgare.

Pour arriver à Trnovo, il choisira le chemin le plus long mais plus intéressant pour connaître l'intérieur du pays. Mantegazza nous décrit en détail son long et fatigant voyage en carrosse qui dura quatre jours et l'impression qui s'en dégage à la fin, est celle d'un pays qui encore rude et loin de l'Europe, s'est immobilisé dans le temps.

Dans la petite ville de Trnovo, il ne lui sera pas difficile de rencontrer des gens intéressants et des personnages influents; il semble que le monde politique bulgare s'est donné rendez-vous ici, et à la fin, Mantegazza le connaîtra dans son ensemble, le rencontrant tous les jours dans des lieux identiques.

D'un intérêt documentaire particulier fut la description de l'atmosphère qu'on respirait durant ces jours à Trnovo: des députés »des campagnes« et de la minorité turque erraient dans les rues et campaient devant l'entrée de ce pittoresque parlement bulgare, des députés »des villes« plus experts essayaient de convaincre les indécis, des officiers »golpistes« se promenaient tranquillement dans la ville, d'étranges personnages et des badauds contribuaient à augmenter la confusion, et à l'intérieur de tout cela, la petite colonie des étrangers, les quelques vice-consuls et quatre ou cinq correspondants étrangers, parmi lesquels Mantegazza, le seul journaliste italien, et qui se réunissaient le soir en faisant des commentaires dans l'habitation du vice-consul d'Italie, Acton.

⁹ *Ibid.*, 76—78 et 92—100.

Mantegazza rencontre divers hommes politiques de valeur: le ministre de la guerre Nicolaieff, le ministre des finances Gouecoff, avec lequel il fit le voyage de retour jusqu'à la ville de Ruse, sur le Danube, et les députés Katscheff et Stoiloff, deux régents provisoires Monthuroff et Stambuloff.¹⁰

Notre journaliste essaye de tirer de ces rencontres, colloques et témoignages, des éléments pour tracer un tableau exhaustif et mis à jour, de la situation politique bulgare, qui, à la fin se compliquera, quand le probable candidat à la succession, le Prince Valdemar de Danemark, annonce télégraphiquement son refus.

Le mérite de Mantegazza a été celui d'être arrivé dans les Balkans sans préjugés, mais avec le seul désir de connaître la réalité, et de la faire connaître en Italie. Tout à fait franchement, en conclusion de son livre, il déclare: »Le peu de temps que je suis resté m'a suffi pour me convaincre, comme il a convaincu d'autres avant moi, qu'on ne peut absolument pas juger avec nos critères les choses qui arrivent dans ces pays«.¹¹

Il est certain que ce livre révèle ses limites »historiographiques« mais rappelons-nous que Mantegazza est en premier lieu un journaliste, un bon journaliste, qui démontra qu'il connaissait son métier et, en un certain sens, qu'il réunissait les qualités professionnelles des »reporters« d'aujourd'hui.

Ces premières oeuvres de Mantegazza devraient être appréciées pour leur valeur documentaire comme témoignage d'un voyageur et d'un journaliste qui dessine l'image des Balkans auprès de l'opinion publique italienne qui, vers la fin du XIXème siècle, ne disposait pas d'informations accessibles et adéquates, sauf celles qui étaient réservées à un nombre restreint de gens du métier, comme le prouvent les articles publiés dans le »Bollettino« de la Société Géographique Italienne, qui s'occupait, de plus en plus, de la région des Balkans. Mantegazza veut combler cette lacune d'information des lecteurs; ses premiers ouvrages accentuent donc un caractère de vulgarisation. Il reviendra dans les Balkans exactement dix ans après son premier voyage, prêt à suivre les premiers signes des nouveautés dans les orientations de notre politique étrangère. Le danger menaçant était la présence de l'Autriche-Hongrie qui, à la suite du traité de Berlin, occupait toute la côte adriatique orientale jusqu'au Monténégro, sur lequel pesait, par ailleurs, le contrôle des Autrichiens, sanctionné par l'article 29 du traité.

Un Monténégro, qui fût indépendant et sûr, donc, pouvait être intéressant pour la stratégie diplomatique qui observait avec sympathie ces nations engagées à défendre leur propre indépendance des pressions des puissances. Quand donc furent annoncées les fiançailles officielles du futur roi d'Italie, Victor Emmanuel III avec la fille du Prince Nicolas du Monténégro, Hélène, il y eut ceux qui in-

¹⁰ *Ibid.*, 193—211.

¹¹ *Ibid.*, 265.

interprétèrent cet événement en clef politique et diplomatique comme un signal de plus grande attention envers l'Europe de l'Est.

Mantegazza fut un des premiers Italiens à rejoindre le Monténégro avant le début des fêtes pour les fiançailles prévues pour la fin du mois d'août 1896. Le compte-rendu du voyage au Monténégro, la description du pays, de la petite capitale, de la cour et des fêtes sont minutieusement décrites par l'auteur dans son deuxième livre de sujet balkanique: *Al Montenegro — Note ed impressioni*.¹² La description attentive du pays et surtout de Cetinje conserve une valeur documentaire, comme témoignage d'un étranger sur la vie au Monténégro à la fin du siècle dernier, mais Mantegazza démontre de façon très claire qu'il ne s'agit pas de la description à la façon d'un guide touristique. Il trace un clair profil historique de cette région en mettant en évidence quelques aspects tels la lutte héroïque du pays pour défendre son indépendance des Turcs et des Autrichiens; le caractère inique du traité de Berlin qui, en fait, maintient le pays sous l'hypothèque des Autrichiens; la vocation de Nicolas pour l'entente la plus intime entre les peuples des Slaves du sud et enfin la sympathie consolidée envers l'Italie où, à l'Académie, plusieurs officiers monténégrins avaient fait leurs études. De ce corollaire Mantegazza conclut que »l'appui que l'Italie peut donner aux aspirations nationales des Serbes doit certainement être subordonné aux exigences de la situation politique internationale aux pactes par lesquels notre pays a été lié jusqu'à présent aux autres puissances«.¹³

Quand l'auteur, après être retourné au Monténégro à plusieurs reprises, se rendra à Cetinje durant l'été de l'année 1910, à l'occasion des célébrations du couronnement de Nicolas, il pourra faire un bilan flatteur des progrès faits en quatorze ans par ce petit état.

L'aspect le plus important était le progrès économique dû en partie aux initiatives de l'Italie en 1903, engagées par le syndicat italo-monténégrin, qui était une société contrôlée par un groupe de financiers vénitiens guidés par l'influent conte Volpi, qui sera le ministre des colonies durant le fascisme, et qui pouvait compter sur l'appui de la puissante Banque Commerciale Italienne. Le conte Volpi avait en projet des initiatives ambitieuses au Monténégro, où il avait des amitiés et des appuis influents et où il avait obtenu la confiance de la famille princière.¹⁴

La première initiative fut la création, dès 1903, d'une société qui organisa le Monopole des tabacs au Monténégro avec les infra-

¹² V. Mantegazza, 1986, 334.

¹³ *Ibid.*, 35.

¹⁴ V. Mantegazza, 1905, 175—239. A propos de l'expansion économique italienne à Montenegro, voir le second chapitre: *Le pressioni verso l'Est dell'Italia* du livre: R. Webster, 1974, 357—436. A propos de Giuseppe Volpi et de ses initiatives financières dans les Balkans et tout particulièrement, documentation fondamentale sur Montenegro: S. Romano, 1979, 267.

structures nécessaires: usine de confection à Podgorica, centre d'essiccation et du travail du tabac à Antivari (Bar) et l'assistance des techniciens italiens pour l'équipement et la gestion de l'usine, ainsi que pour la mise sur pied des cultures expérimentales du tabac.

Mantegazza a toujours suivi de près toutes les phases de la pénétration économique de l'Italie au Monténégro, en l'exaltant passionnément dans ses travaux publiés dans le «Corriere della Sera»,¹⁵ dont les articles ne passaient pas inaperçus dans les milieux officiels et financiers. Mantegazza, en mettant en évidence le fait que le chemin de fer Antivari-Vir Pazar serait seulement une des futures «voies de pénétration de l'Italie dans les Balkans», annonçait déjà sa prolongation jusqu'à Nikšić, en favorisant ainsi les futurs plans d'exploitation des minerais et des forêts de la région, et proposait en outre un autre projet ambitieux, une voie ferrée définie slavo-latine qui de Antivari (Bar), en passant par Scutari et Podgorica, serait arrivée jusqu'à Niš, noeud ferroviaire oriental, et de là aurait rejoint le Danube. Le projet d'unir l'Adriatique au Danube était vraiment ambitieux, mais Mantegazza y croyait fermement et le soutint durant ses contacts avec les hommes politiques serbes qui lui avaient exprimé leur consentement,¹⁶ ainsi que les Roumains, selon la déclaration que lui fit le roi Karol,¹⁷ intéressé par le projet, au cours d'une entrevue en avril 1913 à Bucarest, d'où Mantegazza suivait les événements de la guerre balkanique.

Mantegazza considérait ces projets de construction de chemin de fer comme la phase d'un programme d'une stratégie politique et diplomatique plus ample, et admettait clairement que l'objectif était, je cite: «... de faire reprendre à l'Adriatique sa fonction naturelle, c'est-à-dire de joindre notre péninsule à celle des Balkans... et de rétablir l'équilibre qui, à notre détriment, est depuis si longtemps troublé...»¹⁸

Dans les milieux officiels italiens régnait une grande incertitude et une méfiance envers ces premiers projets au Monténégro: le premier ministre Giolitti semblait contraire, le ministre des affaires étrangères Tittoni favorable, mais à la fin, ce fut le parti italo-monténégrin qui réussit à s'imposer.¹⁹

¹⁵ V. Mantegazza, 31. 3. 1904, 1; 6. 6. 1904; 15. 6. 1904, 1; 1905, 182—185; s. d., 39.

¹⁶ V. Mantegazza, 1908, 21—42.

¹⁷ V. Mantegazza, 1913, 147.

¹⁸ V. Mantegazza, 6. 6. 1904.

¹⁹ Cf. *Lettre de Tittoni a Giolitti*, daté 7. 8. 1904 dans Archivio Centrale dello Stato-Roma (en suite: A.C.S.) — Pres. Cons. Min, 1904, cat. 10-fasc. 6/17, sotto-fasc. 17. Tittoni fait pression sur Giolitti pour éviter à l'Italie l'expiration de la concession du chemin de fer Antivari—Vir Pazar — si celle-ci passait aux Autrichiens, «... une grosse question dans l'opinion publique» pourrait s'élever dans le Parlement. A ce sujet, Tittoni joint un «pour-mémoire confidentiel» où l'on cite un article du «Corriere della Sera» du 15. 6. 1904, «Un pericolo evitato», signé par Vico Mantegazza. Tittoni, Ministre des Affaires Etrangères, fait remarquer à Giolitti que l'article de Mantegazza a

A la réalisation de ces résultats contribua en grande partie Giuseppe Volpi, grâce à son intuition et à son habileté financière mais une grande partie du mérite est de Vico Mantegazza, grâce à sa plume et à sa foi dans la collaboration entre l'Italie et les pays balkaniques. Aussi, le roi Nicolas le décora de la haute distinction honorifique du Monténégro, dite le Cordon de Danilo, attribuée pour la première fois à un publiciste.²⁰

Mantegazza continua à maintenir les contacts avec les personnalités liés aux milieux politiques et diplomatiques des Balkans. Un de ceux-ci était Eugène Popović, consul général du Monténégro à Rome, avec lequel notre auteur avait des relations personnelles très cordiales.²¹

Dans le livre *Macedonia — marzo-aprile 1903* (Macédoine — mars-avril 1903),²² l'auteur s'occupe à nouveau des affaires balkaniques, et, jusqu'en 1913, presque chaque année, il se rendra dans les Balkans pour effectuer des correspondances qui seront reprises plus tard en vue de l'élaboration de ses nombreux livres publiés à cette époque. En ce qui concerne l'apport donné par Mantegazza au débat sur la question de la Macédoine dans la publicistique italienne, d'autres s'en sont déjà occupés exhaustivement, et par conséquent, nous vous renvoyons aux notes.²³

Les sujets traités par Mantegazza sont très nombreux et de nature très différente, mais l'auteur, qui sait se mouvoir avec sûreté et expérience dans l'ampleur de la matière de la question des Balkans, réussait à la fin à renouer son discours et à tracer un tableau exhaustif de l'entremêlement des divers problèmes.

Mantegazza reviendra donc dans les Balkans en mars 1903, et se trouvera dans une situation très délicate, dense d'inconnues, et dûe au fait que le plan des réformes de l'inspecteur turc Hilmi Pascha semble ne pas donner les résultats espérés.²⁴

Dans les années à venir, Mantegazza participera à tous les événements politiques dont il sera un chroniqueur attentif. En septembre 1903, il est présent aux premières réunions de l'Assemblée nouvellement élue, convoquée par le nouveau roi Pierre, qu'il aura

paru en relief sur la première page du journal et la note »pour mémoire réservé« semble reproduire les thèmes de cet article. En réponse, cf. *Lettre de Giolitti à Tittoni*, daté du 8. 8. 1904, A.C.S. — Pres. Cons. Min. 1904, cat. 10-fasc. 6/17 — n. 670.

²⁰ V. Mantegazza, 1910, 165.

²¹ *Lettre de Mantegazza à Popović Eugenio*, Pegli, 24. 2. 1902(?), dans M.S.P.T. — Museo di storia Patria di Trieste — fonds papiers (documents) Popović, enveloppe 8156. La correspondance de Mantegazza avec Popović, conservée au M.S.P.T., comprend des enveloppes du n. 8152 au n. 8186, généralement à caractère privé et à dates incertaines. Pour des informations sur Eugenio Popović et sa correspondance au M.S.P.T., voir l'essai de E. Maserati, 1981, 139—162.

²² V. Mantegazza, 1903, 340.

²³ Cf. l'essai exhaustive de M. Dogo, 1983, 61—116. Sur Mantegazza, cf., E. Maserati, 1981.

²⁴ V. Mantegazza, 1903, 165—179.

l'occasion d'interviewer en avril 1906. A cette même époque, Mantegazza aura l'occasion de rencontrer à Sofia le prince Ferdinand de Battenberg, le nouveau premier ministre Daneff, ainsi que le ministre Petkoff, considéré comme l'homme fort du pays. A ce sujet, il serait opportun de signaler la collaboration de Petkoff au plan des recherches de la société minière de Bulgarie, fondée par Giuseppe Volpi et à laquelle Mantegazza même était intéressé.²⁵

Ce fut par un fortuit hasard que le 11 mars 1907 au matin, Mantegazza accompagna le conte Giuseppe Volpi au bureau du premier ministre Petkoff, qui, quelques heures plus tard, sera assassiné. L'auteur a référé amplement de cet événement dans une de ses correspondances réunies dans un des volumes des *Questions de la politique étrangère*.²⁶

Au printemps de l'année 1908, l'auteur se trouve à nouveau dans les Balkans pour recueillir du matériel qui sera publié dans le livre *La Turchia liberale* (La Turquie libérale) et en avril de la même année il a une entrevue avec le ministre serbe Pašić au sujet du projet de la construction du chemin de fer dit slavo-latin. Il interviewera par la suite, à Athènes, le premier ministre grec Teotokis. Dans cette oeuvre, Mantegazza s'occupe également de la mission militaire italienne en Macédoine, qu'il estime être une faillite, ainsi que de la révolution des Jeunes Turcs, qui lui inspire peu de confiance.

Les thèmes que l'auteur a déjà traités dans son livre sur la Macédoine en 1903, (correspondance de la Serbie, de la Bulgarie, de la Macédoine, de Novi Pazar, du Kosovo, de Salonique...) seront repris et développés dans presque toutes ses oeuvres successives, mises à jour au fur et à mesure de la succession des événements, tant à en faire, pratiquement, en genre d'encyclopédie de l'histoire politique, de la géographie et de l'ethnographie des Balkans.

Dans le livre *L'altra sponda: Italia ed Austria nell'Adriatico* (L'autre côte: Italie et Autriche dans l'Adriatique),²⁷ publié en 1905, l'auteur reprend, en tenant compte de la ligne diplomatique de l'Autriche en Bosnie et en Serbie, son thème préféré, à savoir l'expansion du réseau de chemin de fer à l'intérieur des Balkans vers l'Adriatique, et les rapports préférentiels des pays balkaniques avec l'Italie. Les chapitres consacrés à la politique étrangère de l'Italie sont particulièrement intéressants. Mantegazza y critique la politique étrangère italienne, accusée d'un »triplicisme« et d'une myopie excessifs envers les possibles intérêts de l'Italie dans les pays balkaniques, disposés à des rapports plus intensifs avec notre pays.

Dans le livre *La Turchia liberale e la questione dei Balcani*²⁸ (La Turquie libérale et la question des Balkans) de 1908, Mantegazza résume l'état des rapports entre l'Italie et la Turquie, et

²⁵ V. Mantegazza, 1908b, 110—126.

²⁶ *Ibid.*, 128—129.

²⁷ V. Mantegazza, 1905.

²⁸ V. Mantegazza, 1908a.

souligne que l'Italie aurait tout intérêt à voir la dissolution de l'Empire ottoman, corrompu et épuisé, et que la Révolution même des Jeunes Turcs aurait évité. Toute la question de la Macédoine est reprise à la lumière des nouveaux événements et de l'attitude des Serbes et des Bulgares, qui, précisément cette année-là avaient officiellement constitué leur règne indépendant, dont l'histoire politique contemporaine fut traitée par Mantegazza avec sympathie.

Dans la monographie sur l'Albanie,²⁹ en 1911, l'auteur décrit avec soin Scutari, Durazzo, Valona et la région interne de l'Épire, en traçant un excellent profil historico-géographique.

En 1913, Mantegazza écrit un autre livre *La grande Bulgaria*³⁰ (La grande Bulgarie) sur l'histoire politique de la Bulgarie, qu'il avait visité vingt-sept ans avant, en décrivant les luttes de ce pays pour l'indépendance et l'unification en règne, ses programmes politiques ambitieux et le souci de constituer une force militaire efficace, déjà mobilisée pour la guerre.

Trois oeuvres sont dédiées aux guerres balkaniques: l'une sur la Roumanie³¹ pendant la guerre balkanique, de 1913. Citons un chapitre particulièrement intéressant, celui qui est dédié aux Roumains de Macédoine: Mantegazza fut un des rares auteurs qui fit connaître, pour la première fois, l'existence des Cutzo-valaques ou Vlasi,³² selon la dénomination choisie, ce groupe ethnique oublié, dont il s'était déjà précédemment occupé dans d'autres de ses oeuvres, en expliquant leurs conditions de vie culturelle et religieuse dans les districts de la Macédoine dans les régions du Pindo, de l'Épire et de la Janina.³³

Mantegazza intervient très chaleureusement dans la cause des Cutzo-valaques, dont une délégation se rend à Rome en 1913 pour un colloque avec le ministre des affaires étrangères Di San Giuliano. Au cours d'une entrevue avec Mantegazza, et après avoir confirmé l'appui aux requêtes de la délégation des Cutzo-valaques et exalté leur communauté linguistique, l'auteur déclare avec franchise, je cite: »Dans le jeu des influences qui commencera immédiatement à peine le nouvel équilibre établi de la partie occidentale de la péninsule balkanique, ces Roumains de Macédoine peuvent être un atout dans nos mains«...³⁴ Une déclaration que confirme, en d'autres occasions, le réalisme calculé de Mantegazza quand il s'agit des rapports entre l'Italie et les pays balkaniques: d'accord avec tous pour collaborer avec tous pour défendre les intérêts politiques réciproque mais avant tout économiques, en fonction de la pénétration italienne même dans les Balkans.

²⁹ V. Mantegazza, 1912, 272.

³⁰ V. Mantegazza, 1913b, 306.

³¹ V. Mantegazza, 1913a, 5.

³² *Ibid.*, 103—134.

³³ V. Mantegazza, 1903, 253—267; 1912, 179—180.

³⁴ V. Mantegazza, 1913a, 126.

Notre auteur soutient que justement, quand la Turquie semble être en crise, l'Italie devrait en profiter pour consolider sa présence dans l'Adriatique et donc de suivre l'Albani et la Méditerranée avec plus d'attention tout en renforçant la présence italienne sur les côtes de l'Afrique, à Tripoli et dans l'Égée, où l'Italie avait déjà occupé, en 1911, les îles du Dodécannèse.

Parmi les dernières oeuvres importantes de Mantegazza, il faut citer la puissante *Storia della guerra mondiale* (Histoire de la guerre mondiale) d'une dizaine de volumes.³⁵

Dans le livre *Gli Italiani in Oriente: Eraclea* (Les Italiens en orient: Héraclée)³⁶ de 1923, Mantegazza traite l'exploitation du bassin carbonifère de Héraclée par les Italiens, dans le cadre de l'Accord tripartite anglo-franco-italien de Sèvres, pris en considération par l'accord italo-turc.

A présent que l'Empire ottoman s'est désagrégé, la jeune République turque de Atatürk semble avoir un espace propre au sein des intérêts de Mantegazza, en faveur des nouveaux rapports italo-turcs. Ainsi, nous ne savons pas s'il écrit absolument de bonne foi, je cite: »Pour cela l'Italie se trouve dans une situation avantageuse puisqu'elle est la seule parmi les Grandes Puissances alliées qui a toujours montré de ne pas avoir des visées impérialistes et de vouloir l'indépendance au moins autant que les pays qui lui font la guerre. Ce serait une faute impardonnable, que de ne pas profiter d'une telle situation par une politique prudente, à notre avantage et implicitement pour celui des Turcs avec qui nous devons collaborer avec confiance...«³⁷

Une de ses dernières contributions, alors que l'auteur était âgé de soixante-seize ans, est une note destinée à un livre rédigé en 1932 par Giorgio Murigiani sur la Macédoine dans l'esprit italien, et qui reporte fidèlement la pensée de Mantegazza.

Le 28 octobre 1934 Vico Mantegazza meurt. La nécrologie apparue dans »L'Illustrazione italiana«,³⁸ journal dans lequel un grand nombre de ses correspondances avait été publié, le définit comme »un des personnages les plus significatifs du journalisme italien... voué à la politique, riche en idées, brillant dans la forme, qui convenait au climat politique et intellectuel de cette époque.

La contribution de Vico Mantegazza à la connaissance des pays balkaniques a été vraiment considérable et nous pouvons tenir cet auteur pour un des premiers »balkanologues« italiens les plus engagés et actifs, en tenant compte de la modeste condition des études sur les Balkans en Italie entre la fin du XIXème siècle et le début du XXème.³⁹

³⁵ V. Mantegazza, 1915—1920.

³⁶ V. Mantegazza, 1922.

³⁷ *Ibid.*, 102.

³⁸ *L'Illustrazione italiana* (nécrologie de Vico Mantegazza), Milano, a. LXI, n: 44, 1934, 719.

³⁹ M. Vernassa, 1976, 357—363.

Dans l'évaluation globale de son oeuvre qui sans doute ne possède pas la rigueur scientifique de tant d'autres traités historiques et géographiques sur les Balkans, et qui seulement plus tard apparaîtront en Italie, il faut tenir compte du fait que Mantegazza ne fut pas un homme professoral ou un académicien, mais avant tout un excellent journaliste qui connaissait à fond les techniques du journalisme le plus moderne de cette période et qui avait également compris la fonction importante documentaire de la photographie, et prenait soin d'intégrer à ses correspondances des intéressants témoignages photographiques de la réalité balkanique.

Mantegazza s'occupa de la plus grande partie des problèmes balkaniques, même de ceux qui seraient passés inaperçus à l'attention de l'opinion publique de notre classe politique.

Bon connaisseur des milieux politiques et diplomatiques italiens, Mantegazza fut le partisan d'une présence italienne plus active dans les Balkans, où la pénétration de l'économie italienne pouvait avoir d'excellentes chances. Il considérait les nouvelles nations balkaniques comme des interlocutrices naturelles et sûres de l'Italie. Malheureusement, Mantegazza semble avoir été longtemps oublié par les historiens qui se souviennent trop peu de lui dans leurs travaux et dans leurs bibliographies, mais nous espérons que la présente communication informative sur l'oeuvre de cet auteur puisse activer davantage la curiosité des gens du métier pour ses écrits.

ПРИЛОГ НОВИНАРА И ПУБЛИЦИСТЕ ВИКА МАНТЕГАЦЕ
ПОЗНАВАЊУ ИСТОРИЈЕ И ПРОБЛЕМА ЗЕМАЉА ЈУГОИСТОЧНЕ
ЕВРОПЕ У ИТАЛИЈИ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

Резиме

Текст говори о италијанском новинару и публицисти Вику Мантегаца (1856—1934), који је новинарску каријеру започео 1879. године у римским листовима „Фанфула“ и „Либерта“, да би потом, као есперт за балканска питања, написао многобројне чланке, есеје и књиге. Аутор даје његов профил типичног грађанског интелектуалца с краја XIX века — лојалан монархиста и конзервативац, патриота склон идеји Велике Италије као светионика цивилизације и прогреса, националиста који помно прати утицај италијанске спољне политике и њену политичку и економску експанзију. Његова прва новинарска мисија на Балкану почела је у јесен 1886. године. Боравио је у Србији — заседање скупштине у Нишу ради потписивања мира с Бугарском; у Бугарској — свечано заседање бугарског парламента у Трнову ради избора новог кнеза регента; у Букурешту. Из тих записа је настала његова прва књига о Балкану, која има документарну вредност сведочанства једног путника и новинара. На Балкан се враћа десет година касније да прати промене настале после Берлинског конгреса, да би у периоду од 1903. до 1913. готово сваке године слао дописе из разних балканских земаља. Као заступник активног присуства Италије на Балкану и њеног економског продора, пратио је, често као једини италијански новинар, политичке догађаје и општу атмосферу, омогућујући јавности своје земље да се са тим просторима боље упозна.

LITTERATURE

- Crispi, Francesco,
1911 *Carteggi politici di Francesco Crispi (1860—1900)*-Aspromonte-Mentana-La »questione morale«. Roma, L'Universelle.
- Dogo, Marco,
1983 *Vico Mantegazza, affari e folklore*, dans: *La questione macedone nella pubblicistica italiana*, Udine, Del Bianco.
- Licata, Claudio,
1976 *Storia del Corriere della Sera*, Milano, Rizzoli.
- Mantegazza, Vico,
s.d. *Il porto di Antivari (iniziative italiane al Montenegro)*, Milano, Istituto Editoriale Italiano.
- 1887 *Due mesi in Bulgaria (ottobre-novembre 1886); note di un testimone oculare*, Milano, Treves.
- 1896 *Al Montenegro: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, Firenze, Le Monnier.
- 1903 *Macedonia, Marzo—Aprile 1903*, Milano, Treves.
- 1904
31. 3. *Attraverso l'Adriatico. Il telegrafo senza fili Bari-Antivari*, Corriere della Sera, Milano.
6. 6. *Un pericolo evitato. Corrispondenza da Cetinje*. Corriere della Sera, 15. 6. Milano.
- 1905 *L'altra sponda. Italia ed Austria nell'Adriatico*. Milano, Libreria Editrice Lombarda.
- 1908a *La Turchia liberale e le questione balkaniche*, Milano, Treves.
- 1908b *Questioni di politica estera*, anno secondo. Milano, Treves.
- 1910 *Questioni di politica estera*, anno quinto, Milano, Treves.
- 1912 *L'Albania*, Roma, Bontempelli e Invernizzi.
- 1913a *La Rumenia durante la guerra balcanica*, Roma, Bontempelli.
- 1913b *La Grande Bulgaria*, Roma, Bontempelli e Invernizzi.
- 1915—1920 *Storia della guerra mondiale*, vol. II, Milano, Istituto Editoriale.
- 1922 *Italiani in Oriente. Eraclea*. Roma, Maglione e Strini.
- Maserati, Ennio,
1981 *Episodi della diplomazia montenegrina nella carte di Eugenio Popovich*, dans: *Momenti della questione adriatica (1896—1914). Albania e Montenegro tra Austria ed Italia*, Udine, Del Bianco.
- Romano, Sergio,
1979 *Giuseppe Volpi. Industria e finanza tra Giolitti e Mussolini*, Milano, Bompiani.
- Tambora, Angelo,
1971 *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX—XX (1800—1920)*, dans: *Storia Universale*, Milano, Vallardi.
- 1974 *The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900—1914)*, dans: *The Journal of European Economic History*, a. III, n. 1, Roma.
- Vernassa, Maurizio,
1976 *Opinione pubblica e politica estera. L'interessamento italiano nei confronti dell'area balcanica (1897—1903)*, dans: *Rassegna storica del Risorgimento*, a. LXIII.
- Webster, Richard,
1974 *L'imperialismo industriale italiano 1908—1915. Studio sul profascismo*, Torino, Einaudi.

Јелица РЕЉИЋ
Архив Србије
Београд

ШКОЛОВАЊЕ СРПСКЕ ОМЛАДИНЕ У ВЕЛИКОЈ БРИТАНИЈИ 1916—1919. ГОДИНЕ

Апстракт. — Питање школовања и хоспитализације избегле српске омладине у Великој Британији покренуто је, пре свега, преговорима између српске владе и Српског потпорног фонда у Лондону. Рад садржи бројне податке о доласку и распоређивању ђака и студената по школама и универзитетима, као и о пропагандном и просветном раду српске интелигенције у току I светског рата.

Влада Краљевине Србије стигла је, 6. јануара 1916. године, из Бриндизија на Крф. Тога дана отпочео је нов, засебан период и у раду Министарства просвете и црквених дела. Ваљало је обновити и наставити рад, прекинут 6. октобра 1915. године, када је Министарство кренуло из Ниша. После повлачења српске војске, Министарство се усталило и започело свој рад тек на Крфу.

Једно од важнијих питања којима је требало приступити било је питање о српској школској омладини.¹ Српске власти су улагале велики труд да обезбеде школовање избегле омладине у оној мери у којој су то допуштале прилике на фронту. Рат је наметао потребу да што више младића буде на фронту, али с обзиром на велики број погинулих, требало је да их ради будућности земље што више буде на школовању. Отуда и не-слагања надлежних војних и просветних власти.² Влада је ко-

¹ „Поред младих Срба који су се јуначки борили у бојним редовима, дајући најлепше примере храбрости и пожртвовања био је ван земље и велики број њихових млађих другова, ученика гимназија и других стручних школа још недораслих за војне дужности. Васпитању и школовању све ове омладине морало се приступити чим се стало на поуздано земљиште[...].“ „Српске новине“, 21. 10. 1917, бр. 126, стр. 1.

² Министар просвете Љуба Давидовић писао је председнику владе Николи Пашићу: „Највећи део наших студената и ученика средњих шко-

начно, на својој седници од 10. новембра 1916. године, одлучила да министар војни ништа не предузима у погледу ђака без споразума са министром просвете.³

Вођени су такође преговори и о ослобођењу од војне службе наставника и професора који су у Француској и Енглеској били заузети дужностима у ђачким групама и школама, држањем предавања и сл.⁴

Поред Француске, Грчке, Русије, Италије и неутралне Швајцарске, Велика Британија је показала спремност да пружи помоћ у школовању и студирању омладине из Србије и да је прими у своје просветне установе.

Својим писмом од 4. марта 1916. године шеф Политичког одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије извештава министра просвете о жељи Енглеза да прихвате у своје школе 300 српских ђака.⁵ У том смислу министар просвете Љуба Давидовић одобрава 7. марта 1916. године упућивање ученика који се налазе нераспоређени у Марсељу и на Корзици.

ПИТОМЦИ СРПСКОГ ПОТПОРНОГ ФОНДА

У пролеће 1916. године вођени су преговори између српске владе и Српског потпорног фонда у Лондону (Serbian Relief

ла био би принуђен да прекине даље школовање, чиме би била потпуно уништена наша нада, да у кратком времену добијемо знатан број универзитетски спремних чиновника који су сада потребнији него икад. Ту се, господине Председниче намеће, само по себи питање: да ли ће већа корист бити за државу нашу, ако се ови младићи упуте на војну дужност, где ће изгубити време, које би могли употребити на продужење или довршење школовања, или ако се они сада поштеде службе и употребе доцније, на местима на којима могу бити неизоставни, универзитетски спремни чиновници у обновљеној и увећаној Србији, и да ли се употреба на војну дужност неколико стотина ученика може сматрати доиста неопходном[...]" Јелица Рељић, *Архивска грађа Министарства просвете на Крфу*, Зборник радова Историјског института, Београд, 1987, Књ. 5—1986, 277.

³ Записници седница Министарског савета Србије 1915—1918, приред. Д. Јанковић, Б. Кризман, Београд 1976, 28. 10. 1916.

⁴ Министар просвете Љуба Давидовић, молио је, у свом писму од 16. 12. 1916. године министра војног, за ослобођење просветних службеника: „Молим[...] да се, ослободе војне дужности сви професори и доценти универзитета, који су сада у Француској и Енглеској пошто су скоро сви заузети или дужностима у Просветном одељењу и у нашим ђачким групама или држањем предавања и писањем важних политичко-националних чланака и расправа. [...] сви наставници средњих, стручних и основних школа који су запослени у Просветном одељењу или као шефови, помоћници и наставници у ђачким групама и школама у Француској, на Корзици и у Енглеској [...] Архив Србије, Министарство просвете на Крфу (даље АС МПс Крф), 1916, Пов. 0/4.

⁵ „Енглези изјавили жељу узети у своје школе 300 наших ђака“. Наш је интерес примити ову понуду са захвалношћу. Ако тамо нема толики број јавите да им уступимо од оних који су ових дана приспели у Марсељ.“ АС МПс Крф, 1916, У/1.

Fund)⁶ о довођењу деце на школовање у Великој Британију. Априла и маја 1916. године отпращено је из Марсеља око три стотине српске деце од шест до седамнаест година старости са наставницима.⁷

По доласку у Великој Британију, ђаци су најпре били подељени и смештени у познате школске и универзитетске центре у Оксфорду и Кембриџу. У сваком месту формиран је локални комитет који представља универзитет и град и коме је поверена одговорност за њихово образовање. Тачке колоније су формиране у свим градовима у којима су се деца налазила.⁸

У Кембриџу је у току 1917. године био образован течај за ученике који су свршили у Србији V разред гимназије. На течају, који је трајао три месеца, било је 28 ученика од којих је 25 положило испит зрелости (од 8—16. септембра). Они су касније распоређени по универзитетима. Упркос великом интересовању ђака за похађање наставе, течај наредне године није организован због тешких материјалних услова и недовољног броја наставника.

Целокупним радом око школовања српских ученика у Великој Британији управљао је инспектор Министарства просвете у Лондону, Павле Поповић, угледни професор Универзитета и историчар књижевности.⁹

Уз сваку ученичку групу налазио се по један српски наставник (шеф групе). Инспектор је настојао да уреди односе

⁶ Српски потпорни фонд основан је крајем 1914. године у Енглеској; председник Фонда био је Бертран Кристијан (Bertrand Christian).

⁷ „[...]“ Деца су сва мушка разнога доба старости, свих струка и школа, свих сталежа, писмених и неписмених, из Србије и осталих крајева Српства[...] деца су потпуно здрава, задовољна, најбоље смештена и негована (боље него код својих кућа) и Енглези се са њима за сада хвале. Налазе се, нека на Универзитетима, у трговачким школама, нека у шумарским, нека у техничким, нека у гимназијама, нека у пољопривредним и нека на теолошким школама. Наставници Срби, који се налазе уз ову децу тако исто су вредни и заузимљиви. За ова два месеца Енглези не само да се нису тужили као што рекох, на ђаке међу којима је међутим било и распуштене деце већ траже да им се пошаљу још српских ђака на школовање[...]“. Извештај Српског посланства у Лондону, Министарству иностраних дела од 26. 11. 1916; вид. и спискове упућених ђака. АС, МПс Крф, 1916, У/9.

⁸ Вид. прилог 1. У табели су подаци дати на основу извештаја инспектора Министарства просвете у Лондону од 15. 1. 1918, упућеног Министарству просвете на Крфу. АС, МПс Крф, 1918, IV, 70; види и друге спискове у АС, Министарство иностраних дела Краљевине Србије (даље МИД), Посланство Лондон, Relief, 1916—1919, XVII.

⁹ „Према указаној потреби а по представи Краљевског посланства у Лондону, постављам за инспектора наших ученика и професора у Енглеској Павла Поповића. Поповић за вршење ове дужности неће имати никакве особене награде, али ће имати право на накнаду подвозних и путних трошкова кад врши обилажење школа у којима се налазе наши ученици“. На дужности у Инспекторату био је од 21. IX/4. X 1916. до јула 1919. године. Одбор за критичко издавање српских писаца Српске академије наука и уметности, *Дневник Павла Поповића из I светског рата* — у рукопису, (у даљем тексту Дневник П. Поповића), 17. 10. 1916.

између наставника и Српског потпорног фонда, а у договору са Српским посланством и Просветним саветом у Лондону. Осигурао им је, по колонијама, јак углед и утицај.

У сваком месту где су се српски ђаци школовали постојала је Управа ђачког дома, где су ђаци живели и Месни одбор грађана који се бринуо за наше ђаке уопште. Српски наставници су узимали учешћа у саветовањима Управе и консултовани су од стране Одбора за све што се тиче наставе и дисциплине ђака.

Велико интересовање Енглеза за српски народ уопште, а нарочито за децу, узроковао је одржавање бројних скупова, седница и слично, које су захтевале и присуство нашег представника Министарства просвете. Пошто је инспектор био веома заузет школским и административним пословима, за представника је изабран Богдан Поповић, професор Универзитета.¹⁰

Било је предвиђено да ђаци примају помоћ до 1. јула 1918. године и то у висини од 200 фунти месечно. Како су приходи Потпорног фонда, који је имао и друге делатности осим старања о српским ђацима, доста опали, енглеска влада је уредила и одобрила да се фонду издаје као помоћ сума од 25.000 фунти годишње за извођење наставе српским ђацима под условом да он и даље руководи тим послом и да једини сноси одговорност за то.¹¹

Материјални услови у којима су живели српски ђаци и студенти у Великој Британији били су неупоредиво бољи него у Француској, вероватно зато што их је било много мање и што Велика Британија није била непосредно изложена ратним операцијама.¹²

Школовали су се у изузетним школама заједно са својим енглеским друговима и водили интернатски живот. Многи деца су у почетку, због непознавања језика, били распоређени у ниже разреде, али су брзо напредовали. Распоређени су били у око тридесет гимназија. Међу питомцима је било и неколико ђака основних школа и приличан број деце у стручним школама (тзв. привредника на занату, у радњама, на раду у фабрикама или пољским добрима и живели су махом ван ђачких домова), кадета војника и студената и то по свим струкама (теологија, књижевност, право, природне науке, техника, медицина).

Српски посланик у Лондону, Јован М. Јовановић, често је обилазио наше младиће по колонијама.¹³ У својој честитки за

¹⁰ АС, МПС Крф, 1918, XVII, 74.

¹¹ АС, МПС Крф, 1918, XI, 70.

¹² Андреј Митровић, *Србија у првом светском рату*, Београд, 1984, 298.

¹³ О својој посети Ђачкој колонији у Глазгову 28—29. 5. 1917, посланик Јовановић извештава: „Око 15 ђака, од 14—17 година, у једној кући, у лепом крају вароши. Посећују 2 разне школе. Кућа чиста, деца задовољна. Ђаци су уписани у кадетски кор и одскора носе народну шкотску ношњу (килт). По обавештењу, има неколико бољих ђака али су углав-

Нову годину, 28. децембра 1916. године, посланик Јовановић поручује српским наставницима:

„[...] кажите им (ђацима, J.P), уз то, нека прегну из све снаге, да у новој години осветлају образ својим родитељима, својим старијима и своме Народу, пред земљом у којој су сада, и пред великим народом Енглеским који их је тако својски примио и дао им уточишта. Реците им, да никако не сметну с ума, да свако овде гледа у њима синове и децу оних јунака који су се на своме дому, у Србији, борили као лавови за своју слободу, и који се и данас, не уступајући никоме у храбрости и пожртвованости, боре како за поновно ослобођење своје поробљене земље и својих несрећних породица, тако и за уједињење целог српског племена.

Кажите им још, да су Енглези и Енглескиње који су за време овог рата ишли одавде у Србију да помогну нашем народу, заволели нашег војника и вратили се кућама са жељом да опет иду у Србију и учине све што могу за Србе. Нека учине и они све што могу овде у Енглеској и нека се држе тако, да њих овде исто тако заволе сви који су око њих и који их познаду, и да зажеле да остану што дуже међу њима.

У овој години која се навршује ишло је многим од ђака теже са науком у школама, и многи од њих, како изгледа, једва су савлађивали оно што се тражило. Незнање енглеског језика, сасвим нова средина, притом живе и свеже успомене на отаџбину и на своје као и дуго одсуствовање од школе за време ових ратних година, донекле објашњава ове тешкоће. Уз искусан савет Владиног Изасланика, Господина Професора Павла Поповића, ја верујем да ћете Ви и Ваши млађи другови учинити све да се и те тешкоће уклоне, да би наши ђаци могли напредовати напредо са својим енглеским друговима. Времена и прилике су такви, да се од свакога тражи највећи напор и пуна мера онога што ко може дати [...]¹⁴

Религиозно васпитање ђака у српским ђачким колонијама поверено је било српским духовним властима; старешина цркве у Великој Британији и уједно вероучитељ био је свештеник Панта Мајсторовић, а за свештенике и вероучитеље постављени су били Никола Ђорђевић и Александар Илић.¹⁵ Српски свештеници су били органи Инспектората и за њих је важило све исто као и за српске наставнике. Опслуживали су колоније према нарочитом распореду. Њихова дужност била је да млађим ђацима предају хришћанску науку, врше црквене обреде и чинодејствују при православној служби.

Због промене климе на коју су се наша деца доста тешко привикавала, било је доста побољевања међу њима. Јављале

ном просечни. Метрон (госпођица Douglas) одлична је и ђаци се хвале да их боље гледа и pazi него икаква мајка. Поред ње дневно обилазе кућу и помажу неколико госпођа из друштва [...]“ АС, МИД, Посланство Лондон, Relief, 1916—1919, XVII.

¹⁴ Посланик Јовановић професору М. Мајзнеру, 28. 12. 1916, Лондон; писмо сличне садржине посланик је упутио и српским наставницима у Оксфорду, Кембриџу, Единбургу и Глазгову. АС, МИД, Посланство Лондон, Relief, 1916—1919, XVII.

¹⁵ Постављени су на предлог митрополита Димитрија од 17. 2. 1917. АС, МПс Крф, 1917, XII, 122.

су се разноврсне болести, почев од лакших па до најтежих. Иако су се о њиховом здравственом стању донекле бринула и друштва која су се старала о њиховом школовању, ипак је то било недовољно. Осећала се још од почетка потреба да Инспекторат има свог нарочитог сталног школског лекара који би децу обилазио чешће и по потреби указивао им лекарску помоћ и давао им потребне савете за чување и неговање здравља. До почетка 1918. године и за извесно време, тај посао је вршио добровољно санитарни пуковник др Војислав Суботић. Пошто је он убрзо добио друго опредељење и напустио Енглеску, а због велике оскудице српских лекара, на предлог министра просвете даљу бригу о српским ђацима преузели су енглески лекари.¹⁶

Ради решавања многих важних и деликатних питања у вези са наставом српских ђака у Великој Британији установљен је, у јануару 1918. године при Инспекторату Просветни савет. Његови чланови су били: посланик Јован М. Јовановић, Богдан Поповић, Тихомир Ђорђевић, Ђорђе Ђурић, инспектор Павле Поповић и његов помоћник др Михаило Поповић. За послове цркве чланови су били Николај Велимировић и Јосиф Цвијовић.¹⁷

Дешавало се више пута да српски ђаци, било због свог сталног неуспеха у школи, било због некоректног владања, нису могли даље да остану питомци Српског потпорног фонда. Инспекторат је покушавао да им нађе некакав посао (занат и сл.), али је то ишло врло тешко између осталог и што многа деца из здравствених разлога нису била за такав посао. На препоруку Инспектората, Министарство просвете је такву децу упућивало Главном комесару у Паризу, а одатле, заједно са осталим избеглицама, враћало у Србију.¹⁸

Настава из националних предмета (српског језика, историје, књижевности и географије) задавала је доста брига Инспекторату. Српски наставници у ђачким колонијама нису увек били стручњаци за националне предмете. Велика тешкоћа у настави и учењу био је недостатак великог броја учбеника. У питањима наставе и дисциплине, Инспектор није имао сам своју пресудну реч, већ је делио са енглеским просветним властима. Ђаци нису учили по истом програму јер су школе биле индивидуализиране до крајности (са 6 или 9 разреда, реалне, класичне, трговачке, привредне итд.). Из свега овога може се закључити да је посао инспектора Поповића био велик и тежак.¹⁹ За њего-

¹⁶ Извештај инспектора Поповића, министру просвете Милошу Трифуновићу од 12. 9. 1918. АС, МПС Крф, 1918, XXXI, 56.

¹⁷ Савет се састојао по потреби; његова прва седница одржана је 20. 1. 1918. АС, МПС Крф, 1918, XVIII, 72.

¹⁸ АС, МПС Крф, 1918, XI, 70.

¹⁹ Поред послова у Инспекторату, Поповић је држао предавања српским ђацима и био је лектор за српски језик у Краљевском колеџу (King's College), Дневник П. Поповића, 10. 10. 1918.

вог помоћника постављен је фебруара 1918. године, др Михаило Р. Поповић.²⁰

Једно од најважнијих питања које је стајало пред Инспекторатом било је питање о српским наставницима. У том смислу издата су и „Упутства за српске наставнике и свештенике у колонијама Српског потпорног фонда“ која представљају први основни статут који обухвата дужности и права наставника и одређује њихов рад.

Постојала је опасност од денационализације, те је мишљење Инспектората било да наставници треба сваком приликом да одржавају и буде патриотизам код својих ђака. Организована су била систематична предавања из српског језика, књижевности и историје.²¹

Павле Поповић 17/30. маја 1918. године упућује српским наставницима распис који је имао строго поверљиви карактер:

„С времена на време добијам извештаје о несугласицама или сукобима између српских наставника и представника Српског потпорног фонда у колонијама. Ти ми сукоби врло тешко падају. Они ми задају велике бриге, праве много посла и одузимају добар део времена. И иначе у Инспекторату има се врло много посла; није потребно да се тај посао увећава и отежава, а најмање на овај начин. Не треба, међутим, ни да вам кажем како ти сукоби рђаво одјекују и у колонији и иначе у целој организацији наше наставе, ни колико они штете самој ствари.

Због тога вам препоручујем да чините све што можете да избегавате такве несугласице или у опште оно што би стварало рђаву крв између вас и представника Српског потпорног фонда. За једног српског наставника чуо сам да критикује енглеску владу; немојте то чинити нипошто. Ми смо гости у овој земљи. Нама не личи да улазимо, с критиком, у домаће ствари оних чије гостопримство уживамо. На против, покажите свакоме да ви цените то гостопримство. Интересујте се за ову земљу — за њену књижевност, науку, народ, обичаје, законе и др. Ко не зна Енглеску, нема права да је критикује.

У вашем држању у колонији руководите се обзиром да је ваше да останете на том месту до краја рата. Нема премештаја уопште, сем по изузетку. Према томе, ваше је да нађете начина да се одржите у тој средини, да подесите односе како треба. Ја бих вам, међутим, према искуству које је до сад у овом праву учињено, обратио пажњу на следеће: 1) немојте улазити у ствари које вас се не тичу. Приватне односе представника Српског потпорног фонда, ако вам се они и приказују у неповољној светлости, оставите на миру. Има ко ће путове крчити и без нас, а за вас је то врло опасно. 2) Ви сами пазите да се не дискредитујете ни у чем. О оном што се дешава у колонији, Енглези никако не воле — и имају потпуно право — када се критика њихова рада чини пред другима, који нису у њиховој организацији. 3) Тако исто пазите и при вашем понашању према ђацима, јер и ту се може човек дискредитовати. Ако ви употребавате сувише грубе мере према ђацима, енглески представници у колонијама

²⁰ Постављен је одлуком министра просвете Милоша Трифуновића од 4. 11. 1917. Др Мих. Поповић, помоћник библиотекара Народне библиотеке, је за вршење своје дужности примао 8 шилинга на име дневнице и то од 1. 12. 1917. АС, МПс Крф, 1917, VIII, 114.

²¹ Дневник П. Поповића, 10. 10. 1918.

престаће да вас поштују, и сукоб постаје неизбежан. 4) Не треба очекивати да се све што ми држимо да треба учинити и што смо предложили да се учини, одмах и изврши. Ако се један део наших предлога усвоји, не треба протестовати што није све усвојено. Ваља се задовољити и малим успесима. Поступно, мало по мало, усвојиће се све надајмо се. 5) Приметили сте јамачно и сами да вам је потребно у извесним приликама савлађивати се, не реагирати у моменту љутине на оно што вам изгледа да је неправо. Ја вам нарочито препоручујем да се тако савлађујете. Претрпите се за тренутак. Чекајте бољу прилику. Па кад дође време, ви онда лепо, мирно, достојанствено реците своје примедбе на оно што мислите да је неправо учињено. 6) Кад полазите на пут јавите се оном кога је Српски потпорни фонд поставио за старешину колоније (head of the hostel).

Поред ових посебних примедба које су изазване с обзиром на досад познате случајеве, ја бих вам препоручио да се у опште руководите идејом да нам Српски потпорни фонд врло много чини у настави наших ђака, ако не све. Српски потпорни фонд издржава и школује наше ђаке, не ми. Старање о ђацима такође пада највећим делом на Српски потпорни фонд, не на нас. Узмите колико ту бриге има око зграде, осветљења, рубља и др.; колико посла сада задаје рестрикција хране итд. Кад би — да претпоставимо — тај посао случајно пао на нас, представнике Српског министарства просвете, ја не знам колики би штаб за то требао, ни какав, ни да ли бисмо ми то могли згодно извршити. Уз то, Српски потпорни фонд је ипак дао доста важности српским наставницима. Узмите само какав је положај српских наставника био кад сте дошли, и поредите га са данашњим, па ћете видети колико је напретка учињено у овом погледу. А Српски потпорни фонд, строго узевши, није био обавезан да тако схвати положај српских наставника. Он може и неволети наше мешање у ствари и суревњиво држати ова права само за себе, искључујући уопште српско учење у овој настави. Он може, али то не чини. О томе се мора водити дужан обзир и према томе ваља имати више скромности у евентуалним претензијама. Скромност се препоручује и због тога што је српски наставник потпомогнут од стране Српског потпорног фонда. Ви знате сами колико би вам живот био тежак у данашњим временима кад не бисте имали стан и храну бесплатно. Ја сам далеко од тога да ово пребацујем српским наставницима. Али рад и оних који би били вољни да ово или оно изискују од Српског потпорног фонда и његових представника, ја их нарочито молим да се увек у том случају сете колико лично они добијају од тог истог Српског потпорног фонда, којем су вољни замерити ово или оно.

Ако бих једном речју хтео да прецизујем што су права и дужности српског наставника у односу према представницима Српског потпорног фонда, ја бих рекао ово: — српски наставник није старешина колоније. Старешина мора бити Енглец, јер је организација наше наставе у енглеским рукама, и само представник Српског потпорног фонда и може бити одговоран самом Фонду. Ваша је дужност, међутим, дисциплина и настава, али и једно и друго водите у споразуму са енглеским старешином. Најбоље је што тешња кооперација, и њој гледајте да тежите што више можете. За сваки случај, будите добри јавити мени.

Ја бих волео да углед и важност српских наставника све више скаче и пење се. Мени је мило да изјавим да сам у већини од колонија видео да енглески представник високо уважава српског наставника; нека би то било у свима и све више. Али све стоји до вас. Ви сами имате да покажете потребну мудрост, такт и добру вољу.²¹

²¹ Исто, 30. 5. 1918.

По жељи Српског потпорног фонда, прва група ђака (њих 70) из Велике Британије евакуисана је за Србију, 1. јануара 1919. године. По наређењу Стојана Протића, председника Министарског савета од 8. јуна 1919. године, о евакуацији ђака из Велике Британије се старало Просветно одељење у Паризу. Група од 200 ђака евакуисана је преко Париза за Србију, 4. јула 1919. године. Српски потпорни фонд је задржао око стотину деце ради довршења студија.²³

СИРОТИШТЕ (SERBIAN CHILDREN'S COLONY AT FAVERSHAM)

Великобританска организација народног братства (National Brotherhood Council) решила је да се прими оснивања и издржавања једног српског сиротишта у Великој Британији који би примио око стотину деце од 7—14 година старости, српских избеглица са Солунског фронта.²⁴

За Острво је отпутовало 15. августа 1918. године, 97 деце са четири српска наставника, Драгомиром Илићем, шефом групе, Николом Завишићем, Даницом Николић, Добривојем Стошићем и енглеским спроводником г. Луи Каном, чланом Солунске секције Српског потпорног фонда. Подвоз и исхрану на путу, Енглези су дали бесплатно и то на рачун свог Министарства војног. Децу су опремили за пут оделом, обућом и спремом — Српски потпорни фонд, Амерички црвени крст, Британски црвени крст и Војно министарство Краљевине Србије.

Сиротиште је отворено у Фавершаму (Faversham), Кент. Избор деце вршен је у споразуму са полицијским властима а по подацима о породичном и имовинском стању, добијеним од школских власти и полицијских органа.²⁵

По доласку у Фавершам деца су смештена на два места, девојчице у Оспринц а дечаки у сам Фавершам, у удобној згради са шест спаваћих соба и собом за реконвалесценте и болесне и великим игралиштем од пет до шест хектара.

²³ Инспекторат Министарства просвете у Лондону примио је, 8. 6. 1919. године, од председника Министарског савета, Стојана Протића, телеграм следеће садржине: „Просветном одељењу Париз издат налог да се брине о евакуацији ђака из Енглеске. Ступите одмах са њим у везу и преговоре, како би се евакуација у исто време извела“. АС, МПс Крф, Просветно одељење у Паризу (даље ПО Париз), 1919, XII, 208.

²⁴ „[...] Избор деце извршити што пажљивије, јер од тога зависи цео успех и сав изглед да наставимо довођење и смештање наше деце у Великој Британији под врло повољним условима[...] Сама Организација Братства спрема сад апеле на народ и митинге, да би скупили новаца и изазвали што живље интересовање по целој земљи[...]“; посланик Јовановић—Министарству унутрашњих послова у Солуну, 7/20. 8. 1918. АС, МИД, Посланство Лондон, Relief, 1916—1919, XVI.

²⁵ Извештај заступника делегата Министарства просвете у Солуну, Бошка Бошковића, министру просвете Крф, 16. 8. 1918. АС, МПс Крф, 1918, IV, 86.

Нега деце била је врло добра. Пут је прилично изнурио децу, велики број деце оболеле од маларије упућен је у болнице.

Нарочито се указала потреба водити више рачуна о домаћем и општем васпитању. Развиле се лепо дружељубље, осећање реда, чистоће, тачности, послушности и заједнице, тако да је у том погледу постигнут резултат преко сваког очекивања.

Настава је извођена одвојено код дечака и девојчица и то до доласка енглеског наставника, 7/20. јануара 1919. године, када је доста побољшан квалитет наставе. Деца су учила енглески језик, а од српских предмета — српски језик, историју и земљопис српских земаља и то према добу узраста. Религиозно васпитање препуштено је било српском свештенику Александру Илићу.

Деца се нису водила ни као питомци државних завода нити као чланови сиротишта већ као питомци Друштва народног братства које је водило сву материјалну бригу о деци, плаћајући за свако дете по 25 фунти годишње на име издржавања удружењу „National Children's Home“ које је једна од највећих и најбољих британских организација за васпитање и негу сиромашне енглеске деце.

По завршетку основне школе, у гимназије и више школе, упућивана су деца која су показала способности за даље школовање, а на занате и у пољопривреду она која нису била за школу. Мишљење о томе давало је српско и енглеско наставно особље, а одлуке је доносио нарочити одбор који се старао о деци.

Одбор је био састављен од представника Српског потпорног фонда, Српског посланства, Друштва народног братства, Друштва „National Children's Home“ и двојице грађана Фавершама од којих је један био председник општине.

Деца су врло добро примљена како од стране друштава, тако и од целокупног грађанства. „Друштво народног братства“ објавило је брошуру о дечјој колонији и снимило је документарни филм о доласку деце у Лондон и њиховом раду у Фавершаму. Филм је приказиван у целој Енглеској да би изазвао што живље интересовање за нашу колонију, па посредно и за цео српски народ међу широм публиком.²⁶

УЧЕНИЦИ БОГОСЛОВИЈЕ

У току 1916. и 1917. године ослобођено је војне дужности и упућено на Теолошки факултет у Оксфорд 12 свршених богослова Св. Саве ради усавршавања, а један богослов на Теолошки

²⁶ Шеф ђачке групе би је Драгомир Илић и то од оснивања Завода до 7/20, 1, 1919, када га је заменио Велибор Ђонић. Илустрована брошура о доласку и боравку деце, са појединачним фотографијама и именима у АС, МИД, Посланство Лондон, Relief, 1916—1919, XVI.

факултет у Кембриџу. Њихово владање и постојан рад били су за сваку похвалу и признање. По речима Ј. Цвијовића, заступника ректора, интересовање за њихово полагање испита било је огромно.

Уследили су дуги преговори око установљења Течаја за несвршене богослове на којем би предавали српски наставници. И политички и црквени интереси захтевали су ослонац на Енглеску.²⁷

Упућивање ђака-богослова (укупно њих 50) почело је децембра 1917. године.²⁸ У Одбор који се старао о богословима ушли су енглески црквени поглавари, виђени политичари и пријатељи Срба. Председник Одбора за помагање ђака богослова био је Ендрју Карнеги (Andrew Carnegie).

Како је, по мишљењу митрополита, било немогуће делити богословију на више места због малог броја наставника и неједнакости васпитања, у Велику Британију су упућивани несвршени богослови и из Русије, Француске и Грчке.

За управника Српског богословског течаја именован је Јосиф Цвијовић, суплент Богословије Св. Сава, а за наставнике су постављени: свршени питомци Духовне академије — јеромонах Дамаскин Грданички и јерођакон Демостен Илић, затим јеромонах др Николај Велимировић, суплент Богословије Св. Саве, свештеник др Војислав Јањић и суплент и свештеник Милан Милутиновић.

У Лондону је образован енглески Комитет за помагање српских богослова чији председник је био архиепископ Кентарберијски, а пословни председник (chairman), лорд Солзбери. Комитет је располагао довољним средствима те је материјална страна Течаја била потпуно обезбеђена — питања ученичког стажа, хране, одећа као и најситнијих потреба, потпуно је збринуто.

Деца су у почетку била смештена у два колеџа: мања група од 12 ученика у Дорчестеру (Dorchester) и већа од 25 уче-

²⁷ О потреби слања богослова у Велику Британију ради припреме за будући рад у Србији, 12. 8. 1917. свештеник др Војислав Јањић пише министру просвете М. Трифуновићу: „и државни, чисто национално-политички разлози траже да се богослови пошаљу што пре у Енглеску. Руско православље, кога се нећемо никад одрећи, изгубило је свој политички утицај у Русији[...] Енглеска је најхришћанскија земља на свету. Више има Бога у Оксфорду и Кембриџу на 47 тамошњих колеџа него у Риму и Јерусалиму или Цариграду и Александрији. Њихова се црква разликује од наше само у једној тачци и то не од пресудног значаја, коју нам они намећу не да примимо, него траже да приме чак и наше обичаје (неки су већ примили обичаје српске, нпр. славу). Нису узалуд папе називали Енглеску: terra Anglorum terra Angelorum. И политички дакле и црквени интерес захтева наслон на Енглеску. Ја сматрам за дужност да Вам изложим ово и да Вас молим да учините све да ови ђаци оду у Енглеску[...] они ће да их издржавају и да васпитавају под нашим надзором у православном духу[...]“ АС, МПС Крф, 1917, II, 7.

²⁸ Исто.

ника у Кадесдону (Cuddesdon), а ради тога што у тадашњим приликама није било могуће наћи довољно пространу школску зграду с обзиром да су многе биле заузете за војничке потребе. Редован рад у школи почео је 26. марта 1918. године, када је утврђен распоред рада и извршена подела предмета на наставнике. Настава је била у рукама српских наставника, а Енглези су предавали енглески језик.

Научно-теолошко образовање ученика била је брига искључиво Просветног савета школе који је за основ свога рада узео „Упутства његовог преосвештенства господина митрополита и господина министра просвете и црквених послорова за наставнике и ученике српске богословије у Енглеској“.

С обзиром на то да су се у тој школској години налазили ученици разних разреда, на основу „Упутства“, Професорски савет је извршио поделу ученика на течајеве: I течај — похађају ученици VIII и IX разреда, II течај — прву групу, ученици V, VI, VII разреда, другу групу, II, III и IV разреда.

У религиозном погледу били су потпуно слободни и у нарочитој капели вршили свакодневна богослужења по прописима и духу православне цркве. Школско-васпитни рад био је заједнички са Енглезима, који су у почетку били више у томе ангажовани; али не познајући менталитет наше омладине, имали су појединачних незгода и малих непријатности, због чега су касније у том погледу постали само помагачи, што се показало врло добро. И у раду и у васпитању осећао се знатан успех мада се није одмах истицнуо дух инерције, духовне зачмалости и запарљености, као последице ратног живота наших ученика.

Богословски испит зрелости почео је 1. септембра 1918. године, а за ученике нижих течајева по завршеном испиту зрелости. Према одлуци министра просвете, а на предлог господина митрополита, рад у Богословији продужен је до краја школске 1918/19. године када су ученици полагали испит.²⁹

ПРОПАГАНДНИ РАД СРПСКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ

Проучавање школовања избегле српске омладине омогућило нам је и сазнавање о боравку и деловању српске интелигенције у Великој Британији.

Пропагандни задаци били су у овим условима најадекватнији послови који су се могли поверити интелектуалцима, те је велики број српских научника, био својом вољом или одлуком владе, укључен у ове послове. Њихова активност била је усме-

²⁹ Посланик Јовановић министру просвете, 30. 11. 1917. године поручује: „Српска богословија у Великој Британији ће не само одговорити свом непосредном задатку да да нашој земљи младе богослове врло спремне за посао који их чека него посредно и врло много допринети учвршћивању узајамних веза између Велике Британије и Србије, у чему лежи њен велики политички значај.“; шире о богословима и њихове спискове види у АС, КПс Крф, 1918, VII, 16; МПс Крф, IX Париз, 1917, VI, 59.

рена ка објављивању разних студија, организовању изложби и прослава, држању предавања.

Издвојене су само неке активности наших научника и професора, које су имале значајан одјек у енглеској јавности.

Избегли српски професори су у више махова, осим курсева за стране студенте, организовали допунску или помоћну наставу за српске студенте и ђаке. Реч је углавном била о националним предметима који нису предавани на тамошњим универзитетима, на пример, историја и књижевност.

Павле Поповић је у току три ратне године емиграције држао око 30 јавних предавања у различитим енглеским институцијама. Теме његових предавања нису биле само из научних области којом се бавио, него су се односиле и на ратом наметнуте теме које је бирао у жељи да енглеској јавности пружи више података о својој земљи, њеним тежњама и актуелној ратној ситуацији. Вредна су помена предавања *О југословенском питању, о нашим осећањима према савезницима, победи на Солунском фронту, важности теолошких студија* и многа друга.³⁰ Његово предавање о српском војнику, одржано 14. децембра 1916. године забележило је чак десет тамошњих листова.³¹

У Грефтон галерији у Лондону, децембра 1917. године, постављена је српска изложба на којој је продата цела серија фотографија српског повлачења кроз Албанију. Поводом исте изложбе у Галерији је организован циклус од 18 јавних предавања. Учествовали су Богдан Поповић, говоривши о Ивану Мештровићу, Павле Поповић — о југословенској књижевности и Црној Гори, Милан Турчин — о српском повлачењу 1915. године итд.; на предавањима су учествовали и Енглези: Артур Еванс, Ситон Вотсон и други.³²

Старешина ђачке групе у Дандију, Милорад Ванлић, августа 1917. године приређује концерт српских песама и игара чији је приход био намењен српској војсци. Српским колонијама, као и пријатељима Енглезима, шаљу се брошуре, новине и књиге о српској историји. У издању збирке „Home University Library“, на енглеском језику, објављена је „Српска историја“, „популарно написана са много љубави и разумевања за српску ствар“.

Енглези штампају дела Руђера Бошковића, Његоша, Смаил-аге Ченгића, затим „Српски молитвеник“, „Српску цркву“, „Зборник Мокрањчев“, „Живот наших светитеља“ и многа друга.³³

³⁰ АС, МИД, Посланство у Лондону, 1917, ПОВ. ф III.

³¹ Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд, 1986, 148.

³² Дневник П. Поповића, 10. 10. 1918.

³³ Својим извештајем од 8. 11. 1917. године, свештеник Војислав Јанић министру просвете јавља: „[...] сад се свршавају многе књиге; де-

Павле Поповић извештава 19. јуна 1918. године да је преведено више српских народних песама, неколико Змајевих песама, једна приповетка Лазе Лазаревића, једна књига народних пословица, „Горски Вијенац“. Неки преводи су изашли у књигама, неки су објављени у часописима, неки пак читани на јавним предавањима.³⁴

Др Тома Живановић проучава у Енглеској правну књижевност, др Тихомир Ђорђевић уређење просветних установа, а др Суботић и Момчило Селесковић покрећу у Оксфорду часопис „Мисао“.³⁵

Велику улогу у организовању рада интелектуалаца у Великој Британији имао је српски посланик у Лондону, Јован М. Јовановић.

*

Колико је тачно српских ђака и студената тих година учило и студирало у Великој Британији није могућно лако утврдити. Истражујући документа фонда Министарства иностраних дела (Посланства у Лондону), Министарства просвете, као и прегледом Дневника Павла Поповића из првог светског рата, дошло се до података који се разликују када су у питању спискови градова, односно колонија у којима су омладинци боравили. Са сигурношћу се може тврдити да је у Великој Британији боравило око 450 српске деце.

Школовање ове генерације ђака, као и деловање српске интелигенције у Великој Британији, имало је велики политички значај. Оно је допринело јачању узајамних веза између Србије и Велике Британије.

цембра изаћи ће књига „Српска црква“ која ће бити најлепше издање што је се до сада појавило на коме језику о Србији. Имаће 120 фотографија. Коштаће 30 франака. Штампане стаје око 20.000 шилинга, што ће платити Пупин. Осим тих ствари излази за који дан и Српски молитвеник. Sprema се за издавање: Руђер Бошковић, Његош, Смаил-ага Ченгић [...] Зборник Мокрањчев, Зборник музике српске од страних композитора, Живот наших светитеља, све су то капиталне ствари [...] наша ствар стоји овде добро. Дефинитивно су Енглези признали нашу Југославију. То је њихово званично признање[...]“ АС, МИД, Посланство у Лондону, 1910, ПОВ. 8. III.

³⁴ Извештај П. Поповића министру просвете, 19. 6. 1918, Лондон АС, МПС Крф, 1918, Пов. Р/3; Поповић је у Лондону често објављивао у познатим енглеским гласилима, најчешће у *The Morning Post*-у и *The Near East*-у али и у многим другим (*The Daily Chronicle*, *Pall Mall Gazette*, *The Daily Express* итд.). У часопису *La Patrie Serbe*, месечнику српске омладине у емиграцији, објављивао је чланке о Змају, Гундулићу, Супилу, Његошу и др.

³⁵ АС, МПС Крф, Рачуноводствено одељење, 1917, III, 383; МПС Крф, 1917, IV, 22; 1918, XXIII, 102.

Прилог 1

РАСПОРЕД БАКА И СТУДЕНАТА (ПИТОМАЦА СРПСКОГ ПОТПОРНОГ ФОНДА), КРАЈЕМ 1917. ГОДИНЕ

	школ. установе	старешина	бројно стање
1. Абердин (Aberdeen):	Grammar School	Мих. Ђорђевић	10
2. Бирмингем (Birmingham):	— King's Norton Secondary School	Спасоје Прица	4
	— Ellementary School Bournville		8
	— Универзитет		5
	— ван школе на практ. радовима		4
3. Глазгов (Glasgow):	— High School Hillhead	Влад. М. Вукмировић	5
	— Allan Glen's Sch.		6
	— Универзитет		4
	— на припреми за елект. инж. у фабрици		3
4. Данди (Dundee):	— Harris Academy (Intermediate course)	Милорад Ванлић	14
	— High School		9
	— ван школе у радњи		2
5. Единбург (Edinburgh):	— George Heriot's Sch.	Душан Марковић	20
	— Lauriston School		2
	— Ross Cooper & Stewart Sch. (Tutorial Instit.)		3
	— Универзитет		1
6. Кардиф (Cardiff):	— High School	— Универзитет	3
	— Универзитет		6
7. Кембриџ (Cambridge):	— Perse School	Милан Луковић	13
	— Perse Sch. Preparatory		6
	— Country Sch.		6
	— High Grade Sch.		2
	— Leys Sch.		2
	— Универзитет		14
	— војна школа		2
	— на фарми		2
8. Лидс (Leeds):	— Grammar Sch.	Лазар Шуваковић	5
	— Central High Sch.		3
	— Универзитет		6
	— у фабрици, трговини		4
9. Лондон I:	— Strand Sch. (Брикстон)	Милан Мајзнер	20
	— Техн. инст. (Вимблдон)		3
	— Техн. инст. (Челси)		1

Лондон II:	— Универзитет	др Славко Шећеров	
	— Northampton Polytechnic		3
	— King's College		2
	— Holloway Secondary Sch.		4
	— практикант на железници		1
Лондон III:	— King's College for Women		3
10. Манчестер (Manchester):	— Универзитет		5
11. Мејденхед (Maidenhead):	— The Country Boy's Sch.		6
12. Оксфорд (Oxford)*:	— High Sch.	др Д. Суботић	8
	— City Technical Sch.		7
	— Magdalen College		3
	— St. Edward's Sch.		4
	— војна школа		3
— Универзитет	14		
13. Рединг (Reading):	— George Palmer's Sch.	Јован Алексић	10
	— Workingham Wilson Senior Sch.		6
	— Reading Sch.		2
	— New Town Sch.		1
	— Универзитет		11
— у трговини	1		
14. Чендлерсфорд (Chandlers Ford):	— Elementary Sch.	Јован Спасић	3
	— Secondary Sch.		4
	— Grammar Sch.		3
	— Taunton's Sch.		5
	— Peter Symond's Sch.		1
	— Универзитет		3
— у трговини, занатству	3		

укупно: 314

THE EDUCATION OF SERBIAN YOUTH IN GREAT BRITAIN (1916—1919)

Summary

Because of the destruction caused by the war, the Ministry of Education and Church Affairs ceased work in Niš, October 1915. Following the retreat of the Serbian army, the Ministry reopened for work in Corfu.

* Председник месног одбора за васпитање ђака у Оксфорду био је Сидни Бол (Sidney Ball), ректор и професор Универзитета; чинио је изванредне услуге српској настави; једна од заслуга је и та што је издејствовао да Оксфордски универзитет призна српски испит зрелости као њиховом пријемном испиту за Универзитет (АС, МПС Крф, 1918, VII, 56).

On leaving the country, the question of the future of Serbian schoolchildren was most important. Nearly the entire year of 1916 passed in the assembly and distribution of Serbian children abroad.

In addition to France, Greece, Russia, Italy and the neutral Switzerland, Great Britain also offered to receive children from Serbia and provide them with an education.

In the spring of 1916, talks were held between the Serbian Government and the Serbian Relief Fund in London to bring in children to Great Britain for purposes of education. In early summer that same year, some 300 children, aged 6—17, left France together with their teachers. As residents of the Serbian Relief Fund, they were distributed and accommodated in the university centers of Oxford and Cambridge, and subsequently in hostels set up in all the towns housing the children.

An inspector at the Ministry of Education in London, Pavle Popović, an eminent university professor and historian of literature, coordinated all activities as regards the schooling of Serbian children in Great Britain.

The children attended the best schools, together with English boys, and stayed at boarding schools. Every hostel was assigned a Serbian teacher whose duty was discipline and teaching, in arrangement with the head of the hostel.

The National Brotherhood Council set up the Serbian Children's Colony at Faversham, Kent. The Council supported Serbian refugees from the Salomika front, 97 children aged 7—14. They were instructed in the English language, and the Serbian language, history and geography. After primary school, they were sent, depending on their grades, some to high school, others to learn crafts or receive training in agriculture.

Thirteen students of theology were attending advanced studies at Oxford and Cambridge. A course was set up for non-graduate students of theology, taught by Serbian teachers. A total of 37 students were accommodated in colleges in Dorchester and Cuddesdon. The chairman of the Board taking care of the students was Andrew Carnegie; other members included English church dignitaries, prominent politicians and friends of Serbs.

Most renowned Serbian scientists spent much of their time engaged in school activities. The essay contains information about various propaganda and educational activities performed by Serbian scientists and professors in Great Britain during World War I. The Serbian diplomatic minister in London, Jovan M. Jovanović, played an important role in their organization. Refugee scientists were asked by the government to undertake propaganda activities, although some were preoccupied with their own work. The tasks focused mainly on activities such as publishing various studies, organizing exhibitions and celebrations, holding lectures and so forth.

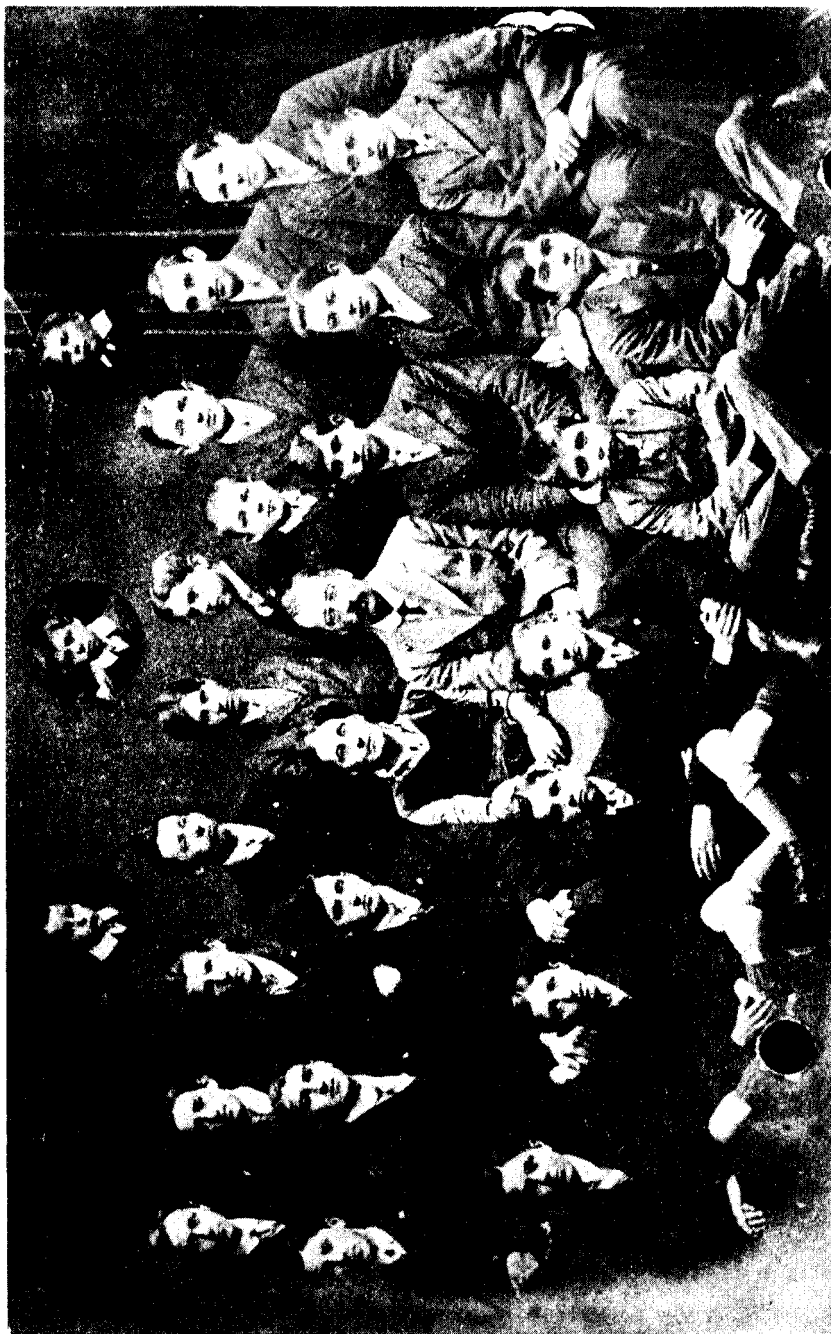
The education of the Serbian youth and the activities performed by the Serbian intelligentsia were of considerable political import. They helped strengthen mutual ties between Serbia and Great Britain.

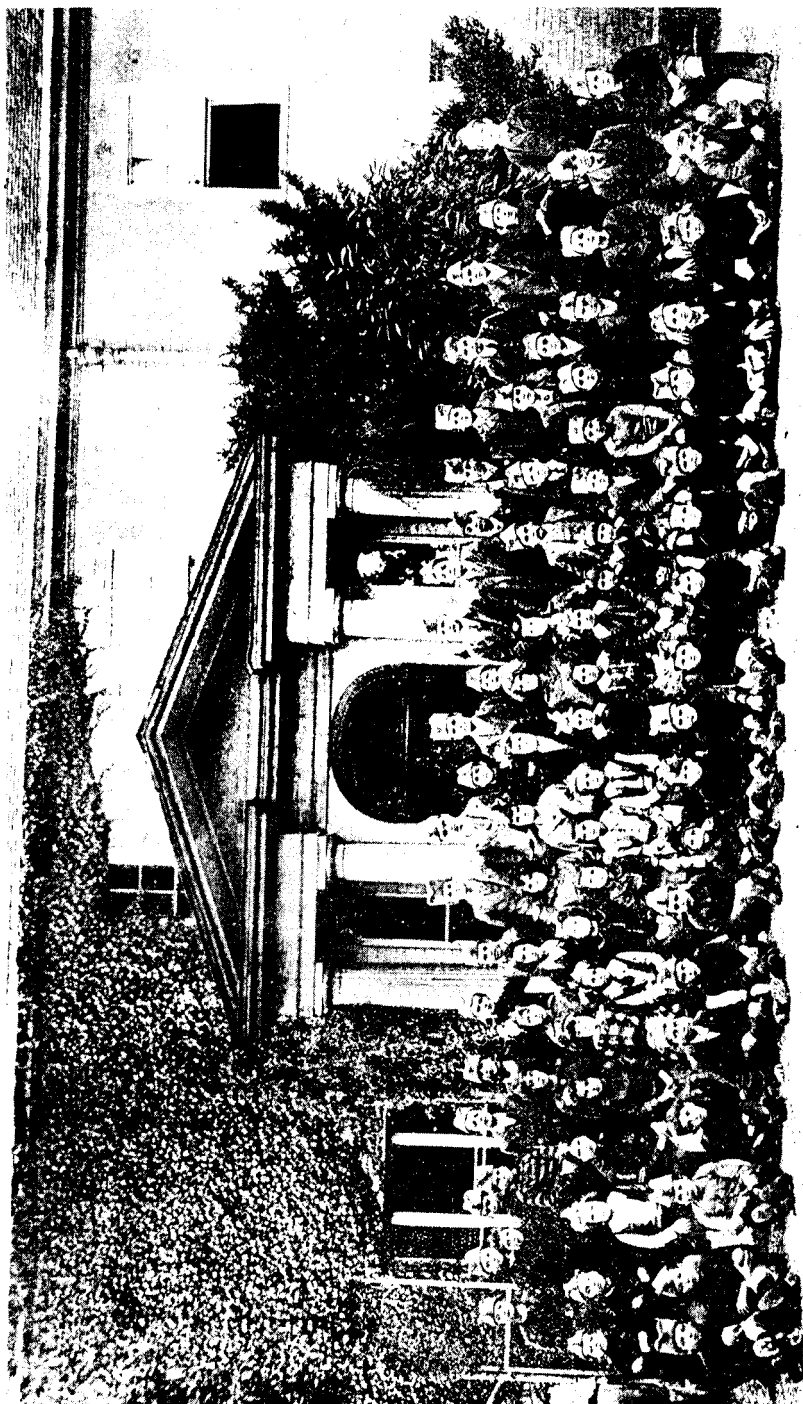
*Сл. 1 Прва српска колонија отворена је у Бирмингему — маја 1916. године
Стигло је 25 дечака од 1—14 година*

Сл. 2 Бирмингем, две године касније на логоровању

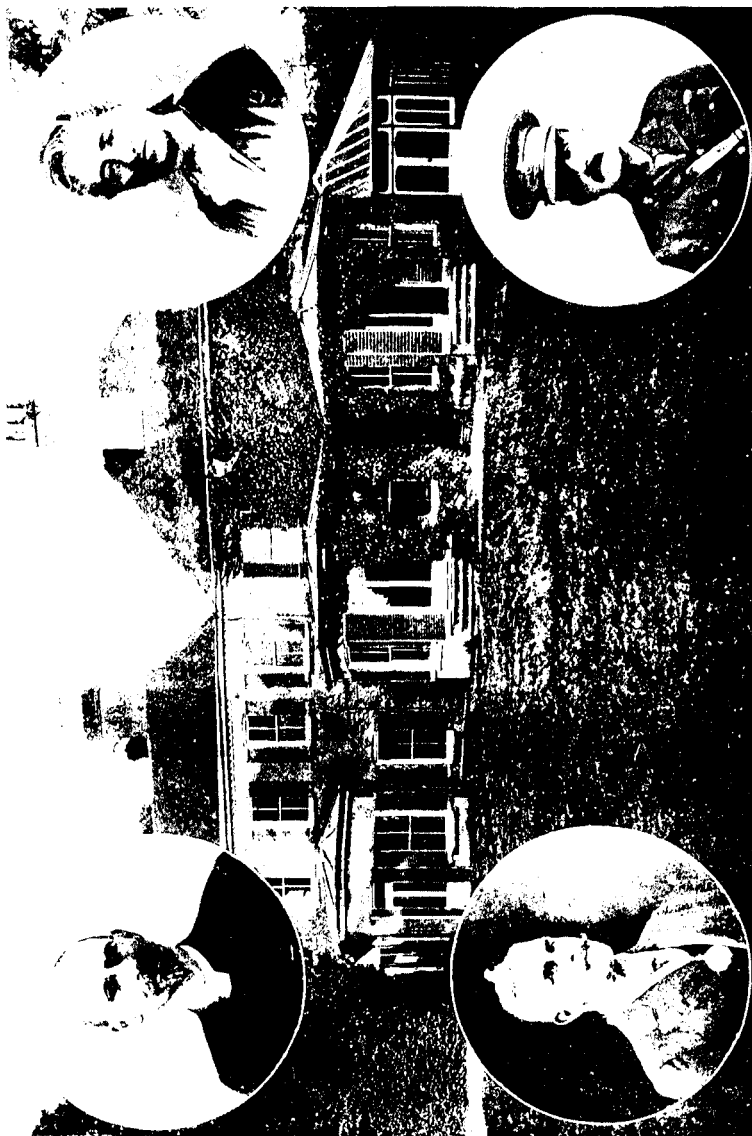
Сл. 3 Група српских ђака у Единбургу, крајем 1917. године

Сл. 4 Српски ђаци у Фавершаму, недељу дана по доласку

Сл. 5 Особље Сиропишта које се старало о деци

Сл. 6 „Сиротиште“ у Фавершаму
 свештеник Ходсон Смит, управник
 градоначелник Фаверсома
 гостођа Ходсон Смит;
 Чарлс Вејкфилд, благајник

Здравко АНТОНИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

ЗЛОЧИНИ НАД СРБИМА И ЈЕВРЕЈИМА У ИСТОЧНОЈ БОСНИ 1941/42. ГОДИНЕ

Апстракт. — Злочини над Србима и Јеврејима у источној и централној Босни 1941—1942. године, изложени су и по хронолошко-тематском слиједу систематизовани подаци који показују како су њемачки окупатори и усташе Анте Павелића примјењивали разне нецивилизоване методе и средства да би уништили или бар умањили број српског и јеврејског становништва у једној од пограничних области Босне и Херцеговине у периоду другог свјетског рата. Бројни историјски извори разне провенијенције потврђују да је метод насиља био главном средством којим се желио постићи постављени циљ. Али док је Јеврејима одређена директна ликвидација, било на лицу мјеста или кроз транспорте и логоре смрти, Срби су имали извјесан избор у томе да уз бројне тешкоће пребјегну у Србију, да буду преведени у католичку вјеру или убијени на разне начине. У раду су наведени примјери који то потврђују.

У сплету замршених њемачко-италијанских односа и њихових интереса, настала је у току априлоког рата 1941. године Независна Држава Хрватска (НДХ), као једна од првих квислиншких творевина на тлу окупиране Краљевине Југославије. На чело ове квислиншке творевине, у коју су укључене Хрватска (без једног дијела поморског подручја), Срем и Босна и Херцеговина, доведени су Анте Павелић и његове усташе из емиграције.

Када је вољом окупатора била створена, НДХ је обухватала површину од 101.462 km² и у њој се нашло 6.500.000 становника, од чега 3.450.000 Хрвата, 1.975.000 Срба, 700.000 Муслимана, 180.000 Нијемаца, 75.000 Мађара, 65.000 Словака, 40.000 Јевреја, 30.000 Словенаца, 5.000 Италијана и 28.000 осталих.¹

¹ Тузла у радничком покрету, 1979, књ. 1, 749—750.

Од тога броја, према попису од 1931. године живјело је у источној Босни 1.030.968 становника, од чега 436.493 Муслимана, 395.154 Срба, 184.367 Хрвата, 9.730 Јевреја и 5.000 осталих. Ако се овоме броју дода и природни годишњи прираштај, што за десет година износи 207.695, онда излази да је источна Босна ушла у 1941. годину са 1.238.439 становника.² Муслимани су сачињавали релативну већину у тузланском, грачаничком, добојском, жепачком, височком, зеничком, чајничком и фочанском срезу; Срби у бијељинском, власеничком и теслићком, а Хрвати у брчанском, травничком и фојничком срезу. У зворничком, сребреничком, рогатичком, вишеградском, сарајевском и маглајском срезу, није било релативне већине ни једног народа, већ је бројчани однос између српског и муслиманског становништва био приближно једнак.

Формирање НДХ и укључивање БиХ у њен државни оквир, био је само један од конкретних израза дугорочније политике окупатора срачунате на то да се Југославија разбије и као држава и војнички. Чим је БиХ укључена у НДХ, дотадашњи органи државне управе, уз велике смјене Срба са појединих ресорних мјеста, стављени су у службу окупаторско-квислиншког система. На те органе њемачки окупатор је пренио, углавном, оперативно-извршне послове, задржавајући за себе контролу свега важнијег. Контрола је вршена преко његових окупационих снага на терену, посланства у Загребу и конзулата у Сарајеву, Дубровнику и Винковцима. Њемачке привредне и друге интересе, непосредно по окупацији, штитио је 51. њемачки окупациони армијски корпус, а затим га је, по избијању рата са СССР-ом, замијенила 718. њемачка посадна дивизија ојачана са неколико ланденшицен батаљона који су углавном чували комуникације и важније објекте.

Њемачки окупатор је пожуривао стварање и дјеловање органа власти НДХ и њених војних ефектива, али само тамо и у оној мјери гдје то није ишло на штету његових интереса. Тако су на пр. Нијемци задржавали у својим рукама све важније руднике и предузећа, без обзира што су она била на територији НДХ. То се, прије свега, односи на руднике жељезне руде, боксита, угља, жељезару у Зеници, предузеће „Вистад“ у Вишеграду, Фабрику соде у Лукавцу код Тузле и др. Независно од органа власти НДХ, њемачка полиција је хапсила људе на основу својих спискова и упоредо са војно-обавјештајним служба-

² Под источном Босном подразумева се онај дио историјске покрајине Босне који је омеђен: са сјевера — ријеком Савом од Босанског Шамца па низводно до утока Дрине; са истока Дрином од њеног утока у Саву па узводно до села Земнице, затим источном границом између Србије и Босне и Херцеговине до средњег тока ријеке Сутјеске; са југа обронцима планине Лелије, Височибе, Бјелашнице, Иван седла и са запада — линијом Иван седло — Фојница — Бусовача — ријека Лашва — Теслић — Добој — Славонски Брод.

ма АБВЕР-а успостављала пунктове својих полицијских мрежа срачунатих на контролу свега зашто су заинтересовани Нијемци.

Упоредо са влашћу коју су вршили директно или преко бивших бановинских управа, Нијемци су радили и на томе да се у БиХ успостави што прије и усташка власт. Успостава ове власти Нијемцима је требала да би растеретили сопствене окупационе снаге, а усташама да би на дјелу потврдили стварање великохрватске државе која се није могла ни замислити без укључивања у њу и БиХ. Потреба да се БиХ укључи што прије у склоп НДХ, долазила је отуда што су усташки идеолози сматрали да су ове земље „срце и средиште хрватске државе“, а „Муслимани цвијет хрватског народа“.³

Терор кога су усташе предузеле према појединим вјерским и националним категоријама босанско-херцеговачког становништва, посебно према Србима и Јеврејима, сводио се на то да се у условима док рат још траје, покуша створити хомогено чиста хрватска држава. Из овако дефинисаног крајњег циља произилази је и низ законских аката и конкретних војних и политичких мјера којима је требало реализовати тај циљ.

Одмах по свом проглашењу усташка влада се побринула да одреди своје повјеренике који ће радити на успостављању усташке власти у Босни и Херцеговини. Међу њима су били: Петар Петковић, Петар Блашковић, др Иван Шарић, Хакија Хаџић, Божидар Брало, Јуре Францетић, Мијо Вучак, Доминик Бумбер, др Драгутин Камбер, др Марко Оршанић, Јосип Стипанчић, Антун Алауповић, Драгутин Дујмушић и многи други. Њиховом ефикаснијем дјеловању допринио је долазак у Сарајево посебног одреда усташке војске на челу са њемачким генералом Глезом и усташким генералом Славком Кватерником, чије су језгро сачињавали усташе емигранти и припадници бивше Мачекове тјелесне гарде. Повелићеви повјереници позивали су у Сарајево поједине људе из разних срезова за које су имали податке да су проусташки орјентисани и, зависно од повјерења, додјељивали им функцију стожерника, логорника, таборника. Ови би се потом враћали у своја мјеста и слали податке за нове људе којима је требало дати разне функције. Највећи број разних усташких функционера и носилаца власти НДХ, регрутован је из редова оних Хрвата и Муслимана који су својим радом потпомогали рушење југословенске државе и били у априлском рату и послје њега на разним услугама окупатору — сакупљали оружје, приводили бивше војнике у заробљеништво, пљачкали војне магацине итд.⁴

³ »Hrvatski narod«, бр. 48, 60, 65, 71, 76, 108, 137é; »Katolički tjednik«, бр. 17, »Sarajevski list«, бр. 87; Душан Лукач, 1967, 47.

⁴ Архив Војноисторијског института, Фонд Независне државе Хрватске (Даље: АВИИ — НДХ) бр. 15/1-1, к-85; 25/3-4, к-241. и 3/1-2, к-180.

Уз снажну пропаганду да су бивши чиновници по бановинским управама и срезовима неспособни, извршене су бројне персоналне измјене и на мјесто скинутих доведени људи одани усташком покрету. У неким случајевима општински и срески начелници, адвокати, судије, полицијски и друли виши службеници, нису ни мијењани, већ су добили нове још веће функције. Цјелокупна пирамида изградње усташке власти, оличене у институцијама — опћина, котар, велика жупа, на којим називима је усташки покрет посебно инсистирао, одвијала се у знаку оштре пропаганде против српства и била је потпомогнута бројним средствима окупатора. Другу половину априла, мај и јуни мјесец, треба узети као вријеме у коме се интензивно ради на успостављању разних органа усташке власти у источној Босни.

На основу наредбе Анте Павелића од 4. маја, према којој је на цјелокупном подручју НДХ требало формирати четири жандармеријске (по усташком оружничке) пуковније, у Сарајеву је формирана 15. маја 4. оружничка пуковнија у чију је надлежност спадало и подручје источне Босне.⁵ Претјеране амбиције политичког и војног руководства које је радило на формирању 4. оружничке пуковније, као и недостатак кадрова којима је требало попунити бројна крилна заповједништва, оружничке водове и поједине постаје у касарнама, допринијеле су да су у оружништво примани проблематични људи из разних друштвених средина који су били жељни овете, пљачке и богаћења.

Поред усташке војнице и оружништва, у источној Босни се сусрећемо и са бројним домобранским јединицама које су требале да представљају редовну војску НДХ. Ове јединице биле су претежно из склопа Босанског дивизијског подручја које је такође имало своје сједиште у Сарајеву или из састава Заповједништва Војне крајине. Повремено су пребациване у источну Босну и јединице са других дивизијских подручја.

Процес формирања и развоја усташке политичке, војне и цивилне власти у источној Босни стајао је у тијесној вези са процесом насиља према српском и јеврејском становништву. Полазну основу за насиље окупатори и усташе су нашли у међујерским и међунационалним нетрпељивостима појединих категорија босанско-херцеговачког становништва. Да би постигли своје циљеве они су Србе и Јевреје ставили ван закона, а Хрвате и Муслимане национално поистовјетили и прогласили државотворним народом. У својој игри око увлачења Хрвата и Муслимана у обрачун са српским становништвом, усташе су се користиле најразноврснијим методима и оредствима: нападали су на разне начине Краљевину Југославију, износили хиперболисане податке о убиствима појединих Хрвата и Муслимана од стране бивше жандармерије, обилато се служили лажима, об-

⁵ АВИИ — НДХ, 29/5-11 и 29/5-12, к-142.

манама и притисцима. Путем јавних говора, радија, штампе, телала по селима, повели су најжешћу пропагандно-психолошку акцију с циљем да хрватско и муслиманско становништво на нож супроставе српском народу. Поједини усташки функционери обилазили су среска и општинска мјеста по источној Босни да би и усмено пренијели одговарајуће инструкције вршиоцима власти НДХ. Тако је на пр. у јуну мјесецу, Хакија Хаџић, сам или у друштву са Адемагом Мешхићем и Јуром Францетићем, обишао Тузлу, Бијељину, Зворник, Сребреницу, Власеницу и Рогатицу, гдје је држао зборове или уже консултативне састанке са локалним усташким функционерима. Након повратка у Сарајево, предложио је влади НДХ: „1. да добију земљу они Муслимани-сељаци и грађани бивши посједници, који су остали без својих земљишта, што су их наслиједили од својих предака или током времена куповали било као сељаци или мали обртници, занатлије и трговци од својих уштеда. И друго, да се у попраничне срезове (према Србији и Црној Гори) не насељавају Словенци“.⁶ Разумије се да се земља није могла добити на други начин сем да се одузме од српских сељака или да се они побију.

Свакако, у договору са Хаџићем, у Карају код Брчког је 27. јуна 1941. године, одржао говор Муратбег Пашић, тада већ усташки логорник у Бијељини, у коме је, према извјештају заповједника оружничке постаје у Корају, изјавио: „Да му се приведу сви људи православне вјероисповјести који су за вријеме југословенског режима према коме било муслиману учили какову кривицу, овластио је усташке органе, да могу не сметано и по својој вољи изнуђивати новац од бољих домаћина православне вјероисповјести, овластио је усмено усташког таборника у Корају Бурхана Бегића да од житеља православне вјере одузима добровољачку земљу и да је преда сиромашним људима исламоке вјере, наредио је да усташки органи могу по својој вољи прогонити и злостављати народ православне вјероисповјести, приликом говора пред масом је рекао да сви православни морају прећи у ислам или у римокатоличку вјеру, а ако то не учине да ће бити протјерани у Србију. Овом приликом на збору је учествовало и православних мјештана. Осјећа се ради овога, истиче на крају заповједник, велико нерасположење код православних, а и код виђенијих људи муслиманске вјероисповјести“.⁷ Сличних говора и договора у циљу одузимања земље и протјеривања српског народа било је и по другим мјестима у источној Босни.

У циљу чишћења ове области од српског становништва усташе су у прво вријеме масовно користиле метод протјеривања или како се то службено називало, исељавање. Срби са подручја

⁶ А. Ђонлагић, у штампи.

⁷ АВВИ — НДХ, 3/2, к-174 и 45/9-3, к-143^a — Извјештај заповједника оружничке постаје Корај од 27. 06. 1941.

источне Босне купљени су уз помоћ оружанских постаја и усташких постројби у општинска и среска сједишта, а затим дијелом убијани, али у већини отпремани специјалним транспортом преко Саве у логоре или у Србију. У циљу што ефикаснијег исељавања, био је, између њемачких и усташких представника 4. јуна 1941. године, склопљен посебан споразум. По њему, били су прецизирани правци, број и начин протјеривања у Србију. На основу законске одредбе Анте Павелића од 24. јуна и наредбе од 26. јуна, у Загребу је основана специјална институција — Државно равнатељство за понову која је, поред других послова, имала у својој компетенцији и исељавање Срба са подручја НДХ.⁸ У складу са овом институцијом, формиране су по свим среским и општинским мјестима, посебне комисије које су се бавиле проблемом протјеривања Срба са дотичног подручја.⁹ Њихови чланови, заједно са усташким ројевима и оружанским постајама, били су извршни органи исељавања, а сам план за то добијали су од Државног равнатељства за понову.¹⁰

Током прва три мјесеца постојања усташке власти, процес исељавања Срба био је нарочито захватио пограничне срезове НДХ према Србији. Почетно исељавање било је највише уперено против Срба из Србије и Црногораца,¹¹ али се касније проширило и на све остале грађане-домороце, нарочито оне за чију су имовину биле заинтересоване усташе.¹² Из података се види да је само до 10. августа 1941. године, легалним путем, тј. оно што се службено достављало, протјерано на тле Србије 137.000 Срба из БиХ. Ако се овоме дода број оних Срба који су протјерани ван службених праваца, као и оних који су самоиницијативно побјегли, онда би наведена цифра била далеко већа. Маса пребјеглог и протјераног становништва са подручја БиХ, а нарочито њеног источног дијела, у сусједну Србију, изазвале су забринутост и код њемачких локалних власти у оним мјестима гдје су се ове избјеглице насељавале. Да би спријечили још веће исељавање, које су у почетку и подстицали, Нијемци су на састанку у Београду, 29. и 30. јула 1941. ставили до знања представницима НДХ, да су против илегалног пресељавања из Бооне и да од тога времена па надаље, остаје само Земун као станица преко које могу стизати транспортом Срба.¹³ У вези са овим преговорима, издато је опширно образложење у коме је тачно прецизирано — како треба вршити исељавање. Међутим, сви ранији договори, као и састанак од 28. септембра, нису мо-

⁸ АВИИ — НДХ, 1/1-1, к-202; 54/1-1, к-143^а; Душан Лукач, 1967, 68.

⁹ АВИИ — НДХ, 1/1-1, к-202.

¹⁰ АВИИ — НДХ, 54/1-1, к-143^а.

¹¹ „Према рјешењу Министарства унутрашњих послова НДХ бр. 2203, вд 10. 05. 1941 — треба отпустити из службе све Србијанце и Црногорце, а од осталих Срба оне који су се истакли против хрватским радом.“ АВИИ — НДХ, 2/1-1, к-171^а и 54/1-1, к-143^а.

¹² Архив Института радничког покрета, Сарајево, Инв. бр. 27639.

¹³ АВИИ — НДХ, 55/1-2, к-234.

гли да скину са дневног реда искрсли проблем.¹⁴ Да би остварили пуну контролу над исељавањем, Нијемци су тражили од представника НДХ, да ове особе које долазе у Србију из БиХ, посједују визу њемачког конзулата из Сарајева. Уз ове мјере појачана је и стражарска и друга служба на ријеци Дрини.

Упоредо са исељавањем Срба у Србију и друге крајеве, одвијао се и процес исељавања Словенаца, који су, осим у Србију, допремани и у БиХ. На конто припреме за њихов смјештај усташе су празниле бројне куће и друге објекте појединих богатији Срба, пљачкали и сабирали њихову покретну имовину и то све правдали припремом за досељенике. Протјеривање и бјежање босанских Срба у Србију није престајало све до 1945. године, а нарочито је било масовно 1941/42. године.

Од средине маја усташе су почеле и са прекрштавањем Срба или како се то службено називало — превођењем у католичку вјеру, чиме је, у суштини, отворен проблем денационализације становништва. Већ 3. маја Поглавник је издао „Законску одредбу о прелазу с једне вјере на другу“ и тиме, уједно, укинуо све до тада важеће прописе о евентуалном ранијем прелазу. Ова законска одредба, осим што је објављена у службеној штампи, била је достављена свим католичким свештеницима, као и представницима свјетовне власти који су по њој имали поступати.¹⁵ Надбискупска канцеларија у Загребу, популаришући ову законску одредбу, израдила је посебну окружницу у којој је разрадила поближе услове прелаза с једне вјере на другу. Суштински, питање прелаза Срба у католичку вјеру, остало је отворено и последице издавања ове законске одредбе. Док је католичка црква настојала да тај проблем ријешити што прије и на „мирнији“ начин, дотле су усташке власти тражиле, плашећи се масовног прелаза, да се процес покатоличења одвија спорије и да се, ни у ком случају, у владајућу вјеру не смију примати непожељни елементи. О томе је влада НДХ издала 30. јуна и посебан акт из кога се види да она није била одушевљена са масовним преласком у католичанство.¹⁶ Другим ријечима, то је

¹⁴ Крајем октобра Њемачко посланству у Загребу било је присиљено да у вези с тим, директно интервенише код Државног равнатељства за понову: „Унаточ споразуму од 28. IX 1941, јавило се од тога дана у Београду опет 2.354 бјегунца из Хрватске од тога само у прошлих 10 дана, мјесеца октобра, 840 особа. У овим бројкама нису рачунати нормални транспорти“.

АВИИ — НДХ, 21/2-4, к-236 и 33/2-3, к-234.

¹⁵ »Katolički tjednik« од 15. 05. 1941.

¹⁶ „1) Жеља Хрватске владе је, да грчко-источни не прелазе на грчко-католички обред, осим у оним грчко-католичким жупама, које су већ основане и у њима има грчко-источњака.

2) Грчко-источњаци, који долазе у католичке жупне уреде да буду примљени, морају донијети од котарских и опћинских поглаварстава потврду о личној чистости. Та се потврда издаје у споразуму с усташ-

значило да треба према Србима примјенити друге методе, а то је, прије свега, убијање.

Тешко је утврдити тачан број Срба који су у вријеме усташке кампање у источној и централној Босни, прешли на католичку вјеру. Прво, о томе није сачувана комплетна документација, и друго, било је и тајног прелажења, о коме се није писало, нити службено извјештавало. „Katolički tjednik“ наводи да је за цијело подручје НДХ до октобра 1941. године, прешло на десетине хиљада Срба на католицизам, але се не наводи тачна цифра. Међутим у новинама „Vrhbosna“ каже се да их је било 70.000.

Иако су законске одредбе о превођењу у католичку вјеру, циркуларно упућиване у све срезове, ипак је превођење зависило од локалних црквених и свјетовних власти. У градовима као и у оним срезовима и селима, гдје су Срби били у мањини, прелаз је ишао брже, док је у оним средиштима гдје их је било више — Семберија, Мајевица, Бирач, Романија, Озрен, Требава и др., прелаз био спорадична појава. Тамо гдје су католички свештеници и власти НДХ показале више иницијативе и примјењивале већи притисак над српским народом и прелажење је било веће. Највише примјера прелаза на тлу источне Босне, било је у Сарајеву, затим мјестима и неким селима у долини ријеке Босне, као и Босанској Посавини и то претежно по варошима. У раду на прекрштавању, истакли су се скоро исти људи, махом католички свештеници, који су и раније прихватали начела усташког покрета. С обзиром да је српско становништво давало огорчен отпор превођењу, усташе су, заједно са католичким свештеницима, примјењивали најразноврсније облике насиља. Тако су на пр. у Брчком и околини фра Анте Кларић, др Илија Виолини и Венћеслав Монтани, који су поставили себи задатак да до краја 1941. године изврше покрштавање свих Срба, вршили не само морални, него и физички притисак над Србима. Првога децембра, на њихово инсистирање, стигао је у Брчко специјални батаљон усташа, чији је задатак да потпомогну покрштавање.¹⁷ Споменути Монтани и службено вјеру он је настојао досљедно опровести. У раду се служио истим оним методима које је употребљавао и Монтани, али их је почео још раније примјењивати. Да је то тачно, види се из ње је наредио када које српско село треба да се покрсти. На подручју среза Високо, на истом послу нарочито се истицао фра

ким логорима и таборима. О томе требају опћине и котарске области да извјесте Министарство правосуђа и богоштовља.

3) Код издавања тих потврда, треба пазити на грчко-источне житеље, попове, трговце, богате обртнике и сељаке и уопће на интелекцију да им се не издају потврде осим у случајевима, када се доиста докаже њихова лична честитост јер је начелно становиште владе, да се оваквим особама не издају потврде“. В. Новак, 1986, 621.

¹⁷ Исто, 683.

Иловача. У долини ријеке Босне било је више ватрених пропагатора превођења, али се посебно истицао др Драгутин Камбер. Законску одредбу поглавника о превођењу Срба на католичку говог писма¹⁸ упућеног поглавнику послје избијања озренског устанка, у коме наводи између осталог, да би устаници заузели и Добој, да није било једног проказивача који је дојавио да се спрема устанак, а који је већ раније био примљен у католичку вјеру. Најјачиничнији рецепт за прекрштавање Срба дао је фра Иво Бокан, свештеник у селу Кораћу, који је предлагао усташком логору у Дервенту да обезбиједи мужеве-католике за 500—600 српских жена чији су ранији, законити мужеве, били отјерани у логоре.¹⁹

Пошто се иселавање и покрштавање нису показали довољно ефикасним, као и због економских и разних других разлога, усташе прелазе све више и на физичку ликвидацију српског народа. И овој акцији претходиле су одређене психолошко-пропагандне припреме којима је тон давао сам поглавник и његове усташе. У пропаганди се посебно истицао Миле Будац, који је у низу говора, током прва три мјесеца постојања НДХ, пријетио свим Србима, вријеђао их и јавно нападао.²⁰

Стопама Анте Павелића и његових доглавника, у источној Босни су кренули католички попови др Иван Шарих, др Божићар Брало, др Драгутин Камбер, Анте Алауповић, усташки функционери Хакија Хаџић, Јуре Францетић, Мирко Оршанић, Муратбег Пашић, Вјећеслав Монтани, браћа Кадићи, Драго Милас, Хасиб Бушатлић и бројни други.

Први националистички хир усташе су искалиле на православним свештеницима, припадницима бивше четничке организације, припадницима Сокола, учитељима, официрима, вишим чиновницима, трговцима, угледнијим сељацима, Србима са којима су се раније замјерили због било чега, да би касније како је вријеме одмицало, прешли на уништавање свих Срба, а нарочито на граничном простору према Србији и Црној Гори.

Насртање усташа на митрополита дабробосанске цркве Петра Зимоњића, из чувене фамилије Зимоњића, услиједило је још 27. априла. Почетком маја, њега је позвао сарајевски надбискуп др Иван Шарих и саопштио му наредбу којом се забрањује православним свештеницима и црквеним општинама да се служе ћирилицом. Одговор митрополита да се ћирилово писмо не може укинути за 24 часа био је довољан да се он лиши слободе. Дванаестог маја Зимоњић је затворен, а 17. маја, заједно са протом Миланом Божићем, др Душаном Јефтановићем и др.

¹⁸ Исто, 746.

¹⁹ Исто, 677.

²⁰ „Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остали превести на католичку вјеру и тако претопити их у Хрвате“. Вид. говоре Миле Будака од 8. и 20. јуна. Тајна документа, 1952, 87—88.

Војом Бесаровићем, као и још неким најугледнијим Србима, одведен у Загреб. Нешто касније пребачени су у логор Керестинац, одакле им се губи даљи траг.²¹

Још 27. априла, убијен је у парохијалном дому у Биљошевцу код Зенице парох Милић Миладин и то од стране католичког свећеника Еугена Гујића, родом из Фојнице код Сарајева. Средином маја, затворен је у Тузли парох Магарашевић Јован, а крајем истог мјесеца отпремљен у логор, прво у Копривницу, а затим у Госпић, гдје је убијен. Половином јуна, усташе су ухапсиле Лалића Богдана, протојереја у Сарајеву и његовог сина са још неким Србима, одакле су такође одведени у логор у Госпић и побијени. У зворничко-тузланској епархији, такође је, половином јуна, извршена масовна рација на православне свештенике. Тако је на пр. по наређењу др Хаџиба Бушатлића, ухваћен у Власеници парох Бобар Душан и ускоро убијен. Два дана касније, ухваћен је у Хан Пијеску парох Јакшић Љубомир и исти дан, са још седам Срба убијен. Иста судбина задесила је и Маскијевића Драгомира, пароха у Дервенти код Власенице, Савића Бранка, пароха у Кнежини, Савића Милана, пароха у Милићима.²² Православни свештеници хватани су, дијелом убијани, а претежно одвођени у концентрационе логоре и у свим другим дијеловима источне Босне. У бијелинском срезу, усташе су похватале и затвориле, средином јула: Гашића Војислава, пароха у Тутњевцу, Госпића Ђорђа, пароха у Црњелову, Јовановића Михаила, пароха у Јабланици, Катанић Павла, пароха у иБјељини, Крњић Љубомира, пароха у Еродцу, Марковић Ристу, пароха у Загонима, Неђић Емилијана, јеромонаха у манастиру Тавна, Нешковић Тихомира, пароха у Јањи, Пантелић Димитрија, пароха у Чађекеци, Поповић Стевана, пароха у Мађашима, Поповић Саву, пароха у Брезову пољу, Свитлић Љубомира, пароха у Вршанима, Товирац Петра, пароха у Забрђу, Тодоровић Константина, пароха у Угљевику, Ђулимовић Антима, сабрата у манастиру авна, Крњић Љубомира, пароха у Бродцу. Сви наведени свештеници држани су једно краће вријеме у затвору у Бијелини, а затим су отпремљени у логоре Копривницу и Госпић гдје је већина побијена. На подручју среза Брчко усташе су убиле Јовановић Михаила, пароха у Јабланици, Књажев Јована, пароха у Зовику, Пекић Миладина, пароха у Шибошници. У селу Возућа код Завидовића, убијен је, заједно са својим шеснаестогодишњим сином, парох Зечевић Јован, један од бивших чланова из групе Гаврила Прин-

²¹ Под удар усташке власти митрополит Патар Зимоњић је дошао не само због високе црквене функције, него и због свог поријекла. Он је био син Богдана Зимоњића, једног од истакнути вођа у Херцеговачком устанку, познатом под именом „Невесињска пушка“ 1875. Споменица православног свештенства, 21—22; АВИИ — НДХ, 58/1-7, к-321.

²² Државна комисија за утврђивање злочина окупаторима и њиховим помагачима. Ин. бр. 12903; АВИИ — НДХ, 17/1-1, к-312.

ципа. У селу Лужанима код Дервенте, убијен је у свом стану парох Петровић Милош. У Нишићима код Сарајева, убијен је, августа мјесеца, парох Пејановић и Димитрије. У Блажују код Сарајева скинут је са службе парох Спахић Реља и заједно са једним бројем Срба из Блажуја и села Раковице, убијен 10. августа. У писму кога је, непосредно пред смрт оставио породици, стајало је: „Мила моја Вукосава и дјечице, када умрем жеља ми је да ме укопате код блажујске цркве. Тамо ћемо се опет наћи. Волите се између себе. Будите дјечице, до краја овог кратког ништавног живота честита и поштена. Нека вас све Бог благослови.“ (писано 10. VIII у 3,50). Један број попова као што су Јовичић Василије, парох у Фочи, Лукић Милорад, парох у Пазарићу, Мачкић Никола, руководилац Библиотеке „Просвјета“ у Сарајеву, Таловић Благоје, парох у Соколовићима, успјели су да пребјегну у Србију. Други пак, као што су: Остојић Драгомир, парох у Зворнику, Лазаревић Јово, парох у Козлуку, Скакић Никола, парох у Сарајеву и неки друпи, прошли су кроз логоре у Хрватској, а затим се преко органа власти Милана Недића, депортовани у Србију.²³

Упоредо са рацијама на православно свештенство, хватани су и одвођени и други, махом угледнији и богатији Срби. Циљ је, свакако био да се из редова српског народа уклоне духовне и световне вође и да се он што више дезорганизује и онеспособи за евентуални отпор. Мада, идући од једног до другог среског мјеста или општине, постоје разлике у броју похватаних, затворених, отпремљених, па и побијених Срба на лицу мјеста, ипак нема ни једне општине или среза у источној Босни у којима ти злочини нису вршени. Разлика је једино у броју убијених и у начину на који је то чињено.

На подручју власеничког среза је, особито, након што су Нијемци предали власт усташама на челу са Мушаном Мутевелићем, који је доведен за усташког логорника из Сарајева, поведена широка геноцидна акција против српског народа. У Меморандуму Патријаршије упућеном њемачком генералу Данкелману, наведено је, између бројних злочина над православним свештенством и српским народом у цјелини у НДХ, за власенички срез следеће- „Власеница: већ 22. јуна почело је масовно убијање Срба у овом мјесту, поред разних злостава, понижења и прогона који су свакодневна појава над Србима. Само поминутог дана, према казивању очевидаца случајно спасених Ђорђа Вишковића и Лазе Радовановића, убијено је преко 40 Срба у близини имања Бргуља, а под вођством односно по налогу Мустафе Мутевелића из Сарајева, те мештана др Шефкије Кадића и браће Рагиба, Суље и Хасана Кадића бив(шег) народног по-

²³ Споменаца православних свештеника 1941—1945, 22, 38, 39, 57, 59, 79, 80, 82, 84, 89, 92, 95, 100, 104, 105, 108, 114, 115, 116, 121, 130, 131, 132, 133—139, 140 и 142.

сланика, Махмута Манића, Салке Куртагића, Зулфате и др Асима Бушатлића. Самим убијањем руководили су студенти који су били означени и познати као комунисти Суљо Сучић и Аљо Топчић. Међу убијеним наводимо осим поменутих овештеника (мисли се на свештенике Савића Милоша, Савића Јанка, Бобара Душана, Јакшића Љубу и Максијевића Драгу, (примједба З. А.) још следеће: Бранко Ждерић, геометар, Јово Мићић, трговац, Глигор Ђурић, земљорадник, Анђелко, Коста, Новица и Душан Дракулић, Јанко Јокић, трговац, Ристо Ђуковић, хотелијер, Војнић Дрљић, предсједник општине у Хан Пијеску, Чамчић Мирко, Пејић Милан, трговац, Јевтић Милутин, Вукашиновић Љубо, бивши предсједник општине у Пакрацу, Чечур Радован, судски гласник, Лука и Васо Деурић, земљорадници, Јовичић Душан, Јакшић Драго, трговац, као и многи друпи којима се не зна име. Ово убијање настављено је и није до данас окончано. Број жртава је свакако огроман и за сада нам није познат.²⁴ Накнадна истраживања заиста потврђују да је број жртава у Власеници и власеничком срезу „огроман“ и да га и данас, послје 50 година, од извршеног злочина, није могуће прецизно исказати. Оно што се може поуздано утврдити своди се на следеће:

У циљу конкретизације глобалне клероусташке политике око протјеривања и уништавања српског становништва на територији НДХ, у Власеници је заиста одржан политички састанак на коме је, уз помоћ браће Кадића, др Асима Бушатлића, Махмута Манића и Салиха Куртагића, заузет став да се иде на уништавање комшија Срба и да се приоваја њихова имовина. Да би се то и остварило, доведен је из Сарајева Мушан Мутевелић и постављен за усташког логорника у Власеници. Мутевелић је одмах почео да наоружава разни муслимански друштвени олош и да уз његову помоћ и подршку већ успостављених оружничких постаја (бивших жандармеријских станица) залази по власеничкој чаршији и разним околним српским селима и малтретира и хапси мирне грађане и сељаке. Почело је са пресретањем и понижавањем српских сељака на путу и јавним мјестима, претресом кућа ради проналаска, наводно сакривеног оружја, отимањем новца, злата, разних вриједних предмета, а завршило се клањем недужних људи у Рашића гају у близини Власенице, убитвима на разним другим мјестима и отпремањем Срба камионима и конвојима жељезничких вагона у концентрационе логоре. Извори потврђују да су још у мају, на путу Власеница—Хан Пијесак, усташе пресреле једног сиромашног сељака, понижавале га, премлатиле и одузеле му 26 зарађених динара. Крајем истог мјесеца, дошла је усташка патрола у кућу Бранка Шупића, општина Хан Пијесак и отела му пет златника, 800 динара и пет круна у сребру. Слично се десило и Нерић Николи

²⁴ АВИИ — НДХ, 17/1-6, к-312.

и Перић Милки из Малог Поља, Баста Цвији, Андрић Стојине и многим другим. Већина сељака је о насиљу ћутала, плашећи се још већег зла, а само најхрабрији су долазили у оружничке постоје и жалили се. Ти случајеви су само и забиљежени. Малтретирање по кућама, злостављања људи у власеничкој касарни и појединачна убиства српских сељака по селима, прерасла су са нападом фашистичке Њемачке на СССР — 22. јуна у све масовније злочине. Као што је већ наведено у Меморандуму Патријаршије, било је одмах убијено више од 40 најугледнијих Срба из Власенице и околине. Иза тога датума па све до подизања устанка и првог ослобођења Власенице, 10. августа 1941. године, настављено је са прикупљањем, одвођењем и убијањем Срба. Међу њима су: Анђелић Ристо, чиновник, Анђелић Милан, Бобар Немања, геометар, Бајагић Раде, Бајагић Ристо, Чалмић Марко, општински билежник, Чишић Мустафа, солунски добровољац, Дракулић Цвијан, земљорадник, Драгић Милан, земљорадник, Ђурић Ристо, земљорадник, Ђурић Никола, земљорадник, Ђурић Душан, земљорадник, Јевтић Миливоје, геометар, Јокић Јово, земљорадник, Јакшић Душан, земљорадник, Ковачевић Радован, Максимовић Чедо, Максимовић Марко, Максимовић Слободан, чиновник, Марковић Бошко, учитељ, Мићић Момчило, студент, Мисита Владо, геометар, Мићић Рајко, гостионичар, Мићић Милорад, трговац, Николић Јован, земљорадник, Новаковић Саво, Остојић Марко, оптичар, Остојић Јован, Остојић Чедо, Остојић Зарија, земљорадник, Петровић Никодин, земљорадник, Пејчић Обрад, гостионичар, Савић Љубомир, пекар, Савић Слаћко, студент богословије, Станишић Милан, Симић Јаков, земљорадник, Сунарић Манојло, трговац, Сунарић Радослав, гостионичар, Сунарић Вуле, трговац, Сунарић Вељко, Вуксановић Љубо.²⁵

Усташе из Власенице су дошле 28. јуна у оружничку постоју Хан Пијесак и захтијевале да им се одмах, по већ донијетом списку, похвата и спроведе у Власенцу 35 људи. Али, осим Милана Пејчића, кога су затекли код куће, остали са списка већ су били у шуми. Акција прикупљања виђенијих Срба из Власенице и општина власеничког среза, особито је појачана крајем јуна, када је провокативно ширена вијест, да ће се на Видовдан српска села дићи на устанак. Да су затварања узела великог маха види се и по томе што су усташе из Власенице тражиле од жупских органа власти из Сарајева да им се ставе на располагање жељезнички вагони из Хан Пијеска за отпремање похапшених Срба у логоре. Уочи Видовдана затворено је: у Олову 25 Срба, у Сребреници 7, Калесији 6, Бијељини 25, Братунцу 9, Тузли 35, Лопарама 2, Козлуку 6, Кнежини 18, Власеници 54, Кладњу 27, Брчком 14, Папраћи 7, Милићима 2, Високом 18, Брези 54, Варешу 25, Лашви 3, Жепчу 6, Зеници 10,

²⁵ АВВИ — НДХ. 17/1-6, к-312. и 18/2-1, к-150.

Високом 19, Калиновику 9, Алипашином Мосту код Сарајева 9, Семизовцу 36, Палама 11, Соколцу 11 итд.²⁶ Сазнање да су усташе почеле да убијају људе без суда и суђења довело је до тога да су становници појединих села напуштали своја села и тражили уточиште у оближњим шумама. Када је на пр. логорник Мутевелић, затражио да му се из општине Хан Пијесак дотјерају нови таоци, Иван Иваниш, командир тамошње оружаничке постаје, обавијестио га је да је наређење немогуће извршити, јер се „... сав народ иселио из својих кућа у шуму, тако да нема ни једне живе мушке главе од 10 година па навише у кућама, не у намјери да справе нека кривична дјела, већ не смију од великог страха у својим кућама да станују и своју земљу да обрађују.“²⁷

Мада су гласови о злодјелима усташа ширени све више по српским селима, ипак је живот био такав да бројни људи нису стигли да избјегну усташке рације. Притисак на српски народ појачаван је све више током јула и почетком августа. У том периоду похватани су и отпремљени у логоре смрти: Аврамовић Василије из Подгоре, Аврамовић Крсто из Дервенте, Бурлица Богдан из Дервенте, Бошковић Ђоко из Дервенте, Цвјетковић Милош из Доње Ђуприје, Чалмић Јован из Горњег Залуковика, Деурић Василије из Горњег Залуковика, Деурић Петко из Горњег Залуковика, Деурић Данило из Горњег Залуковика, Дукић Десимир из Дервенте, Дукић Стево из Дервенте, Бурић Живан из Дубнице, Голић Коста из Подгоре, Голић Реља из Подгоре, Голић Јевто из Подгоре, Голић Славољуб из Подгоре, Ивановић Милан из Дервенте, Ивановић Алексије из Дервенте, Ивановић Саво из Дервенте, Ивановић Момчило из Дервенте, Јевтић Милутин из Кнежине, Јаћимовић Средоје из Дубнице, Калдесић Богосав из Мишара, Кандић Ђорђе из Дервенте, Ковачевић Драго из Дервенте, Ковачевић Радован из Дервенте, Ковачевић Милосав из Дервенте, Ковачевић Млађен из Мишара, Лаловић Радивоје из Дервенте, Лаловић Јован из Дервенте, Маскијевић Рајко из Дервенте, Митровић Љубо из Горњег Залуковика, Михаић Цвијан из Цикота, Мишић Јанко из Дервенте, Недељковић Милан из Дервенте, Новаковић Новак из Вукшић Поља, Пејчић Обрад из Нове Касабе, Петковић Обрад из Милића, Савић Јанко из Стражевца, Шаин Миладин из Нове Касабе, Васиљевић Милан из Вукшића, Васић Татомир из Дервенте, Вуковић Миломир из Пјеновца, Вукотић Јован из Дервенте, Вуковић Ђорђе из Милића, Вучићеви Раде из Ружине Воде, Вукотић Кроман из Металке и др.²⁸

Трећег августа усташе су у општини Шековићи ухапсили 15 најугледнијих сељака, смјестили их у подрум касарне и сва-

²⁶ АВИИ — НДХ, 18/2-1, к-150; 24/3-2, к-143^b и 21/1-1, к-143.

²⁷ АВИИ — НДХ, 18/2-1, к-150.

²⁸ АВИИ — НДХ, 58/1-6, к-312. и 18/2-1, к-150.

ког часа се очекивало да их отпреме за Власеницу а то је тада значило њихову смрт. Зато су устаници и напали на касарну у Шековићима 4/5. августа -94. године, заузели је и ослободили похапшене сељаке.²⁹

Осим са окупаторско-ушашким притиском, који се испољаво кроз прогоне и убијање, читава села у источној Босни била су у прољеће и љето 1941. године, суочена и са појавом глади. У једном извјештају из Хан Пијеска од 22. јула 1941. године, дословно се каже: „Пучанство на територији ове постаје је сиромашно а има их и таквих који већ 15 дана нису окусили ни мрве круха, јер га немају гдје ни зашта купити, а који има мало новца не смије да иде на пут, јер се боји да ће га убити и опљачкати, већ народ живи само о трави и листу“.³⁰

Можда ни један документ не говори тако пластично о својерсној генези геноцида над Србима у источној Босни, као писмо Одбора Муслимана града Рогатице, кога су они упутили 6. децембра 1941. године Др Џаферу Куленовићу, подпредсједнику владе НДХ, молећи од истога већу помоћ и заштиту оружаних снага НДХ за свој град. У писму они, између осталог, пишу: „У првим данима након стварања Независне Државе Хрватске, у Рогатици и њеној околици, стање је било потпуно задовољавајуће и владао је ред и мир. Српски живаљ је био потпуно миран и свјестан да су настале нове прилике, са којима они морају рачунати. У Рогатицу је дошао службеним послом бивши Поглавников повјереник г. Хаџија Хаџић првих дана мјесеца липња (јуна) те сазвао мјесне муслимане на састанак у опћинску вијећницу. Том приликом је г. Хаџић одржао говор у којем је истакао ове три ствари које су од нарочитог значаја за Рогатицу и околне котареве:

1) Оснивање Војне крајине у коју се укључује и Рогатица. У вези са овим рекао је да ће се на подручју Војне крајине истријевити Срби те да ће остати само Хрвати-муслимани и католици.

2) Говорио је о доношењу закона о Исламској вјерској заједници и уређењу вјерске заједнице, и

3) Споменуо је аграрно питање и рекао да ће се намирити штета која је земљорадницима учињена одузимањем земље са неправилним и незаконитим рјешењем аграрног питања.

Одмах након ове изјаве г. Хаџића о истребљењу Срба са подручја Војне крајине, Срби су се почели исте недјеље подизати и бунити и то прво у Соколовичкој опћини. Осим тога, послије одласка г. Хаџића из Рогатице, телал је два до три пута недељно у граду Рогатици, извикивао да се не смије ништа куповати од православаца и Јевреја. Ово извикивање телала дјеловало је на православце врло лоше и одмах се осјетио револт

²⁹ 18/2-1, к-150.

³⁰ 18/2-1, к-150.

великог дијела православног живља против оваквог поступка мјесних политичких власти, које су ову наредбу издале.³¹ У писму се даље наводи да је у другој половини јула дошао из Сарајева нови усташки изасланик у Рогатицу, покупио новац и запечетио све јеврејске и српске радње, а један број угледнијих Срба одмах похапсио. „Пошљедице рада овог усташког изасланика из Сарајева биле су врло рђаве, јер се одмах посллије тога, православни живаљ у масама одметнуо у шуму.“³²

Све што је изложено за голготу Срба у власеничком и рогатичком срезу, односи се и на српски народ у осталим срезovima источне Босне. Разлика је једино у томе што усташе нису стигле или што нису имале довољно снага да се понашају свугдје као у Власеници и Рогатици. Тамо гдје су се боље и брже организовали, они су чинили слична недјела. Тако су на примјер, у сусједном Кладањском срезу, у селу Брдо, поубијали Васу, Паву, Нику и Лазара Жугу, Милана Вуковића и још неке мјештане, без икакве кривице. У општини Илиџа код Сарајева, такође је извршено масовно хапшење Срба са Илиџе и низа околних села, од којих су неки одмах поубијани, а други послани у логоре гдје их је чекала иста судбина.³³ Концем маја из Рогатице је упућен први транспорт од 34 затвореника у логоре, одакле се ни један није вратио. Почетком јула усташе су у Палама код Сарајева срушиле надгробни споменик испод кога су лежале кости 72 српске жртве из првог свјетског рата које су шуцкори и аустроугарска војска стријељали или повјешали на жељезничким станицама на Палама и на Корану, октобра 1914. године. Крајем јула 1941. године усташе су у Палама под заповједништвом свог таборника Бошка Цвјенћека похватили 74 српска сељака, отпремили их у логор Крушчицу код Травника, гдје су, почетком августа исте године, сви побијени. Том приликом страдало је 11 младих људи из фамилије Глуховића, 7 из фамилије Шараца, 4 из фамилије Нинковића, 4 из фамилије Јаковљевића, 4 из фамилије Радовића, 3 из фамилије Газиводе, 3 из фамилије Ковачевића, 3 из фамилије Патровића, 3 из фамилије Радаковића.³⁴

Као што је раније напоменуто у Тузли су усташе уочи Видовдана похапсиле 35 лица, од чега су њих 15, посллије малтретирања и мучења, отпремили у концентрационе логоре у Хрватску. Послани су: Васиљевић Никифор, трговац, Ђерић Душан, адвокат, Миличић Стево, адвокат, Марковић Јово, трговац, Марковић Нико, трговац, Ајвас Ђорђе, посједник, Антић Никица, трафикант, Михаиловић Ристо, кафеџија, Симић Јован, трговац, гоњанин Јово, бивши полицајац, Магарашевић Јово, православни поп, Тишма Лазо, радник, Тољевић Јово, табицерер,

³¹ АВИИ — НДХ, 44/5-1, к-179.

³² Исто.

³³ АВИИ — НДХ, 21/1-1, к-143.

³⁴ Д. Јаковљевић, у штампи.

Ерић Драго, електричар, Љубо Станковић, радник.³⁵ Крајем јула поубијано је у Илијашу код Сарајева 30 Срба, које су усташе претходно похватале и држале у затвору.³⁶

Од напада Њемачке на СССР видљив је, широм источне Босне, посебно појачан притисак органа усташке власти над српским народом, нарочито у градовима. Мада су Нијемци и усташе, још од првог дана окупације, сакупљали грађане-Србе и Јевреје по улицама и становима и одводили их на чишћење објеката, поправку мостова, путева, порушених зграда итд. ипак је то све било спорадично до 22. јуна, када долази до опште хајке на ово становништво. Извори потврђују да је само у сарајевским затворима било током јула мјесеца око 2000 похватаних грађана. Када је затвор „Хасан-кула“ постао претијесан, усташе су зграду православне богословије као и православну цркву претворили у нове затворе.³⁷

У вријеме окупације Југославије затекло се у Босни и Херцеговини и око 14.500 Јевреја. Живјели су претежно по варошима источне Босне, од чега их је било само у Сарајеву око 9000. Боравак њихових предака у овим покрајинама датира још из 16. вијека. Од свог досељења па све до 1941. године, они су играли значајну улогу у привредном, друштвеном и културном развоју БиХ. Тешко је уочи другог свјетског рата наћи и једну привредну грану у БиХ у којој Јевреји нису имали видног учешћа. Само у периоду 1918—1941. основали су у БиХ 26 индустријских предузећа, 6 пилана, 2 штампарије, 4 пекаре, 3 циглане и низ других већих и мањих радионица. Статистика потврђује да је од 368 трговаца животним намирницама, колико их је укупно имало Сарајево уочи рата, било 69 Јевреја. У мануфактури они су били заступљени са 54%, галантерији са 70%, трговини стаклом и порцеланом са 75%, трговини златом, сребром и племенитим металима са 33%. У здравству и апотекарству имали су 20% заступљености, а у адвокатури чак 43%.³⁸ Временом се из Сарајева један број Јевреја преселио у Брчко, Тузлу, Завидовиће, Зеницу, Високо, Бијељину, Зворник, Власеницу, Рогатицу, Вишеград и нека друга мјеста.³⁹

Са окупацијом земље Јевреји су, заједно са Србима, понегдје и нешто раније, стављени ван закона, затварани, прогањани, понижавани, а њихова имовина немилосрдно пљачкана. Други дан по запосједању Сарајева од стране Нијемаца, тј. 16.

³⁵ АВИИ — НДХ, 43/1-1, к-213.

³⁶ АВИИ — НДХ, 23/1-1, к-143^a.

³⁷ З. Антонић, 1973, 83.

³⁸ Х. Камхи, 1966, 66—67.

³⁹ Непосредно пред рат било је у: Брчком 350 Јевреја, Тузли 315, Завидовићима 200, Зеници 225, Високом 140, Бијељини 300, Зворнику 120, Власеници 60, Рогатици 60, Вишеграду 95. Уочи рата мијењао се број у појединим мјестима, јер нагло долазили нови Јевреји бјежећи из земаља које су Нијемци били већ окупирали. Ј. Конфорти, 1966, 131—138.

априла, фашисти су, уз помоћ сарајевског чаршијског проушташког олоша, опљачкали Јеврејски храм однијевиши из њега драгоцености великог значаја. Два дана трајало је изношење и уништавање разних предмета који су стољећима сакупљани. Иста судбина задесила је и Опћинску вијећницу, Библиотеку, Архив и Музеј. У пламену су сагореле веће количине архивске грађе и књига раритетне вриједности. Дан касније били су разрушени храмови на Миљацки, Мејташу и Башчаршији. Слично је рађено и по унутрашњости БиХ. Тако су на пр. у Тузли, Брчком, зеници, Завидовићима, Грачаници, Вишеграду и неким другим мјестима, демолирани јеврејски храмови и претворени махом у коњушнице и магацине.⁴⁰ Оштар курс кога су интонирали према Јеврејима Нијемци, наставиле су усташе уз све облике бруталности. Чим је преузело власт, усташко Редарство и Повјеренство у Сарајеву, издало је низ наредби којима се Јеврејима ограничавала слобода кретања, посјеђивања јавних локала, објеката, ношење фесова итд.⁴¹ Оно што је посебно дошло под удар бројних усташких наредби, била је јеврејска покретна и непокретна имовина. Они су били дужни да ову имовину коју посједују пријаве усташким властима, не смију је продавати, поклањати или сакривати. Са формирањем Државног равнатељства за понову, дата су истом сва овлашћења око манипулисања јеврејском имовином. Осим преко Равнатељства, јеврејска имовина пљачкана је и на директан начин од стране појединих усташа. Дана 11. маја објављена је наредба о постављању повјереника у свим јеврејским занатским и трговачким радњама и предузећима. Кроз наредних неколико дана на челу јеврејских радњи нашла су се 303 усташка повјереника.⁴²

Упоредо са економским санкцијама започела је и физичка ликвидација Јевреја. Претходила јој је политичка и психолошка припрема која је упражњавана свакодневно преко новина, часописа, брошура, радија, говора, демонстрација, изложби, филмова и друге начине. У тој бјесомучној пропаганди Јеврејима се импутирало да су они, наводно, криви што су у градовима наступиле несташнице животних намирница. За своју пропаганду против Јевреја у Сарајеву, усташе су користиле и све оне сукобе који су од раније постојали између Јевреја-трговаца, послодаваца, чиновника и њихових комшија, такође трговаца или радника хрватске и муслиманске припадности.⁴³ Сва пропаганда сводила се, на крају на то, да „без рјешења жидовског питања нема коначног смирења у југоисточном простору“. Иза овога бројни

⁴⁰ АВИИ — ЕДХ, 41/1-5, к-235; А. Стајић, 1966, 231.

⁴¹ »Sarajevski novi list« од 27. IV, 7. V, 13. V, 14. V, 24. V, 30. V и 27. VI 1941.

⁴² Исто, 11. V 1941; А. Стајић, 1966, 225.

⁴³ »Sarajevski novi list« бр. 20, 21, 22, 23, 24, 25; Тједник бр. 21 до 25 из маја 1941.

усташки листови били су преплављени наредбама у којима је тражена ликвидација Јевреја законским путем.⁴⁴

Повод за прво убиство Јевреја у Сарајеву усташе су нашле у експлозији паклене машине, која је била подменута у Железничкој ложионици у Новом Сарајеву 29/30. јула 1941. године. Након првих убистава Јевреја на Врацама код Сарајева, ускоро је услједило и њихово масовно затварање и отпремање у логоре, сада доле, и напосљетку враћени назад у Сарајево и затворце, упућена је из Сарајева 3. септембра у логор Крушчицу код Травника. Друга група отпремљена је 4. септембра и њу је такође сачињавало око 500 Јевреја из Сарајева и око 300 жена-Српкиња, које су претходно депортоване из Херцеговине. Крајем октобра 1941. године отпремљено је у два транспорта око 1400 Јевреја у логор Јасеновац. Средином новембра упућено је нових 3000 Јевреја у логор Јасеновац. Крајем истог мјесеца упућена је група од око 1200 жена и дјеце у логор у Лоборграду. Али, како је логор био препун, они су привремено враћени у Сарајево. У затвореним вагонима провели су 8 дана по великој хладноћи, без хране. У једном од докумената о томе се каже: „Последњи дана је био упућен један већи транспорт жидова у логоре у Хрватској, али су враћени у Сарајево, јер није било више мјеста. Ови Жидови су изложени страховитом малтретирању и мучењу од стране органа Редарственог равнатељства у Сарајеву. По неколико дана вожени су у хладним вагонима сада горе, сада доле, и напосљетку враћени назад у Сарајево и затворени у Темпле гдје морају да леже на даскама у хладним собама, јер су им њихови станови окупирани и насељени чим су они били отпремљени из Сарајева. Овакав нехуман поступак редарства и враћање у Сарајево премрзлих, изгладњелих и болесних људи, оставио је веома ружан дојам на пучанство без разлике вјере.“⁴⁵ Децембра 1941. године, упућена је у логор у Бакову група од 1830 Јевреја, углавном жена и дјеце. Почетком јануара 1942. године, отпремљена је нова група од око 1200 Јевреја у логор у Старој Градишки. Све до августа мјесеца 1942. године одвођене су мање групе Јевреја у разне концентрационе логоре, а последња два транспота кренула су са похватаним Јеврејима из Сарајева 20 и 22. августа за логор Аушвиц.⁴⁶ Од око 9000 Јевреја, колико их је априла 1941. године приближно било у Сарајеву, преживјело је рат свега неколико стотина, углавном оних који су побјегли на италијанску окупациону зону или се нашли у устаничким редовима. Злочиначким поступцима окупатора и усташа, највећи град у Босни и Херцеговини, изгубио је само за једну годину, више хиљада вриједних људи који су имали велики утицај на његов цивилизацијски изглед.

⁴⁴ »Hrvatski narod«, бр. 67 од 20. IV 1941; »Narodne novine« бр. 2, 4, 5 и 6, од маја 1941. године.

⁴⁵ АВИИ — НДХ, 22/17-15, к-612; Ј. Романо, 1980, 132.

⁴⁶ АВИИ — НДХ, 54/1-8, к-80.

Прогони и убиства од стране окупатора и усташа, нису миошћла ни оне Јевреје који су живјели по унутрашњости Босне и Херцеговине, а тиме и источне Босне. У књизи др Самуела Пинте *Злочини окупатора и њихових помагача и вршени над Јеврејима у Босни и Херцеговини 1941—1945. године*, наведена су имена 2900 Јевреја који су страдали из осталих мјеста Босне и Херцеговине, сем Сарајева. Из Зенице је од 225 Јевреја, колико их је укупно било, већина послана у логоре у септембру 1941. године, а остатак крајем године. Од 315 Јевреја, колико их је живјело у Тузли, одведено је у логоре 261. Иста је судбина задесила и остале Јевреје из источне Босне, било да су одведени у логоре, било да су поклани у граду у коме су живјели, као на примјер у Брчком, или у околини града, као и у Рогатици, односно на Романији.⁴⁷

Све што су усташе предузеле према српском и јеврејском народу у источној Босни, као уосталом и на читавој територији НДХ гдје су живјели Срби и Јевреји, није се могло завршити другачије, него оружаним отпором према геноциду. Општенародни устанци до којих је дошло, прво у Херцеговини, 3. јуна, а затим у свим другим областима НДХ пдје су живјели Срби, изазвали су праву хистерију усташких инстанци власти. Понијети успјесима Хитлера на источном фронту са којим су се у потпуности индентификовали, као и својом романтиком о стварању чисте државе Хрватске до ријеке Дрине, они су без дилеме сматрали да се сваки облик отпора њиховом циљу мора угушити у огњу и крви. Када су устаници у близини Раковице код Сарајева, пружили отпор једној усташкој патроли која је хватала околне српске сељаке, дошла су нова појачања усташа из Сарајева и на звјерски начин побили око 100 људи и попалили низ српских села између Сарајевског поља и Илијаша. Као што је већ речено, одмазда је услиједила и након извршења диверзије у Жељезничкој радионици у Сарајеву, послије које је изведено више Срба и Јевреја из сарајевских затвора и постријељано на Врацама изнад Сарајева.⁴⁸ И други и најмањи облици отпора кажљавани су сурово.

Када је, крајем јула и почетком августа, дошло до избијања устанка на Романији и на подручју Бирча, којом приликом је ослобођен низ општинских и среоких мјеста, порушене комуникације и одробљени бројни таоци по затворима, тек тада се видјело какве су све злочине усташе починиле над српским народом. Осим код Власенице (Рашића гај), усташе су биле отвориле ефикасну линију убијања Срба и у Дрињачи код Зворника о чему нам говори текст из још увијек необјављеног Дневнека

⁴⁷ АВИИ — НДХ, 41/5-1, к-239; Споменица, 400 година од доласка Јевреја у БиХ, 214.

⁴⁸ Зборник, том IV, књ. 1, 97.

Пере Ђуковића, који је стајао на челу устаника који су ослободили Дрињачу 14. августа 1941. године. Ђукановић пише:

„Сјутра дан, на 15. августа, са једном групом бораца и великом групом цивила-људи, жена и нејачке дјеце, дошао сам пред Задружни магацин, код кога сам на ноћ поставио дупле страже да не дозволе никоме приступ магацину, а поготову унутра. Сзак је летио да се разоткрије и објелодани то замишљено чудо, јер су људи одгоњени и затварани, и нигдје више од тије људи ни трага ни гласа. Сви смо били скоро ошамућени, а поготово породице. Када смо ушли у просторије магацина, указао се страшан приказ. Цијела просторија, па и плафон, била је испрскана људском крвљу. Украј магацина налазило се једно овеће отворено храстово буре, у коме се затекло око 150 литара људске крви. Жртве су биле затваране у већа одјељења на магацинском задружном тавану. Одатле су извођене у посебну празну просторију и скидане до гола. Свођени ни за степенице те клате над буретом крви. Целати су над појединцима искаљивали посебан звјерски њеиф. Тако да су на неким исјечене руке, ноге и други дијелови човјечијег тијела, ваљда да допуне буре. Јер, већ су се пијани изговарали да пошаљу поклон Анти Павелићу, поглавнику у Загреб. На шест метара са западне стране растојања од магацина, ископана је једна велика јама, гдје су жртве, њих око 100 душа, побациане и закрнуте са земљом. Пошто су то били августовски топли љетни дани, ти комади телеса надули су се и подигли хумку земље над собом и већ је почела да цури људска крв. Ова телеса били су већ почели да развлаче пси луталице. Кад су се породице попеле на таван, погледале и препознале оде-ло! Овдје је било тешко олстајати на ногама од кукњава, нарицања и плача. Ми који смо издржљивији, отпорнији, покушавали смо да ублажимо ту прозоту. Али се није, поврх свих напора, могло утишати. Било је жена које су довеле по шестеро нејачке дјеце, па кад погледаш сви цивиле, као змија у процјепу. Није било особе, иако смо се уздржавали, да није плакала.“ Камсно би срце препукло, а жељезне очи дале би капљу сузе.“ Жртве су биле све са села. Породице које су присутне, све босо, особито дјеца у дроњцима. Овдје је био главни целат Мишко Хрват, како су га оловљавали, те његов саучесник Рецо Шабић, први од четворице усташа из Кравице, једна беда. За њега ми је причала кафешика стара Јока Медаковић-Дошић, чији је хан постојао свега 15 метара удаљености од Задружног магацина, која је стално слушала кукњаву и кркљанац у магацину. По извршеном дјелу Шабић је скретао у старе Јоке кафану, јер је много пио. У пијаном стању више пута је говорио: „Кад ћеш ти бабо доћи на ред?“ Последње жртве поклане су 12. августа, а ми смо дошли 14. августа 1941. године и све свеже затекли. У магацину на тавану нађе се згажени сламнати шешир Радована Павловића, старешине села Липеновићи у Кравици. Интересантно, да у мага-

цину нисмо нашли ни једно женско ни дечачко одело. Ове жртве гоњене су даље, вероватно на Дрину.“⁴⁹

Поред Радована Павловића, Перо Ђукановић наводи да су над буретом крви, поклани и бројни други Срби. Међу њима су: Мићо Лакетић из села Жежештице, Душан Димитровић и Сава Вукадиновић из Зелиња, Никола Милошевић из Оћеновића, Ђоко Петровић из Поповића, Мијат Петковић из Коњевић Поља. У клању су се посебно истицали, поред Мишка Хрвата и Реце Шабиха, још и Анте Михаљ, Фрањо Водник и Ивањ Ребек, усташе из Херцеговине и од Бјеловара.

Приликом избијања устанка у добојско-маглајско-грачаничком крају, њемачко-усташке снаге које су радиле на његовом угушењу, примјењивале су најгрубље облике терора над српским народом и његовом имовином. Чим је устаничка територија на Требави и лијевој страни ријеке Босне била војнички пацифицирана, наступило је масовно убијање недужних сељака, пљачкање и паљење њихових домова. Све што је војска похватала стријелано је на лицу мјеста или дотјерано у импровизоване логоре у Добоју, Дервенти, Модричи, Маглају и неким другим мјестима, гдје су такође понижавани, убијани или отпремани за логор Јасеновац. Само у добојском логору нашло се, крајем августа, око 2000 похватаних сељака. Овдје, дакле, као да се историја поновила, јер је и у првом свјетском рату Добојски логор био једно од најмасовнијих стражишта српског и црногорског народа. Само у периоду од 27. децембра 1915. до 5. јула 1917. године, кроз Добојски логор је прошло, или је у њему оставило живот, 16.673 мушких и 16.996 женских особа и дјеце из Босне и Херцеговине, 9.172 србијанских и 2.950 црногорских војника, грађана, жена и дјеце, свега 45.791 особа.⁵⁰

И на подручју Мајевнице, Семберије и босанске Посавине, када је дошло до избијања устанка, средином августа, усташе су примјениле најшири облик терора. Похватане су на стотине селије краћег задржавања и премлаћивања по околним импровизованим логорима, отпремљени су, углавном, за логор Јасеновац. Љака и грађана у семберско-посавским селима и варошима и по-Пракса у бијељинском срезу је била да се из сваке општине на чијој територији дође до устаничких немира или ма какве провокације, дотјера по 50 виђенијих сељака и онда се један број одмах побије у војничком логору, а остали отпреме у друге логоре.⁵¹

Када је устанак српског народа захватио готово све просторе источне Босне, било је покушаја од појединих инстанци власти НДХ, да се устаничке снаге преваре, приволе на предају, да одложе оружје. У једном од одговора кога су отпослали уста-

⁴⁹ П. Ђукановић, у штампи, 57.

⁵⁰ Т. Вујасиновић, 1962, 60—62; В. Ђоровић, 1914—1918, 1989, 132.

⁵¹ АВИИ — НДХ, 15/1-1, к-85F.

ници источне Босне-великом жупану Гавран Капетановићу у Сарајево, најбоље се види какав је терор био над њима и зашто су се дигли на устанак. Устаници пишу:

„Примили смо ваш проглас, у коме нас позивате на племенити начин, да се вратимо кућама и да у миру сарађујемо на новом европском поретку. У свом прогласу кажете да наш устанак нема некакве основе и оправдања. Нашли смо се побуђени да треба да вас, упознамо са свим оним што нас је натјерало да напустимо наш дом и све оно што нам је најмилије, јер изгледа да ви, ил нећете да знате, ил стварно нисте знали све оне неправде које су нас нагнале да се боримо за свој голи живот и правду.

1. Прво што сте нам неправду учинили првог дана ваше власти је што сте нас ставили ван закона.

2. Забранили сте нам наше писмо са којим смо се вијековима служили.

3. Наше националне светиње и ознаке сте свугдје брисали и на најсрамнији начин уништавали.

4. Наше људе који су радили и били по разним службама и пословима сте без икаква разлога избацивали и остављали без икакве заштите и хљеба.

5. Кроз вашу штампу и јавност ширили сте најгрдније изразе о Србима представљајући нас најдивљачкијим и најпокваденијим народом на свијету.

Али, преко свега тога би прешли иако тешка срца, али не можемо преко овога прећи:

1. Не можемо прећи преко тога зашто су у масама повјешани и поубијани наши најистакнутији и виђенији људи. Зар смо могли преко тога прећи да се наши људи без икаква суда и закона на најзверскији начин изводе из затвора и убијају. Међу осталим примјерима наводимо примјер 74 највиђенија свештеника и сељака, мртве вуцају пси и крмци. Ако није тако покажите нам гдје су ти људи. Питамо вас још ко је овластио најгори олош села и града да одводи мирне сељаке са својих њива и да их на звјерски начин по касарнама мучи и убија и њихов иметак плијене и пљачкају, на најбестијални начин њихове животе уцјењују, а женску чељад срамотве и силују, јесмо ли могли дозволити (да) ваше усташе и даље по нашим богомољама чине недјела и да забрањују наше вјерске обреде и обичаје.

Ми ни један нијесмо могли проћи крај ваших усташа и других органа а да нас не увриједи и на ма какав начин не понизе, изазивајући нас највећим увредама и псовкама. Много је тога што нас је навело да се дигнемо против вашег безакоња, тако много да би могли двапут и вишепут написати него што сте ви у вашем огласу написали. Мада смо ми били покорни свим вашим одредбама и законима и ма да је наш сиромашни свијет пристајао и трећину давати као у турског земана, нама

је било све горе, јер (су) усташе сматрале да што смо ми покорнији да нас треба више гњавити. Тако сте нам порекли да имамо право звати се народом а ми се нисмо одрекли (да) тога права имамо. У нама се побунио осјећај правде и дигли смо се да бранимо своје голе животе, јер смо видјели да нам свакако код ваших власти нема никакве заштите ни смиловања.

Није истина да ми угрожавамо туђе животе и иметке, него само бранимо своје.

Нећемо се предати ни одати оружје вашим усташама, јер немамо од вас никакве гаранције да ћемо задобити поново право на живот као и остали грађани Независне Државе. Борићемо се до задњег за своја права без икаквих повреда невиних грађана и њиховога иметка, нити смо то до сада чинили као што нам то подмећете у вашем прогласу. Ово је одговор на ваш проглас од потлаченог народа Босне⁵²

Упоредо са политичким маневрима који су ишли затим да разбију јединство устаничких редова, усташко-домобранске команде су систематски прикупљале податке и о снази и распореду устаника и чиниле све да га угуше што прије. Ради ефикасније употребе домобранских јединица, упућен је 5. септембра у Сарајево подмаршал Владимир Лакса коме је Павелић дао сва овлашћења за употребу јединица и угушење устанка. Чим је стигао Лакса је издао следећи проглас:

„1) Тко почини било какву штету на жељезничким пругама, тунелима, рудницима, водоводима и уопште на државној или приватној имовини у намјери да тиме омете саобраћај и чини штету, бити ће стављен под пријеки суд и стријељан.

2) Сва села у близини жељезничких пруга имају се побринути сама, да спријече рушење истих и да оне, који би покушавали да руше и кваре пруге похватају.

Узети ћу из оближњих села таоце који ће бити за случај прављења штете на жељезничким пругама и државној имовини стријељани. Таоци ће путовати на свим влаковима.

3) Ако се у којем селу догоди да буду нападнута војна лица или уопће органи државних власти, та ће се села уништити и спалити.

Позивам сво становништво да се одмах врати својим кућама уколико је избјегло и да продужи свој посао и живот, јер ће се свако дјело противно јавном реду и сигурности без икаквих обзира казнити смрћу, па макар тко то био⁵³. Из наведеног прогласа се јасно види сва суровост употребе цивилног становништва за постизање војних циљева. Међутим, ни долазак Лаксе, ни разна прегруписавања и довлачења нових јединица у источну Босну, нису могла да паралишу устанак. Заповједник Бо-

⁵² АВИИ — НДХ, 9-2^a-1, к-155 и 9-2^a-2, к-155.

⁵³ АВИИ — НДХ, 3/5-49, к-153; 56/4-1, к-180; Зборник. Том IV/1, стр. 185.

санског дивизијског подручја јавља 1. октобра предпостављаној команди у Загреб да сумња да ће моћи извршити постављене задатке „јер је устанак заузео највеће размјере“.⁵⁴

Из низа извјештаја, без обзира да ли су их, крајем 1941. године, писали носиоци локалне власти или високи функционери усташког покрета, провејава заједничка констатација: „прилике постају све теже“. Тако на примјер, у извјештају Мате Рупчића, заповједника тзв. Војне крајине, од 4. XI 1941., каже се, поред осталог: „Покушавано је свим средствима да се овај заведени народ (Мисли се на српски народ који се дигоа на устанак, примједба З. А.) поврати својим домовима, али остало је без већег успјеха. Разлог томе лежи у појачаној акцији четничко-комунистичких банди, у нашим војним неуспјесима у борби са истима, звјерским обрачунавањем на терену, непостојањем грађанске власти у великом дијелу подручја Војне крајине, тешким временским приликама, несташици хране и огријева, као и крова над главом.“⁵⁵ И бројни други документи потврђују да се, крајем 1941. и почетком 1942. године, развила нека врста односа равнотеже снага између постојећих окупаторско-усташких и устаничких јединица у источној Босни. Такво стање је потрајало све до 15. јануара 1942. године, односно, до предузимања велике њемачко-усташке офанзиве на источну Босну, у чијем склопу је поремећена та равнотежа односа снага, што је поново платио српски народ са неколико хиљада овојих житеља. Офанзиву су извеле 342. и 718. њемачка дивизија, 11. домобранских и 5 усташких батаљона, потпомогнутих са разним локалним усташким милицијама на теренима куда су пролазили. Разни оперативни дневници јединица потврђују да су у тим борбама Нијемци имали 25 мртвих, 125 рањених, 64 болесна, 357 смрзнућа тешког степена, а оружане снаге НДХ, 15 мртвих, 35 рањених, 5 несталих, 24 обољела, 167 смрзнућа тешког степена. Оно што је за овај рад посебно битно, јесте податак из кога се види да су устаници имали 726 мртвих и 1.470 заробљених. У те двије цифре крије се, свакако, опроман број цивилног становништва које су Нијемци, а посебно усташе, масакрирале у току офанзиве.⁵⁶

Потребе источног фронта са захтијевале да Нијемци 22. јануара прекину своју офанзиву у источној Босни и да 342. дивизију повуку са мјеста операција, ради слања у Русију. Штаб 3. домобранског корпуса који је био други учесник у операцијама, морао је да регрупише своје снаге и да настоји да покрије просторије које су испразниле њемачке јединице. У ширем реону Романије задржана су два домобранска пука која су учествовала у операцијама. Њихове јединице биле су дислоциране у Сокоцу, Хан Пијеску, Власеници и Сребреници. Међутим, ускоро

⁵⁴ АВИИ — НДХ, 1/1-1, к-3.

⁵⁵ АВИИ — НДХ, 14/1-16 и 15/16-1, к-61^a.

⁵⁶ З. Антонић — Ј. Перић. 1982, 113—128.

је 15. домобрански пук морао да напусти романијски простор и да се пребаци у рејон Добој—Маглај, гдје је заједно са њемачком 718. дивизијом и једним пуком 342. дивизије, узео учешћа у угушењу устанка на тамошњем простору. На мјесто јединица 15. домобранског пука на Романију су стигле чисто усташке јединице којима је командовао Јуре Францетић.⁵⁷ Ове јединице, познате у народу и као Францетићева „црна легија“, остале су у ширем реону Романије и Бирча више мјесеци и био им је основни задатак да уништавају српско становништво. Идући на Романију, они су 10. фебруара 1942. године, упали у село Боговиће у коме су запалили око 80 српских кућаи заклали више људи. Међу њима и Фуртулу Остоју, старог 80 година. У селу Росуљама, заклали су Рајић Зору, дијете од 10 година, а у селу Хоточињи, Јаковљевић Тому и још око 150 особа из разних села. На подручју села Мокро, убили су 10 лица, а 5 лица отпремили у логор Јасеновац и Стару Градишку. На Палама су тада усташе похватале око 20 лица и исте отпремили у логоре. По околним селима паљанске општине, ухватили су још 9 лица, одвели их у Врхпрачу и побили.⁵⁸

По доласку у Соколац усташе су ухватиле Ђурковића Крсту, Чивцу Миленка и Нешковића Драгу, одвели их у Подроманију и тамо побили Из Соколца усташе су упадале у поједина села, пљачкали, палили куће и убијали све што су затекли живо. Тако су, крајем фебруара опколили село Газиводе и у њему убили: Јанковић Јању, Вуксановић Смиљану, Вуксановић Стоју са дјететом од два мјесеца, Ђурковић Николу и др. У истом селу усташе су запалиле 42 куће у чијем пламену је изгорјело неколико стараца и старица. Међу њима су: Вуксановић Алимпије, стар 85 година, Јанковић Милица, стара 80 година, Ђурковић Милица, стара 85 година, Ђурковић Милош, стар 65 година, Дејановић Марјан, стар 48 година.⁵⁹

У селу Балтићима убили су жену Јовановић Милоша са 6 дјеце од 2—14. година, затим Ђурића Јована, Станишића Луку, Мачар Милоша и Мачар Стану, а Ђурковић Марка и Ђурковића Јову, толико су испребијали, да су након неколико дана обојица умрли. У селу Вранићима убили су Копривицу Рајку, стару 14 година. У Подроманији су убили Лиздека Манојла и Војиновић Росу.⁶⁰

На подручју села Бјелосавићи, побили су: Ђуровић Љубу, Ђуровић Стану, Ђуровић Крсту, Ђуровић Милицу, Ђуровић Ђуку, Ђуровић Стојку, Ђуровић Косу, Ђуровић Савку, Ђуровић Благоја, Ђуровић Неђу, Шућур Стоју, Шућур Николу, Шућур Радицу, Шућур Драгу, Шућур Милутина, Џуровић Анђу, Џуровић Михаила, Џуровић Марту, Џуровић Петка, Џу-

⁵⁷ С. Пређа, 1975, књ. 15, 182—205.

⁵⁸ АВИИ — НДХ, 57/12-4, к-312.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

ровић Стоју, Цуровић Недељка, Цуровић Ружу, Цуровић Јованку, Цуровић Стаку, Цуровић Стоју и око 17 дјеце из фамилије Цуровић од 1—16 година, затим Ђосовић Радојку, Пређа Стоју, Пређа Милку, Пређу Милорада, Пређу Богдана, Пређу Јевру, Пређу Јованку, Пређу Мирка, Пређу Маринка, Рајић Зорку, Антонић Стјепана, Антонић Загорку, Антонић Радојку, Антонић Николу, Антонић Димшгу, Антонић Тадију, Бојанић Илију, Реметић Николу, Ђеримчић Јелу и др.⁶¹ Сличне злочине починиле су усташе 12. фебруара 1942. године у селима Рашетници, Бандин Оцаку, Чаваринама и Читлуку. У шуми Деветак—Селиште, наишле су усташе на збијет српског народа из неколико романијских села. Сви су, дијелом одмах побијени, а дијелом отјерани у село Осу и тамо запаљени у једној штали. Међу њима су били и: Савзић Јања са двоје дјеце — Милицом од 8 година и Миломирком од 3 године, затим Цвјетиновић Манојло и Цвјетиновић Стака из Соколовића, Планинић Зорка из Соколовића са троје дјеце, жена и троје дјеце учитеља Зовка, Јокић Млађен и Јокић Мара са троје дјеце. У селу Мркаљима усташе су на звјерски начин убиле Планинића Николу и Планинића Јевту. У Шуми Клисуре, у близини села Калиманићи, усташе су откриле нови збјег народа. Све што је похватао побијено је. Није установљен тачан број жртава, али се зна да су тада убијени: Бартула Јевто, Бартула Софија са дјететом, Јашаревић Милија, Јашаревић Мара, Јашаревић Мила, дијете од 13. година. Већини жртава су вадиле очи, ломили ноге и руке, а Бартол Софију, су прије убиства силовали. У селу Бранковићима, заклали су Бартулу Саву са троје дјеце — два близанца од два мјесеца и једно дијете од 5. година старости.⁶²

Половином фебруара Францетић је стигао и у Рогатицу и одмах наредио да се похапсе сви Срби и Јевреји. Затим је из болнице покупио око 10 рањеника и болесника и наредних дана све поубијао. У три партије одведено је 58 Срба и 14 Јевреја на Подроманију и тамо су на најзвјерскији начин поубијани. Селјаку Лазару Дебелногићу усташе су наредиле да закопа побијене људе. О томе он прича:

„Усташе су из Рогатице довели 75-теро чељади, претежно јеврејске породице и све ихзатворили у подрум код Петра Павића. Мени и још неколицини, који смо радили у Подроманији, наредили су да ископамо двије рупе, одмах у долу поред Петрине куће. Усташе су у току ноћи побиле сву чељад коју су довели из Рогатице и нама су сутрадан, наредили да их закопамо. Видео сам страшне призоре, јер су усташе жене и дјецу клале и убијале са неким тупим предметима. Гледао сам један приказ када су усташе извеле да убију једну учитељицу са њеним дјететом коју су довели из Рогатице. Чуо сам да се та учитељица звала Симћа, вјероватно из сарајевске породице Јев-

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

тића. Када су је водили да је убију над рупом, молила је усташе да прво убију њу па онда њеног деветогодишњег сина. Један усташа се церекао и каже: „Е баш нећу, прво ћу да ти убијем сина, па онда тебе“. Усташа је привео преплашеног дјечака и ударио га по глави неким маљем. Мајка је пала у несвијест. Усташе су је привукле над рупу и убиле. Ми смо све раке затрпали са земљом, али када је почело прољеће, земља је испуцала и показали су се лешеве.“⁶³ Други случај садистичког убиства кога је Дебелногић непосредно гледао, односи се на убиство Илије Радовића, радника на одржавању телеграфских линија, а његова два сина, које су усташе побиле такође на Подроманији. „Видео сам кад су стријељали Илију. Извели су га према Марчића кућама и ставили га поред једног камена. Један усташа му наређује да му гледа право у очи, а он нишани полако и неће одмах да га убије. Када су га убили скинули су му ципеле и мени наредили да га закопам. Његову двојицу синова су много мучили у Капетинивичевој кафани. Прије него су их стријељали отсјекли су им носеве и уши.“⁶⁴ Сао свудје по источној Босни, тако су усташе у рогатичком срезу, упадале изненада у поједина села, убијали људе, палили куће и одгонили сву крупнију и ситну стоку камионима за Сарајево. У Горњем Осову заклали су 33 лица, а затим их у три куће запалили. Жртву Ложић Аницу живу су у ватру бацили. Између осталих, тада су убијени: Ристановић Ристан са женом и петеро дјеце од 2—18. година, Ристановић Милка са 6 дјеце од 1—16. година, жена Ристановића Пере са двоје дјеце, Ристановић Радојка са четворо дјеце од 2—12 година. Францетићевим усташама помагале су и локалне усташе на челу са Мушановић Адилом и Ђановић Османом.⁶⁵

У селу Варошишту-Месићи, усташе су убиле: Обрадовић Јоку, Обрадовић Милицу, Обрадовић Миливоја — дијете од 6 година, Перковић Михаила, старог 75 година, Павковић Јована и др. У селима Старчићи, Клисури, Борике и Шљедовићи, усташе су сакупили око 70 људи, жена и дјеце и све их по кућама запалиле. У селу Лијеска, усташе су убиле 8 чланова породице Перендије Боже, 6 чланова породице Божића Милоша, 3 члана из породице Косорића Мила, 4 члана из породице Перендије Милета, 9 члана из породице Перендије Марте. Убили су и Ђерића Борислава, Борисављевић Тому и многе друге. У разним селима општине Борике побијено је око 600 људи, жена и дјеце. У селу Миљковићу, усташе су поклале и у ватру бациле 30 Срба, у селу Осоју 80, у селу Гајево 9 у селу Дубу 80 итд.⁶⁶

Пошто су добиле нова појачања, Францетићеве јединице започеле су 27. јануара 1942. године, пробој од Соколца према Хан Пијеску и Власеници. Жељеле су да ставе под своју кон-

⁶³ АВИИ — НДХ; Кнегић, у штамп.и.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ АВИИ — НДХ. 57/12-4, к-312.

⁶⁶ Исто.

тролу простор између Хан Пијеска-Зворника и ријеке Дрине, како би на истом извршили нове покоље. У своме наступању наишле су прво на снажан отпор устаника код села Видрића, а затим на Жљебовима. Том приликом само 4. бојна имала је 25 мртвих и рањених, а усташка бојна 9 мртвих и 25 рањених. Ипак су Видрићи и Жљебови заузети. Након борби на Жљебовима, усташка команда је упутила рањенике са двије сатније пратње на Соколац. На путу су их напали устаници и убили 7, а ранили 30 усташа. „Услијед јаке ватре могли су се само они рањеници спасити који су могли ходати, док остали су пали четницима у руке. Овом приликом устрелио се и рањени поручник Блажевић, да не би четницима пао у руке.“⁶⁷ Ипак је однос снага био такав да су усташе успјеле да пробију устаничке фронтове и да 5. марта освоје Хан Пијесак. Том приликом починили су велике злочине над цивилним становништвом и његовом имовином. У селу Јаругама запалили су око 20 кућа, у селима Кусаче и Мироње, запалили су око 30 кућа и преко 100 помоћних зграда. У Кусачама су убили 11 лица, а у Мироњама 9. У селу Краљево Поље стријелале су 12 лица. Заправо, у свим селима кроз која су пролазили, побили су све на што су наишли.⁶⁸

Ушавши у Власеницу, 1. априла 1942. године, усташе су одмах отпочеле са злочинима над српским живљем и преосталим Јеврејима. Из болнице су извели око 30 рањеника и болесника и све их на мјесту Плоче побили. Преостале Јевреје, око 10 породица, са око 40 чланова домаћинства, прво су употребили за разне тешке и прљаве послове, а затим су их, почетком маја, одвели на Плоче и поклали. Пре убиства све дјевојке су силовали. И у Власеници се црна легија задржала дуже вријеме, одакле су поједини њени дијелови, упадали, свремена на вријеме, у разна околна српска села, пљенили стоку, палили куће и убијали људе. Тако су, почетком априла упали у Горњи Зворник, Долове и Оцак. Том приликом попалили су 220 кућа и преко 700 помоћних зграда, а убили су 130 људи, жена и дјеце. У село Долове поново су упали у јулу мјесецу и побили 17. чланова фамилије Тодоровић, а нешто касније у село Горњи Залужковик, када су убили Прпића Миливоја, Секулића Ђорђа, Дерића Радована, Мијковића Перу и двије непознате жене са једним дјететом из Краљевог Поља. Све наведе злочине извршиле су усташе под командом Бобана Рафаела, а помагали су му Ивановић Силвије, учитељ Секо Мујо, Јукић Саратан, надпоручник Зличарић Анте, а од локалних усташа Мусић Мехо, син умрлог Ахмета из Власенице.⁶⁹

У селу Заграђу, запалили су око 40 кућа, преко 100 помоћних зграда и убили: Милић Милеву, њену унуку Виду, дијете од четири године и још четворо непознате дјеце. Од локалних

⁶⁷ АВИИ — НДХ, 7/1-3, к-54.

⁶⁸ АВИИ — НДХ, 57/1-2, к-312.

⁶⁹ Исто.

усташа у овоме злочину учествовали су Шурковић Нециб и Ибришевић Ибриш из Милића. У селу Игришту-Хан Пијесак, усташе су затвориле у кућу Трифуна Мира 25 људи и кућу запалили. У селу Мало Поље-Хан Пијесак, јуна 1942. године, усташе су запалиле око 80 зграда, опљачкали око 600 комада говеда и убили: Томовић Савку, стару 89 година, Видовић Илинку, стару 75 година Дрљачић Крсту и Томовић Гојка. У селу Козја Раван, усташе су заклале Остојић Ђоку, стару 90 година, убили Лучића Луку, а из села одвели Бискуповића Николу и његову жену Ђуку и дијете Рајка од 10. година те их побили у оближњој шуми. У селу Тишањ, заклали су Јањушевић Вука, у селу Српском Џемату, запалили су 70 кућа, 150 помоћних зграда и убили: Дошић Василију, стару 70 година, Челиковић Перу, његова сина Манојла и кћер Рајку, дијете од 10 година. У селу Сировини, усташе су побиле дјецу Лукића Луке: Зорку, стару 27 година, Стјепана, старог 10 година и Љубу, стару 6 година.⁷⁰

И на подручју општине Милићи, усташе су направиле праву пустош. Запалиле су око 1000 кућа и више хиљада помоћних зграда, а сав српски живаљ који није успио да побјегне, стављен је под усташку каму. Убијено је око 500 људи, жена и дјеце. Многи су, живи спаљени. Тако је у засеоку Вртаче, у штали Аврамовића Ристе, спаљено око 25 људи, жена и дјеце. У засеоку Павковићима, у кући Корпића Јефте, спаљено је око 20 лица. Усташки целат Хотић Кадрија из Нове Касабе клао је овај невини свијет уз награду од 50 куна по глави. На подручју села Доњи Залуковик, Недељишта, Буљевића и Заклопаче, усташе су такође направиле праву пустош. Спалиле су око 150 кућа, око 400 споредних зграда и убили клањем и бацањем у ватру преко 150 људи, жена и дјеце.⁷¹

Ни остала села Власеничког среза нису боље прошла. У селима Рашеву, Гаку и Металки, запаљено је око 100 кућа и преко 400 помоћних зграда, а становништво које је похватано, убијено је. У општини Дервента, усташе су запалиле око 300 кућа, око 800 помоћних зграда, поубијале су око 300 људи. Жртву Глогорића Миливоја из села Тољевића, жива су сјекиром расјекли на два дијела и то тако што су га двојица усташа држала, док је трећи сјекао.⁷²

Четвртог априла предузеле су усташе из Власенице и Зворника синхронизовану акцију према слободној устаничкој територији у троуглу Власеница—Зворник—Сребреница, са циљем да цио тај простор очисте од српског народа. У тој акцији огња и мача према Србима и њиховој имовини, која се одвијала у склопу тзв. треће непријатељске офанзиве на источну Босну, Херцеговину и Црну Гору, имале су усташе и пуну подршку и помоћ локалне муслиманске милиције. Ситуација за Францети-

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто.

⁷² Исто.

ћа била је утолико повољнија, што су се устаничке снаге које су биле, углавном, прочетнички орјентисане, нашле у незавидној ситуацији, јер су биле још несређене и неповезане, након акције коју је на ово подручје извела Оперативна група Врховног штаба коју је Тито упутио на ово подручје да протјера четнике. Идеолошка борба између четника и партизана, преломила се свом својом тежином и преко леђа српског народа у источној Босни. Јер, када су усташе продрле од Власенице и Зворника према Братунцу и Сребреници, пролетерске бригаде су већ биле напустиле ове крајеве, а домаћи устаници-четници, се нису били консолидовали. Спорадични отпори до зуба наоружаним усташама, нису могли да спријече намјеру Францетићеве легије да изврши један од највећих покоља српског народа. У поменутом троуглу страдао је не само локално становништво, него и бројне избјеглице из других дијелова источне Босне.⁷¹

Када је Францетићева „црна легија“, упала у Сребреницу, 10. априла, већина српског живља већ је била напустила град. Али, оно што су похватале, усташе су одмах ликвидирале. Убиле су Вукетића Алексу, пензионера и жену му Јулку, затим Томић Ђуку, домаћицу. Запалиле су оближња села Поточаре и Вијагору. Затим су правили испаде и по удаљенијим српским селима. Тако су на подручју општине Сућеска, у селима Липовац, Палеж и Слатина, поубијали око 50 људи жена и дјеце. У селу Загони запалили су 17 кућа, а у запаљену кућу Радића Младјена, бацили су три жене и једно дијете. У селу Реповцу, запалиле су 13. кућа. У овим злочинима узеле су учешћа и локалне усташе на челу са Ђогом Османом, сином Омеровим из Печишта. У селу Сасе, усташе су убиле Ђукановића Метода и Ђукановића Павла. У селу Осатина, убили су Михаиловића Обрада из Клокотуша и Милутиновић Драгињу са дјететом Кристином. На подручју општине Црвица, усташе су побиле један дио становништва по селима, а други одвели у Факовиће и тамо побиле. У селима Ратковић и Врањешевећеву, заклали су више људи, а села попалили и опљачкали. У Факовићима, усташе су побиле око 220 људи, жена и дјеце. Преко 50 жртава су поклали, а око 170 поубијали из митраљеза и наредили да их закопају у двије јаме. На подручју Топлице, поклали су 85 људи, а села опљачкали. У селу Карина, усташе су такође ликвидирали преостали српски живаљ не штедећи ни дјецу у колијевкама. Око 15 људи су везали жицом и поубијали у оближњем потоку, а акцијом је руководио усташа Шушњар Анте, родом из Херцеговине. По селима Бајевићи, Јакетићи и Жлијебац, усташе су такође убијале све становнике. Међу њима су: Балмазовић Томо са 8 чланова своје породице, Васиљевић Спасоје, такође са 8 чланова породице. У селу Зељанима-Полом, усташе су убиле 13 људи, жена и дјеце и запалили кућу Костијевић Вујадина у ко-

⁷¹ Исто; П. Ђукановић, у штампи.

ју су их све побацале. У пламену куће Костијевић Љубинка изгореле су кости Костијевић Савке и Станковић Илије. Од локалних усташа, у паљењу се посебно истицао Омеровић Мујо из Глогова. Исти овај Омеровић Мујо, ухватио је у селу Зелуње Симић Росу, Аврамовић Миленка, Аврамовић Милосава, Аврамовић Вијадина Милић Илију, отјерао их у Дрињачу гдје су неколико дана мучени, а затим поубијани. И на подручју села Коњевић Поље поубијано је више људи. Одлазећи са подручја села Брежани усташе су повеле са собом, као водиче, Марјановић Мирка и Балчаковић Деспота из Брежана и Глигорића Јована из Зворника, а затим их након неколико километара, исјекли ножевима у шуми Пожарићи. Са подручја села Костоловци, усташе су похватале 86 мушкараца, одвели у Факовиће и тамо побили. У село Скелане, усташе су довеле око 60 мушкараца из разних околних села и све их поубијали. Акцијом су руководили Жижановић Анто, родом из Зенице и усташки надпоручници Сибер Карло и Томић Јосип. У селу Брану, усташе су попалиле све куће и убили: Милошевић Илинку са двоје дјече, Милошевић Јефу са троје дјече, Милошевић Живана, Савић Арсена, Јовановић Максима, Јерковића Николу, Петровић Савку. Усташе су попалиле и село Бањевиће и убили: Марковић Стојана, Марковић Саву, Марковић Илинку, Марковић Милојку, Марковић Смиљку, Марковић Ђурђију, Марковић Миладина, Марковић Винку, Вуксановић Пају, Вуксановић Недељка, Вуксановић Јованку, Вуксановић Ђурђију, Вуксановић Радојку, Вуксановић Јелику, Вуксановић Даницу, Вуксановић Ђуку, Вуксановић Миленију, Вуксановић Драгињу, Вуксановић Јоку, Вуксановић Петра, Вуксановић Гојана и Вуксановић Љубицу, Аврамовић Недељка, Аврамовић Анђу, Аврамовић Видоја, Аврамовић Љепосаву, Јовановић Спасоја, Јовановић Неђу, Јовановић Гојка, Јовановић Илинку, Јовановић Јелику, Јовановић Невенку, Митровић Вељка, Митровић Госпаву, Митровић Пају, Митровић Миленка, Пантић Мићу, Пантић Милицу, Пантић Мару, Пантић Борђа, Пантић Тодора, Пантић Ђуру, Пантић Кристину, Стјепановић Сретена, Стјепановић Стеванију, Стјепановић Сретојку, Обрадовић Јована, Обрадовић Гојчина, Обрадовић Петру, Јовић Живана, Јовић Богосава, Ристић Ристу, Пејић Благоја. У Бањевићима су усташе затекле и масу свијета пребјеглог из села Лијешањ, Каменице, Дјевања, Кстјерева, Дрињаче и других сусједних села, које су такође побиле. Тако су на примјер овдје страдали из фамилије Максимовића Боже из Лијешња: Максим, Ђоко, Драгутин, Милица, Анђа, Марија, Стеванија, Радојка, Пелка, Кристина и још неколико неидентификоване дјече. У селу Липеновићи, усташе су убиле 19 лица, а у селу Мратинцима 25. У селу Жежестици, поклали су 102 лица. У овим покољима учествовали су од локалних усташа: Адемовић Мустафа, Адемовић Атиф и Зукић Мухарем из Шушњара. У селу Ближијевићи, усташе су убиле око 40 људи, жена и дјече.

Покољем је руководио усташа Жижановић Анте, а од домаћих усташа Мустафић Омер, Софтић Кадрија из села Добрака, затим Мустафић Реуф из Топољана, Хаокић Хакија из Лијешћа, Тић Незир и други. У Скеланима су усташе побиле и око 60 сељака са подручја Жабаковца.⁷⁴

Ипак, усташе су починиле најмасовније и најгнусније злочине у долини ријеке Дрине и то на низу мјеста гдје су затекли измождени српски свијет који је чекао да пребјегне у Србију. Само на навозу у Факовићима, затекло се 9. априла 1941. године, око 3000 душа, са жељом да пређу Дрину. Захваљујући пожртвованим возарима Радивоју Павичићу и Срећку Милошевићу из Бачеваца у Србији, који су радили дан и ноћ, маса свијета је успјела да се спасе, али су на лијеву страну ријеке, стално пристизале нове избјеглице. Перо Ђукановић, очевидац ове крваве драме српског народа, пише: „У чамац су прво трпана дјеца, а од већих, које је старо и болесно. Дјеца су трпана без броја, колико је могло да стане у чамац. На србијанској обали дјеца су избацивана на голу земљу, па их је тукла киша, јер се морало до ноћи чекати чија ће се мајка превести, да пронађе своје дијете, те да га однесе са обале. Дјеца чије мајке нису биле превезене, ушла су у ноћ истоварена на обали, онако, гола, мокра. Србијанске жене са мужевима, долазиле су на обалу и купиле дјецу. Односиле преко 400 метара далеко до својих кућа у Бачевце, смјештале у топле собе и храниле. Касније су мајке одале по србијанским кућама и познавале своју дјецу. Иако се превозило убрзано, ипак на босанској страни налазило се стално око 3000 душа, јер је стално пристизало на Дрину.“⁷⁵

Осим под Бјеловцем, избјеглице су пребациване под Зелињем, Поломом, Осмаском, Братунцем (код порушеног моста), Бјеловцем, Тегарама, Факовићу, Жлепцу, Црвици, Скеланима, Борћевцем, Стјенама, Старом Броду и још неким мјестима. Ипак, главни центри били су: Полом, Факовићи, Скелани и Стари Брод. Наравно, све је зависило од тога, када су усташе избиле на поједина од наведених мјеста, пресјекле даље пребацивање и започеле са клањем и бацањем у Дрину. Рачуна се да је током априла и почетком маја, страдало на разним прелазима на Дрини око 3500—4000 људи, жена и дјеце, који нису имали среће да пребјегну у Србију. Нарочито је учињен велики покољ код мјеста Бјелошевац. У свом крвавом пиру, усташе су наишле и на фамилију Пушоње из Цимрија на Романији која је бројала 43 члана. Све су их поклали. Неколико дана, након покоља, наишла је на мјесто злочина Шарац Стана из Дједовића на Романији, да тражи своју кћер која је била удата у фамилију Пушоња. Нашла ју је на обали Дрине мртву, поред осталих Пушоња. Њене груди биле су исјечене, очи извађене, а на одсјеченим

⁷⁴ АВИИ — НДХ. 57/1-2, к-312.

⁷⁵ П. Ђукановић, у штампи, 3/II.

грудима било је њено дијете од пет мјесеци, коме су усташе биле отсјекле главу. Многи људи, жене, а нарочито дјевојке, скакали су тада у набујалу и хладну Дрину, само да не би дочекали мученичку смрт под усташким ножевима.⁷⁶

За вријеме тзв. треће непријатељске офанзиве, која је на романијском подручју трајала од половине априла до половине маја 1942. године, поново је цио хоризонт од Јахорине до Јавор планине, пламтио у пожарима. Наиме, у оклопу офанзиве, усташе су поново предузеле све да доврше ликвидацију српског народа у ширем рејону Романије. Осјетивши то народ се покренуо у збјегове. Један дио становништва се кретао у правцу повлачења партизанских јединица према Фочи и Шћепан Пољу, а други, највећи дио у правцу Дрине. Пошто Италијани нису дозволили да збјегови прелазе Дрину у Устипрачи, Међеђи и Вишеграду, избјеглице су се повратиле у околна села, или су се кретале у правцу Милошевића и Старог Брода, у нади да ће се на тим мјестима пребацити у Србију. Али и овдје су прелази били ометани од стране бјелогардејаца који су чували границу. Укратко, створени су услови да усташе сустижу поједине збјегове и врше над њима злочине. У то вријеме, убијено је само са подручја рогатичког среза 450 лица, од чега из Борика 96, Козића 135, Селана 64, Осова 69, Месића 47. Само из фамилије Ристановића страдала су 24 члана, а из фамилије Ковачевића 14. чланова. Осим код Милошевића и Старог брода, тих дана су усташе сустигле и бројне збјегове са ширих простора Романије код Борика, Бабљака, Сјеверског, Мркоњића, Бранковића, Осова, Милковића и ове их ликвидирале. Само у мјесту Суровићима, које је припадало Дубској општини, страдало је 44 лица са рогатичког подручја. Том приликом, убијено је из фамилије Вукашиновић 23 члана, из фамилије Фуртула 17 чланова, из фамилије Рацковића 13 чланова и из фамилије Рађеновића 13 чланова.⁷⁷

И док се у источној Босни, јужно од Зворника, све до Фоче и Шћепан Поља, спроводио, путем физичке ликвидације људи, жена и дјеце, чисти геноцид над српским народом, дотле је сјеверно од Зворника према Бијељини, вођена друга политика, које се у крајњем циљу, ипак оводила на исто. Заправо, радило се о томе да су оружане снаге НДХ, и то не у лицу усташа, већ домобрана, тјерале српски народ да обиљежава на свечан начин годишњицу постојања НДХ и да се одриче своје припадности српској држави и српству. Тако је на примјер, надпоручник Јосип Пресечки, заповједник 1. сатније 5. бојне Војне крајине, извјестио предпостављену му команду да је 10. априла имао састанак са српским народом у мјесту Козлук. „Ту сам обавијестио припаднике српске православне цркве о законској одредби о

⁷⁶ АВИИ — НДХ, 57/12-6, к-312.

⁷⁷ С. Рацковић, у штампи.

оснутку Хрватске православне цркве и одржао им патриотски говор... Након што сам им предочио користи које им пружа ова законска одредба, позвао сам их да се јавно изјасне, да ли су спремни да се заувјек одрекну сваке вањске везе са српском православном црквом, као и политичких веза са српском државом. Кад су сви присутни једногласно изјавили да се свих тих веза одричу, упитао сам их да ли су вољни да поштују хрватску православну цркву. Једногласни усклик — хоћемо и живио Поглавник др Анте Павелић, био је одговор на моје питање. Сама приредба снимљена је свјетлоснимцима, а присуствовало је око 500 особа. Послије подне посађена је пред школом у Шепку споменлипа Поглавника др Анте Павелића.⁷⁸

У трећем рејону источне Босне — у Тузли и широј околини, појавило се треће чудо, кобно за српски народ на овим просторима. Наиме, на подручју велике Жупе Усора и Соли, формирана је, крајем 1941. и почетком 1942. године, својеврсна врста усташке легије под називом — Добровољачка легија Народног устанка. На челу јој је био Мухамед Хаџиефендић, трговац из Тузле. Имала је 5000—6000 људи расутих по разним муслиманским селима, којима је дато наоружање и нешто опреме. Формиране су разне територијалне јединице под мотивацијом да бране овоја села од четника, али у стварности су се претвориле у најординарније пљачкашке банде које су отимале из сусједних српских села покретну и непокретну имовину и побиле на хиљаде људи. Навешћемо само неке примјере из којих се то јасно види. Осмога фебруара, убијени су од стране Хаџиефендићевих легионара: Драгић Цвијетин Димитриј из Пожарнице, Симеуновић Немања Марков из Пожарнице, Ђујић Стоја жена Видакова из Пожарнице, Ђујић Станко Николин из Пожарнице, Ђујић-Савић Ристо из Колимера, Пајић Тошо Костин из Колимера, Драгић Милорад Стојанов из Пожарнице, Драгић Јово Стојановић из Пожарнице, Драгић Перо Тришин из Пожарнице, Драгић Василије Јовин из Пожарнице, Драгић Стево Цвијетинов из Пожарнице, Теромановић Мико из Колимера, Теромановић Илија из Колимера, Михаиловић Томо Симин из Колимера, Бабић Живан из Колимера, Михаиловић Јово Симин из Колимера, Тешић Илија звани Ико из Потраши.⁷⁹

Од 2—5. априла, исте године, убијени су: Мркоњић Јока, жена Живанова из Цвиљевине код Тузле, Мркоњић Милан из Цвиљевине, Мркоњић Невенка из Цвиљевине, Стојановић Ружа, кћи Миланова из Цвиљевине, Стојановић Пајо из Цвиљевине, Симић Драго из Цвиљевине, Тошић Јованка из Цвиљевине, стара 16 година, Мркоњић Вида Маркова, стара 10 година, Ђурић Зорка Михаилова из Колимера, стара 16 година, Ђурић Ђорђе Михаилов из Колимера, стар 13 година. Припадници Хаџиефендићеве

⁷⁸ АВИИ — НДХ, 7/2-1, и 7/2-2, к-76.

⁷⁹ АВИИ — НДХ, 12/8-10, к-69.

летије, правили су честе нападе из Тузле и других пунктова gdje су имали своје јединице, у разна српска села, посебно у Пожарницу, Колимер, Цвиљевину и Потраш, одакле су одгонили бројну стоку, а становнике убијали или одводили у Тузлу.⁸⁰

У долини Спрече, нарочито су страдала српска села Дубница, српска Калесија, Рајинци и Јегињов Луг у којим селима је побијено цјелокупно становништво које није претходно побјегло. У једном извјештају из априла 1942. године се каже: „На 5. ожујак ове године, легионари Народног устанка извршили су акцију чишћења под вођством Бегана Ферхатовића из Кикача. Легионари су зашли у село Дубницу, побили према мишљењу свједока 25 жена и дјеце, а према извјешћу поручника Сузака 150 особа. Остали сви су се од кућа разбјежали тако да је Дубница потпуно остала пуста. Све кућанство које је било преостало након одвођења мушкараца у логоре и након убијства, пребјегло је побуњеницима а остале су само 2—3 старе жене... Након извршених горњих убијстава, легионари су почели одводити говеда, коње, те живежне намирнице и то на дан саме акције 5. ожујка, а сутрадан довели су своју родбину те су заједнички односили све до чега су стигли. Дубницу су потпуно опустошили“.⁸¹

Слична судбина задесила је и бројна српска села широм источне Босне, а нарочито она која су била у додиру са већим муслиманским селима као и она која се нису претходно, на ма какав начин наоружала. У архивама постоје разни документи који о томе подробно говоре.

Из свега што је изложено произилази да злочини над Србима и Јеврејима у источној Босни нису била никаква спорадична појава или евентуална тренутна „освета“ за изгинуле војнике у оружаним акцијама према устаничким територијама, већ, прије свега, смишљени план да се споменуто цивилно становништво на овим просторима потпуно затре. На овакав закључак упућује нас конкретно понашање окупатора и усташа према Србима и Јеврејима још прије избијања устанка, када су многи припадници ових народа једноставно купљени из својих кућа, радњи, са њива, путева и тјерани на присилан рад, затворе, концентрационе логоре или одмах убијани. Чињеницу што у источној Босни немамо одмах по окупацији и успостави НДХ, онако масован покољ као на примјер у Херцеговини или Босанској крајини, не смијемо тумачити никако благошћу новог режима, већ прије свега његовом немогућношћу да свугдје и у исто вријеме спроведе своје геноцидне планове. Сама чињеница да источну Босну настањују, углавном, Срби и Муслимани, била је за усташе и њихове планове отежавајућа околност, јер је требало нешто више времена да се и Муслимани ставе у већем броју у службу

⁸⁰ Исто.

⁸¹ АВИИ — НДХ, 37/1-5, 219.

НДХ и употријебе за геноцидне акције против својих комшија Срба и Јевреја. Да су усташе у томе имале успјеха, потврђује, између осталог, и овај рад. Многа српска дјеца, мајке и недужни људи, нису дочекали своје зрело доба и старост, јер су их лишили слободе и убили управо комшије Муслимани. Све приче и покушаји послеријатне политике, па и историографије, да то замаскирају „објашњењем“ да се не ради о усташама-комшијама, него о довођењу кољача са стране, падају у воду пред суровом стварношћу, да су управо „домаћи елементи“, били, у најмању руку, саучесници у бројним злочинима над Србима и Јеврејима. На неким просторима, као на примјер у долини ријеке Спрече и око Тузле, саучесништво усташке легије Мухамеда Хациефендића је прерастало у правога носиоца геноцидних акција над околним српским становништвом.

Оно што окупатору и усташама није пошло за руком да постигну на геноцидном плану ликвидације Срба и Јевреја у источној Босни до средине љета 1941. године, потрудили су се да то остваре у зиму и прољеће 1942. када су довели на ово подручје тзв. „црну легију“ Јуре Францетића која је систематски уништавала српски свијет. Томе питању, управо, је и посвећен највећи дио овога рада.

DIE VERBRECHEN AN SERBEN UND JUDEN IN BOSNIEN IN DEN JAHREN 1941/42

Zusammenfassung

Das Thema — Die Verbrechen an Serben und Juden in Ostbosnien in den Jahren 1941/42, welche die deutschen Okkupanten und die Ustascha Ante Pavelics verübt haben, wurde bisher nicht gesondert behandelt. In dieser Studie wurde der Versuch unternommen, auf Grund zahlreicher historischer Quellen unterschiedlicher Provenienz die Erscheinungen, den Umfang und Charakter dieser Verbrechen in einem der Grenzgebiete in Bosnien-Herzegowina aufzuzeigen.

Aus allem, was in der Studie angeführt wird, geht hervor, daß die Verbrechen an den Serben und Juden 1941/42 in Ostbosnien keinerlei sporadische Erscheinung oder ein eventuell momentaner »Vergeltungsakt« einzelner lokaler Kommandeure, hervorgerufen durch den Tod von Soldaten, welche bei bewaffneten Aktionen gegen Aufständische ums Leben kamen, sondern eher ein wohl überlegter Plan war, um die genannte Zivilbevölkerung in diesen Gegenden völlig auszurotten. Auf eine solche Schlußfolgerung verweisen nicht nur zahlreiche ursprüngliche Quellen (Verfügungen, Anordnungen u.a.) sondern auch das konkrete Verhalten des deutschen Okkupanten und der Ustascha gegenüber den Serben und Juden bereits vor Ausbruch des Aufstands, als viele Angehörige dieser Völker einfach aus ihren Häusern, Läden, von der Straße, auf Wegen, aus Höfen und von Feldern abgeführt und zur Zwangsarbeit gezwungen in Gefängnisse und Lager gesteckt oder an Ort und Stelle getötet wurden. Dem waren besonders reiche und einflußreiche Personen ausgesetzt, allem voran Priester, Lehrer, Händler und angesehene Landwirte.

Die Tatsache, daß es in Ostbosnien gleich nach der Besetzung Jugoslawiens und der Gründung des Unabhängigen Staates Kroatien keine Massenblutbäder gab wie z.B. in der Herzegowina oder in der Bosanska Krajina, darf keinesfalls mit einer Sanftmütigkeit des neuen Regimes gedeutet werden, sondern in erster Linie mit der Unmöglichkeit, daß es überall und zur gleichen Zeit seine Pläne des Genozids realisiert. Allein der Umstand, daß Ostbosnien vorwiegend von Serben und Muslimen besiedelt ist, stellte für die Ustascha und ihre Pläne eine Barriere dar, da sie mehr Zeit beanspruchten, um die Muslime in großer Zahl in den Dienst des Unabhängigen Staates Kroatien zu stellen, und für die Bedürfnisse nach Aktionen des Genozids gegen ihre Nachbarn die Serben und Juden zu gewinnen. Daß die Ustascha darin Erfolg hatten, bestätigt unter anderem auch diese Studie. Viele serbische und jüdische Kinder, Mütter und unschuldige Menschen erlebten nicht ihre reifen Jahre und ihr Alter, da sie gerade von ihren Nachbarn, den Muslimen, ihrer Freiheit beraubt und getötet wurden. Alle Geschichten und Versuche der Nachkriegspolitik, ja auch der Historiographie, das mit der »Erklärung« zu vertuschen, es handle sich nicht um Nachbarn, die Ustascha waren, sondern um Mörder, die von Außen kamen, fallen angesichts der groben Realität ins Wasser, der zufolge gerade »einheimische Elemente: zu mindest Teilnehmer in zahlreichen Verbrechen an den Serben und Juden waren. In manchen Gebieten, wie z.B. im Flußtal der Spreča und um Tuzla wurde die Ustascha-Legion unter Muhamed Hadžiefendić zu einem wahren Träger von Aktionen des Genozids an der dortigen serbischen Bevölkerung.

Das, was dem Okkupanten und den Ustascha bei der Liquidierung der Serben und Juden 1941 nicht gelang, verwirklichten sie in großem Maße im Frühling und Sommer 1942 und später bis 1945.

Gerade durch die Methoden, die in dieser Studie beschrieben sind, wurde die Zahl der serbischen und jüdischen Bevölkerung in Bosnien-Herzegowina verringert, was in der Nachkriegszeit zu verschiedenen Reperkussionen führte, die bis in unsere Tage reichen.

ЛИТЕРАТУРА

- Antonić Z.,
1973 *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Vojno-izdavački zavod, Beograd
- Antonić Z. — Perić J.,
1982 *Birač u NOR-u*, Tuzla
- Вујасиновић Т.,
1962 *Озренски партизански одред*. Београд
- Ђонлагић А.,
рукопис *Фоча 1941*, рукопис за монографију *Фоча кроз историју*
- Ђукановић П.,
у штампи *Устанак на Дрини*, Дневник
Zbornik
Zbornik narodnooslobodilačkog rata jugoslovenskih naroda, том IV,
књ. 1
- Зекић М.,
1961 *Устанак у Бирчу, Чланци и грађа за културну историју источне Босне*. Београд, књ. 5

- Јаковљевић Д.,
у штампи *О злочинима над становништвом у Паљанској општини*, Сјећања за едицију *Романија у НОР-у*
- Камхи Н.,
1966 *Jevreji u priredi Bosne i Hercegovine*, Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u BiH, Sarajevo
- Кнегић И.,
у штампи *Францетић у Подроманију*, Сјећање за едицију *Романија у НОР-у*
- Konforti J.,
1966 *Jevreji u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine*, Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u BiH, Sarajevo
- Лукач Д.,
1967 *Устанак у Босанској крајини*, Београд
- Новак В.,
1986 *Magnit crimen*, Београд
- Пређа С.,
1975 *Борбе на Гласинцу 1941—1941, у свједочењима учесника*, Београд
- Рацковић С.,
у штампи *Страдање становништва у рогачкој општини*, Сјећања за едицију *Романија у НОР-у*
- Споменица православног свештенства
1941—1945 *Споменица православног свештенства*. Београд
- Stajić A.,
1966 *Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u BiH u toku neprijateljske okupacije*, Spomenica, 400 godina od dolaska Jevreja u BiH, Sarajevo
- Тajна документа
1952 *Tajna dokumenta o odnosima Vatikana i NDH*, Zagreb
- Тузла у радничком покрету,
1979 *Тузла у радничком покрету и револуцији*, књ. 1, Тузла
- Ђоровић В.,
1989 *Црна књига — Патње Срба БиХ за вријеме свјетског рата 1914—1918*, Београд

Dragoslav ANTONIJEVIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

RITUALS — THE CORE OF UR-THEATRE

Abstract — The author proposes the theory that the core of ur-theatre is to be found in rituals. He finds evidence to support his ideas in trance rituals in the Balkans, which still survive in folk tradition. Having subjected them to a scholarly analysis, he discovers in them dramatic analogues as constitutive elements of the theatre.

Scholars' interest in the genesis of the theatre has not yet produced a completely satisfying theory. Discussions of the origins of the theatre and its early days are still trapped within the confines of a late-19th-century myth in the form of the institutionalized and generally accepted Frazerian theory expounded in the twelve volumes of *The Golden Bough*. In his writings, Sir James Frazer offered a wide-ranging survey of primitive vegetation magic, which is identified with some archetypal occurrences believed to have characterised the primordial and worldwide religion of mankind: the sacred marriage, the scapegoat, the killing and resurrection of the god-king as a fertility rite, etc. In all their varieties, these occurrences are vibrant with extraordinary moods and emotions, paradigmatic patterns of behaviour fixed by conditioning and repeated in the same form. They are very close to the patterns of behaviour that Jung calls archetypes.

Frazer's material was used by G. Murray and others to found a theory of the origins of tragedy and comedy. They believed, in brief, that the beginnings of the theatre were to be sought in the struggle between seasons and the death and resurrection of the king, or god, of the solar year. Elements of struggle in folk dances were taken as proof of a global battle of the seasons.¹

¹ G. Murray, 1927.

In his book *The Origin of the Theater*, B. Hunningher too described the genesis of the theatre as proceeding from vegetation magic. »As soon as spring would come«, he wrote, »the entire community would rush to welcome it and fortify it by complex representations of its victory over winter in the form of popular theatre.«² According to Hunningher, the battle between winter and summer was of crucial importance in imbuing the theatre with meaning. The concept of seasonal change includes the idea of death opposing life. This gave rise to the figure of the king or priest of the solar year, known throughout the Balkans and Europe; he defeats death so as to bring life. Ruth Benedict, however, questions the theory of vegetation proposed by Frazer and his followers, a theory that has the Christ-like image of a killed and subsequently resurrected spirit of fertility at its core, and thus raises anew the question of the origins of drama. There is beauty and grandeur in this tragic concept, concedes Benedict without denying the dramatic nature of its content, but she favours a more rational and less prejudiced approach to actual facts.³ E. K. Chambers explicitly states that there is no justification for classifying folk dances as forms of popular theatre where only the resurrection of the year is symbolized.⁴

W. Ridgeway, on the other hand, focused on locating various kinds of folk plays within their cultural context, with particular emphasis on phenomena connected with funerary rites. In his view, theatre was born from the cult of the dead.⁵ Ancestor worship and the tradition of keening are imbued with dramatic action and tension.

This brief survey of the most important theories would be incomplete without a mention of H. Looms and his followers; for them, imitation is inherent in human nature and is a fundamental ingredient of drama and stage representations in general, in which dramatic subjects taken from folklore predominate.⁶ The ritual models proposed by Frazer and claimed to contain dramatic action, conflicts and their resolution, are denied by the theory of N. Frye and S. Lang, who believe that literary content is paramount in folk drama; it structures the rhythm of seasonal change, of human life and behaviour. Oral literary libretti are not inspired by ritual, they are compositions apart, conditioned by models from actual life.

This at times hazy picture of theories, theses, and hypotheses resembles a tension-fraught walk through *Thalia's courtyard*, ending before the entrance to her temple. The famous contemporary theatreologist W. Puchner described this point in metaphorical terms as *Vorfeld* (prefield), thus separating folk drama from institutionalized

² B. Hunningher, 1961, 18.

³ R. Benedikt, 1976.

⁴ E.K. Chambers, 1933.

⁵ W. Ridgeway, 1915.

⁶ H. Looms, 1916.

theatre.⁷ If we want to know where exactly the theatre becomes theatre, it is in this *area of transition* or, in Puchner's words, *pre-field*.

We shall here concentrate on trance-based rituals, more precisely those in the eastern parts of the Balkan peninsula: the *Anasthenaria*, *Rusalje*, and *Kalushari*, in which we have noticed common and important theatrical elements. In them we find the theatre in embryo, turned towards the human being and the existence of man torn between life and death, with a pronounced frenetic trait. Here we come close to the theory of E. Th. Kirby, who sees the origins of theatre in many civilisations the world over in the *trance-dance* of the shamans.⁸ From a scholarly point of view it is no doubt exaggerated to derive the genesis of the theatre from the shamanic ecstatic dances only, as there are few arguments to support this theory in a decisive fashion. Yet, it offers inspiring material to the search for analogues and parallels in the colourful and ecstatic pictures of mediums in a trance. The Balkanic rituals of *Anasthenaria* (Greece), *Rusalje* (Serbia), and *Kalushari* (Romania) are very far from true shamanic seances, but they do involve the presence of specially inspired persons carrying out particular actions, and whose motive is chiefly to cure and heal, but also to entertain; all this by means of trance, a state incorporating many theatrical elements.

These three Balkan examples of trance rituals with a primarily curative purpose, in which the main »actors« find themselves in a frenetic trance — the supreme example of dramatic impressing, develop in their seances an exceptional and unique dramatic dialogue with imaginary supernatural beings; this is the climax of the dramatic seance, which heals the sick, regenerates the healthy, keeps evil and calamity at bay, in brief, brings man into a special state of mind, with catharsis as the grand finale.

Many volumes have been written about theatrical catharsis, beginning from Aristotle, for whom it meant »the effect on the viewer of the representation of passions and desires«. In a ritual trance, during a dialogue with supernatural beings, it has a beneficial effect, freeing those present from evil and awakening, in both individuals and groups, a liberating spontaneity. The imaginary solutions provoked by the ritual trance enable man to perform the task imposed on him as an integral human being.

As a feature of drama, dialogue appears in the trancelike seance at the time when the possessed is conversing with his spirits, or deities, or dead ancestors, etc. Regarding the prophetic abilities of persons in a trance Ridgeway said: »Here is clear proof that the primitive actor is thought to be a medium.« Dialogue appears, therefore, at the point when the spirit enters the possessed, who converses with the spirit as long as the trance lasts. In form, content,

⁷ W. Puchner, 1977, 345.

⁸ E. Th. Kirby, 1975.

and aesthetic traits, this kind of dialogue closely resembles that in shamanic seances; basically, it is a kind of exorcism that leads directly to drama.

The ritual trance dance requires dramatic participation by both actors and observers in a single action whose obvious and concealed content reflects the great problems that excite man: the struggle against compulsion, spontaneity, the discovery of freedom. The observers' enthusiasm is turned into a morbid curiosity about actual things, while a crowd of people (in our personal experience) throng about the Anasthenaria, Rusalje, and Kalushari in order to participate in the performance, their souls in turmoil, their faces contorted into bizarre grimaces. The relationship between performers and observers is a perfect example of direct feedback in communication.⁹ This is known as »contact communication«, where there is interaction between performers and audience. The behaviour of the observers is rather free. It is a special form of participation involving actors and audience alike, of a kind that has been lost in professional theatre. According to J. Huizinga, it started disappearing in Europe from the 18th century, the age of scientific rationalism, and was already dead by the late 19th century.¹⁰ It is a joint feast in which actors and observers both take part, a play-feast, something that the professional theatre has lost but that avantgarde movements are trying to revive by involving the audience in the dramatic act. Performers of trance rituals are inconceivable without the direct participation of an audience. Therefore, there is only moderate distinction between performers and observers, who appear together in a special kind of ritual behaviour, as enlightenment and consolation, as trust in faith renewed or, at times, reaction against scepticism.

Such pressure from the outside provides the performers with a sensation of interior unity and togetherness. The intensity of the common expectation of the trance dance should not be underestimated. Rhythmic music and dancing gradually take hold of every participant in the ritual. When the audience starts to repeat the refrain with the possessed one, a state of mass ecstasy is reached. The audience follows the actions of the possessed, it grows increasingly active, experiences extraordinary psychological and physiological states, and achieves a great satisfaction, much greater than that generated by professional theatrical and musical performances in urban communities. The audience sees the trance as a performance, it identifies with the entranced person, feels the same kind of excitement, grieves for the tragic victim and is indignant at the spirits that have »wronged« it. The entranced, on the other hand, achieves his aim in such an atmosphere, draws attention to himself, causes sympathy and admiration, frightens and subjugates the pe-

⁹ I. Lozica, 1970.

¹⁰ J. Huizinga, 1970.

ople around him. The audience is excited and reaches an affective state that can lead to trancelike hallucinations, a phenomenon the author has himself witnessed in observing trance rituals.

Ritual music, singing, and dancing generate a whirlwind of dramatic images, gradually drawing every participant into the common act whose pace increases all the time until possession by supernatural forces reaches a climax. There we enter the collective unconscious, and man is separated from the world of the profane, the everyday and ordinary, but not from his desires and passions, nor from his need for liberation.

Once the dance is over, the immediate participants recall various details of the performance, in which they had invested a large amount of psychological and physical energy and experienced visual and aural hallucinations. This emotional exaltation of an organized ritual group in a trance is of great importance for the genesis of dramatic forms.

Ritual trance dances have a well-defined dramaturgy of their own, in the form of a logical sequence of actions and events represented. The magic foundations of these rituals are reflected in the dialogue, in motions, dance and sound, in the props, the setting (open-air or indoors, by day or by night), all of which combine to create an effect of spectacle — a fundamental aspect of theatricality in general.

We can take it that the basic magico-religious thread in the trance dances, as a manifestation of the victory of good over evil, represents a compartmentalised structure of archetypal factors in a demonic dance characteristic of a special and very important stage in the evolution of theatre. Thus we approach the familiar theory according to which the role of ritual complexes — trance rituals in this case — in the genesis of the theatre is undeniable, for theatrical actions in them are bearers of rudimentary theatrical content. We believe that the kind of trance found in the rituals of the Anasthenaria, Rusalje, and Kalushari is evidently part of the very foundations of urtheatre.

One might say that every ritual and every ceremony may be theatrical. Yet the theatricality of the rituals under study is in the function of a special kind of treatment. In order for a healing to be effected, belief in what is about to happen must be sustained and reinforced, not just in the patient but in the audience as well, for the experience directly contributes to the effect. They affect the patient's experience, intensifying his own conviction of the holiness of the dramatic scene.

Another factor of prime importance in ritual trance is magical illusionism, which can both induce belief in the supernatural and actually impossible, and contribute to a state of mind in which the real spectacle is enhanced by hallucinatory perceptions. Based on the appearance of supernatural presences, these rituals grow into a

curative seance in which the audience is involved no less than the patient. This complex, in its turn, develops into a performance which, in our view, becomes theatre.¹¹

Rituals are stylised representations with strictly defined repetition of awesome events; they are sacral in content and in ritual value, which is based on the mythic legitimation of a deity. The trance/possession is *sacred theatre* on the one hand, but human on the other — the kind of theatre in which, according to M. Leiris, man acts both for himself and for others. In addition to these two aspects there is also an aesthetic side to the trance. The most important aspect, however, remains communication with oneself and others.

The highly structured nature of ritual as theatre is evident in the degree of organisation of each performance. Anthropologist A. Schaeffner says: »All that can contribute to the actualisation of the performance, the performers, stage direction and props, the co-operation among the various participants, is quite comparable to rituals. Global elements repeated in rituals are also found in theatrical technique.«¹² It follows, then, that a performance based on ritualised repetition in accordance with prescribed rules is also a ritual. Perfect understanding of the fictional nature of the ritual plot to be represented, on the part of both participants in the ritual and observers of it remains of paramount importance. It has been noted that ritual structure is all the more prominent if a theatrical form remains embedded in the value system of a given society or ethnic group and its established behaviour.

A brief survey of the above aspects reveals the twofold nature of ritual as both gauging and controlling social norms. Its function is thus both to instruct and to control. According to functionalist anthropology and teatrology, Greek drama was a social phenomenon similar to churchgoing in modern society. Its beginnings are closely related to rituals which establish order in society. Even at the apex of its development, it dealt with the relationship between the individual and the social group. It seems to us, however, that this too hasty identification between different social phenomena eventually leads to generalization and a blurring of the contours. Perhaps we should hold to Brecht's pithy statement that theatre was a product of the cult and that it became real theatre when it abandoned its content of mystery and its original ritual impulse. This means that the theatre achieved independence by a radical change of function. No matter how great the similarity between the manifestations of theatre and ritual, the fact remains that by progressive emancipation ritual ties lost their compulsory nature and theatre thereby lost its function of controlling.¹³

¹¹ D. Antonljevic, 1987, 550.

¹² A. Schaeffner, 1965, 26.

¹³ J.S.R. Goodlad, 1971, 23.

Finally, it must be underlined that trance rituals in the Balkans, with their highly complex dramatic structure, contain both classical and Byzantine elements. Epistemologically, the connection between such a distant past and dramatic scenes from contemporary trance rituals — expressed through a religious relationship between cult and fertility magic and the healing of the sick by trance and possession — remains hypothetical. Nevertheless, the ritual elements present indicate that it should be taken very seriously. We are here dealing with a long tradition aimed at something very tangible; far from being a rudiment or opposed to the forward movement of human life, it is always alive, and therefore subject to change in the temporal flow of history. Tradition is not out of time but in it, and time is a constitutive and lasting element of human culture.

РИТУАЛИ — ЈЕЗГРА ПРАТЕАТРА

Резиме

У овом прилогу аутор поставља и разрађује тезу да се у ритуалима налази језгро пратеатра. Потврду за овај став превасходно налази у трансним ритуалима на Балканском полуострву, који се још увек изводе у народној традицији Срба, Грка, Бугара, Румуна и др. Аутор је проучавао ритуал непосредно на терену, а у анализи се користио и расположивим писаним изворима. У ритуалима аутор открива драмске елементе који по њему представљају језгро театра.

Ритуалне трансне игре имају тачно одређену драматургију у логичном току радње и поступака који се приказују. Магијска основа ових ритуала садржана је у дијалогу, у покретима игре, у звуку, у реквизитима који подупиру драмску представу било да се одржава на отвореном или затвореном простору, дању или ноћу и сл., а све то чини одређени и утврђени спектакл као темељни аспект театралности уопште.

LITERATURE

- Antonijević D.,
1978 *Ka daljem proučavanju folklornog teatra*, Zbornik radova XXXIV kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije, Tuzla
- Benedikt R.,
1976 *Obrasci kulture*, Beograd
- Chambers E.K.,
1933 *The English Folk-Play*, Oxford
- Goodlad J.S.R.,
1971 *A Sociology of Popular Drama*, London
- Huizinga J.,
1970 *Homo ludens*, Zagreb

-
- Hunningher B.,
1916 *The Origin of the Theater*, New York
Kirby E. Th.,
1975 *Ur - Drama*, New York
Looms H.,
1916 *The Drams of Savage Peoples*, London
Lozica I.,
1970 *O određivanju folklornog kazališta*, Narodna umjetnost 13, Zagreb
Murray G.,
1927 *Excursus on the Ritual Forms Preserved in Greek*; J.E. Harrison, *Themis*, New York
Puchner W.,
1977 *Brauchtumserscheinungen im griechischen Jahreslauf und ihre Beziehungen zum Volkstheater*, Wien
Ridgeway W.,
1915 *The Dramas and Dramatic Dances . . .*, New York
Schaeffner A.,
1965 *Rituel et Pré-Théâtre*, Histoire des spectacles, Paris

Dinko DAVIDOV

Institut für Balkanologie
Belgrad

VEDUTEN UND PLÄNE VON TEMESVAR

»Die Stadt Temesvar ... lag nicht an der Temes, sondern an ihrem Nebenfluß, der Begej, eigentlich am Sumpfland der Begej. Temesvar war ein Werk von Menschenhand und wurde aus steinernen Sternen, aus Stadtbefestigungen zusammengefügt ...«

Miloš Crnjanski

Abstrakt — Kupferstiche und Zeichnungen veranschaulichen das urbane, architektonische und fortifikatorische Aussehen der Festungen und Vorstädte vom 16. bis 19. Jahrhundert. Diese künstlerischen Zeugnisse illustrieren überzeugend die Geschichte der Stadt: die spätmittelalterliche Epoche der ungarischen Herrscher, die türkische Herrschaft (1552—1716) und schließlich die österreichische und ungarische Periode im 18. und 19. Jahrhundert. Auf den Veduten und Plänen von Temesvar wird auch das historische Bild von der jahrhundertlangen Anwesenheit der Serben in der Stadt und der Vorstadt vervollständigt.

Das Aussehen der alten ungarischen Städte ist oft das Motiv von Kupfergraphiken, besonders aus dem 16. Jahrhundert, als graphische Veduten und Illustrationen in Büchern über Ungarn und über die türkischen Eroberung der Pannonischen Tiefebene die Aufmerksamkeit der Leser fast ganz Europas auf sich lenkten. Sie hatten die Möglichkeit, neben Chroniken, Reiseaufzeichnungen und historisch-topographischen Werken, auf Kupferstichen die befestigten Städte Buda, Ostrogon, Komoran, Stoni Beograd und andere kleinere Festungen zu sehen. Auf Veduten wurden oft Belagerungen und Schlachten mit den Türken Anfang des 16. Jahrhunderts und sodann, ebenfalls Kriegsthemen, Ende des 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts abgebildet, als nach der türkischen Niederlage bei Wien Ungarn endgültig befreit wurde.

Das urbanistische, architektonischen und fortifikatorische Aussehen dieser Städte, Vorstädte und der näheren Umgebung hat sich im Laufe der Jahrhunderte geändert. Alte mittelalterliche Festungen, erbaut von ungarischen Königen, änderten ihre ursprüngliche Silhouette nach der Errichtung türkischer Bauten. Große Änderungen sind nach dem Rückzug der Türken eingetreten, als ihre Bauwerke eingerissen und im 18. Jahrhundert ungarische Städte nach österreichischen Plänen wieder errichtet wurden. Das alles wurde auf Kupferstichveduten festgehalten, die in österreichischen, deutschen aber auch in niederländischen, italienischen und französischen graphischen Werkstätten gefertigt wurden, in denen auch die Landkarte »Hungariae« vorbereitet und gedruckt wurde. Denn dieses Land und seine Städte standen im Mittelpunkt des Interesses in erster Linie wegen der zweijahrhundertelangen Präsenz der Türken, als Buda Sitz des Ejalats war.¹ Doch hier liegt auch noch eine weniger bekannte Tatsache vor. Auf den Kupferstichen der ungarischen Städte sind auch Teile von Städten abgebildet, in denen angesiedelte Serben lebten. Daher sind auf diesen Veduten noch ab dem 16. Jahrhundert auch die Aufschriften Raitzenstatt vermerkt.² Das in der Tiefebene des Banats weiter entfernt gelegene, befestigte Temesvar, einst umgeben von Sumpfland, Gutshöfen und Wäldern, wies eine ähnliche politischkriegerische und demographische Geschichte auf.

Kupferstiche und Zeichnungen von Temesvar — von der spätmittelalterlichen Festung mit Vorstädten über den türkischen Sitz des Ejalats bis zur geometrisch urbanisierten Stadt im 18. und 19. Jahrhundert — ergänzen unter anderem auch das historische Bild von der jahrhundertelangen Präsenz der Serben im Temesvarer Banat. Ältere ungarische, österreichische und serbische Historiker veröffentlichten wichtiges Archivmaterial und Studien, in denen diese Präsenz überzeugend geschildert wurde.³ Es sei daran erinnert, daß sich die Serben einige Male unter organisierter Führung ihrer Despoten und Großgrundbesitzen im südöstlichen Gebiet Ungarns, am massenhaftesten aber Anfang des 15. Jahrhunderts zur Zeit der Herrschaft des ungarischen Königs Zigizmund, Mitte des gleichen Jahrhunderts während der Herrschaft Matthias I. Corvinus und in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts mit Erlaubnis und den Privilegien Ferdinand I. angesiedelt haben. Die späteren Ansiedlungen der Serben im Banat und in seine Städte, ja auch in Temesvar, fallen in die Zeit der türkischen Herrschaft und enden im 18. Jahrhundert nach der Einführung der österreichischen Administration.

Der Kranz der serbischen Klöster im Banat, in denen sich seit dem 15. Jahrhundert ununterbrochen das geistige Leben der Orthodoxie entfaltete, liefert den Beweis, daß die serbischen Despoten,

¹ Gy. Rósza, 1963.

² D. Davidov, 1984, 307—345.

³ H. Schwicker, 1872; S. Borovszky, 1912; A. Ivić, 1939, 143—300; D. Popović, 1955.

sich im Banat niederlassend, auch hier die serbischen mittelalterlichen Stiftergewohnheiten pflegten. Und die Klöster sind als die zuverlässigsten historischen Denkmäler der serbischen Kirchenkultur im Temesvarer Banat erhalten geblieben. Die alten serbischen orthodoxen Eparchien, Lipovska und Jenopoljska, vereinte später die Temisvarer Eparchie, wahrscheinlich auch wegen der außergewöhnlichen Lage dieser Stadt. So ist in diesem Gebiet die serbische orthodoxe Kirchenorganisation im Verband des erneuerten Patriarchats von Peć wiederhergestellt worden (1557).⁴

Das spätmittelalterliche Temesvar erbauten ungarische Könige. Béla IV., der Erneuerer von Buda und anderer Städte, verfügte die Errichtung von Befestigungen, während Karl Robert 1316 einen Monumentalpalast, seine Residenz erbaute, in der er sich vorübergehend auch aufhielt. Unter dem »Renaissance-Herrscher« Matthias I. Corvinus erlebte Temesvar eine Blüte. In der Festung und außerhalb von ihr wurden hohe öffentliche und Wohngebäude, ein Stadtbrunnen, eine Zisterne und ein Wasserturm erbaut. Die Architektur der Stadt beherrschte eine dreischiffige Basilika, während sich die gotische Kirche in der Vorstadt befand. Unweit der Kirche erstreckte sich eine serbische Siedlung, die später auf Gravüren vermerkt war. Hier stand auch das erste serbische Gotteshaus.

Ein solches ungarisches Temesvar sah dem türkischen Ansturm, dem Niedergang des ganzen Gebiets und schließlich dem Fall der Festung entgegen. Obwohl erstmals 1551 unter dem Befehl von Beglerbeg Mehmed-Pascha Sokolović belagert und nach einmonatiger Besatzung und Kanonenfeuer unter dem Kommando von Gazi Sejdi Ahmed-Pascha am 27. Juli 1752 erobert, wiesen die Temisvarer Festung und auch die Bauten in ihrem Inneren keine wesentlichen Beschädigungen auf. Was die Verteidigung betrifft, beteiligten sich unter dem Kommando von István Losonczy auch Serben, was ungarische und serbische Historiker belegten. Die serbischen Soldaten in der ungarischen Truppe standen unter der Führung von Nikola Crepović und des Woiwoden Grgur.⁵ Nach der Eroberung wurde Temesvar Sitz des Banater Ejalats mit dem ersten Pascha Gazi Sejdi Ahmed an der Spitze.

Das Aussehen der ungarischen befestigten Stadt wurde auf türkischen Miniaturen festgehalten, die bald nach der Eroberung angefertigt wurden. Die Aufmerksamkeit lenkten zwei Miniaturen von Temisvar aus der Sammlung des Museums von Konstantinopel (Topkapi Sarayı Müzesi) auf sich.⁶ Auf ihnen ist im unteren Teil eine Szene mit Ahmed Pascha während der Belagerung dargestellt und im oberen Teil werden Abbildungen der Stadt gezeigt. Es wird die Ansicht vertreten, daß die Architektur glaubwürdig dargestellt wurde, weil die Miniaturisten verpflichtet waren, das tatsächliche

⁴ I. Zeremski, 1907; R. Grujić, 1939, 330—413.

⁵ A. Ivić, 1939, 164, 171.

⁶ G. Fehér, 1982, 101—102.

Aussehen zu veranschaulichen. Abgebildet sind die Stadtbefestigung, die Tore, der Turm und im Inneren die dicht aneinandergereihten Gebäude, von denen sich die große dreischiffige romanogotische Basilika abhebt. Die Temesvarer Miniaturen liefern ein wertvolles künstlerisches Zeugnis vom Aussehen Temesvars in der vortürkischen Zeit. (Anhang 1)

Die Architektur der Stadt hat anfangs keine größeren architektonischen Veränderungen erfahren, außer den üblichen Anpassungen an die islamischen Bedürfnisse. Es wurden vier Moscheen errichtet, unter denen sich auch die des Seidi Ahmed-Pascha befand.

Ende des 16. Jahrhunderts, vier Jahrzehnte nach der Einführung der türkischen Macht, brach der große Aufstand der Serben im Banat aus. Die Aufständischen eroberten auch die befestigten Städte Bečkerek und Lipova und machten sich sodann nach Temesvar auf. Unter den serbischen Aufständischen waren die Hauptmänner (Woiwoden) Djordje aus Slankamen Rac, Sava aus Temesvar und Deli Marko aus Szegedin die angesehensten. Temesvar stand vierzig Tage unter Belagerung und wurde von Beglerbeg Sofi Sinan-Pascha verteidigt. Die Aufständischen drangen sogar in die serbische Vorstadt ein, aber die Belagerung wurde sehr bald aufgehoben und danach wurde der Aufstand der Serben mit der militärischen Niederlage bei Bečkerek erstickt.⁷

Die Belagerung und der Versuch der Befreiung Temesvars wurde auf einem zeitgenössischen westeuropäischen Kupferstich mit folgender Legende dargestellt: **CONTERFACTUR WIE DIE VÖSTUNG TEMESWAR VOM FURTE SIBENBURGEN BELEGERT GEWEST. ANNO 1596.** In der Legende dieses außerordentlich wichtigen Kupferstichs steht auch der Vermerk: »Die Raitzen oder Vorstatt«, von wo aus, gemäß der Zeichnung, das Geschütz auf die Festung gerichtet ist.⁸ Die Serben waren also bei der Belagerung Temesvars Angreifer und Aufständische, aber sie waren auch unter den Verteidigern der Stadt zu finden. (Anhang 2)

Nach einer kurzen Kriegsepisode hat sich das Leben in der Stadt ziemlich geändert. Das türkische Temesvar wuchs zu einer wirtschaftlich reichen Stadt heran, die es dann auch im 17. Jahrhundert sein wird. Die Serben bauten ihre Vorstadt wieder auf, und gingen dem Handel und Gewerbe nach. Handel trieben auch die Neuankömmlinge, Juden und Tsintsaren, und es trafen auch Kaufleute aus Dubrovnik ein. Die Temisvarer Goldschmiede- und Schmiedekunst war bekannt.⁹ Ein Teil der Serben stand im türkischen Militärdienst als Martolosen und das Stadtviertel, die »Mahala«, in dem sie mit ihren Familien lebten, wurde »martolosisches Viertel« genannt.¹⁰ Von Bedeutung sind durchaus die Kirchenver-

⁷ A. Ivić, 1939, 196.

⁸ Gy. Rósz, 1959.

⁹ D. Popović, 1955, 198.

¹⁰ D. Popović, 1955, 199.

hältnisse, weil Temesvar der Sitz des serbischen orthodoxen Episkopus wurde und 1626 erfolgte die kanonische Visitation des Patriarchen von Peć, Pajsije Janjevac, »des Schriftstellers und Bücherfreundes«. Das geistige Leben stützte sich in Temesvar und in der ganzen Eparchie auf die nahegelegenen Klöster, die zu dieser Zeit den Mittelpunkt des Bildungslebens darstellten, und darüber hinaus mit den serbischen Klöstern in den zentralen Gebieten des Balkans erfolgreich verbunden waren.

Die umfassendste und schönste Beschreibung des türkischen Temesvars hinterließ der Reiseschriftsteller Evlija Čelebija (1661).¹¹ Nach seiner bildlichen Darstellung glich die fünfeckige Festung »einer in das Wasser tauchenden Schildkröte; ihre vier Türme ähnelten ihren Beinen, während die innere Festung ihren Kopf bildet und ihr Körper die ganze Festung darstellt«. Die Wehrmauern waren aus hundertjährigen Eichenstämmen erbaut, umflochten von Weinranken, weiß verputzt und getüncht. Der Reiseschriftsteller erklärt weiter die Vorzüge einer solchen Festung, die »für die Schlacht im Flachland« errichtet wurde. Die von Wasser umschlossene Festung hat vier Tore mit Brücken »an der Winde«. Eingehend beschrieben wird das »mit viel Geschick« gebaute doppelte Nordtor mit einem hohen Turm, an dem eine Uhr angebracht ist und obenauf ein eiserner Hahn thront, wonach es »Hahnentor« und nach Čelebija »Horos Tor« genannt wurde. Das Marktviertel bezeichnet Čelebija als »prächtig«. Hier sind eine Schule, vier Bäder, drei Gaststätten und rund 400 verschiedene Gewerbeläden untergebracht. Interessant ist die Beschreibung der Temesvarer Vorstädte mit »1500 geräumigen Häusern, darunter solche mit einem Stockwerk oder ebenerdige Bauten, mit Schindeln gedeckt, umgeben mit Holzlattenzäunen, mit Höfen, Gärten und Weingärten.« Gemäß einigen Quellen erblühte damals das gesellschaftliche und kulturelle Leben in Temesvar eine Blüte.

In den letzten Jahren des 16. oder den ersten Jahren des 17. Jahrhunderts, bald nach der Komposition mit der Belagerung der Stadt von 1596, stellte der englische Kupferstecher Gaspar Bouttats den Kupferstich TEMISWAR her.¹² Im Vordergrund, am Ufer der Begej, ist eine Szene mit türkischen Soldaten während der Mußestunde zu sehen. In der Festung lenkt die von Gaszi Ahmed Pascha errichtete große Moschee die Aufmerksamkeit auf sich, während die gotische Kirche in der Vorstadt noch immer ihr ursprüngliches Aussehen besitzt. Der englische Graveur arbeitete diesen Kupferstich nach einer Zeichnung mit der Signatur »I. Peeters, ex. Anv.« (Anhang 3)

Nur einige Jahre nach Bouttats Kupferstich wurde die Vedute der Stadt in dem einst sehr geschätzten Buch Wilhelm Dillichts »Kurtze Beschreibung und eigentliche Abrisse der Lander

¹¹ I, Karácson, 1904, M. Guboglu, 1968.

¹² Országos Szécsenyi könyvtár, Nr. T. 2435.

und Festungen, so der Turcke biss dahero in Europa, besonder aber in Ungarn . . . mit krieg angefochten der Ungarischen Chronica . . .« (Kassel 1609) veröffentlicht.¹³ Wie auf dem vorangegangenen Kupferstich wurde auch hier die Festung mit der Vorstadt ähnlich dargestellt. (Anhang 4)

Gewisse Änderungen weist der Kupferstich eines unbekanntem deutschen Graphikers aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts auf.¹⁴ Auch hier wurde nach älteren Vorlagen die Festung mit dem nachdrücklich aufgezeichneten Halbmond an dem Hahnen-Tor sowie an der Moschee und dem Wasserturm dargestellt, während die alte ungarische gotische Kirche in der Vorstadt, ohne den in der Zwischenzeit zerstörten hohen Glockenturm, in eine Moschee umgewandelt wurde. (Anhang 5)

Vom Ende des 17. Jahrhunderts stammen auch die Veduten italienischer Graphiker. Giacomo Rossi schuf außer dem bekannten Panorama von Buda den Kupferstich von Temesvar 1683.¹⁵ Er fertigte die Zeichnung für den Kupferstich nach fremden Kompositionen an. Aber das ist unumstritten eine sehr gelungene graphische Komposition. In der Legende des Kupferstiches steht vermerkt: Il castello, La fortezza, Il Borgo, Molini, Palude, Temes fiume (statt Begej). (Anhang 6)

In dem Buch L'UNGERIA COMPENDIATA DAL SIG. CONTE ERCOLE SCALA, gedruckt in Modena 1685, sind die Veduten der ungarischen Städte BUDA — O OFFEN, AGRIA, COMMORA, GRAN, ALBA REALE, BELGRAD, darunter auch Temesvar, enthalten. Das sind konventionelle Buchillustrationen, Arbeiten des weniger bekannten italienischen Kupferstechers Francesco Guenotti.

Einfache illustrative Eigenschaften weisen auch die in dem 1685 in Augsburg gedruckten Buch von Johann Christoph Wagner *DELINEATIONIS PROVINCIARUM ET IMPERII TURCICI IN ORIENTE* . . . veröffentlichten Gravüren auf. Das Buch war lange ein attraktives und oft zitiertes Angabenkompendium über Ungarn unter der türkischen Herrschaft. In ihm ist eine ganze Sammlung von Veduten enthalten, darunter auch Belgrad oder Griechienburg, Šabac und Temesvar.

Während der österreichisch-türkischen Kriege Ende des 17. Jahrhunderts wurde das Banat mit Temesvar nicht befreit. Erst am 13. Oktober 1716 zog Prinz Eugen von Savoy mit seinen Truppen siegreich in die Stadt ein und erst 1718 mit dem Frieden von Požarevac wurde das Banat mit Temesvar auch offiziell an Österreich angeschlossen. Daher wird oft gesagt, Temesvar sei von den ungarischen Städten am spätesten in türkische Hände gefallen (1552), aber es sei auch am spätesten befreit worden (1716).

Nach dem Rückzug der Türken aus dem Banat hat die österreichische Militär- und Zivilverwaltung dieses Gebiet zu Wieder-

¹³ Ibid., Nr. 7148.

¹⁴ Ibid., Nr. 6527.

¹⁵ Történelmi képcsarnok, Nr. 58. 2075.

geburt und Fortschritt verholpen. Ihr besonderes Augenmerk galt der Trockenlegung des Sumpflandes, dem Ausheben eines Kanals sowie der urbanistischen und architektonischen Erneuerung der Stadt und der Vorstadt, was unter der Leitung von Graf Mercy Claudius Florimund vollzogen wurde. Temesvar bekam einen Regulationsplan mit dem »Lineal« und verwandelte sich schnell aus einem türkischen Marktflecken in eine westeuropäische Stadt.

Die Schlacht um Temesvar 1716 — eine stilisierte Darstellung — der Grundriß der Festung und das Aussehen der Umgebung mit der Aufstellung des kaiserlichen Heeres auf vier Seiten (Kayserliches Lager) sind auf einem Kupferstich mit folgender Signatur abgebildet: »Augspurg zu finden bey Gabriel Bodenehr Kupffersterhern«. Das ist ein bekannter Meister der Kupferstichgraphik, der diese Komposition höchstwahrscheinlich nach der Zeichnung eines militärischen Ingenieurs gefertigt hat, weil es sich um eine Offizierssektion handelte. Aufmerksamkeit verdient auch die Legende, in der unter dem Buchstaben »N« »Die Raitzen Statt« vermerkt ist. Die serbische Stadt lag damals am Fluß Begej (auch hier als Temes bezeichnet), zwischen dem Vermerk »A« — Die Stadt — und dem Vermerk »B« — Die Palanka vor dem Stadt. Eingezeichnet sind auch der große Sumpf »Morast«, die alte Moschee »Alte Moche« unweit der Stadt sowie die Wegrichtungen: Weg von Chanad, Weg nach Belgrad, Weg nach Semendria, Weg nach Caransebes, Weg nach Arath. Am Rand steht eine ausführliche historische Anmerkung: TEMESWAR hat ihren Nahmen von dem Fluss Temes, an welchem Sie ligt und ist eine von den importantesten Städten und Vestungen in Ungarn. Sie wird von einigen zu Siebenbürgen gerechnet, ligt aber eigentlich in Ober-Ungarn oberhalb Servien zwischen der Donau und Siebenbürgen, und ist von den Ungarn erbaut worden, die Streiffereyen und Einfälle d' Bulgaren und Tartaren zu verwehren.

Der Ort bestehet ausser dem 4-Eckichten Schloss, welches eng und von keiner sonderlichen Defension ist, aus zweijen Städten, davon die erstere, an welcher das Schloss ligt etwas kleiner, und die Insul genannt word, so mit einer Mauer, Wällen und Wassergraben von der grössern abgesondert ist, welche grössere das eigentliche TEMESWAR ist, so mit einer vesten PALANKA (welches eine Art von Wällen ist) umgeben. Es ist auch auf der andern Seiten des Schlosses eine neue Vorstadt erbaut, nach dem die alte 1696 von den Christen verbrannt worden.

Dieser wichtige Ort ist A. C. 1552 d. 27. Iunij den Türcken mehr durch Verrätheren, als ihre Tapferkeit in die Hände gefallen und die darin gelegene Guarnison wurde wider gegebenen accord elendiglich massaciirt.

Es haben die Christen nach der zeit zwar etlichmal gesucht diesen Platz zu recuperieren, aber keinmal glücklichen fortgang in ihrem Vornehmen gehabt; die leztere vergebliche Belagerung wurde Anno 1699 vorgenommen. Blieb also dieser Ort zusamبت einem

grossen District zwischen der Donau, Theiss und Marosch im Carlowizischen Frieden 1699 den Türcken, da sie nun aber Anno 1716 denselben meinediger weis gebrochen und darauf d. 5. Aug. bey Peterwardein aus dem Feld geschlagen, wurde die Vestung TEMESWAR derauf berennt, und d. 1. Sept. die Trenchien davor eröffnet und geing die Belagerung unter dem Printzen Eugenio so glücklich vonstatten, das d. 1. Octob. als am hohen Geburts Tag Ihro Kay. May. Caroli VI. die Palancka bestürmet, überstiegen weithin die grössere Stadt erobert wurde, den 12. dito aber, die innere und kleinere Stadt sambt dem Schloss, mit Accord.

Erklärung der Buchstaben:

- A. Die Stadt
- B. Die Palancka vor der Stadt
- C. Das Schloss
- D. Palancka vor dem Schloss
- E. Contravall: Linie
- F. Oeffnung der Tranchien
- G. Doppelte Parallel
- H. Kay. Vetter: und Kessel
- I. Weinberg und Gärten
- K. Grosse Redoute
- L. Communicat Bruggen
- M. Ein Damm oder Landwehr
- N. Die Raitzen Statt

Außer dieser interessanten militär-historischen Komposition schuf der Graveur Bodenehr auch einen Kupferstich mit der Darstellung von Temesvar. Der solide ausgeführten Arbeit lag eine ältere Vorlage zugrunde. Auf diesem Kupferstich ist alles ebenso wie auf dem vorhergehenden aus dem 17. Jahrhundert. Diese Vedute von Temesvar scheint allerdings in den Jahren nach der Befreiung des Banats populär gewesen zu sein. (Anhang 8)

Aus dieser Zeit (erste Hälfte des 18. Jahrhunderts) stammt noch eine topographisch wichtige Gravüre — der Grundriß der Stadt und der Umgebung mit den Bezeichnungen: Temeswar, Schlos, Grosse Palanka und Kleine Palanka. Sehr präzise sind die Wasserläufe der Begej und der verzweigten Kanäle, die die Stadt schützten, eingezeichnet. Das ist die Zeit der Trockenlegung des Sumpflandes und sachkundiger Meliorationen, die die Zufahrten zur Stadt veränderten. Unweit von Velika Palanka befindet sich eine Moschee mit dem Halbmond am Bogen und dem noch nicht zerstörten Minarett. In der unteren linken Ecke steht die Anmerkung von der Befreiung: Temeswar wurde beleget von den Kaiser dem 28. Aug. 1717. den 1. Oct. die Palanka mit Sturm und 12. Oct. die Stadt mit accord«. Die Zeichnung für diesen Kupferstich schufen höchstwahrscheinlich militärische Landvermesser, die sich mit der Melioration des Bodens befaßten. (Anhang 9)

Bis Mitte des 18. Jahrhunderts wurde das Banat »über den militärischen Hauptkommandanten« und ab 1751 über die zivile Verwaltung der Landesadministration mit Sitz in Temesvar verwaltet, wo der Temeswaren District gebildet wurde. Der größte Teil des Banats fiel unter die Hofkammer, außer natürlich die Militärischen Grenzen. 1779 wurde das Banat Ungarn inkorporiert und Temesvar ist seit dem Zeitpunkt das administrative Zentrum der Gespanschaft (Temesvar megye).

Die Serben siedelten sich abermals im Banat und in Temesvar an, wo sie sich den alteingesessenen Landsleuten anschlossen. Die Stadtbevölkerung bestand hauptsächlich aus Deutschen und Serben und demnach gab es bis 1775 auch zwei Magistrate. Der Raizische Stadtmagistrat¹⁶ leitete unter anderem auch die Administration der serbischen Gewerbetreibenden und Kaufleute, was den Schluß über ihren Anteil an der Wirtschaft der Stadt zuläßt. In der Garnison befanden sich ziemlich viel serbische Offiziere und Soldaten, während es in der Stadt eine Malergilde gab, der Ikonenmaler angehörten. Mit den Serben arbeiteten die zugesiedelten »Griechen«, eigentlich Tsintsaren, am engsten zusammen. Vereint durch die gleichen Interessen (sie gehörten der gleichen Kirche an), entfalten sie den lokalen Handel, aber auch den Karawanenhandel auf der Linie ungarische Städte — Saloniki. Später wurden der Temesvarer (serbischen) racko-griechischen Gesellschaft von der Kaiserin Maria Theresa Privilegien eingeräumt.

Den wirtschaftlichen, aber auch den architektonischen Aufschwung der Stadt vereitelte die Pest von 1738—1739, die die Bevölkerung stark zusammenschrumpfen ließ. Auf Verordnung der Landesadministration brannte das Heer eine größere Zahl von Wohngebäuden nieder, darunter auch die serbische Kirche und die episkopale Residenz.

Nach der Pestseuche begann der Wiederaufbau der Stadt. In einigen Jahrzehnten im 18. Jahrhundert veränderte Temesvar sein Aussehen. Eine neue Festung, eine Kaserne, ein Krankenhaus, ein Theater, Paläste, ein katholischer Bischofspalast und eine orthodoxe episkopale Residenz wurden errichtet. Im Temesvarer »Stern«, wie die neuerbaute Festung genannt wurde, gab es zwei große Plätze: den Dom Platz und den Parade Platz. Den Dom Platz beherrschten die römischkatholische Kathedrale und die serbischorthodoxe Kirche, während sich in der Mitte die Heilige Dreieinigkeit — zur Erinnerung an die Pest — ein von den römischkatholischen Gläubigen errichtetes Monumentaldenkmal befand.

Die Serben in Temesvar erbauten im 18. Jahrhundert in Temesvar drei Kirchen. Die bereits erwähnte, Christi Himmelfahrt geweihte Hauptkirche wurde Mitte des 18. Jahrhunderts an der Stelle der vorherigen gebaut. In der Vorstadt »Fabrika«, so nach den ersten Industrie- und Manufakturwerkstätten benannt, wurde

¹⁶ L. Baróti, 1900.

von 1755—1775 die dem Heiligen Georg geweihte Parochialkirche errichtet. Die dritte Kirche wurde 1792 in dem Stadtviertel »Mahala« gebaut. Im Stadtzentrum, in unmittelbarer Nähe der serbischen orthodoxen Kirche und des Episkopalpalastes errichteten serbische Kaufleute Ende des 18. Jahrhunderts und Anfang des 19. Jahrhunderts eine größere Zahl von Wohngebäuden und kleinen Palästen, so wie sie die Deutschen und Ungarn hatten. Die zugesiedelten Rumänen lebten damals vermischt mit den Serben in der »Mahala« und in der »Fabrika« und gehörten den serbischen Kirchengemeinden an.

Das neue urbanistisch-architektonische Aussehen der Stadt wurde auf einigen Plänen präzise aufgezeichnet. Das sind Originalzeichnungen von Ingenieuren, die derzeit im Budapester »Orszagos leveltar« aufbewahrt werden.

Der Plan von 1754 enthält den Grundriß des zentralen Teils der Stadt in der Festung. Ausführliche, am Rande eingetragene informative Legenden liefern die grundlegenden Angaben über einzelne Bauten und ihre Zweckbestimmung: Wiener Kaszerne, Piaristen Gymnazium, Militer Spital, Teater, Stabsz Kaszerne etc. Hier sind auch die Bastionen und Tore der Temesvarer Festung eingezeichnet: Mersy Bastion, Eugen Bastion, Elizabetha Bastion, Caroli Bastion, Francisej Bastion, Therezia Bastion, Josephi Bastion, Hamilton Bastion, Wiener Thor, Siebenbürgen Thor, Peterwardeiner Thor. (Anhang 10)

Auch der zweite Plan des Temesvarer »Sterns«, der mit keiner Jahreszahl versehen ist, aber ganz bestimmt im 18. Jahrhundert entstanden ist, sieht ähnlich aus. Er enthält auch die Grundrisse beider Kathedralen, der katholischen (Catedral Kirche) und der serbisch-orthodoxen (Illirische Kirche — Bisof), beide auf dem Dom Platz. (Anhang 11)

Aus dem Jahr 1782 stammt der »Plan der alten Fabrique«. In dem Teil der Siedlung, vermerkt als »Die alte Fabrique Vorstadt«, befindet sich die serbische Georgskirche, während in der neuen Siedlung das Katasterschema einzelner Grundstücke und Gebäude eingezeichnet ist. Die Gebäude serbischer Geistlicher wurden eingetragen als Papp. Constant. Brankowics, Papp. Georg. Arsenowics, Diakon Steph. Andreowics. (Anhang 12) Auf manchen Plänen ist dieser Stadtteil als Raizische Fabrique angegeben, und zwar wegen der serbischen Bevölkerung, die hier im 18. Jahrhundert am zahlreichsten vertreten war. Das ist natürlich auch den Planzeichnern nicht entgangen, die die serbische Kirche vermerkten, wie das auf dem Plan mit der Überschrift »Der Haupt und Granitz Festung Temeswar« der Fall ist. (Anhang 13)

Im 19. Jahrhundert ging die Zahl der Serben in Temesvar allmählich zurück. Ungarn wurden kolonisiert und Rumänen angesiedelt. Doch die Serben schmückten 1843 ihre Hauptkirche mit dem Ikonostas von Konstantin Danilo (1789—1873) aus und diese

malerische Einheit ist eines der bedeutendsten Kunstwerke dieser Stadt.

Die graphischen Veduten und Pläne Temesvars gehören der Geschichte der Stadt an. Auf ihnen wurde — wie aus dieser zusammenfassenden Übersicht ersichtlich ist — nahezu regelmäßig auch die Präsenz der Serben vermerkt, und auf den Plänen aus dem 18. Jahrhundert wurde nicht versäumt, auch ihre drei Kirchen einzuzeichnen. Daher gehören diese Gravüren und Zeichnungen auch der Geschichte des serbischen Volkes an.

ВЕДУТЕ И ПЛАНОВИ ТЕМИШВАРА

Резиме

Бакрорези и цртежи Темишвара — од позносредњовековне тврђаве са подграђима, преко турског седишта ејалата (1552—1716) до геометријски урбанизованог града у XVIII и XIX веку представљају важна ликовна сведочанства-илустрације за историјат града. У исто време ови графички прилози допуњују, поред осталог, и историјску слику о дуговековном присуству Срба у Темишварском Банату.

Изглед угарског утврђеног града приказан је на турским минијатурама које су настале убрзо после освајања. Минијатуре се чувају у цариградском музеју (Торкал Сарайи Мүзеси) а овде се репродукује прецизни цртеж настао према једној карактеристичној минијатури.

Из турског периода су бакрорези западноевропских мајстора према цртежима. Често су у питању реплике али је првобитни изглед града свакако веродостојан. Међу овим бакрорезима пажњу привлачи приказ опсаде Темишвара за време великог српског устанка (1596), када су устаници ослободили српско подграђе.

Битка за Темишвар (1716), приказана на једном стилизованом приказу — тлоцрту тврђаве са околином, рад је аугзбуршког бакроресца Габриела Боденер-а.

Из XVIII века су оригинални цртежи — планови града који се чувају у Државном архиву Мађарске у Будимпешти. У томе веку Темишвар је потпуно изменио урбанистичко-архитектонски изглед а према плановима бечких инжењера.

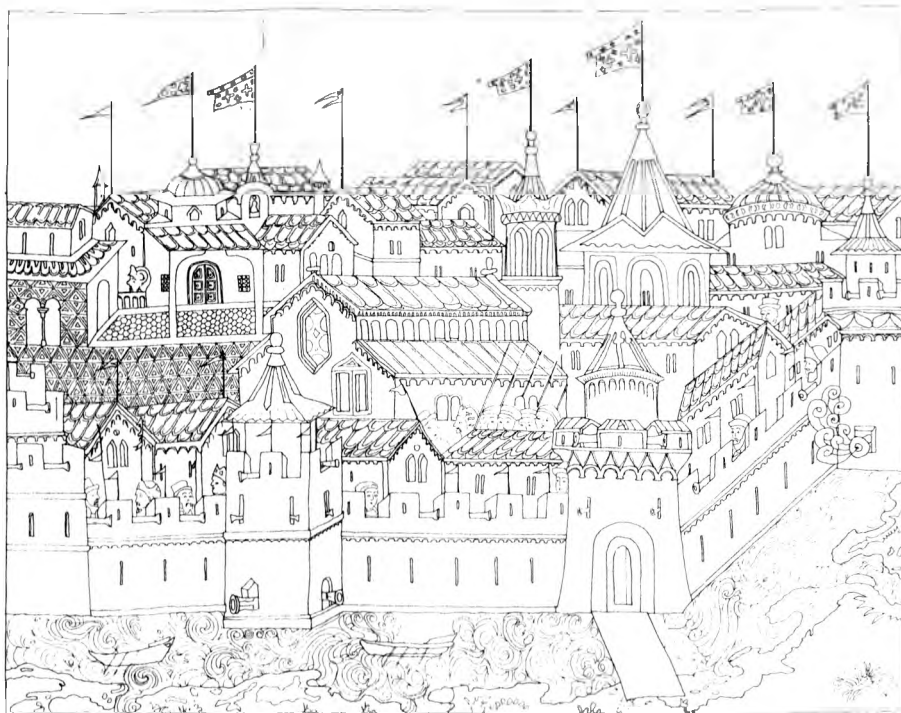
Срби су у XVIII веку саградили три цркве: Саборну, парохијску цркву у подграђу „Мехала“ и парохијску цркву у делу вароши „Фабрика“. Уз Саборну цркву је палата — Владичански двор Српске православне епархије темишварске.

Графичке ведуте и планови Темишвара припадају и историји српског народа. На њима је означена „Српска варош“ а није пропуштено да се уцртају и три српске цркве.

LITERATUR

- Baróti L.,
1900 *Adattar démagyarország XVII századi történetéhez, Temesvár*
Borovszky S.,
1912 *Magyarország vármegyei és városa, Temesvármegye, Budapest*

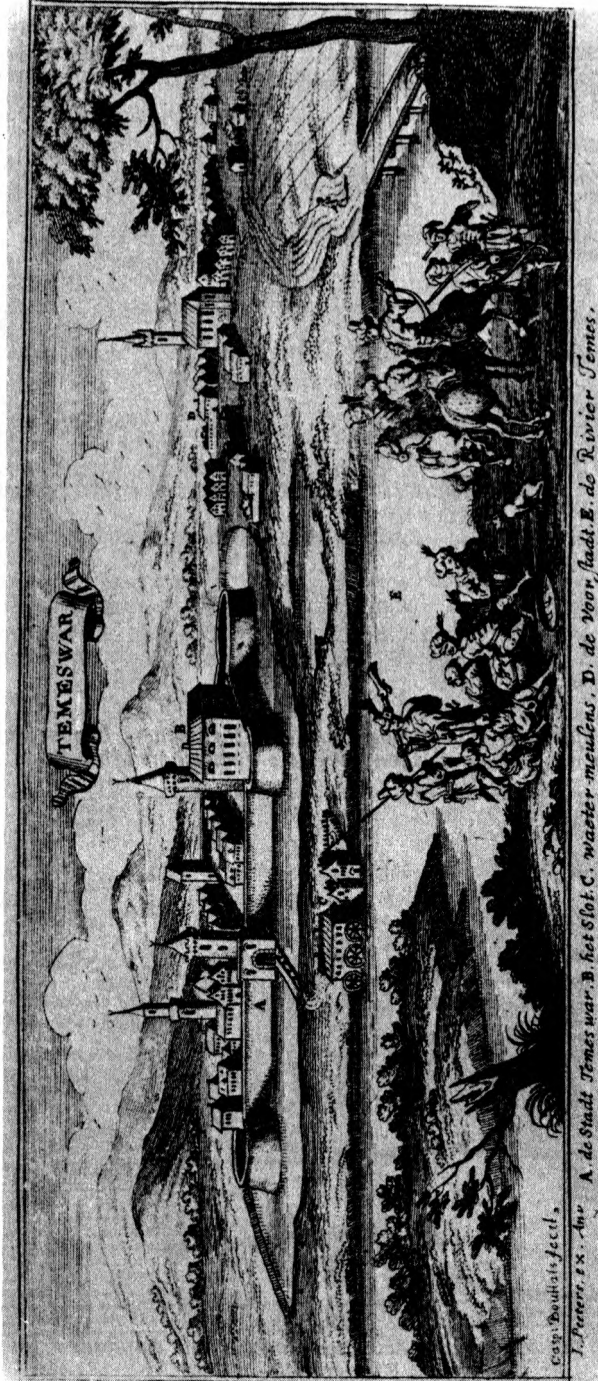
- Давидов Д.,
1984 *Српска варош „Табан“ на гравирама Будима, Balcanica XV, (Zusammenfassung: Die serbische Stadt „Taban“ auf den Graviren von Buda)* Beograd
- Fehér G.,
1982 *A magyar történelem oszmán — török ábrázolásában, Budapest*
- Грујић Р.,
1939 *Duhovni život, Vojvodina I, Novi Sad*
- Guboglu M.,
1968 *Le voyage D Evliya Celebi efendi dans le Banat, Studia et acta orientalia VII, Bucarest*
- Ивић А.,
1939 *Историја Срба у Војводини, Нови Сад*
- Karácson I.,
1904 *Evliya Cselebi török világotató magyarországi utazásai 1660—1664, Budapest*
- Поповић Д.,
1955 *Срби у Банату до краја XVIII века, Београд*
- Rózsza Gy.,
1959 *Régy magyar csataképek, Budapest*
1963 *Budapest régi látképei (1493—1800), Budapest*
- Schwicker H.,
1872 *Geschichte des Temeser Banats, Pest*
- Зеремски И.,
1907 *Српски манастири у Банату, њихов постанак. прошлост и одношај према Румунима, Сремски Карловци*
- Országos Szécseny könyvtár. Térkeptár. Budapest
Történelmi képcsarnok. Nemzeti muzeum, Budapest

1. Aussehen des ungarischen Temesvar vor der türkischen Eroberung 1552.
Zeichnung nach einer zeitgenössischen türkischen Miniatur

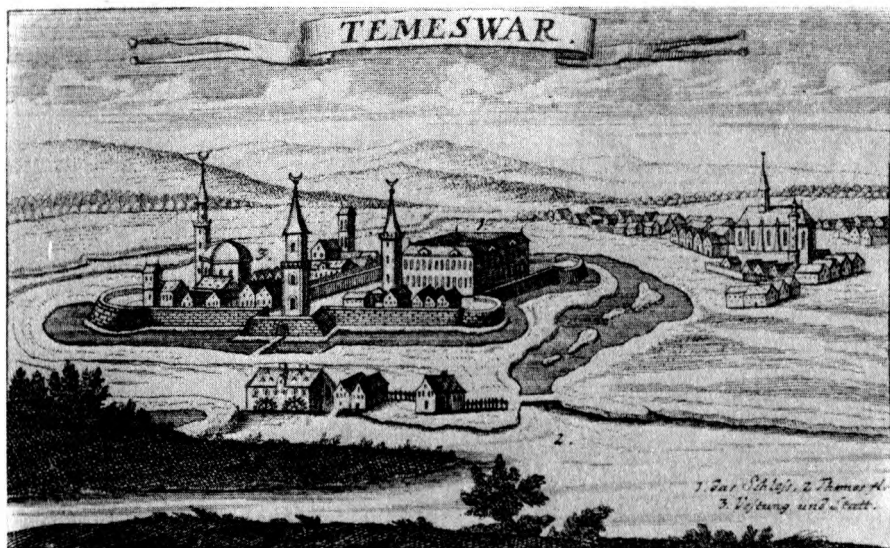
2. Belagerung von Temesvar zur Zeit des serbischen Aufstands im Banat 1596. Kupferstich

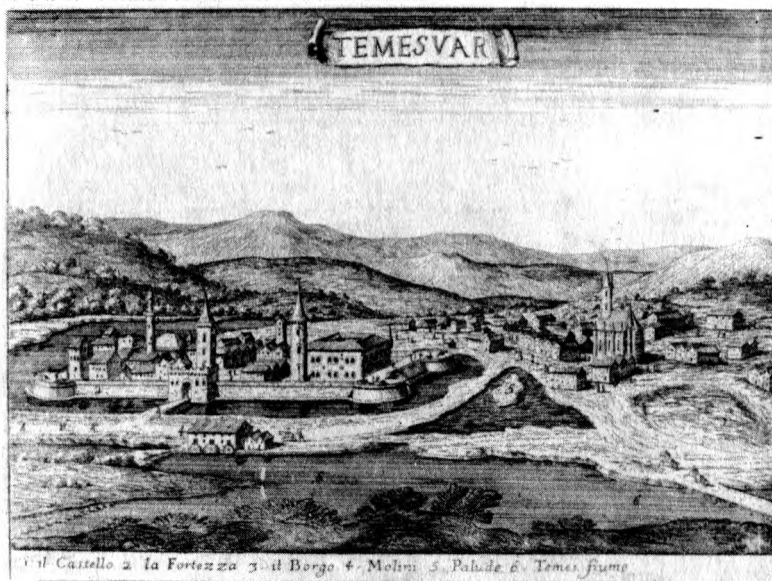
3. G. Bouittats — I. Peeters: Temeswar, Kupferstich, Ende des 16. Jahrhunderts — Anfang des 17. Jahrhunderts

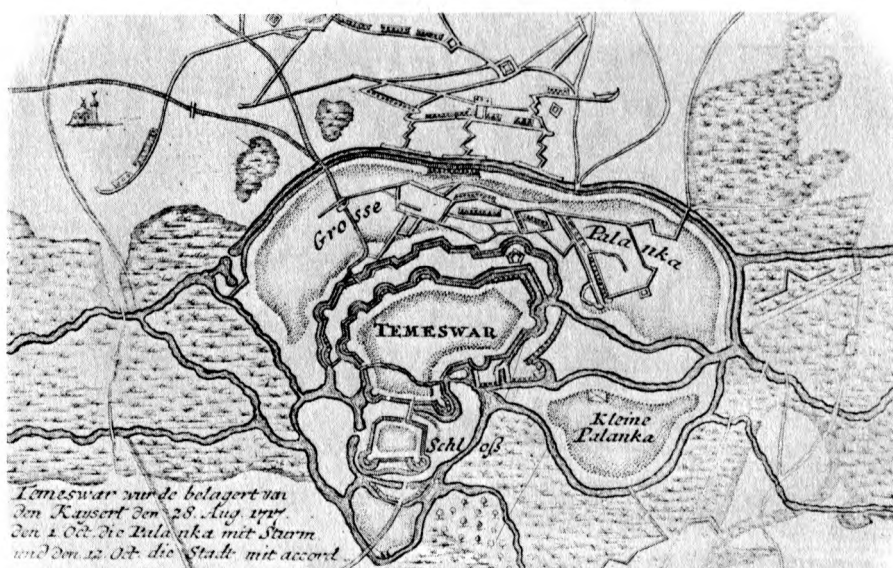
4. Vedute von Temesvar im Buch von W. Dillich, Kassel 1609

5. Kupferstich von Temesvar aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts

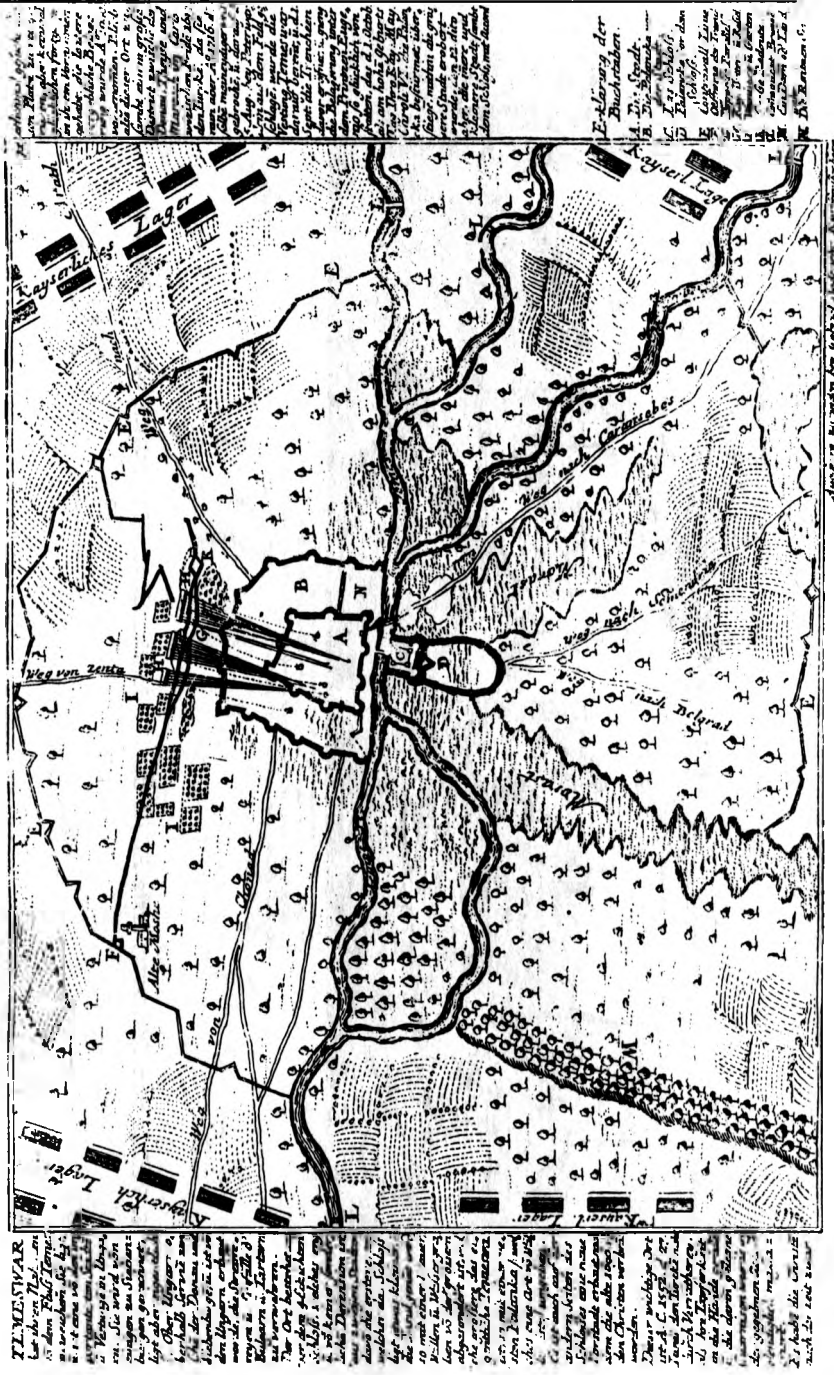

6. G.G. Rossi: Temeswar, Ende des 17. Jahrhunderts

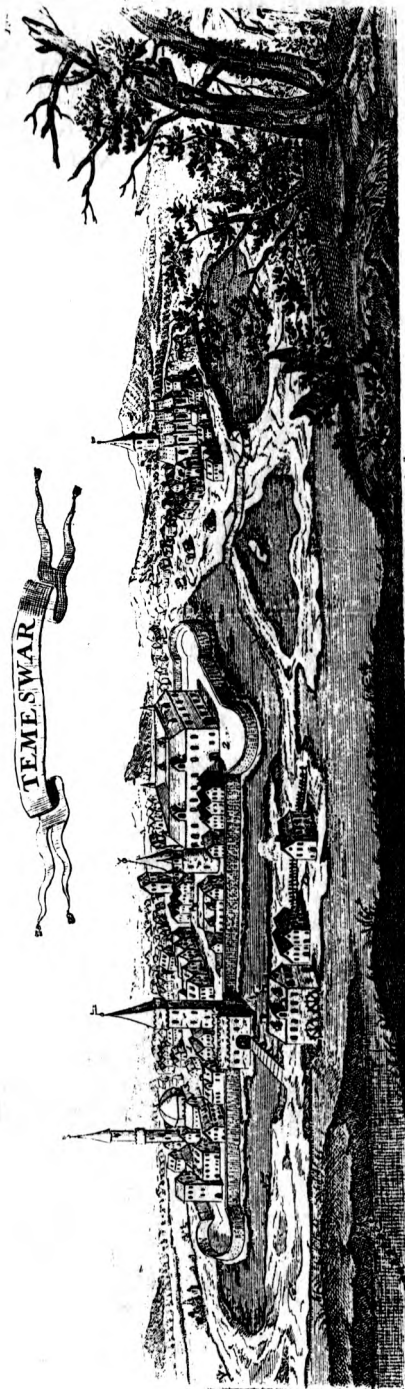

9. Grundriß von Temeswar und der Umgebung. Kupferstich, erste Hälfte des 18. Jahrhunderts

Veduten und Pläne von Temesvar

7. G. Bodenehr: Temeswar, Ende der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts

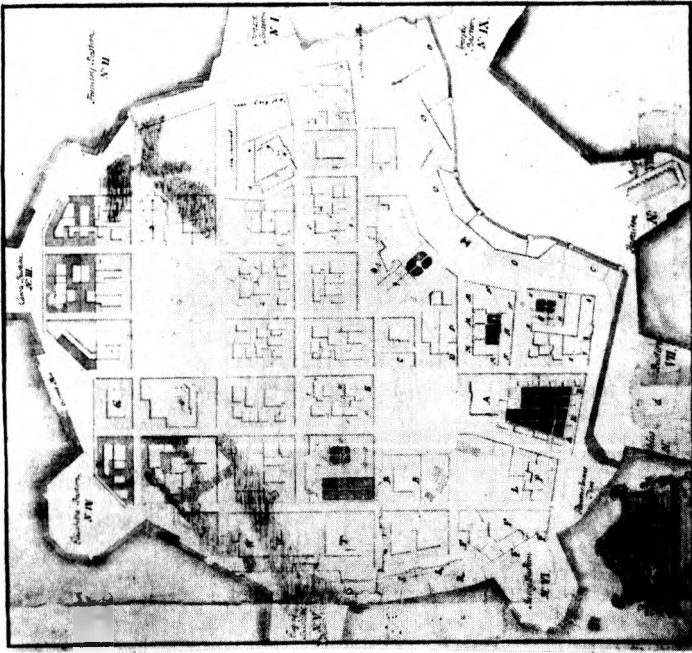

Tempel in Ober-Ungarn zwischen der Theben und Strebungen. Wird
 A. 1552. von den Türken erobert, nach der Glucklichen Bekehrung des
 Kaiserlichen A. 1715. ist sie von dem Kaiserl. Befehlshaber und d. d. d. d. d.
 die große Thronsaal mit Thron erobert worden, d. d. d. d. d. d. d. d. d. d.

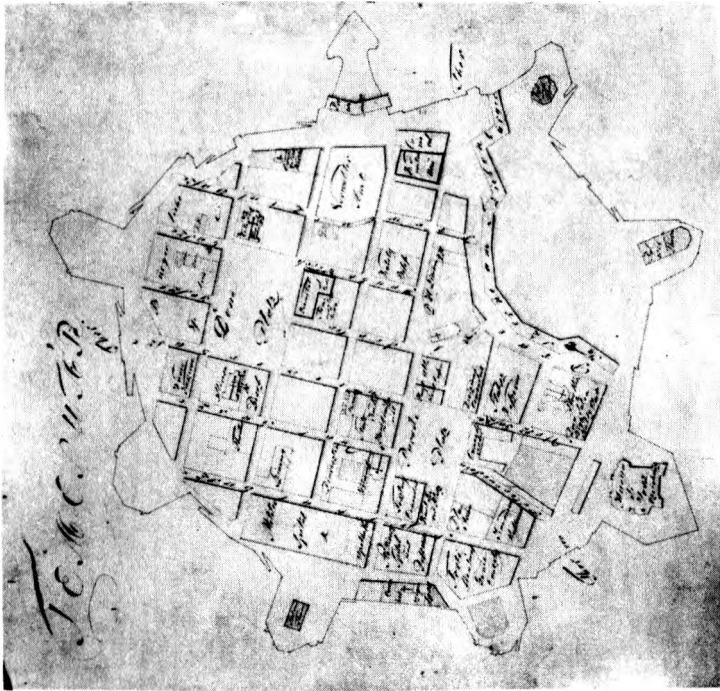
1. Die Stadt.
2. Das Schloß.
3. Die Schloß Thronsaal.

Gedruckte Aufnahme des Kupferstichs von G. Bodenehr

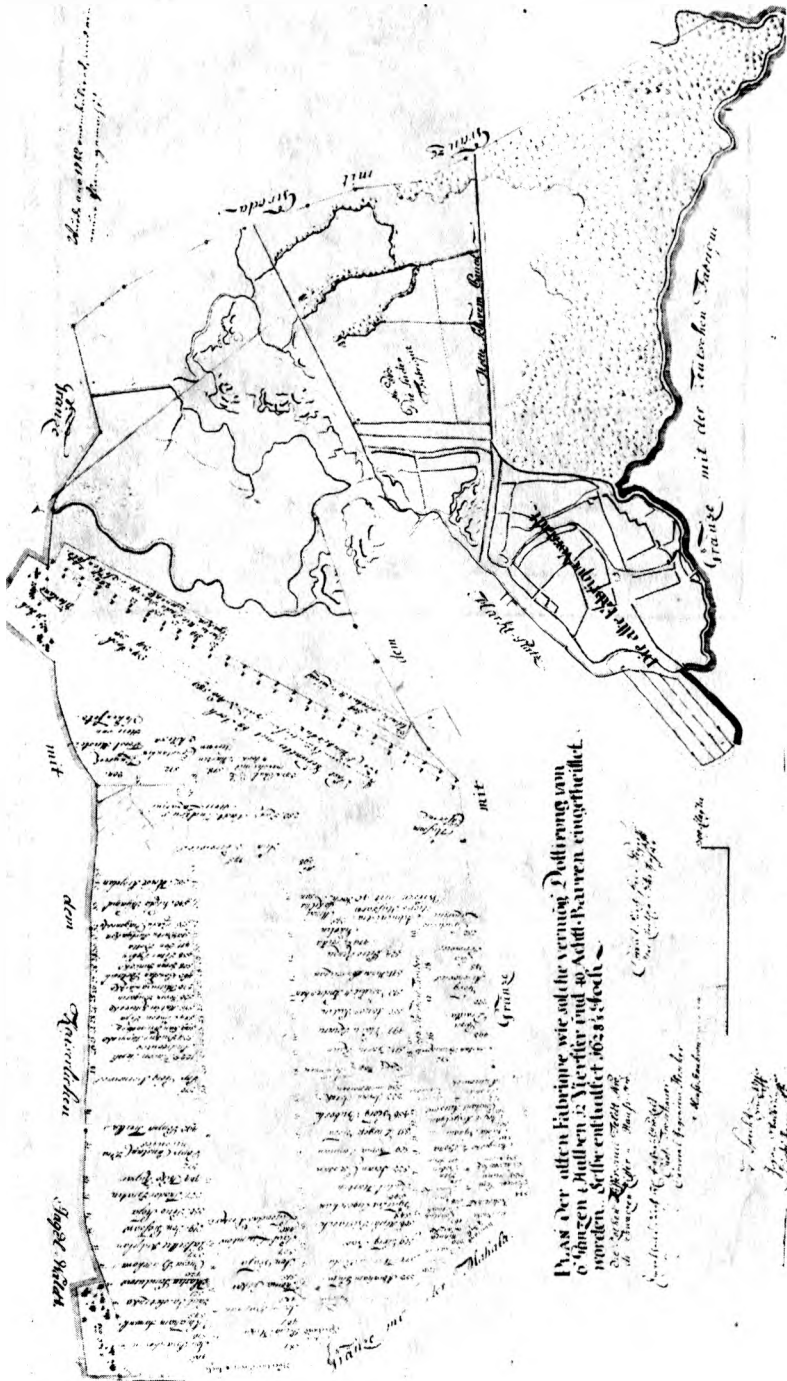
8. Vedute von Temesvar, erste Hälfte des 18. Jahrhunderts. Kupferstich von G. Bodenehr

10. Plan von Temesvar 1754, Zeichnung

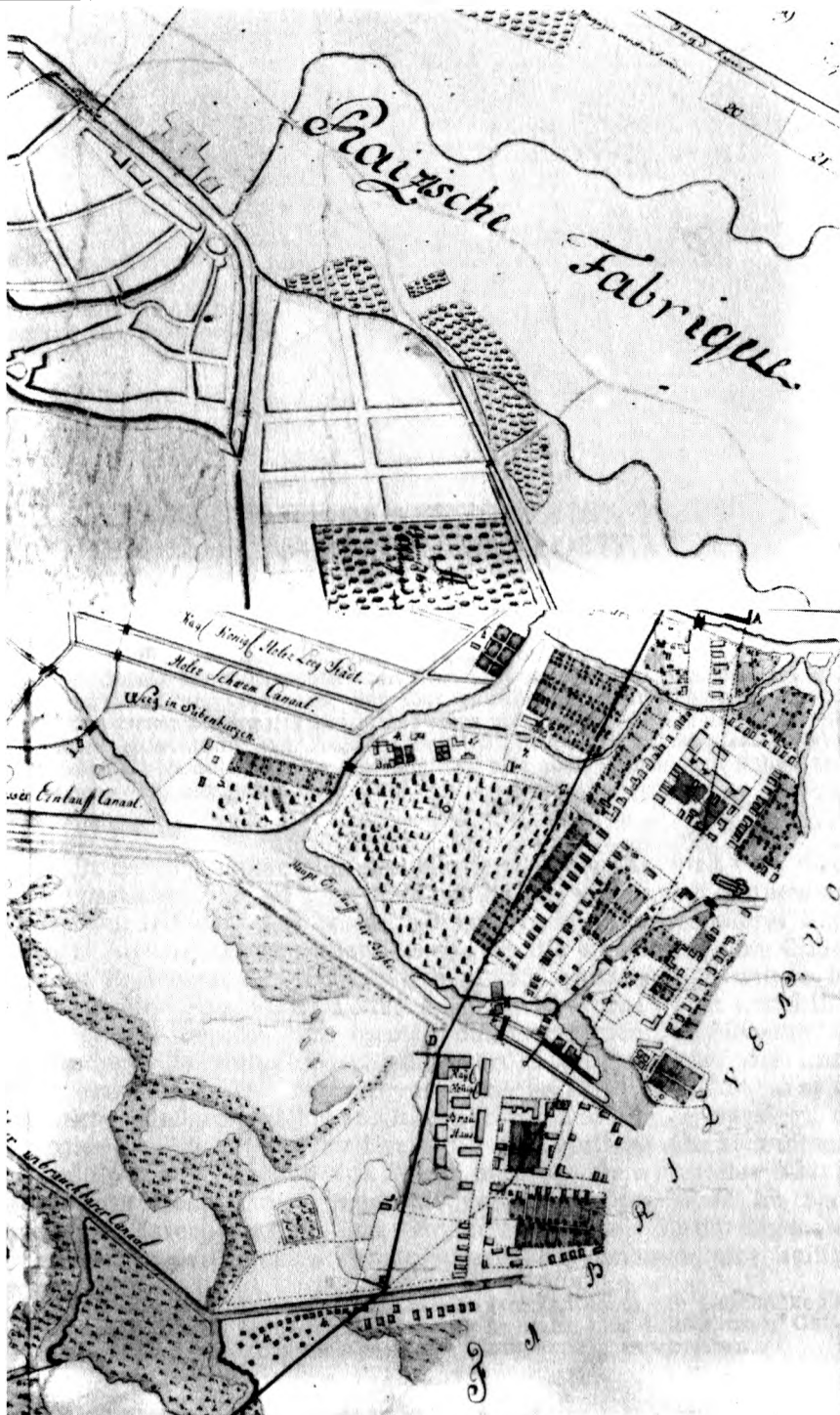

11. Plan von Temesvar, erste Hälfte des 18. Jahrhunderts, Zeichnung

Plan der alten Fabrik wie solche veräußert Pothierung von
 6 Abigen (Läden) 12 Werkstätten und 20 Arbeit-Baren eingerichtet
 worden. Seite enthält 16234; 16235; 16236

12. Plan der Temesvarer Vorstadt »Fabrik«, 1872, Zeichnung

13. Serbische Siedlung »Fabrika«, Zeichnung

Janko RADOVANOVIC
Institut für Balkanologie
Belgrad

DIE IKONOGRAPHIE DES RUSSISCHEN TRIPTYCHONS AUS DEM JAHR 1548 AUS DEM KLOSTER CHILANDAR

Abstrakt — In dieser Studie wurde zum ersten Mal die Ikonographie des russischen Triptychons aus dem Jahr 1548 erklärt, das im Kloster Chilandar auf dem Heiligen Berg (Sveta Gora) aufbewahrt wird. Die Bildnisse der Muttergottes mit Christus, des Heiligen Nikolaus des Wundertäters und Symeons, der Got empfängt, wurden aufgrund der Lebensbeschreibung des Heiligen Petrus vom Athos gemalt, des Begründers des Mönchtums auf Athos. Der Heilige Onuphrios der Große wurde deshalb gemalt, da er am selben Tag wie auch Petrus vom Athos gefeiert wird, nämlich am 12. Juni.

In der Schatzkammer des Klosters Chilandar wird eine Großzahl russischer Ikonen vom XV. bis XIX. Jahrhundert aufbewahrt. Viele wurden von den besten Künstlern der Ikonenmalerei angefertigt. Aus der Epistel (Sendbrief), die die Bewohner von Chilandar an Zar Iwan den Schrecklichen 1558 sandten (sie wurde von Archimandrit Prochor und vier Ältesten überbracht) ist ersichtlich, daß der Zar bereits 1555 (gemäß dem Archimandrit Silvester aus Chilandar)¹ Chilandar (Geschenke werden im Sendbrief des Zaren nicht erwähnt) unter anderem verschiedene kirchliche Kostbarkeiten schenkte: Meßgewänder mit Goldstickerei und Perlen verziert, mit vergoldeten Plättchen, eine Decke für den heiligen Abendmahlstisch, »zehn Bildnisse (Ikonen) mit Silber belegt«, ein wertvolles Katapetasma mit Gold bestickt und mit Perlen verziert (wird im Sendbrief des Zaren erwähnt), ein Großer Psalter mit Erklärungen und vier Bücher der Homilie von Johannes Chrysostomus »der heiligen

¹ С. М. Димитријевић, 1903, 26—27 veröffentlichte die Geschenkepistel des Zaren Iwan des Schrecklichen, die er im Jahr 1555 dem Kloster Chilandar gab. In ihr wird das Aussehen des Katapetasma beschrieben.

Kirche zum Schmuck und dem Leser zum Nutzen« sowie eine bedeutende Geldsumme.²

Die Chilendarsammlung der russischen Ikonen aus dem XVI. Jahrhundert ist auch deshalb wertvoll, da sie vorwiegend in der Zarenwerkstatt zur Zeit Zar Iwan des Schrecklichen, des großen Stifters des Klosters Chilandar, gemalt wurden. Das sind Ikonen außerordentlicher Ausarbeitung und von höchstem künstlerischen Wert. Der Großteil ist ausgestellt, und der Rest wird in der Schatzkammer aufbewahrt. Die meisten Ikonen sind Christusporträts. In den Sendbriefen der russischen Zaren, die Chilandar ausgefertigt wurden, werden die geschenkten Ikonen hauptsächlich nicht erwähnt, da Ikonen und handgeschriebene Bücher als Geschenke weniger wertvoller Reminiszenzen angesehen wurden.³ Es werden nur kostbare Geschenke und Unterstützungen in Form von Geld genannt. Jedoch zeugen die erhaltenen Ikonen und Handschriften der gottesdienstlichen Bücher im Kloster Chilandar, die im erhaltenen Archiv nicht erwähnt werden, von zahlreichen russischen Geschenken und künstlerischen Banden der Klöster mit Rußland.

Unter den bedeutendsten Werken russischer Ikonenmaler aus dem XVI. Jahrhundert in Chilandar ist der Ikonographie und dem ideellen Gehalt nach das Triptychon aus dem Jahr 1548 am interessantesten. Auf ihm sind die Gottesmutter mit Christus, zwei Eremiten und zwei große Heilige der orthodoxen Kirche dargestellt. Dieses Triptychon ist die älteste, genau datierte russische Ikone in Chilandar.⁴ Die Ikone wurde speziell für das Kloster auf dem Athos (sehr wahrscheinlich Chilandar) gemalt, doch ist der Name des Klosters in der Inschrift beschädigt.⁵ Das bestätigen auch die Bildnisse neben der Muttergottes und Christi, nämlich der Eremiten Petrus vom Athos und Onuphrios der Große. Es ist sehr wahrscheinlich, daß das Triptychon ein Geschenk aus dem Jahr 1549 war, als die Bewohner von Chilandar -der Priestermonch Maximos und der Mönch Anastasios — in Rußland weilten und bis nach Lithauen kamen,⁶ wo sie das handgeschriebene Buch der Palaia bekamen.

² Dass., 27—30 veröffentlichte die Epistel, die der Archimandrit Prochor aus Chilandar im Jahr 1558 dem Zaren Iwan dem Schrecklichen nach Moskau brachte. In ihr sind wertvolle Geschenke angeführt, die die Bewohner von Chilandar machten: dem Zaren Iwan — eine vergoldete Panhagia mit der Darstellung der Kreuzigung und des Hl. Nikolaus; der Zarin Anastasia — eine Ikone der überreinen Muttergottes und des Hl. Patriarchen Spyridon; und dem Zarensohn Iwan — eine Ikone Jesu Christi und des Hl. Georg. Der Zar schenkte Chilandar im Jahr 1555 dreihundert Rubel, der Sohn des Zaren, Iwan, eine vergoldete Panhagia, und der Bruder des Zaren, Georgij, fünfzig Rubel. »Mit diesem (Geld) zahlten wir die Schulden des Heiligen Klosters ab, holten die kirchlichen Geräte aus den Händen der Ungläubigen, und setzten sie an ihren Platz, in die Heilige Kirche, zurück, um zu dienen, wie sie das einst taten« (Српске посланице, 1988, 38, 40—41).

³ С. Петковић, 1961, 93.

⁴ С. Радојчић, 1955, 176.

⁵ Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, 1978, 153.

⁶ Љ. Стојановић, 1902, 177, Нр. 551; С. Петковић, 1961, 94.

Die Ikone wurde auf Holz und Leinen gemalt, welches auf Holz mit goldenem Hintergrund aufgeklebt wurde. Auf dem Mittelbild ist die *Muttergottes* (МПР) dargestellt, wie sie auf dem Thron mit zwei Kissen, einem blauen und einem roten mit Verzierungen, sitzt. Ihre Füße hält sie auf einem Podest, sie trägt ein dunkelblaues Kleid und ein fliederfarbenedes Maphorion, eingesäumt mit einem goldenen Drahtfaden, unter dem sie eine blaue griechische Haube trägt. Ihre rechte Hand ruht auf dem Knie, und die linke ist beschädigt. Die Muttergottes hält im Schoß das *Kind Christi* (ІС), der mit der rechten Hand segnet, und die linke ist vernichtet, wie auch die linke Seite des Körpers der Muttergottes. Er trägt ein weißes Kleid mit verschiedenfarbigen Verzierungen und einen gelbbraunen Chiton; über der Schulter hat er einen blauen Clavus.

Auf dem linken Seitenflügel der Ikone ist der hochwürdige *Petrus vom Athos* dargestellt (о а⁷ петръ аѡнски). Sein Bart und sein Haar sind lang und grau, und reichen bis zu den Hüften. Seine dünnen, knöchernen Hände hat er in betender Haltung zur Muttergottes ausgestreckt. Sein ganzer Körper außer den Hüften ist nackt, und aufgrund des schweren und langen Einsiedlerlebens zeichnen sich seine Knochen ab. Petrus hat über den Hüften eine dunkelgrüne Bedeckung aus Gras. Auf dem rechten Seitenflügel des Triptychons (d.h. links von der Muttergottes) ist der hochwürdige *Onuphrios der Große* dargestellt (.. ѡнѡрїи [ѡн]сѡфрїи)⁸ прѡдѡн [прѡкподѡвнѡ]), mit in betender Haltung ausgestreckten Händen zur Muttergottes. Nahezu das ganze Gesicht und das obere Körperteil sind beschädigt. Sein Bart ist lang und grau, und reicht bis zu den Knöcheln. Onuphrios hat über den Hüften eine Bedeckung aus Blättern.

Am linken und rechten Rand, in vier Ecken, sind in roten Kreisen vieläugige, sechsflügelige *Cherubinen* (херубим) mit dunkelgrünen und blauen Flügeln dargestellt. Der Cherub in der unteren, rechten Ecke ist nahezu völlig vernichtet. Am mittleren Teil des Randes der Ikone sind in grünen Kreisen zwei Cherubinen mit Flügeln und roten Gesichtern gemalt, die die Muttergottes und den Gottessohn feiern. Keines der Gesichter hat eine Aureole, da der Hintergrund der Ikone in Gold gemalt ist.

Am unteren Rand des Mittelbildes des Triptychons ist der linke Teil der Inschrift erhalten geblieben, während der rechte zerstört ist

ЛѢТ .Ѣ. ПА⁷ДЕСЯ. ШЕСТЬ . . .
МОСКВѢ ПРІ ВЛГС . . . ЦР

⁷ О аѡтос anstatt сѡтѡ ist ein gewohntes Epitheton bei den russischen Ikonenmalern im XVI. Jh.

⁸ In der Muttergottes-Kirche im Patriarchat von Peć steht die Aufschrift сѡтѡ онѡфрїе (онѡсѡфрїе) Der Buchstabe ѡ hat die Bedeutung des Buchstaben ф in russischen Dokumenten des XVI. Jh.: ѡфонѡ = ѡфонѡ, ѡѡдорѡ = Феодорѡ, ѡѡданѡ = Феѡѡданѡ, ѡѡаннѡ = Филиппѡ, ѡѡлотей = Филотей u.a., С. М. Димитријевић, 1903, 16—42.

и прѣ мнт[р]ополѣт макаѣ
аѣвнѣска го . . . ст

Aus der Inschrift ist zu erfahren, daß die Ikone im Jahr 7056 (1548) in Moskau, zur Zeit Zar Iwan des Schrecklichen und des Metropoliten von Allrußland und Moskau, Makarios, (1542—1563), gemalt wurde. Die Ikone wurde in der bekannten, sogenannten Makarios-Schule gearbeitet.

Auf dem rechten Seitenflügel des Triptychons ist der *Heilige Nikolaus der Wundertäter* (о аѣ нѣколаѣ) in stehender Haltung und halb rechts gedreht, gemalt. Die rechte Hand hat er in betender Haltung ausgestreckt, und in der linken hält er das Evangelium, das mit Gold reich eingefaßt und mit Edelsteinen verziert ist. Sein Haar und sein Bart sind grau. Der Heilige Nikolaus ist in ein grünes Sticharion gekleidet, das an den Rändern mit zwei goldenen Flüssen verziert ist, weiterhin hat er ein goldenes Epitachelion mit bestrickten Ornamenten, die auf mittelalterlichen Fresken anzutreffen sind, ein fliederfarbenedes Phelonion und ein weißes Omophorion, verziert mit dunkelblauen Kreuzen.

Auf dem linken Seitenflügel des Triptychons ist der stehende *Heilige Symeon der Gottesempfänger* (о аѣ симѣонъ во : н[р]имецъ) dargestellt, mit in betender Haltung zur Muttergottes ausgestreckten Händen. Sein Haar und sein Bart sind lang und grau, »weiß wie bei einem Schwanen«, da er ein hohes Alter erlebte, wie es in seiner Lebensbeschreibung heißt. Er trägt einen dunkelroten Chiton und ein olivenfarbiges Himation, mit einer Chlamys über den Schultern.

Der Maler des Triptychons widmete dem ideellen Gehalt der Ikone große Aufmerksamkeit, so daß er sich bemühte und es ihm gelang, ein bedeutendes Kunstwerk zu schaffen, auf dem die Bildnisse und die Kleidung sorgfältig gemalt sind. Große Aufmerksamkeit widmete er dem Ton und dem Modellieren der Gesichter, Hände und Kleidung.

Die Darstellung der beiden vielverehrten Eremiten Petrus vom Athos und Onuphrios des Großen (sie wurden nebeneinander in der Muttergottes-Kirche in Protat auf dem Heiligen Berg, etwa im Jahr 1300 gemalt)⁹ ist logisch, da sich die Mönche an ihnen ein Beispiel nehmen, und ihre Taten nachahmen sollen. Den Eremiten wurde, der Reihenfolge nach, eine größere Bedeutung als den beiden Heiligen, Nikolaus und Symeon dem Gottesempfänger, zugemessen, welche unter den Gläubigen mehr geachtet werden als die dargestellten Mönche Petrus und Onuphrios. Das wurde nicht zufällig getan, sondern es bestehen dafür bestimmte Gründe. Auf den ersten Blick kann der ideelle Gehalt des Triptychons mit der Deutung erklärt werden, daß die Muttergottes mit Christus deshalb gemalt wurde, da sie der Überlieferung nach den Heiligen Berg besucht hat, der gemäß der Auffassungen der Mönche des Heiligen Berges, der

⁹ G. Millet, 1927, pl. 55, 2; V. J. Đurić, 1991, 57—58, fig. 23—24.

Garten der Muttergottes ist. Sie ist die Schutzheilige der Mönchsrepublik vom Athos, die Vertreterin der Mönche vor Gott.¹⁰ Der *Heilige Nikolaus* wurde als einer der meistgeachteten Heiligen und größten Wundertäter dargestellt, dem zahlreiche Parakklesiai in den Klöstern auf dem Heiligen Berg gewidmet sind, und *Symeon der Gottesempfänger* ist jene Persönlichkeit, der die Messias Christi in die Hände nahm, und sie in das Gotteshaus in Jerusalem hineintrug. Obwohl eine solche Deutung auf den ersten Blick logisch, überzeugend und akzeptabel erscheint — *stimmt das nicht*. Die Bildnisse der Muttergottes, des Hl. Nikolaus und des Hl. Symeon dem Gottesempfänger wurden in *Zusammenhang mit der Lebensbeschreibung des hochwürdigen Petrus vom Athos gemalt*, der am selben Tag wie der hochwürdige Onuphrios der Große am 12. Juni gefeiert wird. Diese, meine Hypothese werde ich zu beweisen versuchen, indem ich die wichtigsten Ereignisse aus der Lebensbeschreibung des hochwürdigen Petrus vom Athos darlege.

Petrus wurde in Konstantinopel geboren. Dem Titel nach war er ein Herzog. Im Krieg gegen die Araber erlitt die byzantinische Armee bei der Stadt Amorea in Syrien eine Niederlage. Petrus wurde gefangengenommen und mit vielen Soldaten in die Stadt Samaru am Euphrat geführt. Dort wurde er in den Kerker geworfen, und erinnerte sich dessen, daß er bei Gott geschworen hatte, Mönch zu werden, sowie daß er sein Versprechen nicht erfüllt hat. Während seiner langen Kerkerhaft rief Petrus den großen Wundertäter Nikolaus zu Hilfe, mit den Worten des Gebets: »... Heiliger Vater, du hast den heiligen Brauch, jene zu trösten, denen ein großes Unglück widerfahren ist, und ihnen ihre Qual und ihre Leiden zu erleichtern... Dich betrachte ich vom heutigen Tag an als meinen Vermittler und Vertreter vor dem Herrn, damit er mit aufgrund deines Gebets, wenn er will, die Freiheit schenkt. Ich werde in das große Rom gehen und dort in der Kirche des Apostels Petrus das Mönchtum annehmen, und werde im Mönchdasein den Rest meines Lebens verbringen...«

Nach einer Woche offenbarte sich Petrus der Heilige Nikolaus, und sagte zu ihm, daß er nicht schnell befreit werden wird. Er betete jedoch auch weiterhin zum Heiligen Nikolaus, der ihm zum zweiten Mal erschien und sagte: »Der Herr wünscht, daß für dich andere beten. Ich werde dich auf einen mächtigen Bittsteller zu Ihm verweisen... Wenn er und ich gemeinsam für dich beten, so glaube ich, daß uns der Herr erhören wird... Den gerechten Symeon den Gottesempfänger werden wir beide zur Vermittlung vor Gott anregen, denn er besitzt eine große Macht und Freiheit vor dem Herrn, steht seinem Throne nahe, zusammen mit der überreinen Muttergottes und dem Heiligen Johannes dem Vorläufer.«¹¹

¹⁰ Митрополит српски Михаил (Јовановић), 1886, 7—8, 88—89.

¹¹ Ј. Сп. Поповић, 1975, 270—72.

Zum dritten Mal erschien der Heilige Nikolaus vor Petrus, zusammen mit dem Heiligen Symeon dem Gottesempfänger, der ihn fragte: »Wirst du dein Gelübde erfüllen und Mönch werden?« Petrus antwortete, daß er es wird. Symeon sagte zu ihm: »Wenn du dein Versprechen gibst, daß du das tun wirst, dann kannst du ungestört von dannen, und gehen wohin du möchtest, niemand kann dich hier zurückbehalten.«

Der Heilige Symeon befreite Petrus von den Ketten, öffnete ihm die Türe des Kerkers, und führte ihn zusammen mit dem Heiligen Nikolaus aus der Stadt;¹² vertraute ihn dem Heiligen Nikolaus an, der ihn bis nach Griechenland begleitete und ihm dort sagte: »Du bist bereits in deinem Land, und hast freie Zeit dein Gelübde zu erfüllen. Erfülle bald, was du versprochen, um nicht erneut in den Kerker von Samaru zu gelangen.« Petrus machte sich sofort auf den Weg nach Rom. Der Heilige Nikolaus — »indem er ihn einmal unter seinen Schutz nahm, ließ er ihn niemals allein«, unsichtbar folgte er ihm auf seinem Weg. Der Heilige erschien dem Papst im Traum, und erklärte ihm Petrus' Leben und Gelübde. Der Papst vollzog die Tonsur Petrus' am Grab des Apostels Petrus, behielt ihn noch längere Zeit bei sich, um ihn zu erforschen, und gewährte ihm dann zu gehen, wohin er wolle.

Der Mönch Petrus beschloß nach Griechenland zurückzukehren. Er stieg auf ein Schiff, das nach Osten fuhr. Auf dem Schiff sah Petrus im Traum die Muttergottes und neben ihr den Heiligen Nikolaus, der zu ihr sprach: »Herrin, da du diesen Diener aus der Gefangenschaft und schweren Ketten befreit hast, zeige ihm selbst den Ort, wo er den Rest seines Lebens verbringen könnte.« — Sie antwortete: »Auf dem Athosberg wirst du in Frieden ruhen. Dieser Ort ist mein Anteil, das mir von meinem Sohne und Gott gegeben wurde, damit jene, die dem weltlichen Gedränge entsagen... ohne Trauer dieses Leben verbringen, und aufgrund ihrer gottgefälligen Taten ewiges Leben bekommen. Ich liebe diesen Ort sehr, und wünsche, daß sich an ihm der Mönchsorden vermehrt... Ich werde die Mönche auf diesem Berg ausbreiten, und er wird den Mönchen vom Meer bis zum Meer gehören, und ihr Name wird im Universum gefeiert werden. Und ich werde jene schützen, die sich dem Einsiedlerleben mit Geduld fügen.«¹³

An der Küste beim Berg Athos hielt das Schiff an, und konnte nicht weiterfahren. Als Petrus den Namen des Berges hörte, bat er, daß ihn die Matrosen an der Küste absetzen. Auf Athos fand er

¹² Die wundersame Rettung Petrus vom Athos wurde unter den Wundern des Hl. Nikolaus beschrieben, in denen auch der Hl. Symeon der Gottesempfänger erwähnt wird (Великия минеи 1904, стуб. 665—670; G. Anrich, 1913, 174—181, veröffentlichte den griechischen Text. Die Szene, wie der Hl. Nikolaus den Hl. Petrus vom Athos aus dem Kerker befreit, wurde auf serbischen Fresken 1614 und 1717/18 gemalt (vergl. J. Радовановић, 1987, 63—65).

¹³ J. Сп. Поповић, 1975, 272—276.

eine dunkle Höhle und ließ sich dort nieder. Dort betete er unaufhörlich zu Gott, und aß zwei Wochen nichts. Danach ernährte er sich mit wilden Früchten von wilden Bäumen. Später brachte ihm ein Engel Nahrung vom Himmel. Der Teufel versuchte längere Zeit und auf verschiedene Weise ihn vom Heiligen Berg zu vertreiben, so daß er sich in den Diener Petrus' und in einen Engel verwandelte, doch wies er ihn zurück mit den Worten: »Ich werde so lange nicht von dannen gehen, bis meine allzeitige Helferin, die allerheiligste Muttergottes, und der inbrünstige Helfer in allen meinen Nöten, der Heilige Nikolaus, kommen.« Danach erschien ihm die schnelle Helferin der Christen, die Muttergottes, gemeinsam mit dem Heiligen Nikolaus und sprach zu ihm: »von nun an habe keine Furcht mehr, denn der Herr ist mit dir, und morgen wird dich ein Engel besuchen und dir Essen vom Himmel bringen, da von Gott angeordnet wurde, daß dir vom heutigen Tag an alle vierzig Tage dein ganzes Leben lang Essen für deine Ernährung gebracht werden.« Im Fasten und im Gebet verbrachte Petrus dreiundfünfzig Jahre auf dem Athos-Berg. Er trug keine Kleider. Die Hitze brannte ihn, und im Winter frohr sein Leib.

Ein Jahr vor Petrus' Tod fand ihn ein Jäger, der auf der Jagd nach einem riesigen Hirsch in die Höhle kam. Der Jäger »sah, daß dort ein nackter Mann stand, mit einem dichten Bart und Haaren, die bis zu den Hüften reichten, und mit einem behaarten Körper wie bei einem wilden Tier.« Er erschrak und begann zu fliehen, doch Petrus rief ihn zu ihm zu kommen, um ihm alles über sich zu erzählen: »denn deshalb hat dich der Herr hierher geschickt.« Als der Jäger kam — und das war die erste Begegnung mit einem menschlichen Wesen seit der Ankunft auf dem Heiligen Berg — erzählte ihm Petrus sein ganzes Leben. Nach einem Jahr kam derselbe Jäger mit seinem Bruder und zwei Mönchen auf Athos, und sie fanden in der Höhle den Körper von Petrus¹⁴ überführten ihn in die Klausen des Heiligen Klemens, dessen Mönche sich dem Schweigen fügen. Hier blieben die Gebeine einhundertsechsvierzig Jahre, um im Jahr 880 entdeckt und in die Muttergotteskirche in Protat überführt zu werden. Im Jahr 969, zur Zeit einer großen Verwirrung auf Athos, überführten die Mönche der Klausen von Klemens die Gebeine des hochwürdigen Petrus vom Athos aus Protat in Karyai in das Dorf Photokomi in Thrakien, und übergaben sie dem zuständigen Episkopus für einhundert Goldstücke.¹⁵ Diese Gebeine vollbrachten viele Wunder.

Petrus vom Athos verließ seine angesehene Stellung in weltlichen Leben, um Mönch zu werden. *Er lebte wie ein Anachoret, der erste auf dem Heiligen Berg. Eine Messe für ihn verfasste Josephus der Dichter im Jahr 880.* In ihr werden die Tugenden von Petrus

¹⁴ Dass., 277—282; Афонски Патерник 1990⁶, 477—594.

¹⁵ П. Успенский, 1877, 14—17, 39—41; Архиепископ Сергие, 1901², 220—221.

gepriesen: Liebe ohne Heuchelei, große Leiden, Frömmigkeit, Reinheit des Körpers und der Seele, Schweigen und den Blick auf Gott gerichtet; in seinem Eifer gegenüber dem christlichen Glauben unterstützte er den Apostel Petrus. Der Verfasser der *Messe* hob nur die asketischen Leistungen und die geistige Perfektion Petrus' vom Athos hervor, während er sein weltliches Leben nicht erwähnte.¹⁶

Aus der *Lebensbeschreibung des hochwürdigen Petrus vom Athos* kann also mit Sicherheit geschlußfolgert werden, daß für die Wahl der Persönlichkeiten, die auf dem Triptychon von Chilandar gemalt wurden, Petrus' Lebensbeschreibung, diente, in dem die Hilfe hervorgehoben wird, die ihm die Muttergottes, der Heilige Nikolaus und der Heilige Symeon der Gottesempfänger boten.

Es bleibt einzig das Problem, warum gegenüber von Petrus vom Athos der hochwürdige Onuphrios der Große gemalt wurde. Dem Stifter und dem Maler des Triptychons war bekannt, daß beide Eremiten am selben Tag, den 12. Juni, gefeiert werden. Onuphrios als der ältere und bedeutendere befindet sich in den *Lebensbeschreibungen der Heiligen* und im *Menaion* an erster Stelle, während Petrus an zweiter Stelle steht. Onuphrios und Petrus lebten wie Anachoreten, in der Einsamkeit, und nicht in einer Gemeinschaft, was weitaus schwerer ist. In einem solchen Leben gibt es keine Mönche, die einem helfen würden. Beide lebten in Höhlen. Onuphrios verbrachte in der ägyptischen Wüste sechzig Jahre, und Petrus auf Athos dreiundfünfzig. Onuphrios erzählte sein Leben vor dem Tod dem Mönch Paphnutios, der ihn auch beschrieben hat, und Petrus einem Jäger, ein Jahr vor seinem Tod. Onuphrios war »am ganzen Körper dicht behaart wie ein wildes Tier, und weiß wie der Schnee, denn vom Alter war er grau geworden. Sein Haar und sein Bart reichten bis zur Erde, und verdeckten ihm wie Kleider den Körper; seine Hüften waren mit Blättern von Wüstenpflanzen bedeckt.« Onuphrios sprach zum Mönch Paphnutios: »Der mildherzige Gott befahl seinem Engel, da er sah, daß ich mich ganz dem Eremitenleben zugewandt habe, und in meine Seele Hunger und Durst eintrug, daß er sich um mich sorgen solle, und mir jeden Tag etwas Brot und etwas Wasser bringt, damit ich meinen Körper labe. So nährte mich der Engel dreißig Jahre«, und die verblieben dreißig Jahre mit Datteln von zwölf Palmenästen, jeder Ast gab im Monat eine Frucht. Der Engel kommunizierte Onuphrios jeden Samstag.¹⁷

¹⁶ In der *Messe* wird nicht erwähnt, daß Petrus von den Arabern gefangengenommen wurde, noch seine wundersame Befreiung aus der Gefangenschaft in Samaru, noch das Erscheinen der Muttergottes und des Hl. Nikolaus am Meer sowie seine Begegnung mit dem Jäger vor seinem Tod. Porfirij Uspenskij rekonstruierte aufgrund der Lebensbeschreibung Petrus vom Athos aus der Handschrift des Klosters Vatopedi aus dem Jahr 1422 das Leben von Petrus. Er wurde 667 gefangengenommen, und war neun Jahre in Haft, bis 676, als er nach Rom reiste, und dort vier Jahre lebte, 681 kam er auf den Heiligen Berg und lebte dort bis zu seinem Tode 734 (P. Uspenskij, 1877, 15—16; Archiepiskop Sergie, 1901, 220—221.)

¹⁷ J. Сп. Поповић, 1975, 257—262.

Beide Eremiten, Petrus und Onuphrios, wurden von Dämonen in Versuchung geführt und gepeinigt, beide trugen keine Kleider. Petrus brachte ein Engel alle vierzig Tage zu essen. Das war der wichtigste Grund, weshalb auf dem russischen Triptychon im Kloster Chilandar der hochwürdige Onuphrios der Große zusammen mit Petrus vom Athos gemalt wurde, wie sie zur Muttergottes und zu Christus beten.

ИКОНОГРАФИЈА РУСКОГ ТРИПТИХА ИЗ 1548. ГОДИНЕ ИЗ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

Резиме

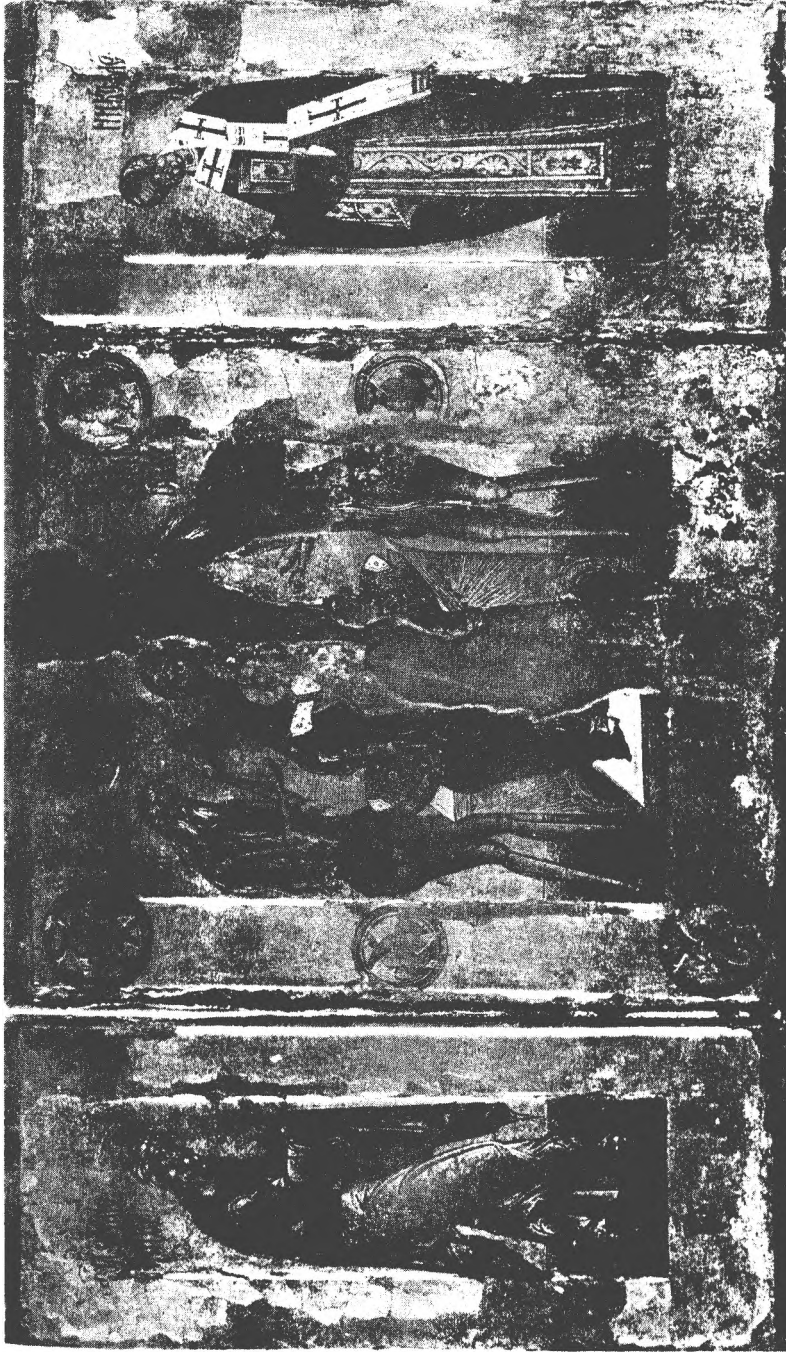
Међу најзначајнијим руским иконама из XVI века у манастиру Хиландару на Светој Гори по својој иконографији најинтересантнији је триптих из 1548. године. На њему су приказани: Богородица с Христом којој се моле два испосника Петар Атонски и Онуфрије Велики. На десном крилу триптиха сликан је свети Никола Чудотворац, а на левом свети Симеон Богопримац. Испосницима Петру и Онуфрију дат је, по редоследу, већи значај од двојице светитеља Николе и Симеона Богопримца. То није случајно учињено, већ за то постоје одређени разлози пошто је икона сликана за светогорски манастир.

На основу житија светог Петра Атонског може се са сигурношћу закључити да је у избору личности за сликање хиландарског триптиха послужило Петрово житије у коме је истакнута помоћ коју му је чинила Богородица и одредила да живи на Светој Гори. Свети Никола Чудотворац и Симеон Богопримац су ослободили Петра из ропства арапског у граду Самари на реци Еуфрату да би постао монах. Наспрам Петра Атонског поред Богородице насликан је свети Онуфрије Велики пошто се обојица славе истог дана, 12. јуна. Истакнуте су и сличности из живота двојице испосника: обојица су се подвизавала усамљенички у пећини, обојица су свој живот испричала пред смрт, обојицу су дуго кушали демони и хранили анђели, нису носили одећу.

LITERATUR

- Афонский Патерник . . . ,
1990⁶ *Афонский Патерник или Жизнеописание святых на Святой Афонской Горе просиявших* I, Москва
- Anrich G.,
1913 *Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche, Texte und Untersuchungen* I, Leipzig
- Архиепископ Сергие,
1901² *Полный месяцеслов востока II*, Владимир
- Богдановић Д. — Ђурић В. Ј. — Медаковић Д.,
1987 *Хиландар*, Београд
- Djuric V. J.,
1991 *Les conceptions hagiologiques dans la peinture du Protaton, Hilandar-ski zbornik* 8, Beograd
- Димитријевић С. М.,
1903 *Документи који се тичу односа између Српске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик СКА XXXIX Београд

- Митрополит српски Михаил (Јовановић)
1886 *Света Гора Атонска*, Нови Сад
Millet G.,
1927 *Monuments de l'Athos I*, Paris
Петковић С.,
1961 *Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века*, Старица,
н. с. XXII
Поповић Ј. Сп.,
1975 *Житија светих за јуни*, Београд
Радојчић С.,
1955 *Уметнички споменици манастира Хиландара*. Зборник радова САНУ
XLIV, Зборник радова Византолошког института 3, Београд
Радовановић Ј.,
1987 *Свети Никола, његово житије и чуда у српској уметности*, Београд
Српске посланице
1988 *Српске посланице шеснаестог века*, приредио Ђ. Трифуновић, Кру-
шевац
Стојановић Љ.,
1902 *Стари српски записи и натписи II*, Београд
Великия минеи,
1904 *Великия минеи четии, декарбрь, дни 6—17*, Москва
Успенский П.,
1877 *История Афона III*, Афон монашеский 1, Киев

Kloster Chilandar, Athos; das russische Triptychon aus dem Jahre 1548. Von links nach rechts; der Heilige Symeon, Gottesempfänger, der hochwürdige Petrus von Athos, die Gottesmutter mit dem Christus, der hochwürdige Onghphrios der Heilige Nikolaus

Miodrag STOJANOVIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

RECEPTION OF THE WORKS OF IVO ANDRIĆ IN GREEK LITERATURE

Abstract. — For a long time modern Greek literature and culture were ignorant of Andrić's work. Chronologically, before his 1961 Nobel prize, only his stories *Most na Žepi* and *Snopići* were translated into Greek. His first capital work to be translated into Greek was the chronicle of Višegrad — *Na Drini ćuprija*. We know of two such translations; one by Kosmas Politis (the pseudonym of Paris Taveloudis), and the other by Konstantin Meranaios, philosophical writer and publicist. In both cases, as well as in the later translation of *Travnička hronika*, translators proceeded from French translations by Georges Luciani and Michel Glouchevitch. Rather poor knowledge of Andrić as a lyric is reduced to the translations of his lyric prose *Ex Ponto* and the poem *Povratak*. These translations into Greek were also done after a French mediator, *Anthologie de la Poésie Yougoslave des XIXe et XXe siècles*, by M. Ibrovac.

Homer's follower in literary expression, Ivo Andrić is a writer of classical education: he graduated from a classical high school, he studied the two classical languages, he studied Hellenic and Roman literature from original sources; »later, he enriched his high-school knowledge with his travels to and long sojourns in these ancient lands«.¹

It is of course a coincidence that his novel *Na Drini ćuprija* (The Bridge Over the Drina) has 24 chapters, as the *Iliad* and *Odysssey* have 24 books each, though Andrić certainly writes in the style of Homer, in medias res. His characters mature, develop and act in a whirlpool of events, on the borderline between east and

¹ M. Budimir, *Andrić i antika*. Ivo Andrić, Institut za teoriju književnosti i umetnosti. Posebna izdanja, knj. L. Beograd 1962; 235.

west, where the Illyrian and the Greek, the Byzantine and Roman, and the Slavic and Osmanli meet in the life of the Bosnian man. Andrić's »epic strength with which he describes the themes and destinies of people in the history of his country« has earned him the attribute *Bosnian Homer*, and furthermore — *Homer of the Balkans*, as he was called by the Munich »Suddeutsche Zeitung« daily.²

I

Modern Greek literature and culture have been ignorant of Andrić's writings for a long time. Forty years had past from the first translation of his lyric prose *Ex Ponto* into Czech (1919), to the publication of the first Greek translation of his short story »Most na Žepi« (Bridge over the Žepa).³ It appeared in the 1954 September issue of the Athenian magazine »New Hearth«, the first among a number of translations of literary works by Yugoslav writers (including, besides Andrić, Branko Ćopić and Mihailo Lalić) under the title »Contemporary Yugoslav Literature«. ⁴ The introductory note said that the works were selected and translated by the writer and journalist, George Pratsikas. Pratsikas also translated Andrić's interview to our magazine »Mladost«, ⁵ entitled »My Vocation and My Art«. ⁶ Signing his name in initials, Pratsikas noted, »In 1958, the youth magazine 'Mladost' published an interview with the writer Ivo Andrić on the following subject: 'How I came to be what I am and why I like my calling?' The reply of the Yugoslav writer, the 1961 Nobel laureate for literature, is of exceptional importance in general«.

Chronologically, before 1961, the short story »Snopići« (Small Bundles) was also translated and published in the magazine »New Epoch«, under the title »Fine Splinter«⁷ (1959). The translator was a certain M. Katramados, who signed his pseudonym Koliás Nisiotis.

² HOMER BALKANA. West German press unanimously approves the awarding of the Nobel prize to Ivo Andrić. By Božidar Dikić. — *Politika*, 29 X 1961; p 19.

³ IBO ANTPITE, "Η γέφυρα της Ζέπα", *Μετάφραση Γιώργου Πράτσικα, Νέα Έστία* 56(1954), τεύχος 652, σελ. 1260—1265.

⁴ Η σύγχρονη γιουγκοσλαβική λογοτεχνία, *Νέα Έστία* 56(1954), τεύχος 652, σελ. 1259—1299.

⁵ MLADOST. A magazine of the people's youth of Yugoslavia, May 20, 1958, p 6.

⁶ IBO ANTPITE, "Το έπάγγελμα μου και η τέχνη μου", *Μετάφραση Γιώργου Πράτσικα. Νέα Έστία* 72(1962), σελ. 1412—3; Κ. Μιτσάκη, *Λογοτεχνικά έργα από τις βαλκανικές χώρες σε νεοελληνική μετάφραση*, Αθήνα 1979, σελ. 23.

⁷ Ίβο Αντριτς, "Καλό δαδί", *Κολιάς Νησιώτης (Μ. Κατραμάδος), Καινούργια Έποχή*, "Ανοιξη 1959, 151—158

II

In the November issue of the »New Hearth«, 1961, editor Petros Charis carried in full Pratsikas's literary note about Andrić. Several months following, Charis recalled, in the same magazine, under the title »Ivo Andrić in Athens«, how it had once again been confirmed that spiritual artists were a nation's best ambassadors. »When the plane landed (on the Athenian airport), an elderly gentleman stepped out; we knew he was nearing his seventies, but we had no idea that he would be so simple and modest, so restrainfully cordial, so much *a man*« — said the article, under the subtitle »Writer and Man«.⁸

III

The first capital work by Andrić to be translated into Greek was the chronicle of Višegrad — *Na Drini ćuprija*. We know of two such translations; one was by Kosmas Politis (the pseudonym of writer Paris Taveloudis), and the other — by Konstantin Meranaios, philosophical writer, translator and publicist. Politis's translation was first published in the Athenian daily »Tachydromos« (Mailman, Courier) on November 20, 1961. Explanations accompanying the translation say that both Politis and Meranaios started from the French translation by Georges Luciani, *Il est un pont sur la Drina* (There is a Bridge Over the Drina).⁹ This decasyllabic translation was literally transposed into the Greek title — *Είναι ένα γεφύρι στον Δρίνο*.¹⁰ A philological and stylistic analysis shows that many places identical in the Greek and French translations departed from the original. More apparent elements of similarity between the French and Greek translations are contained in Luciani's notes accompanying the translation. Namely, not infrequently, Meranaios transposed parts and details from the notes of the French translation into his own context; their purpose being to explain some localisms, toponyms, Turkish terms and other onomastic characteristics employed in the novel. The explanations were invaluable to the Greek translator for a fuller comprehension of the text, though he **did** not transpose them mechanically. Only in one, but very characteristic and illustrative instance Meranaios literally took over Luciani's note; the one concerning the 1903 change of throne in Serbia, and the Young Turk insurrection in the Salonika garrison against

⁸ *Νέα Έστία* 71 (1962), 398—399. There are other details, among them, »This time, at the invitation of the Greek government, Andrić stayed in Athens with the president of the Writers' Association of Yugoslavia, Mr. Surep, from March 2—9, and then left for Egypt. Greek writers received him with respect at the House of Art and Literacy on March 7«, said the Greek author.

⁹ *Il est un pont sur la Drina*. Chronique de Vichegrad Trad. du serbo-croate (et Preface) par Georges Luciani. Paris, Librairie Plon, 1956.

¹⁰ *Έβο Άντριτς, Είναι ένα γεφύρι στον Δρίνο. Το χρονικό του Βίσεγχαντ. Μετάφραση Κ. Α. Μεραναίου. Άθήνα, Έκδόσεις Δ. Δαρμεϊά, χωρίς χρονολογία Έκδοσης.*

Abdülhamid and for a change of regime in Turkey.¹¹ In other instances, Meranaios sought simpler solutions. First, he left out many explanations of numerous Turkish terms — *vaqif*, *efendi*, *mintan*, *muhtar*, *mulazim*, *sevдах* — familiar to the Greek *dimotiki* language, into which the novel was translated. And thus, every departure in the Greek translation from the original text corresponds, almost in detail, to the very good French translation. If, for instance, Luciani divided some passages of the original text into two or even four textual wholes, thus it was in Meranaios's translation.¹² Rarely did the latter break up the French text into smaller wholes, as he did towards the end of the ninth chapter. Andrić's passage at the beginning of the novel, in which he describes in parentheses the bridge over the Rzav as a »simple wooden construction, without beauty, without history«, was inserted in the context of narration and left without parentheses with both Luciani and Meranaios. Next, both translators left out the Turkish term — *tarih* — in the description of the built-in white marble plate with an ornate Turkish inscription engraved in it.

Not infrequently Meranaios carried parts or details from the notes of the French translator. The best example of this also reveals the way in which Andrić's original idea was being elaborated and changed from one translation to the other, both in general and in this specific case when he says: »Često se desi da naiđe gušlar . . .« (Often a gušlar would come by . . .), and sing to the guests in the »drevna mehana« (ancient inn) near the bridge.¹³ Luciani extends this into: »Il arrive souvent que se trouve au bistrot un gušlar . . .«, with the note that a gušlar is a »chanteur populaire qui s'accompagne de la gušla, sorte de violon primitif monocorde«. ¹⁴ Meranaios's translation of these lines is in fact a contamination of Luciani's context of the translation and the part of his explanation referring to the gušle as a kind of monochord violin: „Τυχαίνει καμμιά φορά να βρεθῆ στην ταβέρνα και κανένας 'γκουζλάρης' με τη γκουζλα του το μονοχόρδο βιόλι του . . .“¹⁵

IV

Divergences as regards the original text are also present in the translation of *Travnička hronika* (The Chronicle of Travnik),¹⁶ which Meranaios translated together with Lena Politis, most probably

¹¹ G. Luciani, p 226; K. L. Meranaios, p. 258.

¹² G. Luciani, p 120—121; K. L. Meranaios, pp 139—140.

¹³ Ivo Andrić, *Sabrana dela*, Beograd 1976, knj. 1. *Na Drini ćuprija*, p 230.

¹⁴ G. Luciani, p 193.

¹⁵ K. L. Meranaios, p 221. Cf. M. Stojanović, *U bašti starog dvorca, Zadužbina* 22.

¹⁶ 'Ιβο 'Αντριτς, Το χρονικό του Τράβνικ, Μετάφραση Κ. Λ. Μαραναίου (και Λενάς Πολίτου, εκδόσεις Δ. Δαρμεμ, 'Αθήναι 1963.

through the French mediator Michel Glouchevitch.¹⁷ A comparison and analysis of these translations would not noticeably expand our earlier observations of Meranaios's method of translation. So let us dwell on his preface to this novel. The moreso as this is the only essay by a Greek author we know of so far which covers the entire work of Ivo Andrić. Meranaios wrote essayistically, originally, including many of his own ideas as to the historical moment of the novel and its characters. »In the novels of Ivo Andrić«, writes Meranaios, »we see a people — Bosnian — his own people, acting as any other people should in the given chronological, historical and cultural circumstances. His heroes are humane, and this is where the virtue of the writer lies.«¹⁸

Some ideas from the preface by Claude Avline are, though barely recognizable, present in Meranaios's essay.¹⁹ Let us mention the more frequent ones in the Greek preface; the writer's full attention focuses on human beings, on the ordinary man; the characters that Andrić chose are modest, yet full of dreams, hoping to persevere and live in freedom one day.

Proceeding from the biographical fact that Andrić read Kierkegaard a lot when he was imprisoned by the Austrians as a member of the revolutionary youth (information taken over from Claude Avline), Meranaios, who had also translated works by the Danish philosopher, concluded that Kierkegaard's idea, found in his diary, was permanently carved into the mind of the Serbian writer, »For these reasons I am a poet and my task is to raise the value of things, and to whisper to every individual what might be asked of him . . .«

V

The fact that Andrić was less known as a lyric is decisive for the reception of his meditative opus in Greek literature. Actually, only the translations of his lyric prose *Ex Ponto* are known, and the solitaire poems *Povratak* (Return). Both texts were published in short intervals by the »New Hearth«,²⁰ in the translation of Aris Diktaios. These translations were also done from a French mediator, the *Anthology of Yugoslav Poetry*,²¹ by the Serbian specialist in

¹⁷ Ivo Andrić, *La Chronique de Travnik*. Traduit du serbe par Michel Glouchevitch. Introduction de Claude Avline. Paris, Club Bibliophile de France, 1956.

¹⁸ Cf. *Na stranicama »Travničke hronike«*, Zadužbina 16 (1991). (Translated from the Greek by M. Stojanović); cf. also M. Stojanović, *Ivo Andrić u grčkoj književnosti*, »Delo Ive Andrića u kontekstu evropske književnosti i kulture«, Beograd, 1981; p 909.

¹⁹ Klod Avlin, *Uvod u Travničku hroniku Ive Andrića* (Translated by Z. Ž) Letopis Matice srpske, 1956, knj. 377, pp 317—327.

²⁰ *Néa 'Eortá*, 70(1961), 1452—1453.

²¹ Cf. *Anthologie de la Poesie Yougoslave des XIXe et XXe siecles*. Avec une Introduction et des Notices par Miodrag Ibrovac. Paris 1935; pp 293—296.

Romance languages and translator M. Ibrovac. In addition to a biographical and literary note on Andrić, these are the only three texts in the French translation of Jelisaveta Ibrovac, transposed by the Greek translator in the same order, but without any notes about the writer.

The oldest Athenian daily in French »Le Messenger d'Athènes« (founded in 1873), published in November 1961, in six sequels, excerpts from the diary *Ex Ponto*, in the translation of Jacqueline Prevost. The preface said, »Ivo Andrić won the Nobel prize for literature. It is our pleasure to offer our readers a text by the great Yugoslav writer. The text was published by 'Revue Confluences' in 1944.«²² We thus learn of another French translation, not much noted in the literature about Andrić, from which the Athenian daily carried literally twenty or so selected passages relating to the writer's imprisonment in Austrian jails.

VI

Let us now dwell on Andrić's encounter with Greek writers in Belgrade in fall, 1963. It is interesting to note how the encounter was experienced and noted by the author of the novel *The Land of Aeolis*, Ilias Venezis, penned in his *Travels to Russia, Dalmatia, Switzerland and England*,²³ and published in Athens in 1973, the year of his death. We bring forth several lines. »The last evening in Yugoslavia. In Belgrade«, said Venezis. »Ivo Andrić was waiting for us in the garden of the writers' club, surrounded by elder and younger fellow writers. Dušan Matić, an imposing figure in Yugoslav literature, was also there . . . And Ivo Andrić, the authentic glory of the Yugoslav writers, smiled paternally, and spoke to us softly, commenting about events and figures with immense goodness and kindness; he talked about the foreign writers that stood for the candidature of the Nobel prize; he spoke of a conflict which apparently exists in the Swedish academy as regards priority (between) poetry and prose in our times. He recalled the days of joy and fatigue in Sweden, Greece and Egypt.«²⁴

Yes, for a long time Greek literature and culture were ignorant of Andrić's work, until he was crowned Nobel laureate in 1961. Nonetheless, except the translation and Meranaios's preface to the *Travnička hronika*, no other critical and essayistic works on Andrić's historical prose and its influence on young Greek writers is known. However, this opens another topic, which will become more of interest when the works of our writer, the first Nobel laureate in the Balkans, are translated into Greek directly from Andrić's original text.

²² Messenger d'Athènes, 19—25. November, 1961.

²³ 'Ηλίτας Βενέζης, Περιηγήσεις στη Ρωσία, τη Δαλματία, την Ελβετία, την 'Αγλία. 'Αθήνα 1973, σ. 57—130.

²⁴ *Ibidem*, p 129.

РЕЦЕПЦИЈА ДЕЛА ИВЕ АНДРИЋА У ГРЧКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Резиме

Хомеров следбеник у књижевном изразу, Иво Андрић је писац класичног образовања; отуда он пише хомерски, *in medias res*. Његови ликови стасају, развијају се и делују у вртлогу догађаја, на међи истока и запада, где се укршта илирско и грчко, византијско и римско, словенско и османлијско у животу босанског човека. Због епске снаге којом је описивао људске судбине Андрић је стекао епитет *босански Хомер* и *Хомер Балкана*.

Андрићеве странице у модерној грчкој књижевности и култури дуго су биле неисписане. Хронолошки, пре добијања Нобелове награде 1961. године, преведене су његове приповетке *Мост на Жепи* и *Снопљи*. Прво веће Андрићево дело у грчком преводу јесте вишеградска хроника *На Дрини ћуприја*. Позната су нам два таква превода; један је сачинио Козма Политис (псеудоним књижевника Париса Тавелудиса), а други — Константин Меранеос, филозофски писац и публицист. У оба случаја као и у доцнијем преводу *Травничке хронике* пошло се од француских превода Жоржа Лисијанија и Мишела Глушевића. — Релативно слабо грчко познавање Андрића као лиричара своди се на преводе његове лирске прозе *Ex Ponto* и песме *Повратак*. И ови преводи су потекли са француског посредника *Антологија југословенске поезије* нашег романисте и преводаоца Миодрага Ибровца. Оба текста, готово истовремено, налазимо у атинском часопису *Ново огњиште*, који је и највише допринео потпунијем познавању Андрићевих дела у грчкој књижевности и култури.

И поред тога, осим Меранеосовог предговора *Травничкој хроници*, нису познати други критички и есејистички написи о Андрићевој историјској прози и његовом евентуалном утицају на млађе грчке писце. Али, то је већ тема за себе, која ће постати актуелна тек када се дела нашег Нобеловца буду на грчки језик преводила са изворног Андрићевог текста.

ИСТОРИЯ И ГЕОГРАФИЯ БАЛКАНСКОГО ПОЛУОСТРОВА

Вопросы географии и истории Балканского полуострова

Вопросы географии и истории Балканского полуострова

Вопросы географии и истории Балканского полуострова

Вопросы географии и истории Балканского полуострова

Вопросы географии и истории Балканского полуострова

Вопросы географии и истории Балканского полуострова

Вопросы географии и истории Балканского полуострова

Вопросы географии и истории Балканского полуострова

Вопросы географии и истории Балканского полуострова

ПРИЛОЗИ И ГРАБА

Драган ПОПОВИЋ

УДК 801.311(497.113)

Завод за заштиту споменика културе
Сремска Митровица

ТОПОНОМАСТИКА СРЕМА

Апстракт — На основу неколико хиљада топонима са подручја Срема (карловачке еперхије) аутор је направио прву типологију, указао на етнониме као категорију која објашњава присуство народа, затим на називе који осветљавају миграције становништва, топониме биљног и животињског света, необична и неразумљива имена, занимања, титуле степен сродности и сл.

Топономастички материјал пружа могућност за проучавање прошлости овога краја у дужем временском раздобљу. Кроз називе насељених места (ојконими), поља (топоними), река и бара (хидроними), брда и висова (ороними) или имена народа (етноними) уочавају се процеси миграција и порекла становништва који су живели или живе на овом тлу, тако да топономастику можемо сматрати поузданим историјским извором у недостатку писаних докумената или се барем озбиљно мора узети у обзир као комплементарна грађа приликом стварања научних синтеза.

На потребу сакупљања и издавања једног корпуса или речника, у коме би се нашли сви војвођански топоними, први је указао Петар Скок,¹ који спада у пионире ове научне дисциплине. Према овом аутору, после велике сеобе народа у раном средњем веку само су два народа која у Војводини стварају имена насеља, најпре Словени онда Мађари, да би се у XVIII веку након колонизације Мађара, Немаца, Словака и Русина створио етнографски мозаик од некада чисто српске Војводине. У овом последњем четвртном периоду стварају имена насеља сва три словенска миграциона елемента Раци (Срби), Буњевци и Сокци. Спорадично стварају топониме и Турци и овде треба разликовати

¹ П. Скок. 1939, 108—127.

два хронолошка слоја. Најпре они који припадају Печењезима (племе Бисени — топоним Бешеново), Куманима и Аварима и други који припада јужним Турцима или Османлијама (Ашања, Чалма, Паланка и др.). Душан Поповић² је уочио значај топономастике, тако да је уложио велики труд да сакупи, систематизује и обради у виду регистра неколико хиљада појмова, који покривају простор сремско-карловачке епархије.

Овом проблематиком бавио се Велимир Михајловић у својој дисертацији, која третира подручје Фрушке горе, али нам резултати ових истраживања нису познати, јер нису публиковани. На другом месту, исти аутор,³ анализира територију равног Срема, стављајући акценат на етимологију насеља Адашевци, Буђановци, Бешка и Инђија. У својој студији о топономастици Срема, Светозар Георгијевић⁴ истиче веома значајно учешће Влаха, делимично и Цинцара у обликовању и одређивању имена ојконима у периоду XVI—VIII века. Тако су Рума и Грк (данашње име Вишњићево) цинцарског порекла, док се имена око 40 насеља у Срему везују за Влахе.

Занимљива је књига Јосипа Смодлаке⁵ у којој аутор објашњава настанак имена наших највећих река, планина, градова и других географских појмова, обрађујући у ширем контексту и ономастичке проблеме, стављајући тежиште на Далмацију. Подручје Срема помиње се узгредно, уз навођење неколико топонима који су опште познати и научно објашњени. Смодлака сматра да имена насеља Ердевик, Илок, Ириг, Огар и Шид потичу из мађарског језика.

Најстарији топоними настали на овом тлу остављени су нам у наслеђе у словенизованом облику и потичу из предримског и римског периода. То су остаци језика народа, које су на овој територији најпре покорили Келти, а после њих и Римљани. О језику ових племена, која су живела у Срему, међу којима можемо чврсто фиксирати Амантине, Бреуке и Кернакате, не знамо ништа, ако изузмемо неколико личних или породичних имена у латинској транскрипцији. Према П. Скоку⁶ реч Дунав је келтског порекла (грчки — *Istres*; латински *Danuvius* (*Danubius*) — горњи и средњи ток, односно *Hister* за доњи ток Дунава), коју је у овом облику донело у Војводину покретно становништво словенског порекла, које се овамо селило већ од XIII века, од времена краља Стефана Драгутина. У старом веку река Тиса звала се *Pathissus*, али шта значи ова реч и коме језику припада, данас нико не зна. Њен данашњи назив је очигледни доказ да су овде живели Словени пре доласка Мађара. Река Босут стоји у непосредној вези са предсловенским *Bassante*,

² Д. Поповић, 1950.

³ Михајловић В, 1966—67, 157—162.

⁴ С. Георгијевић, 1984, 1—45.

⁵ С. Смодлака, 1946, 15.

⁶ П. Скок, 1939, 113 и д.

а њен латински назив у римско доба је *Vasuntius*. Латински облици имена *Savus* и *Dravus*, постали су Сава и Драва, јер Словени дају старим именима наставак — а, стварајући тако женски род према својој речи — река. У време велике сеобе народа битно су се измениле етнографске и језичке прилике и са нестанком римских насеља нестала је и римска топографска номенклатура. Изузев назива Срем на овој територији није очувано име ни једног античког насеља, али и ово име није служило као назив за градско насеље, већ за жупанијску територију. Веома је укорењено мишљење према коме Фрушка гора (латински назив *Mons Almus*) представља сирвивал и сећање на франачку државу Карла Великог, којој је прикључен Срем, након слома Авара крајем VIII века. П. Скок искључује такву могућност и сматра да је то гора у којој су још у словенско доба живели остаци сремских Романа.⁷ У вези са овим стоји и насеље *Franca villa* (1237 г.) лоцирано на Фрушкој Гори, које су Мађари звали — *abbas de Nagolaz*, у преводу „опат великог влашког насеља или града“. Словени су преузели мађарски назив и како га нису разумели, нити превели прекројили су мађарски изговор у Манђелос.

Из сакупљене топономастичке грађе са подручја сремско-карловачке епархије издвојићемо етнониме из чијих се садржаја јасно сагледавају или асоцирају народи и етничке групе и њихово присуство на овом терену.

— Бугарско поље, Под галатом, Галовача, Галовица, Галове њиве, грчка ада, грчки гај, грчке ливаде, грчки шор, Грк, Мађари, мађарица, мађарице, мађарев до, Гетинце, Немци, Нијемци, обарак, обровчанин, Кагања, Русија мала, русина, Сасе, талијануша, татарница—каменита, татарски до, татарско брдо, тоцке ливаде, турска долина, турске њиве, турски град, турски гроб, турско брдо, турско поље, угарско селиште, Угриновци, хрватска греда, циган, циган мала, циганова бара, цигановица, циганска међа, цигански Дунав, циганске ливаде, Цинцорија, швабуља, Швапска, швапске дужи, швапско сеоце, шокица, шокачке њиве, шокачко брдо, курдин, мали курдин, велики курдин, Раша, рашковац, Рашковица, Фрушка гора.

Прокоментарисаћемо неколико етнонима где се посредним путем стиже до решења или је у корену речи садржано име одређеног народа, али не можемо бити сигурни да се о њима и ради. Топоними типа Обар — Обров односе се на Аваре,⁸ које Словени називају Обри, мада постоје и другачија мишљења,⁹ према којима Обров значи опкоп око неког града. В. Трбуховић и М. Васиљевић¹⁰ спомињу у Подрињу Обровце као посебан тип неолитских насеља, који су овај назив добили по рову

⁷ *Ibid.*, 119

⁸ Ф. Шишић, 1925, 678—680.

⁹ П. Скок, 1936, 13—14; 1972, 535; С. Смодлека, 1946, 45.

¹⁰ М. Трбуховић—М. Васиљевић, 1975, 157—162.

који их опасује. Као аварске елементе E. Zöllner¹¹ наводи топониме изведене од аварских титула каган, таркан, илкан, са чиме се, можда, може довести у везу поље Кагања у атару Кленка. Имена типа Гал—Галат асоцирају на Келте, односно Гале—Галате, али временски хијатус од скоро два миленијума искључује сваку помисао њиховог довођења у исти контекст. Из истих разлоге се ни поље „Гетенце“ не може довести у везу са делом трачког народа (племе Гети), који су живели на доњем току Дунава. Поље Курдин у атару Вогња, Јаска и Павловаца може да представља сећање на племе Курда, који често представљају милитантно језро османлијске војске у освајачким походима. Придеви „грчки“ поуздано се везују за Цинцаре, који у својој лексиси имају много грчких речи, међу којима и лична имена. По доласку у нову средину, међу Србе, показују своју пословност као трговци и занатлије и доприносе развоју грађанског друштва. У почетку су то затворене целине које чувају своју традицију, градећи храмове и развијају сопствену културу, да би у XIX веку изгубили национални идентитет, кроз асимилацију са Србима у чијем су окружењу живели. Данашња црква Сошествија Св. Духа у Руми позната је као „грчка црква“, исти је случај, вероватно и са црквом Теодора Тирона у Иригу, чији је култ непознат у Војводини.¹² Уосталом, само се тако и може објаснити да у Руми и Иригу постоје по три православне цркве већ у XIX веку, што би било непотребно да су у овим насељима постојале јединствене етничке заједнице. Топоним типа — Раша односи се на Србе (средњовековна држава Рашка) и сачуван у овом облику указује на њихово рано присуство у Срему. Занимљиво је да не постоји ни један топоним са придевом „српски“, што указује да је ова област до XVIII века била насељена Србима и стога је било непотребно наглашавати њен национални карактер. Код етника који се везују за Мађаре јасно се уочавају два хронолошка слоја. Старији (Утриновци, угарско селиште) и млађи са именом Мађари, који настају након њихове колонизације, која је извршена у XVIII веку. Остали етници су толико очигледни, да није потребан посебан коментар.

Карактеристичну групу чине топоними који се односе на миграције становништва у ове крајеве.

— Авала, Ајзенфелд, Бања Лука, Балкан, Бегеј, Беч, Бечка Будимлија, Ваљево, Велебић, Врбас, Гацка, Голешка греда, Горњак, Еровац, Задровац, Јердељ, Кабларовац, Карпат, Козара, Корушка, Косовињак, Лазарице, Лесковац, Јелач-град, Липик, Личко поље, Лопари, Мостар, Никшићко брдо, Нишава, Павловац, Пантинац, Плана, Пожега, Придворица, Прокупац, Расова, Рача, Розенфлур, Сакуле, Сараорска међа, Сегет, сегетац,

¹¹ E. Zöllner, 1950, 244—266.

¹² Усмени податак Др Мирјане Лесек, на чему јој топло захваљујем

Сигет, Сегединац, Селеуш, Сентић, Сењак, Совљак, Сребреница, Сребрница, Топлице, Трново, Трстеник, Трстеница, Турија, Усо-
рац, Хесендорф, Хоенберг, Трепча, Црна бара, Шар.

По доласку у нову средину, а у жељи да се сачува сећање на завичај из кога су дошли, настајала су имена донета из старог краја. Веома су разноврсна по своме садржају кад се ради о називима области, планина, река, градова и села, али и ма-
настира, из чијег су окружења кренули. Таласи миграција били су бројни, било да се ради о већим или мањим групама коло-
ниста, који су стизали из удаљених крајева или суседних обла-
сти, из Немачке, Аустрије, Мађарске, Румуније, Бугарске, Ма-
кедоније, Србије, Црне Горе, Херцеговине, Далмације, Лике, Кордуна или Славоније.

Топономастика нам пружа драгоцене податке за проучава-
ње друштвено-економских односа тога времена, из чега се са-
гледавају носиоци и титулари власти, друштвени сталежи и класе,
занимање становништва, степен сродства, различитост кон-
фесија, начин ословљавања и сл.

— Атинац, ајдуковац, аласовац, адиновац, бабин нос, бано-
вина, бароновача, батинци, беговина, близанци, везирац, витезић,
вишка, ловац, воденичишта, воденичарева бара, врачар, галијаш-
ница, гатариче, госпођинчанин, дедовац, декан, деспотовац, добо-
шевац, дубочица, ђачанска бара, кадина вода, калуђерица, ка-
петанов до, касапска бара, катански брег, књажевица, ковачи,
козарица, копачки рит, корпаш, косарлија, краљевац, краљица,
кумша, мадистрова бара, месаровац, носач, обућина бара, опа-
товина, очухова бара, орачка пустара, пашино поље, пољара,
попадијин салаш, попова бара, пошта, прњавор, претинац, пур-
гери, пустајина глава, пушкаровац, рајиновац, самари, спајино
гувно, тежачка међа, теткино брдо, ујнина вода, фратрово брдо,
чаушевац, челари, ћаћин до, шпитаљи.

Здрава еколошка средина инспирисала је становнике Сре-
ма у стварању имена животињског и биљног порекла. Колек-
ција сачуваних назива илуструје, не само разноврсност и за-
ступљеност фауне и флоре тога времена, већ је значајна и за
проучавање економских односа у сфери привређивања, посебно
на селу. Занимљиво је да неке животиње данас овде не бораве,
као што су вук, дабар, куна, лабуд, ждрал, било или мамут, ко-
ји је нестао са земље завршетком IV леденог доба, пре више
миленијум. Топоним „мамутов вртлог“ можда представља син-
тагму која на најбољи начин објашњава величину тога места,
или су на њему пронађене мамутове кости. Називи ове групе
су веома бројни, те ћемо избегавати понављања унутар исте
врсте.

— Биволана, биково чело, Борово, бостан, бравчев бунар,
брест, бршљан, буковине, буковача, биндеваре, Вашица, вење,
видраш, виноградине, Вишњевци, вранова стена, вратчевац, вр-
бара, врбовача, вучја бара, гавранов поток, гаћанов буцак, гло-

гови, Голубинци, прабовац, граовиште, грашковица, гуштаре, дабар, детелина, дрен, дубовац, дудара, жабарица, жировац, ждраловача, зверињак, златица, змијска млака, зобље, зова, зубача, ивик, јабука, јаворови, јазавице, јаребица, јасеник, јасике, јањетина бара, јастребна, јежин буцак, јеленци, јечмиште, јовинац, јоргован, караш, кељинац, керетово, кестен, клен, козја греда, кокошињаци, комарница, конопиште, коњивара, копривна, корњачара, крушка, кудељаре, кукавица, куновац, Купиново, купушна греда, курјаковац, кучине, кучка, лабудница, ланиште, ластинац, леска, липа, лисичје брдо, мамутов вртлог, мачије брдо, меник, метларе, мишар, мишевац, млечике, овсиште (опсиште), овчаревац, Огар, окот, орловача, ораси, осевац, оскоруша, палмина бара, пасја вешала, пасуљиште, патка, паунова шума, пачента, петловац, пластовача, просине, пупавци, Раковац, ракитовача, растик, реновац, репинци, рибањак, рогозњача, ружаш, рујевац, сврака, свињаревци, сибок, смогва, совина гора, соје, соко, сомовац, сочивиште, срњево, стара бреза, Степановићев багрем, телиште, топола, трешња, трновац, трска, тугуниште, ушевац, хрстовач, хрт, церје, црвољача, ћуковац, чворковац, шевар, шевињак, шљивик, штучија бара.

Један број назива одржава општа психофизичка стања људи тога доба и занимљив је са становишта проучавања етномедицине и социјалне антропологије. Из њих се могу сагледати одређене људске особине, болести, невоље проузроковане ратом или природном стихијом, радост и веровања, као и свакодневни живот.

— Анатема, Бежанија, бојинац, бригинац, бука, бусија, ведрa бара, вилина долина, водоплавине, врагов клин, врбица, гатарике, гладнош, глибовица, гложење, голаћ, гологуз, гологлава, прбавица, прдановци, губикапин до, дангубе, дебелјак, дивљакуша, добра вода, дуговача, забрана, загуљанац, запара, запис, заплавуља, збег, зверињак, зле јаме, змајевац, иконица, јагма, јауково, једовац, језава, калварија, капавица, кипови, крвајица, кривац, криж, крст, кужно пробље, кукавац, Лежимир, љубаковац, моја воља, надеж, надуше, невоља, Нерадин, огорела бара, одушевац, опаљеник, Пакледин, пактови, паљевине, пасја вешала, пришатор, плавуља, пожари, попишано брдо, прдипоље, препревица, пркос, проба, прогон, пропаст, пропуст, просиште, пуштање, радовац, развој, ратно острво, свети Иван-зелени, скандала, смрдан, Стражилово, студени до, суватово, судинац, тајновица, топовски до, тројство, Трпиња, хладна вода, царина, чемерково, шећерове њиве, шкандала, штета, шугавица.

У једном мањем броју назива садржане су разне врсте материјала који су служили у свакодневној употреби (дрво, кожа, кост, камен, текстил, метали и сл.) или су у њима нашле место боје различитих нијанси.

— Бели брег, воштана кеса, гвоздена врата, дрвени извор, жути камен, зеленик, иловача, калајетуша, камен, кожевац, ко-

нопиште, костурница, крвавић, кременица, кречана, кучине, ланиште, Лединци, песак, плавшића бара, рогозњака, розенфлур, сивац, Свилош, треска, угљара, циглана, црвена анта, црепаре, црни луг, Чарнок, шиндрача.

У топономастички овога краја сачуван је већи број необичних имена, на први поглед сасвим неразумљивог значења, који су по својој структури очигледно страног порекла. Већ је указано на миграционе процесе несловенског живља у којима је посебно изражена мађарска компонента, уз учешће Турака, Влаха, Цинцара, Немаца и др., тако да се ова два елемента могу ставити у исту раван.

— Аб, аваш, алдор, алвалук, ашман, баода, бишкет, бобинга, ваган, винтош, вок, габош, гадер, генгет, гириш, гуљош, гувала, деришвам, диснош, дрса, Ђајар, ђакра, ђервин, ђеуш, ђулан, енђа, ерла, занош, илача, јанда, јенца, кањеж, киуре, кишелез, копреш, куштиљ, леддар, лудрен, лушак, мандра, мешлија, мокуље, мугла, накло, нептин, окрука, ољмош, пајзош, палагар, пендревшиш, писти, планта, ревеница, реткаш, санча, сикоман, силаш, синор, ситва, солнок соркат, сукајси, талбе, талош, текелек, телек, тетрман, тидија, тонта градина, тук, турјан, туса, уринци, фалуга, фење, фирдеш, фок, фучије, ћерљин, ћијан, ћимуз, ћушилово, чалабак, чарлук, чекедин, черат, черемитлук, черма, чикасово, чокња, чомбари, чорат, чулумац, цигура, цомбора, шалгов, шамшин, шенетац, шионе, шкендра, шувам.

Немамо намеру да се упуштамо у етимолошка објашњења ових назива, нити да тражимо кључ који ће открити праву садржину шта они значе, што спада у домен класичне филологије и лингвистике. Овде, само, желимо да укажемо на проблем да нека од њих нису дошла нити су сачувана у изворном облику, већ се заобилазним путем преносе и пресађују на ово тле, где се као посредници појављују друге етничке групе. Пр: реч — алдов = жртва су кајкавци преузели из мађарског језика¹³ и пренели је у Срем, прилагодивши је своје дијалекту.

Веома је значајна примена топономастике у археологији, нарочито у процесу проналажења и евидентирања непознатих налазишта, о чему сам се у пракси и сам уверио. Наиме, одређене категорије назива у овом случају имена археолошког садржаја, унапред предодређују постојање материјалних остатака старијих култура и цивилизација на томе месту. Мештани једнога села најбољи су познаваоци свога атара и у дужем временском интервалу уочили су, приликом обраде земље, површинске налазе опеке, камена, костију или фрагментованих предмета различитих намена. Своја запажања преточили су у имена са истанчаним осећајем његове адекватности. Када сам пре више од 20 година започео истраживање главне римске комуникације која повезује Рим са Цариградом, о чему се у науци веома мало

¹³ П. Скок, 1971, 26.

знало, доживео сам велико изненађење. У Краљевцима,¹⁴ где сам започео теренски рад, мештани су ми показали његову тра-су у ситним фрагментима орања и рекли да овај пут води према Митровици, односно за Доње Петровце према „старом граду“, где се налази *Vasijanae*. Звучи невероватно, али обични сељаци су у томе часу више знали о једном археолошком проблему од науке која се тиме бави. Међу првима је Миодраг Грбић, код нас, указао на могућности примене топономастике у археолошким истраживањима у виду теренског приручника.¹⁵ У Срему постоји већи број топонима археолошког карактера.

— Аниште, бела црква, град, прадац, градина, градиште, гробље, гробнице, дуварине, зидина-е, камендин, камените њиве, камење, клиса (од грчке речи *eclessia*—црква), клисина-е, кованлук, костурница, кременица-е, кременуша, кућиште-а, кулина, манастириште, окоп-и, паљевине, паланка, подрумине, пут, развале, ровине, ровиште, селиште, селишће, село, старо гробље, старо село, унка, хумка, циглана, црепаре, цреповац, црквина-е, црквице, цомбуље, шанац, шанчине.

Најстарији топоними у Срему, који су одавно заборављени, припадају предримском и римском периоду и како их нема много заслужују да буду поменути. На главној комуникацији која је повезивала Италију са Малом Азијом била су следећа насеља и станице:¹⁶ *Ulmo* (између Товарника и Шида), *Spaneta* (околина Кукујеваца), *Budalia* (у близини Мартинаца), *Sirmium* (Сремска Митровица), *Fossae* (околина Шашинаца), *Bassianae* (Доњи Петровци), *Noviciani* (између Војке и Батајнице), *Altina* и *Taurunum* (Земун). На северној граници царства, на Дунаву, пролазио је пут који је повезивао сва утврђења и насеља, узводно од Земунa овим редом: *Burgenaе* (Нови Бановци), *Rittium* (Сурдук), *Acumincum* (Стари Сланкамен), *Cusum* (Петроварадин), *Bononia—Malata* (Баноштор), *Cuccium* (Илок), *Cernasum* (Сотин) и *Teutiburgium* (Даљ). Насеље *Idiminius* налази се, вероватно око Шимановаца, а село Јосиста у близини Беочина. Поред већ поменутих имена Фрушка гора (*Mons almus*), *Danubius* (Дунав), *Savus* (Сава), *Dravus* (Драва) и *Vacuntius* (Босут), треба додати и још два острва *Cassia* и *Carbonaria*, које П. Милошевић¹⁷ убицира на источној периферији Сремске Митровице, поред Јалије и на месту данашње Мачванске Митровице.

Холдер¹⁸ је у своју ризницу старокелтских имена уврстио *Cornasum*, *Cuccium*, *Bononia*, *Malata*, *Cusum*, *Acumincum*, *Rittion*, *Burgenaе* и *Taurunum*, док је већину ових имена Мајер¹⁹ увео у

¹⁴ Д. Поповић, 1976, 176; 1978, 103.

¹⁵ М. Грбић, 1953.

¹⁶ Н. Вулић, 1939, 67 и д.

¹⁷ П. Милошевић, 1985, 165—173.

¹⁸ А. Holder, 1896—1914, s vv.

¹⁹ Mayer, I, 1940, 190.

своју збирку илирских имена, изузев Вонопије. Ф. Папазоглу²⁰ мисли да су нека од њих сигурно келтска, а да друга то могу да буду и да, када су у питању крајеви са мешовитим становништвом као што је Срем, треба бити опрезан у доношењу коначних закључака. М. Будимир²¹ сматра Cusum, Acumincum и Taurunum илирским именима. Мајер²² доводи у везу Taurunum са кореном »tauro«, од латинске речи taurus-i = bik, а други, међу којима Граф,²³ сматрају да је ово име настало од келтског племена Tauriska. Кастел Cognacum код Сотина добио је своје име по панонском племену Корнаката, који су живели на том простору у старијем гвозденим добу и које су овде затекли Римљани, када су заузели ове крајеве. Н. Вулић²⁴ објашњава два имена Вонопија—Malata његовом ружноћом (Малата, од латинске речи „malum“ — зло) и потребом да се оно промени у лепше (Вонопија, од речи »Вопш« — добро). У доњем Срему Холдер²⁵ је забележио као келтске станице Будалију и Спанету, а за Мајера²⁶ су ова имена илирска.

Желели смо да у овом раду изложимо у основним цртама, шта је до сада урађено у Срему на овој проблематици и да подстакнемо интерес истраживача ка системској и свеобухватној активности, која би могла да буде тимског карактера. Топономастика припада оним научним дисциплинама које нису статичне, него делују као живи организам, који се рађа и умире. Наиме, многи топоними остали су заборављени, јер нису забележени, и заувек су изгубљени, а у међувремену настали су нови називи, које треба регистровати. Најбољи пример су манастирске хумке, које је забележио још Д. Руварац,²⁷ чија су имена избрисана из памћења тамошњег становништва. Нема никакве сумње да је такав ангажман неопходан и да га треба осмислити у организацији САНУ, јер свака генерација има обавезу да забележи време у коме је живела и на тај начин пружи допринос општем напретку.

DIE TOPONOMASTIK IN SREM

Resümee

In der Einleitung des Textes verweist der Autor auf die Geschichte der Erforschung dieser Problematik in Srem, wobei er auf deren Protagonisten scher, bzw. serbischer und ungarischer Herkunft ist, und daß es erst im 18.

²⁰ Ф. Папазоглу, 1969, 282.

²¹ М. Будимир, 1929, 169; 1931, 190.

²² Податак преузет од Ф. Папазоглу, 1969, 200.

²³ А. Граф, 1936, 19—21.

²⁴ Вулић, *Op. Cit.*, 73.

²⁵ Holder, I, 627, II, 1623.

²⁶ Mayer, I, s. vv.

²⁷ Д. Руварац, 1905, 128, 160, 184, 218, 257, 303—304, 314, 412, 436.

verweist, zu denen P. Skok, D. Popović, S. Georgijević, V. Mihajlović u. a. zählen. In einer sehr soliden Studie, die das Territorium der Vojvodina behandelt, erklärte P. Skok, daß die Großzahl der heutigen Ortsnamen slawischer, bzw. serbischer und ungarischer Herkunft ist, und daß es erst im 18. Jahrhundert, nach der Kolonisation der Vojvodina von Seiten der Deutschen, Slowaken, Rusinen und Kroaten, zu bedeutenden Veränderungen gekommen ist. Im Mittelalter spielten neben den Serben und Ungarn auch die Türken eine wichtige Rolle; dem älteren Horizont gehören die Petschenegen, Kumanen, Awaren u. a. an, und später kamen die Türken — Osmanen. S. Georgijević hebt die Teilnahme von Zinzaren und besonders der Walachen bei der Bildung der Begriffe der Okonyme in Srem zur Zeit der osmanischen Okkupation hervor.

D. Popović hat mehrere Tausend Ortsnamen aus dem Gebiet der Eparchie von Srem und Karlovac gesammelt, was den einzig relevanten Bau lassen, fand in mehrere Sphären seinen Widerhall, unter denen die Toponodarstellt, der für ernsthafte Erforschungen verwendet werden kann. Aufgrund dieses Baus hat der Autor die erste Typologie zusammengestellt, indem er Ortsnamen in mehrere Gruppen aufteilte, ohne Anmaßungen, daß diese Aufteilung auch endgültig ist. Es wurde auf die Ethnonyme als einer Kategorie hingewiesen, die die Präsenz von Völkern und ethnischen Gruppen erklärt, weiterhin auf Begriffe, welche die Migrationen der Bevölkerung und ihre Heimat, die Toponyme der Pflanzen- und Tierwelt, ungewöhnliche und unverständliche Namen, Berufe, Titel und Klassen, den Verwandtschaftsgrad und ähnliches beleuchten. Unsere Einschätzung ist es, daß die bisherigen Resultate inadäquat zu den Möglichkeiten sind, die Srem in Richtung der Sammlung von authentischem Material vor Ort und auf andere Weise bietet, deren Höhepunkt die Herausgabe eines Wörterbuchs der Toponomastik darstellen würde. Da dieses wissenschaftliche Gebiet sehr empfindlich ist, und im Sinne einer ständigen Schaffung neuer Namen und ihres Vergessens wie eine lebendige Materie wirkt, muß man tatkräftig sein und schnell reagieren.

Im Wunsch, an einem Ort ein vollständigeres Bild zu erhalten, mit dem die ältere Vergangenheit erfaßt würde, wurde die vorrömische und römische Nomenklatur der Toponomastik bearbeitet, die in Srem seit langem in Vergessenheit geraten ist.

Auf die Bedeutung der Anwendung der Toponomastik in der Archäologie verwies unter den erste M. Grbić, und einige seiner Beobachtungen auf dem Terrain veranschaulichte auch dieser Autor, wobei er eine charakteristische Kollektion solcher Namen in Srem gab.

Das ewige Bedürfnis der Menschen, Spuren ihres Lebens auch nach dem Tod, weiterhin Gefühle, den Glauben, das eigene Schicksal zu hinterlassen, fand in mehrere Sphären seinen Widerhall, unter denen die Toponomastik einen sehr bedeutenden Platz einnimmt.

ЛИТЕРАТУРА

- Будимир М.,
 1929 *Антички становници Војводине, аманити, Гласник историјског друштва* 2, Нови Сад
 1931 *Таутипит* — Земун, Гласник историјског друштва 4, Нови Сад
 Вулић Н.,
 1939 *Војводина у римско доба*, Војводина I, Нови Сад
 Graf A.,
 1936 *Übersicht der antiken Geographie von Pannonien*, Dis. Pann. I, 5, Budapest

- Георгијевић С.,
1984 *Етимологија имена места Срема*, Балканолошке студије, Св. 6, Ниш
Грбић М.,
1953 *Основи истраживања археолошких налазишта*. Београд
Zöllner E.,
1950 *Awarische Nemensgut in Bayern und Österrreich*, Mitteilungen des Instituts für österreiches Geschtsforschung, LVIII
Mayer I.,
1940 *Serta Heffilleriana*
Милошевић Д.,
1985 *Савске аде Cassia u Carbonaria*, Зборник Матице српске 78, Нови Сад
Михајловић В.,
1966—67 *Из топономастика Срема*. Рад војвођанских музеја 15—17, Нови Сад
Parazoglu F.,
1969 *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo
Поповић Д.,
1950 *Срби у Срему до 1736/7*, Београд
1967 *Rekognosciranje u Sreму*, Arheološki pregled 9, Beograd
1878 *Glavna antička komunikacija u Sreму u svetlu arheoloških istraživanja*, Materijali XVII, Peć
Руварац Д.,
1905 *Опис фрушкогорских манастира*, Сремски Карловци
Скок П.,
1939 *Топономастика Срема*, Војводина I, Нови Сад
1936 *Južni Sloveni i turski narodi*, Jugoslovenski istorijski časopis II/1-4
1971 *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, I, Zagreb
1972 *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, II, Zagreb
Smodlaka S.,
1946 *Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije*, II, Split
Трбуховић М. — Васиљевић М.,
1975 *Обрвци, посебан тип неолитских насеља у западној Србији*, Стари-нар XXIV—XXV, Београд
Holder A.,
1896—1914 *Alt-celtischatz*, Leipzig
Šišić F.,
1925 *Povijest Hrvata*, Zagreb

Олга ЗИРОЈЕВИЋ
Историјски институт САНУ
Београд

ЈЕДАН СТАРИ ТРГ НА КОСОВУ

У попису *Области Бранковића* (из 1455. године) забележено је (у нахији Морави) село Обица, са назнаком да је „мали трг“. Улазило је, заједно са још 16 села,¹ у хас миралема Илијас-бега, сина Бахшајиш-аге.²

Следећи (расположиви) попис — датиран са 1487. годином — бележи, међутим, нахију Обицу,³ којој је, уз сам пазар (*pefs-i pazar*) Обицу, припадало 18 села (и једна мезра). У питању су следећа насеља: Никодим,⁴ Грабовце (или Грабовац),⁵ Гребна,⁶ Врутак или Вртак),⁷ Долна и Горна Гаћна,⁸ Семања,⁹ Бањица,¹⁰

¹ Грабовац, Гребно, Долња Гакња, Горња Гакња, Сфинодол, Врутак (Вртак), Бурник, Семања, Никодим, Бањица, Брод, Стобоц, Владишурци, Бириња, Готовуша, (И)мтрпце (Н. Hadžibegić, А. Handžić, Е. Kovačević, *Oblast Brankovića, opširni katastarski popis iz 1455. godine*, I, Sarajevo 1972, 33—42).

² Исто, 32—42.

³ Име је погрешно прочитано као *Oseč* (Т. Gökbilgin, *Ajalet Rumelija*, прев. Н. Šabanović, *Prilozi za orijentalnu filologiju XVI—XVII*, Sarajevo 1970, 338, нап. 168) и у том облику коришћено у свој каснијој литератури.

⁴ Идентично са данашњим истоименим косовским селом. Бележи га и претходни попис. Село је вероватно тако названо по истоименом пећком архиепископу (1317—1324): Ат. Урошевић, *Косово*, Насеља и порекло становништва 39, Београд 1965, 40. Такође: *Задужбине Косова, Споменици и знамења српског народа*, Призрен — Београд — Љубљана, 1987, 490.

⁵ Засад неидентификовано. Нема га у претходном попису.

⁶ Данас Гребња и Гребно (исто, 42; Исти, *Топоними Косова*, Српски етнографски зборник LXXXIX, Београд 1975, 36). Бележи га и претходни попис. Такође: *Задужбине Косова*, 429.

⁷ Засад неидентификовано. Бележи га и претходни попис.

⁸ Данас постоји само косовско село Гатњо за које је Ат. Урошевић претпостављао да се звало Гаћно (*Косово*, 36—37). Оба села су забележена и у претходном попису. Такође: *Задужбине Косова*, 419—420.

⁹ Данас истоимено косовско село. Бележи га и претходни попис. Такође: *Задужбине Косова*, 523.

¹⁰ Данас истоимено косовско село. Бележи га и претходни попис.

Брод,¹¹ Вржан,¹² Бурник,¹³ Горна и Долна Битиња,¹⁴ Глоговац,¹⁵ (И)свинодол,¹⁶ (И)штрпци,¹⁷ Готовуша,¹⁸ (И)владишо(у)р¹⁹ и једна мезра.²⁰ Последња три села (уз мезру) припадала су тимару неког Али војводе, док су сва остала, као и у претходном попису, била у хасу, овог пута мириливе Вучитрна.²¹

Нахију Обицу бележи још један попис који се, судећи по рукопису (у недостатку других елемената) може датирати у XV век, чак се чини, ослањајући се на висину прихода добијеног од Обице,²² да је настао пре 1487. године.

У каснијим, нама доступним изворима, ова се нахија више не помиње, а у попису који је настао у време Селимове владавине (1566—1574) бележи се само село Обица (у нахији Морави, и даље хас мириливе). Наводи се још да се укида пазар који је раније био уписан у овом месту, с тим, да ће се надаље одржавати у селу Качанику.²³

¹¹ Данас истоимено сиринићко село. Бележи га и претходни попис. Такође: *Задужбине Косова*, 405.

¹² Да ли се може довести у везу са сиринићким селом Ижанце у којем назив Киша (Црква) сведочи о његовим првобитним становницима — Србима (Ат. Урошевић, *Шарпланинска жупа Сиринић*, Годишен зборник, Филозофски факултет на Универзитетот Скопје, 1, 1948, 150)? Такође: *Задужбине Косова*, 449.

¹³ Данас истоимено косовско село. Бележи га и претходни попис. Такође: Урошевић, *Топоними Косова*, 19.

¹⁴ Оба сиринићка села постоје и данас под тим именом. У Д. Битињи постоје и данас две старе цркве, а у Горњој једна (Урошевић, *Сиринићка жупа*, 149—150). Бележи их и претходни попис. Такође: *Задужбине Косова*, 422—423, 435.

¹⁵ Да ли је идентично са данашњим селом Глоговцем у подножју Скопске Црне Горе (Урошевић, *Топоними Косова*, 32)? Нема га у претходном попису.

¹⁶ Засад неидентификовано. Бележи га и претходни попис.

¹⁷ Идентично са данашњим истоименим сиринићким селом. Бележи га и претходни попис. Такође: *Задужбине Косова*, 547.

¹⁸ Идентично са данашњим истоименим сиринићким селом. Сачувани су и остаци двеју старих цркава (Урошевић, *Шарпланинска жупа Сиринић*, 149). Бележи га и претходни попис. Такође: *Задужбине Косова*, 428.

¹⁹ Засад неидентификовано. У претходном попису (И)владишурци.

²⁰ Каменик... Неидентификована.

²¹ Истанбул, Архив Председништва владе, Вучитрнски дефтер No. 22, 2, 42 (копије у Државном архиву Србије, Београд). Додајмо још да је санџак-бег Вучитрнског санџака тада био Мехмед-бег, син Хурем-бега (О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459—1683)*, Београд 1974, 265).

²² Године 1487. приход од трга Обице износио је 9403 акче, а у недатираном попису 10024 (Истанбул, Архив Председништва владе, Вучитрнски дефтер No. 1048, 75—76). Нажалост, других исписа из овог дефтера немамо.

²³ Анкара, Архив Главне дирекције катастра, Вучитрнски дефтер No. 124, 818 (копије у Економском институту Истанбулског Универзитета).

Обицом се назива — то није непознато — јужни део Косова поља, тачније, онај јужно од Урошевца,²⁴ док насеља под тим именом нема, а о њему ћуте и постојећи извори, укључујући и традицију.

Где се оно налазило?

Мислимо да га треба тражити на подручју данашњег албанско-српског села Вароши,²⁵ које је тако названо — како то тврди истраживач овог подручја Атанасије Урошевић — „по траговима насеља на које се ту наилази при копању, на основу чега је настало предање да је ту некад била велика варош која се пружала све до Старог Качаника“.²⁶ Исти аутор претпоставља да је и име суседног засеока Догање²⁷ настало можда „по некадашњим стварним или измишљеним царинарницама (dohana)“.²⁸

Налази римских опоменика у Качанику, а нарочито миљоказа у долини реке Лепенца, говоре о постојању римског пута у том правцу. Овај римски пут, који је са Косова поља водио долином реке Лепенца за Скопље, коришћен је и у средњем веку, али и у турском времену.²⁹

Иако се засад тек пробијамо кроз фрагментарну документацију, са сигурношћу се, ипак, може тврдити да је у предтурском периоду Обица била знатно градско насеље, чији значај у каснијем времену очигледно опада (због близине Качаника), да би, потом, за дуже време било напуштено. Јер, како друкчије објаснити, ако не дисконтинуитетом у насељавању, те беле мрље памћења. Али, док насеље тоне у таму заборава, његово име преживљава у називу области јужно од Урошевца сведочећи тако, посредно али убедљиво, о значају некадашњег тржног места Обице.

²⁴ Урошевић, *Косово*. 16. У Станојевићевој енциклопедији: „Обица је јужни сужени дио Косова поља око Лепенца и Доње Неродимке“ (*Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, II, 436). А по тврђењу Мил. Веселиновића „Обица се зове поље што се пружало од села Косина ка Качанику“ (*Савременици о Косову и Метохији 1852—1912*, избор, предговор и објашњења Д. Т. Батаковић, СКЗ Београд 1988. 131, нап. 1).

²⁵ Назива се и Варош и Село Варош.

²⁶ Урошевић, *Топоними Косова*, 22.

²⁷ Догање и Догањево.

²⁸ Исто, 41.

²⁹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 105, 98. Злогласни „Качански дервен“ памти и македонска народна песма (Ал. Стојановски, *Дервенциството во Македонија*, Скопје 1974, 143, 144).

EIN ALTER MARKTPLATZ AUF KOSOWO

R e s ü m m e

Aufgrund der frühesten türkischen offiziellen Register (veröffentlichten und unveröffentlichten) und der Überlieferungen im Volk wurde der »kleine Marktplatz« Obica identifiziert, der 1455 zum ersten Mal im Gebiet Morava auf Kosowo (in dem sogenannten Bezirk der Brankovići) festgehalten wurde. Meiner Meinung nach sollte er im Gebiet des heutigen albanisch-serbischen Dorfes Varoš (und Selo Varoš), südlich von Uroševac gesucht werden. Der Überlieferung nach (was materielle Überreste bestätigen) befand sich hier einst eine große Stadt, die sogar bis Stari Kačanik reichte. Später fiel diese Siedlung (die eine Zeitlang auch den Mittelpunkt dieses Gebiet bildete) auf den Status eines Dorfes zurück, und der Markt wurde nach Kačanik verlagert. Übrigens blieb der Name Obica in der Benennung des Gebietes südlich von Uroševac (genauer, für den südlichen Teil Kosowos) bis in die heutigen Tage erhalten.

Јован Ф. ТРИФУНОСКИ
Београд

О ТЕКИЈАМА У СТРУМИЧКОМ КРАЈУ

Апстракт. — На основу теренских истраживања аутор је у раду обрадио остатке текија које су сачуване у овој области из које се турско становништво иселило.

І УВОД

Више је области у јужном делу доскорашње Југославије, које су током друге половине турске владавине (XVIII и XIX век) у насељима са муслиманским становништвом, имале знатан број текија. То су биле приземне, једноодељне и полумрачне зграде. Најчешће са по једним гробом човека, који се прочуо због своје светости, или што је многа добра учинио појединцима. У тим гробовима понегде су сахрањене и особе погинуле у каквом боју за одбрану турске државе.

Струмички крај (котлина), услед своје природно-географске привлачности, као и због саобраћајних погодности дуж три важне балканске комуникације (путеви: 1. Цариград—Серез—Струмица, 2. Солун—Дојран—Струмица), и 3. Скопље—Штип—Струмица) од средине XVIII века до ослобођења 1912. г., достигао је знатан број стално насељених Турака — имао је око 40% од укупног броја становника у наведеној области. Тада је у важнијим турским насељима имало и текија.

Ја сам у Струмичком крају током лета 1974. и 1975. г. вршио антропогеографско-етнографска проучавања и установио: да се број турског становништва скоро сасвим смањило иза два велика њихова иселјавања: једно 1912—13. г., друго 1955—60. г. На тим путовањима прикупио сам податке и о текијама, па их саопштавам у следећим редовима. Мислим да је ово прилог познавању прошлости наше доскоро заједничке земље и културе у њој.

II ПОСМАТРАЊА

Село Банско. — Банско или Бањско је једно од највећих и најпознатијих насеља у северној подгорини планине Беласице. Својим положајем захвата земљиште где се котлинска раван са севера додирује са планинском падином Беласице са југа. Разликују се три дела насеља: Горња махала на западу, махала Бања на истоку, и Доња махала између њих. Године 1974. село је имало 201 домаћинство.

Банско спада у стара насеља Струмичког краја (котлина) што потврђују повољни природни и привредни услови, остаци од старина и народна традиција. У пољу ниже села је потес Шатирица и предање наводи да је тамо била средњовековна црква посвећена свих 40 Мученика. (22. III). Тамо се ископавају и стари хришћански гробови. Црква је постојала све до сталног насељавања Турака у овом струмичком насељу.

У Банском постоје и две текије, свака са по једним гробом. Познатија је текија која је у махали званој Бања. Зграда је приземна и са дебљим зидовима. Зову је Теће или Дервиш, и у њој је гроб Исмаил-деде. Био је шех, веома правичан човек и припадао је бекташком реду. До 1912. г. текија је имала доста плодне земље, сталне новчане приходе и чуваре. Код текије у специјалној згради, званој мусафирхана, примани су на бесплатно преноћиште и храну разни путници. Могли су остати и по више дана. Уопште, поменути текија постала је место где су се састајали разни људи.

Гроб поменутог Исмаил-деде и сада посећују поједини околни муслимани и хришћани. Они пале свеће, поклањају мараме, платно, кошуље и на текијском прозору везују конце разних боја. Чувар текије је Мемет Асанов. Забележимо и то: текија је крај познатих извора са топлотом минералном водом где су два купатила са по једним базеном. Та топла терма избија испод узвишења званог Теће-баша.

Друга текија стоји издвојено ниже села, у делу атара где су њиве. У њој је гроб Меси-паше. Кажу да је поменути паша био настањен у овом насељу. Ова текија је мање посећена, нема чувара и око ње је гробље (мезарлак) данашњег малобројног муслиманског становништва села Банског.

До 1912. г. у селу Банском имало је још пет џамија и три турска гробља. За једну џамију казује се да је подигао турски цар, и она је служила као центар исламизације у Струмичкој области. Сада постоје три џамије, али су у лошем стању. Употреба се само једна. И од гробаља очувано је једно.

Приликом ослобођења од Турака Банско је затечено са тројаким становништвом: турским, ромским (циганским) и македонским. Након тога настале су велике етничке измене: 1913. г. Турци су се иселили у Солун и тада је вршено паљење и рушење њихових кућа и џамија. Поштећене су биле само напред

поменуте текије. Касније део Турака вратио се у Банско и у њему остали до 1955—60. г., када су нарасли на око 120 кућа. Тада је настало друго исељавање Турака, и сада од њих остало је само 7 домаћинстава.

Село Свидовица. — И Свидовица лежи у подгорини планине Беласице, на великој речној плавини. Плодан материјал нанеле су речице Ореша и Јаворник, па је зато положај насеља такође погодан из економских разлога. И насеље Свидовица спада у стара села Струмичког краја. Са његове горње стране је потес са карактеристичним именом — Клиселер. Тамо има остатака од цркве, а крај њих су бројни надгробни каменови.

Према народном предању једном у турско доба мушки становници овог села су убијени, а њихове удовице узели су за себе досељени Турци. По том догађају објашњава се данашње име насеља — „све удовице“: Свидовица. Године 1912. Свидовица је затечена као највеће турско село у околини Струмице: имало је око 300 муслиманских кућа.

Професор М. С. Филиповић слушао је да је у Свидовици имало и муслиманских родова албанског порекла, тако званих бекташа.¹

Године 1912. у Свидовицу је ушла бугарска војска и пред њом су исељени Турци, осим 75 домаћинстава. На имање исељеника 1913. дошли су Македонци, избеглице из Грчке. Отада је насеље било мешовито — турско и македонско. Године 1955. Турци су имали око 100, а Македонци око 50 кући. Међутим, иза те године Турци су се дефинитивно иселили у Турску, сем једног домаћинства — Мустафовци, који и сада постоје.

До краја турске владавине у Свидовици је било пет бекташких текија, свака са по једним гробом. Текије су се звале: Кара-баба, Дургут-баба, Зумбул-баба, Али-баба и Ало-баба. Данас постоји само последња текија и њу понекад посећују муслимани уочи Бајрама и Рамазана. Долазе и околни хришћани, нарочито кад имају какву невољу. О текији брину муслимански становници напред наведеног домаћинства Мустафовци.

Свидовица је имала још две џамије и четири муслиманска гробља. Свака турска махала имала је посебно гробље.

Село Вељуса. — И то је познато насеље у Струмичком крају са око 255 домаћинстава. Положај Вељусе је на додиру котлинске равни са истока и масива планине Јеленице са запада. Насеље се дели у четири велике махале — Средсело, Средна, Синачка и Каменеџето. У њима живи хришћанско-македонско становништво. Међутим, постојала је и пета тако звана Турска махала са око 60 кућа. Њени становници иселили су се у Турску 1955—60. г. Данас у тој махали је само једно турско домаћинство — Асанови.

¹ М. Филиповић: Каргалија и његови потомци — прилог историји Струмице, Прештампано из „Јужног прегледа“, Скопље 1938, 6.

У тако званој Турској махали села Вељусе до иза Другог светског рата постојале су: једна текија, једна џамија и муслиманско гробље. А приликом моје посете 1974. г. све је било порушено. Дознао сам да је у текији био један гроб. Ту је сахрањен Турчин по имену Зурап-шех.

М. Филиповић је дознао да су и неки турски родови у Вељуси имали албанско порекло.²

Село Баница. — И то је познато село у непосредној близини Струмице: лежи северозападно од града на даљини од 3 км. Раширено је предање да је Баница раније била значајно насеље — кажу: била је град са именом Баја. Према казивању у народу, тај град постојао је у оном времену када није било суседне Струмице. Предање наводи и то да је у Баји живео „цар Костадин“ са ћерком Струмом. У Пољу крај села је локалитет Струмичин гроб.³

Приликом ослобођења 1912. г. Баница је затечена као село са више турских кућа, а имало је и хришћанских Рома, слуге код Турака. Једни Турци напустили су Баницу 1912—13. г., док су се остали иселили око 1955. г. Боље куће и помоћне зграде појединих Турака и сада су очуване.

Да је Баница до краја турске владавине била значајније турско село, јасно се види по лепој џамији и по амаму (купатило). Налазе се у средини насеља. Џамија је позната по величини и по архитектонској лепоти. Зидана је од финог клесаног камена, и има красну куполу. Сада је напуштена, док су је сеоски Турци одржавали до око 1955. г., када су иселили. Амам је напуштен раније и јако оштећен. Један сељак рекао ми је да су џамију у Баници опљачкали бугарски окупатори 1913. г.

Баница је у прошлости имала и једну текију, али је у ратовима 1912—18. г. напуштена и рушевине срањене са земљом. У Текији налазио се гроб неког познатог Турчина — кажу неког паше.

Село Мокриево. — И куће овог великог села су на плавини у северној подгорини масива Беласице. Такође спада у стара села Струмичке котлине јер га је „царица“ Евдокија 1377—1381. г. даровала светогорском манастиру св. Пантелејмону. За време Турака и ту су насељени малоазијски становници. Приликом ослобођења 1912. г. у селу је било 200 турских и око 50 хришћанско-македонских кућа.

Током XIX века Мокриево је важило као важан центар исламизације, па су ислам примили и поједини староседеоци из тог села. То су били тзв. Читаци. У животу Турака села Мокриево судбоносне су биле 1912. и 1955—58. г. У првој години

² Ибид., 6.

³ Ј. Трифуноски, *Легенда о царевој кћери Струми*, Народно стваралаштво, св. 53—56, Београд 1975, 109—112.

око 100 домаћинстава иселило се у Турску, док се њихов други део, од око 116 домаћинстава, иселило након Другог светског рата. У Мокриеву сада живи само македонско становништво.

Године 1974. порушена је стара сеоска џамија, и око ње су били гробови имућнијих Турака. За остале Турке постојало је велико гробље ниже села. У рату 1912—1918. г. у Мокриеву уништене су две текије и у свакој се налазио по један гроб познатијих људи из овог села, на пример, Вејсел-шеха. Био је старешина бекташких дервиша.

Село Коњарево. — Налази се крај југословенско-бугарске границе, која је 500 м источно од Коњарева. Некада је насеље имало цркву св. Димитрија, али су њу срушили Турци. Пред крај турске владавине Коњарево је имало око 190 кућа, од тога само 12 словенске, односно хришћанске, док су остале куће биле муслиманске — турске и нешто ромске (циганске). Хришћани су радили као слуге код Турака. У рату 1912—13. г. сви Турци су исељени.

Живот Македонаца био је тежак. Један старији сељак о томе рекао ми је: „Ако имаш добра нива, Турците ће је земет; ако нека жена има добар маж (мужа) Турците ће га убијат; ако имаш мома (девојку) Турците ће је потурчат; бишки (свиње) нисмо могли да чувамо“. По исељењу Турака и овде су насељени бројни Македонци из струмичких села са планине Ограждена, а дошле су и македонске избеглице из Грчке.

Турци у Коњареву имали су џамију и велико гробље на пространој површини. Гробље се налазило западно од села, где су сада њиве. Године 1912. сви сеоски Турци нагло су исељени у Турску: у појединим њиховим кућама чак су остављене трпезе на којима је била постављена храна. Нису се иселиле само три турске породице, које су остале до 1955. г. и бринуле о једној текији, сада порушеној.

Село Сушица. — Сушица је такође веће село Струмичке котлине у јужној подгорини планине Ограждена, а на изласку Сушичке речице из уске планинске долине. У другој половини XIX века Сушица је имала мешовито становништво — турско и македонско: Турци са око 200, а Македонци са око 60 кућа. Међутим, једном — на дан св. Тодора (1. III) — Македонци су имали весеље и у томе умешали су се сеоски Турци, па је избио сукоб. Након тога македонска домаћинства морала су се иселити.

Када је бугарска војска 1912. г. упала у Струмички крај, прикупљени су сви сушевски Турци, од њих узето доста злата и 30 Турака је стрељано. Следеће 1913. г. они су исељени у Турску, а у куће исељеника дошле су бројне избегличке македонске породице из Грчке.

Сушевски Турци имали су џамију и једну текију. О текији бринули су становници рода Кара-Љозли, најбогатији у селу.

По исељењу Турака текија је порушена, а на њеном месту 1922. саграђена је мања црква св. Ђорђа.

Град Струмица. — И у овом насељу, прича се у народу, постојале су џамије и две текије. У Струмици сада нема Турака и одређеније податке о текијама нисам прикупио. У граду сада има нешто муслиманских Рома (Цигана) и они се, приликом службених пописа, декларишу као „Турци“.

III ЗАКЉУЧНИ ДЕО

На основу напред изложеног могу се извести следећи закључци о текијама у Струмичком крају.

1) На теренским проучавањима 1974. и 1975. г. установио сам у осам насеља наведене области постојања 14 текија. Напазе се, или их је раније било, у селима: Банском (2), Свидовици (4), Вељуси (1), Баници (1), Мокриеву (2), Коњареву (1), Сушици (1), и у граду Струмици (2).

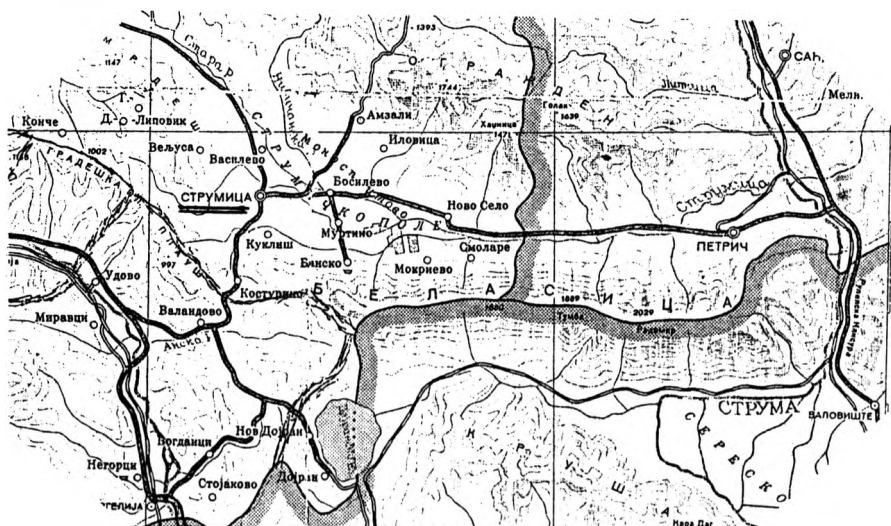
2) Последња времена — 1912—1913. и 1955—1960. г. — нису била повољна за турско становништво Струмичке области и зато се оно тада нагло иселило у Тураку. С тим у вези пропадале су њихове куће, џамије, гробља, амами. Пропадале су и текије.

3) Од наведеног броја 14, данас су очуване само 3 текије — две у Банском и једна у Свидовици. Остале текије су у рушевинама, или су савњене са земљом.

4) Како је и напред изнето у текијама налази се по један гроб каквог шеха, праведника бекташког реда. По негде у текији је била гробница каквог другог турског човека, на пример, по једног паше (у селу Банском, и у селу Баници).

5) Од свих чувена је била текија са гробом Исмаил-деде у селу Банском, постоји и данас. Приземна је зграда са дебљим зидовима. Има и специјалног чувара. Врата ове текије су затворена и када сам је посетио у јулу 1975. г. из ње су избијали задах мемле и празнина.

29. IV 1992.

Географски положај Струмичке котлине

TÜRKISCHE TEKIA IN DER GEGEND VON STRUMICA

Resümee

Bei anthropogeographischen Terrainuntersuchungen 1974 und 1975 in der Strumica-Region stellte der Autor dieser Studie das Bestehen von 14 türkischen tekias fest. Das sind Parterregebäude mit einem Raum. Darin befand sich der Regel nach jeweils ein Grab eines Muslimen, der nach seiner Heiligkeit bekannt wurde, oder der einzelnen Menschen viel Gutes tat. Mancherorts sind auch Personen beigesetzt, die in irgendeiner Schlacht um die Verteidigung des türkischen Staates gefallen waren: z.B. irgendein ein Pascha. Die bekannteste türkische Tekia war jene mit dem Grab von Ismaildeda im Dorf Bansko. Sie besteht auch heute noch, und hat einen speziellen Wächter.

Драгољуб С. ПЕТРОВИЋ
Институт за новију историју Србије
Београд

ПОЛОЖАЈ ЈЕВРЕЈА У ЈУГОИСТОЧНОМ ДЕЛУ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈИ ПОД БУГАРСКОМ У II СВЕТСКОМ РАТУ

Апстракт — Чланак захвата материју о Јеврејима, њиховом положају на тлу које је присаједињено Бугарској — Југословенска Македонија, сем западног дела, и југоисточни део Србије, у време другог светског рата. Приступ је историјски, делом и правно-историјски.

Историја Јевреја у једном делу Балкана и у једном периоду јесте само фрагмент историје светске цивилизације, мада се многе појаве тешко могу да подведу под цивилизовано понашање политичких, па и социјалних заједница. Комплекс збивања II светског рата сублимира бројне политичко-социјалне појаве у временском трајању, а које се поред осталог манифестују кроз феномен геноцида. Овај се у изразитим облицима испољио када је у питању јеврејска народносно-верска заједница.

У Априлском рату 1941. године Краљевина Југославије је нестала, а њена територија окупирана, те извршена „дебалаација“ у корист Немачке и њених савезника. Исту судбину следи Грчка. Споразумом склопљеним у Бечу, већ 20. априла Бугарска је, разумљиво уз сагласност Немачке, припојила простране територије у Македонији и Тракији на рачун поражених у рату — Југославије и Грчке. Поред тога Бугарска добија део југоисточне Србије са малим појасом земље настањеним бугарском националном мањином. Тако се у саставу кобуршког „царства“ обрео већи део Вардарске Македоније, изузев западног дела, са мањим подручјем југоисточне Србије у територијалном континуитету.¹

¹ Западне границе профашистичке Бугарске које су вределе само током II светског рата нису довољно јасно утврђене у литератури. Нова

Бугарска је 1941. године увећана на 156 000 км² са осам и по милиона становника, и то у приличној мери хетерогеног националног састава. У односу на нејаку предратну, она је добила 53 000 км², од чега на рачун Југославије 28 000 км² са нешто више од милион становника, претежно Македонаца.²

Када је у питању једна таква тема, велика и значајна, о Јеврејима у II светском рату, што чини посебан историјски феномен, може да се констатује да је та појава испољена на овом делу Балкана у унеколико специфичном руху. Да ли ова констатација обогаћује аргументацију за тврдњу да се сви историјски феномени у Европи, посебно или бар нешто другачије, испољавају у њеном југоисточном делу. Јеврејско питање је, да употребимо тај цинични израз, уколико овим терминима има места у науци, поступно и неуједначено „решавано“ на балканском тлу. Рецепција немачког законодавства национал-социјалистичког периода, или курса без закона и безакоња, није била једнако прихватана у разним балканским државним ентитетима. С друге стране, у битним елементима је нацистички курс према Јеврејима уопште изражен и на овом невеликом подручју које је предмет мојих истраживања.

Интересантно је да је још у Краљевини Југославији, додуше када је рат већ увелико захватио Европу, од 1940. запажена против-јеврејска кампања у делу штампе, чему следе уредбе којима се ограничава делатност припадника ове националне мањине.³ Према званичним статистичким подацима и реалним проценама, пошто попис становништва 1941. није извршен, у Југославији је крајем мирнодопског периода и на почетку ратног, 1939. године, било око 70.000 Јевреја. Уочи Априлског рата има нешто више од 75.000 Јевреја са придошлицама из Немачке, Аустрије, Чехословачке и других поробљених земаља. Сразмерно највише Јевреја је било у Македонији, а насеље у Битољу највеће (гето) са груписаним јеврејским живљем, чији гро је чинила сиротиња. У западном делу Македоније припојеном 1941. Албанији под италијанским врховним суверинитетом било је, пак, занемарљиво мало Јевреја. После ратног вихора у

граница ишла је уз корито Тимока до надамак Зајечара, да би од предратне опет одступила од виса Свети Никола на Старој планини, захвативши Буджак који улази у оквир Бугарске, па секла Нишаву код Чифлика између Беле Паланке и Пирота оставивши мањи део Лужнице Србији, односно немачкој окупационој зони. Наставља коритом Лужнице до Власине коју сече источно од Власотинца, а Јужну Мораву код Грделице, западно од Мораве преко Граовског брега на Кукавицу, сече Ветерницу захвативши поред Врањског и Прешевског среза и део Јужног Косова. Обухвативши већи део Гњиланског среза гранична линија се пружала преко Качаника ка Шари на Љуботен. Одатле се спуштала у Полог где је секла Вардар продужавајући ка југу-југозападу према Охридском језеру избијајући између Струге и Охрида. Д. Петровића у рукопису, 9—15.

² Статистички годишњак, 1942.

³ Ж. Лебл, 1990, 294—295.

Федеративној Народној Републици Југославији пописом 1948. пребројано је свега 6.853 Јевреја.⁴

На подручју Србије, с извесним изузетком Београда, није било много јеврејске популације. Једна од јачих енклава је пиротска чаршија са скоро 300 Јевреја. Антисемитизам на овом простору без видније предисторије испољавао се у благом виду. На подручју велике шопске етничке групе која захвата југоисточну Србију, делове западне Бугарске и североисточну Србију, делове западне Бугарске и североисточни део Македоније, Јевреји се називају Чивутима, мада је тај назив у употреби и на ширем простору. Обичан свет, пак, под чивутима подразумева људе одређених осбина а не народносну припадност.⁵

Чим је заузео Србију окупатор је кренуо терором против Јевреја, пљачкањем, малтретирањем, стрељањем и депортовањем. Уништење Јевреја је највећим делом извршено до августа 1941. уз помоћ банатских фолксдојчера и Аћимовићевог комесаријата. „Српска влада“ Милана Недића је стриктно наставила „решење јеврејског питања“ сходно вољи немачких власти. То „питање“ је у потпуности решено залагањем квислинга у Србији, Недићеве администрације и трагањем и денунцирањем широм Србије односно немачке окупационе зоне.⁶

Са гледишта међународног права сила победница у II светском рату бројни државно-правни акти проосовинских држава сматрани су неважећим заједно са територијалним прекрајањима и присвајањима. Међутим, то право проосовинских држава је функционисало током рата на анектираним подручјима. На пространствима која су контролисале силе Осовине, на рушевинама версајских организованог света, никло је неколико државно-политичких организама. Појавило се више квислиншких држава које нису биле признате од држава демократског тора. Чињеница је, међутим, да су те државе поседовале извесне прерогативе државне власти. Но, оне су биле ограниченог суверенитета до непостојања државне независности. Типична квислиншка држава била је Независна држава Хрватска, а једна од таквих је и Албанија под италијанским протекторатом. С обзиром да НДХ није била независна она се морала повијати пред захтевима нацистичке Немачке од којих је нарочито био категоричан — „решење јеврејског питања“. Србија је на тлу немачке окупационе зоне са Банатом, али без југоисточног дела, без Косова и јужног дела Санџака, добила једну квислиншку гарнитуру која је имала тенденцију да опонаша државну власт. Временом, ова је, током 1942. поготову, попримала извесна обележја квазидржавне вла-

⁴ Коначни резултати пописа, 1954, XVIII.

⁵ Чивутин, чивути — човек, људи специфичних својстава, која укључују шкртост, користољубље, способност да се кроз динар дође до увећане имовине. Аутор овог текста је истраживао у свом завичају, крај горњег Тимока, етнографске компоненте, фолклор и језик становништва.

⁶ Злочини фашистичких окупатора, 1952, 42.

сти, али је то било мало да би се Србија могла назвати квислиншком државом. Недићева администрација је сервилно испуњавала наредбе војнотериторијалне немачке власти што се очитује и на примеру поступања са Јеврејима, држављанима бивше Југославије. Са њима је поступак био радикалан и експедитиван будући да су органи „орпоке владе“ били продужена рука немачке окупационе власти.

Другачији је случај Бугароке која је остала на нивоу суверене државе. Извесно ограничење суверенитета под притиском Немачке није било толико да би ова земља изгубила државни субјективитет. На примеру Јевреја видно је да је Бугарска очувала своју сувереност заштитивши у крајњој линији све своје становнике који су имали бугарско држављанство. И поред свих притисака Немачке ни један Јеврејин држављанин Бугарске није депортован до краја рата. Овај правни статус, међутим, нису добили Јевреји, становници присвојених крајева бивше Југославије и Грчке.

Антисемитизам није мимоишао Бугарску. У складу са фашистичком идеологијом почетком четрдесетих година бугарско законодавство прожима агресивни национализам, пропраћен одговарајућом пропагандом, пре свега путем штампе. На предлог Министарства за унутрашње послове и народно здравље, 21. јануара 1941. донет је Закон о заштити нације. У њему је изражен сегрегациони однос према Јеврејима, односно како се изричито каже — лицима јеврејског порекла. Читав нацистички курс антисемитизма усмерен је не само против лица која се јавно декларишу као Јевреји, већ и против особе јеврејског порекла. Један од стратешких циљева национал-социјализма био је уништење Јевреја у крви, свега што има јеврејско и мојсијевско обележје. Чак ни у том новом бугарском законодавству нигде се не говори децидирано о Јеврејима, већ о људима јеврејског порекла. Пред таласом уништења Јеврејима није ваљало дати шансу да се спасу декларишући се као припадници које друге народности. Као лица јеврејског порекла обележена су сва она чији је један родитељ Јеврејин. Међутим, у овом Закону нису јеврејског порекла лица која су примила хришћанство као своју прву религију.⁷ Закон је усмерен противу Јевреја, захтева се њихова строга евиденција, јављање властима, ограничење делатности и поседовање имовине, али је битно онемогућавање добијања бугарског држављанства од стране лица јеврејског порекла. Као да су законотворци знали за потоња збивања на Балкану када ће Бугарска добити територијална проширења са ставноништвом туђег поданства.

Наведеном Закону је следио Правилник и други прописи којима се тумачи Закон, а тиме се у ствари даље ограничава по-

⁷ Ж. Колономос — В. Весковић-Вангели, 1986, 327.

литички, економски и друштвени живот Јевреја.⁸ Положај Јевреја бива све тежи, посебно после проширења бугарске јурисдикције на „новоослобођене крајеве“ у пролеће 1941. У припојеним крајевима Македоније, југоисточне Србије и прчке Тракије, словенско становништво је проглашено за бугарско те је лако могло добити бугарско држављанство. Они становници који се нису с тим мирили, већ су се декларисали, рецимо, као Срби, напуштали су Бугарску и одлазили у Србију под немачком окупацијом. Други мањинци су такође могли на тлу увећане Бугарске да добију њено поданство од чега су нормативним актима изузети људи јеврејског порекла.⁹ Следствено томе сва ова лица била су регистрована по месним полицијским управама као страни држављани. Као таквима њима се одређују високе таксе, у ствари тешка опорезивања. Одређивани су намети и предузимани акти којима су Јевреји дискриминисани. Још у пролеће и лето 1941. чињени су акти насиља и атака на Јевреје у њихову имовину. Министар унутрашњих дела Петар Габровски издаје заповест 17. јуна, уочи напада Немачке на СССР, о завођењу полицијског часа за Јевреје који „шире узнемирујуће гласине са циљем да ослабе национално јединство и да поколебају дух бугарског народа“.¹⁰

Јевреји на тлу Бугарске су били изложени све изразитијој тортури. Међутим, тај систем тортуре, сегрегације и репресалија је био веома благ у односу на режим за Јевреје у анектираним подручјима у Македонији и југоисточној Србији („Моравској“), и судећи по току догађаја није стремио „жоначком решењу“. Пошто нису били бугарски поданици могли су доживети разне бруталности без законске заштите. Појединцима је одузимана имовина, отпуштани су са радних места, ситуиранији су отерани из већих станова у тесне јеврејске махале. Сама замена динара левом, због нереалног курса, даје следећи резултат: бугарска државна банка инкасира неколико десетина милиона динара на штету Јевреја Вардарске Македоније и „моравске“ области.¹¹

Управно-полицијски органи Скопске и Битољске области у Македонији, и Софијске области под коју је потпао део Србије — врањско-пиротски крај, доносили су и спроводили мере усмерене на разне начине противу јеврејских житеља. Јеврејске општине под принудом су упозоравале своје сународнике да се државни акти морају извршавати, а понашање Јевреја да буде дисциплиновано, у духу захтева власти.

⁸ Правилник за примену Закона о заштити нације. Исто, 335.

⁹ Министарство правосуђа доноси Наредбу о држављанству у ослобођеним пределима где се чланом 4. изричито каже да су од поступка пријема бугарског држављанства изузети становници јеврејског порекла; Исто, 23.

¹⁰ Лист „Целокупна Бјлгариа“, 17. јун 1941.

¹¹ Само од Јевреја у Битољу бугарска банка је инкасирала преко 20 милиона динара. Ж. Лебл, 1990-б. 304.

Ставови и принципи заступљени у антијеврејском законодавству и правном поступку до те мере су произвољни да то указује на ширину оквира правног система који може послужити свакој и свакаквој државној политици. Или можемо и морамо констатовати да је правни поредак у фашистичким државама био на јако лабавој основи. Држава, односно њен политички врх, у тоталитарним системима врх једне и једине партије, одређује ставове и начела које државни службеници морају да преточе у правне норме. Све што се чини има да буде у интересу државе која кроз акцију против свега што је јеврејско долази до имовине Јевреја широм Европе.

У овом смислу је карактеристичан, у низу многих, Закон о једнократном данку на имовину лица јеврејског порекла, који је прописан за читаву територију Бугароке. У овом необичном законском акту од 13. јула 1941. прописује се да лица јеврејског порекла са имовином до 2 милиона лева морају да предају држави 20% вредности своје имовине, а преко 2 милиона лева — 25%.¹² Па и сама подела људи на оне који су јеврејског порекла и оне друге (аријевце) далеко је од правно утврђеног реда. Тешко је правно дефинисати категорију становништва према пореклу, а начелно је то несигуран критериј. У свим пописима становништва цивилизованог света утврђују се критерији, рубрике за припадност нацији, националној мањини. Порекло, сматрам, није правна категорија. Све то указује на ретроградан и антицивилизацијски карактер фашистичког правног система.

У Софији је формиран Комесаријат за јеврејска питања на чијем челу је био Александар Белев. Њега је Министарство за унутрашња дела послало у Немачку да би изучио антисемитске законе. По повратку у Софију жестоко је критиковао Закон за заштиту нације тражећи да министар унутрашњих дела поднесе Собрању нацрт закона по коме би влада могла да се служи ванредним мерама и законима, како у припојеним земљама тако и на тлу Бугароке, у циљу решавања јеврејског питања. Видан је став научен од нациста да се у решавању стратешких циљева не треба држати традиционално конституисаног система права.

С обзиром да се у Србији под немачком окупацијом од првих дана после Априлског рата почело са експедитивним решавањем јеврејског питања један талас јеврејских избеглица је кренуо према Македонији. Познато је да је у Скопљу октобра 1941. било око 300, углавном београдских Јевреја, а у Пироту око 30 породица. Крајем октобра по скопским улицама бугарске власти су излепиле „Наређење за лица јеврејског порекла“ по коме су сва лица која су после 6. априла дошла из друге земље

¹² Ж. Колономос-В. Весковић-Вангели, 1986, 354. Овом Закону следи Наредба за примењивање Закона о једнократном данку од 21. јула 1941. Њом се, као и другим актима, поштравају ставови према Јеврејима у односу на Закон о заштити нације. Проширује се појам лица „јеврејског порекла“. Исто, 340—341.

дужна да јаве полицијској управи. У Скопљу се властима јавило 60 лица, што значи да је, бар за неко време, успело да се сачува око 240 Јевреја.¹³ Тако нешто није било могуће на тлу Србије где су квислиншке власти биле колико ревносне толико под контролом немачких власти. У Бугарској, чак и у припојеним крајевима где Јеврејима није пружена могућност да добију поданство, живот ових људи је нешто више вредео. Према литератури чији су аутори сами Јевреји, уза све тортуре и ограбљивање кроз које је прошао овај живаљ, живот Јевреја у од Бугарске анектираним подручјима није био угрожен до 1943. године. Док у самој Бугарској за читаво време II светског рата ни један Јеврејин, будући да је поседовао држављанство, није био депортован, нити одведен у логор.

Ове компарације су вредне када разматрамо кошмар II светског рата у коме је на ултрабруталан начин ликвидирао највећи део европских Јевреја. Да није било масовне појаве уништења Јевреја широм нашег континента докле је стигла нацистичка пизма, законодавство у Бугарској и поступање власти могли бисмо оценити такође као нецивилизовано. Међутим, у контексту збивања унутар осовинског табора ваља констатовати да је та профашистичка Бугарска сачувала своје поданике укључујући и Јевреје, и то упркос снажном притиску Немачке којем је тешко било одолети.

Преко нормативног законодавства и аката власти било је омогућено понашање представника власти, војника и грађана припадника владајуће партије који су малтретирали незаштићене Јевреје. Али о израженом терору у Македонији и врањско-пиротском појасу може се говорити од октобра 1941. Управни органи доносе мере којима се предочава ликвидација јеврејских радионица и трговачких радњи. Предузећа и роба се све више продају у бесцење. Затим долазе на ред делови намештаја, предмети из куће, драгоцености. Чланови комисија за утврђивање имовине злоупотребљавали су свој положај и од Јевреја узимали новац и вредне ствари. Предвиђане су неуобичајено високе глобе и казне за Јевреје који не би пријавили сву имовину, покретну и непокретну.¹⁴ Непокретну имовину су чинили — куће, фабрике,

¹³ Пријављени Јевреји су ухапшени и предати Гестапоу који их је спровео у логор на Вањници, где су стрељани децембра 1941. Ж. Лебл, 1990-а. 312.

¹⁴ Јевреји су преко својих општина много пута тражили да буду поштеђени великих намета и казни, што бугарске власти редовно одбијају или се оглушавају. Они су упорно молили да им се дозволи бугарско држављанство, али узалуд. Тако скопска јеврејска општина шаље допис (без датума) Централном конзисторијуму Јевреја у Софији како би се овај у том смислу заложии код највиших бугарских власти. У допису се тврди да су Јевреји лојални грађани Бугарске, рођени ту у Македонији, увек „пажљиви према македонским Бугарима“. Јевреја капиталиста, каже се, у правом смислу нема; то су ситни трговци, занатлије, амбулантни трговци и слично. Процент интелигенције је минималан, „општи број

радионице, магацини, радње, виногради, шуме, поседи и сл., а покретну — новац, рачуни по домаћим и страним банкама, намештај, роба, злато, накит и сл. Пописивана су и наследства, потраживања, као и дугови.

Комесар Комесаријата за јеврејска питања при Министарству за унутрашња дела (и народно здравље) Белев је систематски делао да изолује Јевреје од осталог становништва и изузме их од законске заштите. Пола године је радио без именована, да би најзад Народно собрање под притиском формално установило Комесаријат, почетком септембра 1942. Белев сукцесивно доноси наредбе са законском снагом за Јевреје. Већи део се односи на јеврејске житеље читаве Бугарске што је Собрање нерадо прихватало. Тако се Наредбом бр. 32 од 29. септембра наређује свим Јеврејима у „царству“ да носе Давидову звезду. Тога су ослобођена само лица која су ушла у брак са бугарским грађанином пре 1. септембра 1940. или покрштена до доношења Закона о заштити нације 21. јануара 1941, као и деца до десет година старости. Знак се носио на левој страни груди, на одећи, реверу, а казне за неношење биле су по обичају ригорозне — строги затвор и још у новцу до 100.000 лева.¹⁵ Већ 31. октобра 1942. комесар стиже до Наредбе бр. 225 којом се уређује пословање јеврејских општина.¹⁶ Он врши њихову реорганизацију брињући нарочито за финансијска питања, а следеће године налаже њихово распуштање. Широм читаве Бугарске мушкарци су мобилисани, једним делом у радне чете које изводе радове.¹⁷ Међутим, у анектираним подручјима режим према Јеврејима био је неупоредиво строжи и нехуманији. Још од фебруара 1942, јеврејске радње, трговачке и занатске, затворене су, а људи били изложени осиромашењу до глади. Јеврејима се забрањује делатност у професијама од којих су увек живели с коначним циљем да се онемогући њихов опстанак и заплени читава имовина. Комесаријат на чијем челу је велики ратни злочинац доноси меру за мером којима се гуши јеврејско биће, његов економски, најзад физички опстанак.

Бугарске власти су тесно и уз пуно респекта сарађивале са немачким, трудећи се да очувају самосталност. Договори су највише ишли преко немачког амбасадора Бекерлеа, који посебно због „јеврејског питања“ често контактира са бугарским функционерима. Бекерле је 22. јануара из Софије послао поверљив извештај Министарству спољних послова Трећег рајха о разговору са Габровским. Указује да бугарске власти „савесно“ спро-

македонских Јевреја интелектуалаца не надмашује 8000 душа“. Ж. Колономос-В. Весковић-Вангели, 1986, 388.

¹⁵ Исто, 535—537.

¹⁶ Исто, 553.

¹⁷ На хотелима и заводима стављају се натписи да је забрањен приступ Јеврејима. Они у Народни театар могу само о празницима. итд, Ж. Лебл, 1990-а, 313.

воде имовинско-правне законе противу Јевреја. Међутим, немачког амбасадора чуди што обичног Бугарина не брине присуство Јевреја нити му је блиско „расно питање“.¹⁸

Мере против Јевреја су заоштраване из дана у дан. Иако им је забрањена делатност, новчане казне — глоба, биле су учестаније, а таксе све више. У Битољу је пореска управа објавила наредбу да сви Јевреји који су ван земље, у печалби, дођу у земљу ради плаћања глобе. Пошто се Јевреји овоме нису могли да одазову њихова имовина је заплена. Бугарске власти почетком 1943. халсе 87 Јевреја у Битољу под произвољним оптужбама. Имовина им је конфискована, а они су пуштени за откуп, сакупљен од месних сународника, од 4.350.000 лева.¹⁹ Ово није сметало властима да ускоро те исте људе ухапсе и коначно депортују.

Од почетка 1943. Комесаријат за јеврејска питања нестрпљиво настоји да се то питање реши у духу настојања немачких нациста. Приметно је да највиши бугарски органи и функционери нису пружали отворен отпор тим настојањима, али су пасивним односом и одуговлачењем, изговарајући се материјалним тешкоћама око депортовања Јевреја и слично, фактички успели да заштите јеврејски живаљ у матичној Бугарској. Сам Белев је дрско, рачунајући на заштиту Немачке, тражио од бугарске владе да што већи број Јевреја како из „ослобођених“ крајева тако из доратне Бугарске буде предат на располагање органима Рајха.²⁰ Комесар дерогира постојеће законодавство у низу својих веома бројних наредби. Он предлаже, или налаже рачунајући на подршку из Рајха, да бугарски Јевреји буду депортовани, чиме аутоматски губе држављанство и Бугарска се више за њих не може интересовати. Кроз извештај претпостављеном министру комесар Белев налаже шта и како треба чинити. Он тражи разлог како би и бугарски Јевреји поделили судбину Јевреја при својених области. Наводно, после депортовања Јевреја из Македоније и Беломорија, бугарски Јевреји ће бити узнемирени и чиниће „многе непријатности у сваком погледу“.²¹ Бугарској би, с друге стране, ове мере одговарале јер би добила сву покретну и непокретну имовину јеврејских душа. Комесар „моли“ — налаже министру унутрашњих послова да „скрене пажњу“ влади Бугарске да Јевреје који ће бити исељени лиши држављанства.

¹⁸ Ж. Колономос-В. Весковић-Вангели, I, 724.

¹⁹ Исто. 313.

²⁰ Карактеристичан је ургентан извештај Белева министру Габровском 2. II 1943. о разговору који је имао са помоћником војног аташеа немачке амбасаде, специјалистом за „јеврејско питање“. Белев тврди да му је дотични господин (тако високих овлашћења а на малој функцији) казао да је Рајх спреман да „помогне“ Бугарској као савезници тако што би преузео све Јевреје из анектираних области као и из саме Бугарске у оном броју који одреди Комесаријат! Белев очито преузима на себе веома одговорну улогу. Ж. Колономос-В. Весковић-Вангели, 1986, I, 731.

²¹ Исто. 732.

Габровски је послушао подређеног комесара, а председник Филлов предложио Министарском савету закон у том смислу, који је усвојен. Бројни примери указују да се под форму закона могу подвести акти који чине антипод праву, правном систему грађанске државе. Али када су у питању били Јевреји на подручју Европе које су контролисале фашистичке силе, предузимани су акти, писани или поверљиви, изгласавани у парламенту или неформални, акти државног органа којима су лица „јеврејског порекла“ физички угрожена као и њихова имовина, упркос постојећем, често недерогираном, раније изграђеном правном систему.

Према плану Комесаријата из анкетираних подручја ваљало је депортовати 20.000 Јевреја. Од тога је у Скопљу живело 4.000 људи, Битољу 3.000, Штипу 800, а Пироту око 300.²² Комесар је помно настојао да се наведена цифра попуни Јеврејима из било којих места па и саме Бугарске. Такође је предвидео да они Јевреји који су ипак добили држављанство самим чином хапшења и депортације губе ту привилегију. Ови акти указују с једне стране на производност правног система уопште под који могу да се подведу све одлуке, наредбе, закони итд., без обзира на традиционална грађанска права, права припадника нације, националне мањине, те имовинску безбедност грађана и одговарајућих правних лица. Или: акти према Јеврејима у време II светског рата у профашистичким земљама указују или доказују да је правни систем уопште једна непоуздана категорија ма колико то на летимичан поглед апсурдно изгледало.

Почетком марта 1943. надлежни и највиши органи Бугарске нормирају положај Јевреја у придодатим крајевима као људе без бугарског држављанства који ће бити депортовани на територију Рајха и чија ће имовина бити конфискована у корист бугарске државе. Непокретна имовина, као и новчана средства и драгоцености аутоматски постају власништво државе, док су покретне ствари продаване на лицитацијама да би се новац од тога сливао опет у државну касу. Део тих ствари и средстава је присвојен од стране чланова комисија за утврђивање јеврејске имовине, часника и полицајаца. Званични органи Бугарске су гонили овакве починиоце кажњавајући их, али су те мере могле да погоде само ситне чиновнике и полицајце. Део покретне

²² У другим местима било је мало Јевреја; у Велесу око 50 породица, Бевђелији 30 душа. Процене Комесаријата биле су максималне, коришћени су подаци о Јеврејима који су се раније одселили. Процена броја Јевреја у Беломорију је око 6000, што би значило да је у бугарском делу Македоније са југоисточним делом Србије било око 24000 Јевреја; та цифра је ипак претерана. Комесар предлаже да сабирни логор за те Јевреје из анектиране грчке области буде код Радомира уз тврдњу да је капацитет најмање за 8000 људи, што ваља искористити! Опет је присутна тежња да Јевреје треба купити и из матичних бугарских крајева. Ж. Коломос-В. Весковић-Вангели, I, 733.

имовине Јевреја је опљачкан те није коришћен од државе, легитимног или „леgitимног“ сукцесора.

Коначно решење „јеврејског питања“ везано је за 11. март 1943. када бугарске власти хапсе и сакупљају све Јевреје Македоније у сабирни центар, круг Државног монопола дувана у Скопљу. Пиротски Јевреји су сакупљени 12. марта да би били утоварени у сточне вагоне железничке композиције. Чињеница је да су сви ти Јевреји, а мало је људи избегло рацијама и из сабирних центара, депортовани железницом до логора у Треблинки где су поморени. Бројне претходне акте комесар Белев употпуњује Наредбом бр. 865 од 13. марта „о ликвидацији имовине власништва лица јеврејског порекла исељених ван граница земље“.²³

Према сачуваним изворима који су начелно имали обележје „поверљиво“, дакле били су тајни за јавност, број депортованих Јевреја није досегао предвиђену цифру од 20.000. Евидентирано је свега 11.343, што чини 56% предвиђеног, а што се чак и у немачким круговима сматра задовољавајућим учинком.²⁴ Од тога је из Македоније депортовано 7.122 Јевреја, према немачком документу потеклом од амбасадора Рајха у Софији.²⁵ Међутим, према извесним списковима прављеним после рата ради се о цифри од 7.148 душа. Ту се наводе Јевреји из Врања, њих петоро, Прешева — четворо, али нема лица из Пирота која су директно из прада одведена до композиције на железничкој станици.²⁶

На просторима бивше Југославије деловао је јединствени народноослободилачки покрет супростављајући се окупаторском систему. На подручју под бугарском управом НОП је деловао под сложеним условима против бугарског окупатора. У оквиру стратешке политике органи НОП шире бројне летке и позиве усменим путем, преко штампе и радио-таласа у смислу укључивања маса у овај покрет. Посебно се рачунало на приступање Јевреја с обзиром на њихову утроженост и немогућност да остају у својим стаништима. Међутим, југословенски НОП није успео да нешто значајније учини на плану заштите јеврејског живља. Снаге покрета нису биле у могућности да значајније продру у велике градове Македоније где је живело гро јеврејског становништва, да га боље информишу и предузму мере склањања, заштите. Није познат ни један напад партизанске јединице на неки збирни логор за Јевреје широм Македоније и Србије. Има и мишљења да јеврејски живаљ није испољио више самоиници-

²³ Исто, II, 812—815.

²⁴ Поверљив извештај немачког амбасадора из Софије Главној управи за безбедност Немачке у Берлину 5. априла 1943. Исто, 865—868.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто, спискови од 1168. до 1414. стране; Ж. Лебл. 1990-в, 56. У Пироту је критичног дана сакупљено 187 људи, од којих је неколико побегло.

јативе да се помера, склони од погрома, хапшења окупаторских одн. бугарских власти, па је стоички, углавном, чекао своју судбину. Међутим, под датим условима, у историји непоновљивим, тешко је било овој националној мањини да се боље снађе у једној изузетно тешкој ситуацији.²⁷ Тим пре што су особености ове мањине у односу на друге националне категорије доста изразите те су отежани услови утапања у дату етно-конфесионалну средину. Администрација и полиција је припаднике ове мањине лако идентификовала.

Када је реч о овој националној мањини ваља сагледати њене посебности, карактеристична својства. Јевреји су на овим балканским просторима присутни много векова. Да наведемо речи угледног јавног радника Симона Визентала који себе назива припадником једног народа „изразите историјске свести“.²⁸ Због своје конфесионалне припадности и начина живота Јевреји се доста разликују од припадника других нација, чак и кад су им у непосредном суседству. Међутим, на нешто бих, као научник, историчар-истраживач, посебно желео да укажем. Када су хваћани, хапшени на најбруталнији начин они су испољавали пуно емоције, за родном грудом, местом где су живели, живели и умирали, као и њихови преци много година уназад. Бројни извори указују са колико туге и бола су се растајали од својих места где су живели — Битољу, Штипу, Пироту, нимало мање

²⁷ Интересантно је сагледавање ситуације од стране комуниста, конкретно месног комитета КПЈ за Битољ у марту 1943 (после хапшења), изражено у летку: „Бугарским поробљивачима било је јасно још од окупације да Јевреје чекају концентрациони логори. Али верни пси Хитлера су крили истину од Јевреја, лажући их како би се добило на времену. А за то време? На један гангстерски начин блокиране су им паре у разбојничким заводима невино крштеним: народне банке. Њима је одузето 25% од вредности кућа и дућана. Затим, истерани су из огорезованих кућа и дућана који су присвојени, а они су сабијени у гето, по цела фамилија у једну собу. Најгоре — забрањено им је да раде, одређен им полицијски час, забрањено да пређу реку Драгор. Поред тога што су их опљачкали до последње паре и исцедили као лимун те су им остали голи животи чопор бугарских фашистичких шакала је извршио и последњу лешинарску задаћу. Прво су блокирали цео град, затворили грађане цео дан по кућама да би се разбојнички приближили јеврејској мали и бацили као дивље звери на незаштитожене жене, децу, старце, сакупљајући их да би их послали на милост и немилост Хитлеру.

Комшије Македонци били су сведоци страшних сцена: агенти, жандари, војници су викали, ударали, псовали простачки; деца и жене су пиштали, старци бледели и падали у несвест од страха, мушкарци избежумљени нису знали да ли старце да доводе свести, да ли да умирују жене и децу, да ли да се облаче. Целог дана над Битољем се надвисила шпанска инквизиција у најстрашнијој форми: фашистичка тиранија. Цео дан затворени Македонци имали су време да размисле о „слободи“ коју им је донела полиција цара Бориса — македоноубице.

На станици сви Јевреји и мушко и женско и старо и младо пада и љуби — македонску земљу, своју отаџбину...“

Ж. Колономос-В. Весковић-Вангели, 1986, II, 797.

²⁸ *Исти*, Поговор, 1423.

од суграђана Македонаца или Срба.²⁹ Они, у то време, за другу отаџбину нису знали нити је имали. Били су везани за земљу, регион и чаршију где су живели и обиковали. За разлику од бројних националних мањина које су поседовале своју матицу и на коју су се често ослањале као, само као пример, Мађари на Мађарску, Албанци на Албанију итд., Јевреји су, као мањинци у дијаспори, у политичком, поданичко-државном смислу били везани за земљу у којој живе и у којој у принципу играју значајну улогу у економском, друштвеном и политичком јавном животу. А с обзиром и на ове квалитете, значајно учешће у наведеној јавности, Јевреји су били веома корисни, једноставније — захвални поданици, грађани и то често грађани — првога реда. Као такви они се уклапају у концепцију једног политичког народа, конкретно у Македонији са Македонцима, у Србији са Србима итд.

У периоду II светског рата историја Јевреја чини посебан феномен. Он је у одговарајућем смислу манифестован на овом подручју које је предмет нашег истраживања, сагледавања — у вардарској Македонији са делом југоисточне Србије. Геноцид као део европског феномена геноцида, најстрашнијег у историји од „конквисте“ Америке и уништења Индијанаца. Упркос неједнаком третману, различитог степена на подручју Македоније и суседних земаља, Бугарске, Албаније, Србије, положај Јевреја био је дискриминисан почев од законодавства које је, под условима који су радикално мењани, било усмерено да се припадници ове народносно-кофесионалне категорије доведу у изузетан, погоршан положај. До положаја који их ставља ван правног поретка и заштите уопште. Њихов третман у земљама фашистичког система или табора се не може уклопити ни у један цивилизовани, писани систем права.

DIE LAGE DER JUDEN IM SÜDÖSTLICHEN TEIL SERBIENS UND IN MAZEDONIEN UNTER BULGARIEN IM ZWEITEN WELTKRIEG

Resümee

Im Beitrag wird zuerst das Territorium festgelegt, das in den Verband Bulgariens als dem Verbündeten der faschistischen Mächte einging. Das ist der größere Teil des Vardar-Mazedoniens sowie der südöstliche Teil Serbiens, und die Grenzlinie legt der Autor aufgrund seiner vorherigen Forschungen fest. Der westliche Teil Mazedoniens gehörte zu Albanien unter italienischem Protektorat, und innerhalb der deutschen Besatzungszone wurde in Serbien eine Quislingsherrschaft serbischer Kollaborateure gebildet.

Es ist bekannt, daß die Frage der Juden im ganzen besetzten Europa gemäß dem Kurs gelöst wurde, den das faschistische Deutschland verfolgte. Dieser Kurs wurde jedoch auf dem Territorium des Balkans nicht gleichermaßen angewandt. Das offizielle Bulgarien, der vertraute Verbündete Deut-

²⁹ „Збогом Пироте, збогом кућо моја!“ ридали су и љубили земљу пиротски Јевреји када су терани из свог града. Ж. Лебл, 1980-в, 50—51.

schlands, erlag nicht dem Druck, und führte bis Kriegsende keine Deportation seiner Juden durch. Auf dem Territorium, das Bulgarien einverleibt wurde, haben die Machtbehörden erst 1943 die Juden zusammengeführt und in Lager des Deutschen Reiches deportiert. Laut der bulgarischen Gesetzgebung konnten Juden aus »neubefreiten« Gebieten nicht das Recht bulgarischer Staatsbürger erlangen. Demzufolge blieben sie als Juden des Versailler Bulgariens ohne Schutz, von denen kein einziger deportiert wurde. Auf dem Territorium des Vorkriegs- Jugoslawien, welches Bulgarien einverleibt wurde, gab es Juden in Bitola, Skopje, weiterhin in Pirot und Štip. Gegen die Juden wurden sukzessiv Gesetzesmaßnahmen, bzw. eine Gesetzlosigkeit in Einklang mit der faschistischen Ideologie verhängt, ihnen wurde allmählich jegliche Geschäftstätigkeit verboten, und ihr Eigentum entzogen. Der Antisemitismus umging ganz Bulgarien nicht. Im ganzen Land wurden Maßnahmen gegen Juden verhängt und eingeleitet, doch war der Unterschied in der Behandlung bulgarischen Staatsbürger und jener, die dieses Recht nicht erlangt haben, riesengroß. Schließlich wurden Anfang 1943, genauer am 11. März, die Juden in einem Sammelzentrum in Skopje zusammengeführt, und mit einem Zug vorwiegend nach Oswiecim (Auschwitz) befördert. Ihre Zahl lag bei über 7000 Menschen obwohl geplant war, daß aus Mazedonien, »Moravsko« und »Belomorije«, alle 20000 Juden abtransportiert werden. Das Kommissariat für Juden war in seinen Vorschlägen gegen die Juden sehr agil, doch zögerten die staatlichen Machtbehörden bis Kriegsende die Lösung dieser Frage hinaus. Dies geschah auch trotz der Tatsache, wonach, laut den deutschen Machtbehörden, das gesamte Vermögen der Juden zum Eigentum Bulgariens werde. Es muß hervorgehoben werden, daß der Antisemitismus bei den Völkern Bulgariens, Mazedoniens und Serbiens sehr schwach war oder es ihn überhaupt nicht gab.

Am Beispiel der Juden ist ersichtlich, daß es Bulgarien, trotzdem es dem faschistischen Deutschland untergeordnet war, gelang, seine Souveränität als Staat zu wahren. Darin liegt der Unterschied zu den Quislingsgebilden wie dem Unabhängigen Staat Kroatien oder dem Serbien der Nedics, die den Willen der deutschen Machtbehörden durchführen mußten.

Die Juden wurden auf dem Territorium Bulgariens, besonders im anektierten Raum durch unterschiedliche Maßnahmen diskriminiert, und blieben als Bürger ohne Schutz. Ihre Behandlung, die für die Länder des faschistischen Regimes charakteristisch ist, kann in kein einziges Rechtssystem eingefügt werden.

ЛИТЕРАТУРА

Статистички годишњак

1942 Статистички годишњак на царството Бъгария, София

Коначни резултати пописа

1954 Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године, књига IX, становништво по народности, Београд, 1954.

Колономос III., Весковић-Вангели В.,

1986 *Евреите во Македонија во втората светска војна*, Зборник докумената I и II, Скопје.

Лист „Целокупна Българија“, София, 17. јун 1941.

Петровић Д.,

рукопис *Сарадња југословенског и бугарског антифашистичког покрета на територији Србије и Бугарске 1941—1944. године.*

Лебл Ж.,

1990-а *Плима и слом*, Горњи Милановац,

1990-б *Јевреји у Пиrotу*, Горњи Милановац.

Злочини фашистичког окупатора

1952 Злочини фашистичких окупатора и њихових помагача против Јевреја у Југославији. издање Савеза јеврејских општина ФНР Југославије, уредник Зденко Левентал, Београд

Милован РАДАКОВИЧ
Институт за међународну политику и привреду
Београд

ЕТНИЧКЕ ТАЧКЕ НАПЕТОСТИ У НЕПОСРЕДНОМ СУСЕДСТВУ САВЕЗНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

БАЛКАН ПОТЕНЦИЈАЛНА ЕТНИЧКА ЖАРИШТА

Подручје Балкана вековима је оптерећено националним сукобима. Измешаност народа на Балканском полуострву свакако је резултат честих ратовања који су током историје вођени на овом простору. Као резултат честих ратних похода и миграција становништва, у готово свим земљама балкана остале су бројне националне мањине које представљају извор честих заостравања између суседних земаља у овом региону.

Последњих година врло је актуелан сукоб између Румуније и Мађарске око мађарске националне мањине у Трансилванији. Такође актуелан је и сукоб званичне бугарске државне политике са турском националном мањином у овој земљи. Већ деценијама траје и сукоб Грчке и Турске око Кипра, односно територијалних вода у Егејском мору. Југославија је земља која представља „Балкан у малом“, а њени односи са Албанијом и са Бугарском представљају одређену „карактеристику“ односа на Балкану.

Како је Балкан историско-политички „гребогат“ националним жариштима, због могућих акутних криза са тенденцијом ширења на друга подручја Европе потребно је управо указати на:

1. сукоб Румуније и Мађарске због мађарске националне мањине у Трансилванији.
2. сукоб Бугарске и Турске због муслиманског становништва турског порекла у Бугарској.

3. Турске и Грчке око територијалних вода у Егејском мору.

4. посебан део представљају унутрашњи национални сукоби у Југославији и њени односи са Албанијом и Бугарском.

РУМУНИЈА И МАЂАРСКА ЕТНИЧКА БОМБА У ТРАНСИЛВАНИЈИ

Међудржавни проблем и потенцијално етничко жариште између Румуније и Мађарске је област у Румунији, Трансилванија у којој живи око два милиона припадника мађарске националности.

Сукоби у овој области имају своју историску позадину. Наиме, процес формирања румунског народа развијао се између VII и IX века. У IX—X веку, успостављају се три феудалне области: Трансилванија, Молдавија и Влашка. Године 1859. Влашка и Молдавија се уједињују у једну државу која стиче своју независност после руско-турског рата у коме учествује на страни Русије. Премда се касније и она укључује у формирање румунске државе, Трансилванија као област у Карпатима која је била у саставу Аустроугарске, ипак задржава одређену аутономију. Наиме, у њој после слома Аустроугарске остаје велики број Мађара који у већој или мањој мери и данас теже државном припајању Будимпешти.

После другог светског рата, 1948. године, по налогу Стаљина у Трансилванији је успостављена „аутономија Мађара“. Међутим 1968. године њу укида тадашњи председник Румуније Николае Чаушеску. И поред тога што су Румунија и Мађарска припадале истом војном и политичком блоку, ту и тамо су се могли чути протести од стране Букурешта — Будимпешти, као и Будимпеште — Букурешту, због „угрожавања територијалног интегритета“, односно „националних права“, што је зависило одакле протест долази.

После децембарских догађаја у Румунији 1989. године и обарања Николае Чаушеског, Мађари у Трансилванији поново упућују захтев за „аутономијом Мађара“, која је укинута 1968. године.

После слома источноевропских политичких система, више-партиским изборима у Мађарској на власт долазе политичке структуре са изразито националним програмима. Стим у вези Будимпешта све више изказује „посебну бригу за припаднике мађарске националне мањине у суседним земљама“.¹ Тиме се од-

¹ Званична Будимпешта се чак у „тој кризи“ обраћала за помоћ и високим функционерима НАТО пакта. Двадесет и осмог октобра 1991. године Мађарски председник Јозеф Антал посетио је седиште НАТО пакта, где је од свог домаћина генералног секретара Пакта Манфреда Варнера затражио заштиту Западне војне алијансе „у случају да мађарске границе буду угрожене споља, укључујући и опасност од „неких војних

носи Румуније и Мађарске поново компликују, а област Трансилванија поново почиње да ври.

Двадесет трећег октобра 1991. године Демократски савез Мађара Румуније (ДСМ), највећа политичка странка Мађара у Румунији, најављује могућност повлачења својих представника из Велике националне скупштине Румуније. Као разлог „Партија Мађара“, која после владајућег Фронта националног спаса има највише посланика у парламенту, навела је „да се после више пута отворено исказаног неповерења и сумњи у циљеве партије“ поставило питање оправданости њеног даљег учешћа у раду највишег представничког тела Румуније.

Даље заоштравање односа румунске државе и око два милиона припадника мађарске националне мањине уследило је октобра месеца исте године после најаве групе чланова ДМС из трансилванских округа Ковасне и Харгите, где већину становништва чине Мађари, да ће 26. октобра бити организован референдум о аутономији ових области. Ова најављена референдума изазвала је талас незадовољства и протеста готово свих политичких партија Румуније, а о њој је вођена и парламентарна расправа. Иако се руководство Демократског савеза Мађара делимично оградило од изјаве својих чланова из ових округа, сама идеја о референдуму разбуктала је страсти тињајућег вишедецениског сукоба између већинских Румуна и мађарске мањине у Румунији.

У тадашњим саопштењима екстремно орјентисаних румунских националистичких партија, најављена референдума се отворено тумачила жељом Будимпеште за територијалним ширењем према румунској Трансилванији, па се чак тада истакла и подударност између умешаности Будимпеште у догађајима у Југославији и најаве сличних мађарских акција у Румунији.

Страх од „југославизације“ Румуније, како су тих дана поједина средства информисања назвала акције за формирање „аутономне мађарске области“, изазвао је и одређене упозоравајуће акције румунске армије у овим окрузима. Већ петог новембра 1991. године, румунска армија је извела војне маневре у окрузима Алба и Клуж у Трансилванији на северозападу земље.² У вежбама су учествовале пешадиске, тенковске, артиљер-

снага у региону који су измакли контроли“. На тај захтев Манфред Вернер се током заједничке конференције није конкретно осврнуо, али је напоменуо да је „морална обавеза НАТО пакта, као организације слободних држава, да притекну у помоћ земљама средње Европе чију би стабилност и сигурност неко довео у питање“. На крају своје посете Јозеф Антал је бриселском часопису „ЕКО“ између осталог саопштио и следеће: „Против мађарске националне мањине води се психолошки рат и то у Југославији. Словачкој и нарочито Румунији“.

² Окрузи Клуж и Алба налазе се у Трансилванији у којој живи већина од око два милиона припадника мађарске мањине у Румунији. У округу Клуж од око 800. хиљада становника 10% су припадници ове мањине. Ови окрузи се „граниче“ са окрузима Ковасни и Харгити, који су били најавили референдуме за „аутономију Мађара у Румунији.“

риске и ваздухополовне снаге. Поред редовног војног састава у вежбама су учествовали и резервисти из ових округа.

Иначе најаве референдума о формирању аутономије Мађара поклопиле су се са изношењем у румунском парламенту резултата истраживања посебне комисије која је испитивала ситуацију и догађаје у окрузима Ковасна и Харгита, који су и изразили жељу за аутономијом. Извештај је још више узбуркао румунску јавност, јер је утврдио да је у овим областима протеклих година забележено више отворених антирумунских акција. Тако на пример, у окрузима Ковасна и Харгита, истакнуто је у извештају, све румунске заставе су децембарских дана 1989. године замењене мађарским, а забележено је и више рушења румунских црквених објеката.

После врло израженог узнемирења румунске јавности и „упозоравајућих акција“ румунске армије у окрузима Ковасна, Клуж, Харгита и Алба, референдум је отказан. Међутим потенцијални сукоб Мађара и Румуна због мађарске мањине у румунској Трансилванији није превазиђен. Напротив, ова област у Карпатима представља врло озбиљно потенцијално етничко жариште.

БУГАРСКА И ТУРСКА ПРОБЛЕМ ТУРСКЕ НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У БУГАРСКОЈ

У Бугарској егзистира велики број припадника турске националности. Ова националност присутна је у готово свим земљама Балканског полуострва, што је резултат Турске историске војне присутности на овим просторима. Статус турске националне мањине у земљама Балканског полуострва решаван је на различите начине. Грчка и Турска су на пример, током деветнаестог века вршили замену становништва, а у Албанији је та национална мањина „претопљена“ у албанску нацију која има исту веру као и Турци-ислам.

Бугарска званична политика већ неколико деценија настоји да националне мањине у овој држави „претопи“ у „Бугарску нацију“. Готово да су у томе успели са Македонцима и Грцима, а са Турцима су то на драстичан начин покушали пре неколико година, када су званичне власти Бугарске укинуле школе на турском језику и притом почеле са мењањем имена грађана турске народности. Међутим, избио је велики политички скандал, а тада се велики број припадника турске народности иселио у Турску.

У Бугарској живи око милион Турака и око 200.000 Помака (исламизираних Бугара) који представљају 12% бугарског становништва и као што је напред речено представљају наслеђе некадашњег Турског царства. Постојеће разлике између бугарског и турског становништва са језичко-националног аспек-

та, повећавају се и због верских искључивости. Компактне турске насеобине раширене су по деловима Бугарске, тако да је из географских разлога немогуће њихово припајање и Турској и Бугарској. Захтев за примереном заштитом турске мањине која је до сада била ускраћивана, неће бити лако спроведен с обзиром на то да је у широким слојевима бугарског становништва укорено антитурско расположење.

Међутим, Турска је значајан савезник запада, па би Анкара у случају даљег погоршања статуса своје националне мањине за помоћ могла да се обрати и западноевропским земљама.³

ГРЧКА И ТУРСКА ЕГЕЈСКО ПИТАЊЕ

Грчка већ дуже време, а могло би се рећи у читавом послератном периоду са изузетком једног краћег раздобља када је дошло до склапања Балканског савеза са Југославијом и Турском, веома трауматично доживљава своје односе са владом у Анкари. Узрок је познат, интервенција турских снага на Кипар,⁴ проблем мањина и коначно, контрола пловидбе и ваздушног простора у подручју Егеја. Конфликт Грчке са Турском има дубоке историске корене. Атина је на пример, свој национални идентитет добрим делом заснивала на успешној националној борби против османлиске империје.⁵ Турска опет, своју државност испољава успесима у рату за независност који је водила почетком двадесетих година са Грчким снагама на тлу Анадолије и западне Тракије.⁶

³ Мр. Владимир Вареш центар за стратемиске студије у Београду: „Опште стање у Бугарској није повољно за побољшање статуса Турака. Али, уколико Бугарска буде желела да се приближи западу мораће да попусти неким Турским захтевима. Турска је имала велики удео у „Пустињској олуји“. НАТО неће желети да жртвује турски интерес због бугарског. Турска сада извлачи дивиденде из залиског рата“.

⁴ Војни удар на Кипар, извршила је Турска армија 20. јула 1974. године. Према неким проценама, под окупацијом Турске армије налази се седамдесет процената економског потенцијала Кипра.

⁵ Нова се Грчка у свом јужном и централном делу ослободила од Турака 1830. године. Тесалију је Грчка добила 1881. а Крит 1908. године. После Балканских ратова, Грчка се територијално проширује на Епир, Егејску Македонију и острва испред обале Мале Азије. Последње територијално проширење Грчка је имала 1945. године после другог светског рата, када је добила Дедоканез. Грчка је, као што се види, кроз историју лагано расла, па је у садашњим границама од 1945. године. Има површину од 132.562 км².

⁶ Грчка је национална идеја врло брзо прерасла у ПАНХЕЛАНСКУ. Конкретан израз ове идеје је био покушај Грчке да простор око Егејског мора претвори у „Грчки Медитеран“, са главним градом тако замишљене Грчке Цариградом (данашњи Истанбул). Посебно после првог светског рата, у коме је Турска поражена, ова идеја добија на значењу. Међутим ток историских догађаја је кренуо у другом правцу. У пораженој Турској је дошло до националног препорода који је предводио Кемал Ата-

Актуелне данашње односе између двеју суседних земаља у овом контексту одређују узајамно неповерење и начин понашања срачунат на заоштравање односа чиме се практично наносе озбиљни ударица напорима за консолидацију прилика на југоисточном крилу атланске одбране, толико значајном за САД и НАТО.

Мада се 1986. године дошло до извесног споразума у погледу експлатације Егеја, ништа није утврђено као коначно опредељење две стране у спору. За Грчку сва спорна питања која се тичу Егеја дубоко задиру у суштину односа двеју суседних земаља. Атина тежи да се територијалне воде у Егеју протегну на појас од дванаест наутичких миља од копна или острва, а Грчка јавност је „васпитавана“ да „Егеј схвата као национално море“⁷ што изазива противљење Турске, која је увек наоружавање Грчких острва најближих Турској обали сматрала претњом и изазовом не само за Турску него и за НАТО пакт. Анкара никада није дала сагласност за милитаризацију острва Лемнос и Лезбос као и неких других дуж Турске обале. У вези стим поставља се питање пловидбе турских бродова Егејом јер проширење националног мора на дванаест наутичких миља практично би значило затварање овога мора за међународну пловидбу и одбацивање турских поморских веза из Истанбула и лука у Црном мору на уски пролаз између Грчких острва у источном Егеју и Турске обале. На тај начин Грчка би имала пуну контролу пловидбе у читавом Егеју. Разграничење у Егеју би требало извршити на основу тзв. средишње линије у овом уском простору између Турске обале и Грчких острва. Што се тиче средишњег дела Егеја ту би ствар преузела Грчка влада која би обезбедила коридор за међународну пловидбу што би Турску опет ставило у завистан положај. Стога је веома тешко очекивати да ће две земље наћи компромисно решење у скорој будућности. На тај начин заоштреност односа која је резултирала у првом тренутку због војне интервенције Турских оружаних снага на Кипар, сада се све више пребацује и на проблем Егеја и претвара у ди-

турк. Препорођена и реорганизована, Турска је пружиала врло успешан отпор грчким циљевима. Турци су притом из Мале Азије истерали 1.500.000 Грка, а примили у своју земљу пола милиона Турака из Грчке.

⁷ Грчки архипелаг чине острва која се пружају Егејским морем дуж западне обале Мале Азије. Подељени су у групе. Групу острва Циклади чине Андрос, Накос, Милос и још нека мања острва. Затим група острва Северни споради који се пружају уз источну обалу Балканског полуострва, а чине их Скиатхос, Скопелас, Скирос, Илдохомија и др. Један од највећих спољно-политичких проблема Грчке и Турске су заправо група острва Јужни споради који чине острва Самос, Икарија, Кос, Род и низ мањих острва. Ова острва се простиру уз југозападну обалу Мале Азије. На овом подручју се налазе и већа острва Крит, Карпатос, а уз саму малоазиску обалу Книос, Митлини, према северу Лимос, Имроз и Самограски. При том треба имати у виду да острво Имроз припада Турској, а сва набројана и мноштво мањих која нису споменута Грчкој.

ректан билатерални спор две суседне земље са обала Егејског мора.

Турски државници отворено истичу да би проширење Грчких територијалних вода на дванаест наутичких миља од Грчког копна или обала острва, бар на најближем месту где се налазе два Грчка острва, затворило Егеј као „отворено међународно море“ за пловидбу. То би се сигурно догодило на потезу средишњих Егејских острва Миконос — Кападожија — Икарија, или, Андрос—Скопелас. Тиме би Турска била лишена не само изласка према Средоземљу средишњим и најкраћим путем, већ и поморских веза између својих северних и јужних копнених делова у источном Егеју.

И, када се има у виду да је Анкара спремна да на сваки потез Атине о проширењу националног мора на дванаест наутичких миља у Егеју гледа као на „повод за рат“, онда се решење овог проблема чини могућим само кроз билатералне преговоре. Хоће ли до тих разговора и доћи остаје да се види. Све ће зависити од општих међународних прилика у источном Медитерану и Балкану, али и од будућих односа Атине са западним савезницима као и утицаја који би они имали на будуће односе Грчке са Турском.

Према томе „Кипарски проблем“ који је у самом почетку Грчко—Турског конфликта доминирао као један од главних узрока затегнутих односа, све се више потискује са политичке сцене односа између Атине и Анкаре. Развој у Егеју постаје примаран за будућност овог региона. При томе треба имати у виду и време наслеђа израженог у нерешавању питања националних мањина — Турске на Грчкој територији и Грчке крај обала Истанбула. Мада је после првог светског рата дошло до размене становништва између две суседне земље, питање националних мањина није коначно скинуто са дневног реда.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ

СТАРИ ЋИЛИБАР НА БАЛКАНУ

Александар Палавестра, *Праисторијски ћилибар на централном и западном Балкану*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања, књига 52, Београд 1993, 313 стр. текста, XIII табли, типолошке карте: стр. 182—250, илустрације у тексту.

За разлику од других драгоцених сировина, од памтивека, веома цењених у изради накита, ћилибар је од самог почетка имао јасно омеђено географско порекло. Уколико се изоставе мање коришћена налазишта фосилне смоле на Балкану и Медитерану, прави извор квалитетног и омиљеног (све до данас) ћилибара, налази се дуж песковитих обала Балтика. Природне препреке за његово преносење трговином или другим активностима, нису ни постојале: сви речни токови са северњачких равница водили су од свог ушћа непосредно до Високих Татра — које дели воде континента на дунавски и све остале (северне) сливове, било је тек праг лако савладљивог рељефа, одакле су се назирала прострaнства Паноније и удаљени врхови Алпа.

Да је ћилибарски пут увек био отворен према северном Јадрану, западном и централном Балкану, убедљиво сведочи шаролика али (овде) поуздано систематизована археолошка грађа. Најављујући своје присуство још од мезолита, ћилибар се заправо учесталије јавља тек од бронзаног доба. Као и кад је реч о металима (бакар

и злато), и овог пута треба раздвојити познавање сировине од њене широке употребе (тј. производње). Прво није исто што и друго, па отуда чести неспоразуми у одређивању не само базичних датума, већ и почетка најкрупнијих производних достигнућа, као што је, између осталог, увођење метала у употребу. Дакле, када треба рачунати са трговином ћилибаром — од тренутка када он постаје познат (у археолошким налазима), или од осведочења његове масовне појаве?

Очевидно је да се иза датог одговора, донекле прикривена типологијом и хронологијом, крије друга питалица без које се не може: шта је разлог опште (и вечне) омиљености ћилибара и, самим тим, његове масовне обраде? Објашњење у класичним археолошким студијама лежи обично у темељитој обради постојећих налаза, првенствено у типолошком и стратиграфском погледу, уз потпору географских података. Потом следи уздржано набрајање друштвених услова неопходних да трговачка, уметничка или религијска вредност дође до свог пуног изражаја. Одиста, само злато је

могло овако непобитно повезати међусобно удаљена археолошка раздобља.

А. Палавистра је у потпуности успео да избегне тај већ добро утабани пут лишен ризика. Њему је свеколика археолошка евиденција, коју је прикупио са изузетном тачношћу, послужила као предуслов за расправу о пореклу и употреби ћилибара. Мора се признати да сама природа те расправе — ћилибар као такав — пружа извесна преимућства у односу на мање раскошне категорије археолошког материјала, као што су керамика или кремено оруђе. Али, таквим поступком није умањена вредност методолошког поступка аутора, доследно спроведеног, да своју темељиту дискусију угради у чврст, збијен и занимљив закључак. Распрострањење ћилибара, да се почне са најважнијом географском чињеницом, остварено је, каже се, првенствено трговиним и разменом. Та трговина у завршним разматрањима монографије није постављена као статична појава, при чему се потреба задовољава набавком (или, у стилу термина омиљених у археолошким моделима „дај-да-добијеш“) — већ се расветљава и побуда (или побуде) која је покреће. Разговор те врсте занимљив је из више разлога — најпре, зато што је реч о племенитом материјалу, намењеном искључиво накиту (заштитна улога ћилибара такође се испољава преко украса, амајлија или привезака); даље, што такав материјал нема практичну функцију, већ је, као луксузна роба, трговачки артикал прве врсте; затим, што је лишен транспортних тешкоћа и што се не производи већ сакупља; најзад (и можда најважније), што циркулише на основу непрекидне потражње, хронолошки готово неосетљиве.

Сабравши све ове особине на једном месту, уз спретно придружене типолошке, стратиграфске и географске одреднице, простудирани темељито и са истањаном мером, А. Палавистра је кроз трговину ћилибаром увео и његову вишу вредност — као посредника али и чиниоца у културној разме-

ни. При томе је аутор у потпуности подредио композицију свога дела том најважнијем циљу, ослободивши завршну расправу наслага података и усмеравајући се на исход њихових међусобних односа, разматраних у претходним поглављима.

Најважнија изворишта друштвене енергије, уклопљена у „стратегије“ привређивања, испољавају се — према овим општим поставкама — у хијерархији моћи, поседовању или присвајању, пропраћеним „престижним“ категоријама материјалне културе. Али аутор није подлегао примамљивој прилици да изради и неизбежне графичке моделе, чији би уобичајени, геометријски показатељи могли да нађу захвалну грађу у сјајној друштвеној, култној и „престижној“ прошлости ћилибара.

Приметно је да А. Палавистра поседује такође свој угао посматрања и да је склон да наброји све препреке искреле пред закључком који заступа. Тај, за читаоце веома прихватљив закључак, олакшава разумевање завршних резултата монографије, остављајући довољно простора за расправу, усмерену на изналажење неког допунског објашњења.

Полазећи (поново) од географије, стиче се упечатљив утисак да ћилибарског пута заправо и нема, бар не у форми строго трасираног правца. Најприхватљивије решење, засновано на подацима из монографије, јесте спајање изворишта великих северних и јужних европских река, чији се токови затим спуштају ка Северном или Балтичком мору, односно Подунављу и источном Медитерану (ближе, Јадрану). Речне долине су одвајкада осведочени простори комуникација, толико пута потврђени, не само трговином (њом још и најмање), већ пре сталним етничким кретањима или освајачким инвазијама најширих размера. Ако је, рецимо, сав метал раног бронзаног доба северне Европе пореклом из рудносонских зона Средње Европе, транспортован очевидно многим правцима, а не једним „металним путем“, тада се иста ситуација мора поновити и са ћили-

баром. Чини се (можда) да разговори о „ћилибарском путу“ постају све више дуг романтичарској фази археологије, окренутој понављајућим митолошким сликама о настанку европске цивилизације.

Прворазредну улогу (бар када је у питању западни и централни Балкан) у раслојавању и расчлањавању јединственог „ћилибарског пута“ одиграће и прегледно изложена документација археолошког материјала. А. Палавистра је издвојио типове ћилибарског накита, или, по његовој личној процени — форме у којима се ћилибар јавља. Сасвим је сигурно да тај, први пут израђен класификациони преглед (обухваћено је преко 145 разноврсних облика ћилибарског накита), пружа веома повољне изгледе да монографија аутора прерасте у незаобилазан приручник о морфологији и историји археолошког ћилибара.

Типолошке карте, издвојене за све форме ћилибарског накита на централном и западном Балкану, са привидном једноставношћу приказују њихове међусобне територијалне (и хронолошке) односе. „Тамо где је нешто голим оком очигледно (у концентрацији појединих типова ћилибара), неће ни бити коментарисано“, каже отприлике аутор (стр. 252). Управо то сагледавање на први поглед довољно је да илуструје ћудљиво распрострањење ћилибара. Географске целине, етничке територије, линије трговине, омиљеност ћилибарског накита, хронолошке разлике, истицање поседовања и хијерархије, племе и осеке миграција, ратова, пљачки — све то долази у обзир, а можда још и више од тога.

Колико се, на пример, рачуна са захтевима моде — очевидно присутне — у изради и распострању ћилибарског накита? Локална израда гломазних перли — модела мешина (велике, срдолике „буле“), највероватније налази надахнуће у подражавању минијатурних амфора (са вином). Али шта би домаће тржиште старијег гвозденог доба централног Балкана производило у „мешинама-булама“ пренаглашених демензија,

пошто вино сигурно није. Зашто се преузима целовит асортиман архајског ћилибарског накита пореклом из радионица јужне Италије, а подражавају се, веома упадљиво, само „мешине-буле“ (Нови Пазар, Атеница)? Да ли је онда реч о перлама с неким другим значењем?

Ако је и ћилибар дар локалној аристократији у замену за трговачке олакшице, онда је та размена са грчко-етрурским светом углавном сведена на узак појас централног Балкана, што би био податак вредан пажње. Обрађени ћилибар те врсте не допире, међутим, ни до Подунавља. Да ли се трибалска и аутаријатска аристократија облачи по моди италског архајског света и на гозбама служи бронзаним винским сервисима истог порекла? Најзад, само део богатства племенских вођа старијег гвозденог доба сачуван је у гробним целинама; колико су тада збирке луксузног импорта првенствено обавезан елемент погребног ритуала угледне личности, прикупљан на различите начине, у различитим приликама. Иако је расипно даривање моћних покојника старо колико и цивилизација, ипак су посебно упадљиве готово истоветне гробне целине европских кнежева, нанизане дуж трансверзале од Рајне до доњег Дунава. Слично набрајање, сад и подстакнуто листовима монографије о којој је реч, може се без тешкоћа наставити и даље.

Свако ко се бавио ћилибарским накитом старе Европе остаће под пријатним утиском литерарне лакоће с којом А. Палавистра овладава строгим методолошким назорима, као што су сувопарна типологија, променљива трговачка географија, склона изузецима хронологија и нарративна анализа друштвених односа. То јасно казивање олакшица је у савлађивању сложеног мноштва чињеница и евиденција, уз благонаклоно навођење претходних резултата проучавања ћилибара. Велики труд А. Палавистре није уложен да покаже како ново разара ткива старих теорија. Њих управо он гостољубиво и равноправно претреса и

са изразитом учтивошћу открива најупадљивије слабости. Осебност овог поступка донеће аутору монографије сигурну популарност међу читаоцима, показујући им да савремена, мултидисциплинарна археолошка методологија може да буде исказана у допадљивом стилу, не губећи при томе од научне веродостојности.

Није, такође, наодмет скренути пажњу да и монографија о Ћилибару сведочи о пробраном избору и доследним научним мерилима све разгранатије издавачке делатности Балканолошког института САНУ.

Борислав Јовановић

SCORDISCI AND THE NATIVE POPULATION IN THE MIDDLE DANUBE REGION, Balcanological Institute of Serbian Academy of Sciences and Arts, Special Editions No. 48, Belgrade 1992. Editor Nikola Tasić.

СКОРДИСЦИ И СТАРОСЕДЕОЦИ У ПОДУНАВЉУ, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Посебна издања бр. 48, Београд 1992. Уредник Никола Тасић.

Српски археолози потрудили су се да достојно обележе 1992. годину, коју је *Савет за културну сарадњу Савета Европе* прогласио годином Келта. Организоване су археолошке изложбе посвећене Келтима у Музеју града Београда, Војвођанском музеју из Новог Сада, Народном музеју из Пожаревца и Народном музеју из Сомбора, снимљен је и документарни филм, а Балканолошки институт САНУ, припремио је посебну публикацију *Скордисци и староседеоци у Подунављу*.

Књигу о Скордисцима, Балканолошки институт приредио је уз сарадњу Археолошког института из Београда, Војвођанског музеја из Новог Сада, Музеја града Београда, Народног музеја из Сомбора и Народног музеја из Пожаревца. Књига је објављена билингвално, на енглеском и српском језику, има 135 страна текста, 48 табли са црно-белим фотографијама, 95 цртежа и 4 карте. Публикација је штампана захваљујући помоћи Републичког завода за међународну научну, просветну, културну и техничку сарадњу, Министарства науке, Министарства културе, Ротари клуба Београд, и бројних спонзора.

Књига *Скордисци и староседеоци у Подунављу* подељена је на три дела: у првом су три уво-

дне студије о Келтима и староседеоцима на Балкану (Никола Тасић, *Предкелтско становништво Српског Подунавља*; Борислав Јовановић, *Долазак Келта на Балкан*; Петар Поповић, *Скордисци од пада Македоније до римског освајања*), други део посвећен је археолошким налазиштима, а у трећем је дат каталог археолошких налаза који сведоче о Скордисцима у Подунављу.

У уводној студији, *Предкелтско становништво српског Подунавља и северног Балкана*, Никола Тасић, на језгровит и прегледан начин описује културне и етничке прилике у српском Подунављу и на централном Балкану у гвоздено доба, пре доласка Келта на ово подручје. На основу стратиграфске анализе богатих вишеслојних налазишта, као што су Гомолава и Градина на Босуту, као и на основу анализе археолошког материјала тзв. сремске групе старијег гвозденог доба, Тасић нуди сумарно али убедљиву реконструкцију прилика у Подунављу, у V и IV веку п.н.е.: „Најранија појава келтских колониста пада у време краја IV века ст. ере. Они су на овим просторима затекли аутохтоно становништво, највероватније племена Амангина и Бреука чија су станишта била предкелтска насеља на Гомолави

и Градини на Босуту и којима су припадали налази *сремске групе*. Келти нису одмах основали своја насеља на овим налазиштима, већ много касније, крајем II века ст. ере, после својих похода према Грчкој. Ова околност објашњава чињеницу да постоји временски хијатус и на Гомолави и на Градини код Шида између аутохтоног и келтског насеља.“ У свом прегледу ситуације у Подунављу и на северном Балкану, непосредно пред долазак Келта, Никола Тасић се осврће и на скитске налазе на овим подручјима, који сведоче о сложеним етничким и културним померањима у југоисточној Европи у гвоздено доба. Посебну пажњу аутор поклања хоризонту кнежевских гробова старијег гвозденог доба централног Балкана, који боље него ишта друго сведочи о комплексности и богатству гвозденодопског друштва пре доласка Келта у ове крајеве. Тасић истиче сличност културног модела кнежевских гробова централног Балкана и келтске Европе у позном VI и V веку, као и чињеницу, да су они одраз оних друштвених околности (хомогенизација племена, јачања ауторитета и економске моћи племенских вођа) које су предуслов за такве велике етничке покрете каква је и келтска експанзија. Свој преглед археолошке и етничке ситуације у српском Подунављу и на северном Балкану Никола Тасић завршава етничким размишљањима: „На простору који је у овом тексту разматран (српско Подунавље, централна и западна Србија) и у време сремске групе, кнежевских гробова и појасева типа Мраморац, дакле у VI, V и IV веку пре н.е. живела су следећа племена: Амантини, Бреуци, Трибали и источни Аутаријати. Јужно од њих (у јужној Србији и на Косову), налазе се Дарданци.“ Тако Никола Тасић у својој студији упознаје читаоце са сложеним културним и етничким питањима на Балкану пре доласка Келта.

Борислав Јовановић се, у раду *Долазак Келта на Балкан* бави, ништа мање комплексним пробле-

мима појаве Келта на Балкану. Аутор, на основу историјских извора, указује на присуство Келта у балканском Подунављу још у IV веку пре наше ере. На основу компарације археолошке и историјске грађе, Јовановић претпоставља да су Келти, својим дуготрајним и брижљиво припреманим походима, још у IV веку избили у балканско Подунавље и да је то подручје било њихово упориште и одскочна даска за даље продоре ка југу, првенствено ка Македонији и Грчкој. Анализа археолошког материјала са две келтске некрополеса Карабурме и из Пећина код Костолца, коју даље спроводи Борислав Јовановић, говори у прилог оваквих хипотеза. Посебно је интересантно разматрање материјала из појединих скелетних женских гробова са некрополе у Пећинама, које задира у осетљива питања структуре становништва и односа келтске и аутохтоне популације. Скордиске аутор види као снажну и дуготрајну келтску заједницу, „истурену предњу линију војне моћи Источних Келта“, ослоњену истовремено на моћно западно залеђе келтске Европе, чијим освајањима Балкан није био крајњи циљ: „Подунавље је убрзо претворено у снажну војну базу оспособљену да опреми и покрене следећи, завршни вал миграције на почетку III в. ст. ере, према Македонији и Грчкој (...) Некропола на Пећинама, а делимично и она на Карабурми, само су уски сегменти знања о том кратком раздобљу обимних припрема келтске армије (...) Историја Скордиске је најуже повезана са Источним Келтима. Скордисци су стога — узимајући то као вероватну претпоставку — пре назив за одређени вид војног организовања Источних Келта, на врхунцу њихове експанзионистичке моћи“. Борислав Јовановић, закључујући своју студију о појави Келта на Балкану, констатује да су Скордисци изронили из анонимног мноштва келтских племена „јер су дали име страху, са којим су били суочени и хеленистички свет и Римска република“.

Петар Поповић у студији *Скордисци од пада Македоније до римског освајања*, приказује завршну епизоду историје балканских Келта. Скордисци, као стабилна политичка и војна организација у српском Подунављу — по речима Поповића — током III и прве половине II века, живе у релативном миру са хеленистичким светом, да би се ситуација променила падом македонске краљевине 168 г. п.н.е. и све већим римским војним и политичким присуством на Балкану. У том периоду, Скордисци се исцрпљују у чаркама са другим балканским народима, али и често у савезу са њима, учествују у пљачкашким походима на југ, изазивајући реакцију Римљана. Харање Делфа, у коме су учествовали и Скордисци, покренуло је Римљане, који ће 84. године п.н.е. нанети балканским Келтима тежак пораз од кога се ови никада неће опоравити. Петар Поповић је ради боље прегледности поделио своју студију на неколико делова, засебно разматра насеља и некрополе Скордиска, новац и новчани оптицај, као и привреду, занатство и трговину. Као кључне новине у последњем периоду келтске самосталности на Балкану, аутор истиче утврђена насеља *oppida*, која сведоче о променама на социјалном и економском плану. Један од најбољих показатеља измењене друштвене и економске ситуације је и новац који су Скордисци ковали, као и новчани промет који указује на живу и разгранату трговину. Поповић у закључку истиче етничке и културне аспекте мешања Келта са локалним популацијама: „Мешање са локалним становништвом и културна прожимања, као последица заједничког живота, постепено стварају од Скордиска етнички хетерогену популацију, коју и антички писци често замењују са Илирима и Трачанима. Овај процес нарочито долази до израза од краја II века, са слабљењем

војне моћи, где су Келти имали водећу улогу, и са осетним променама које узимају све више маха. Појава насеља, пораст производње и развој заната и трговине отварају су све шире поље активности, у коме локално становништво има све већу улогу“.

У другом делу књиге о Скордисцима и староседеоцима у Подунављу, дат је преглед најважнијих археолошких налазишта. Марија Јовановић, обрадила је келтска насеља Гомолаву код Хртковаца, Чарнок код Врбаса, Жидовар код Орашца и Градину на Босуту код Вашице. Светлана Вранић приказала је предкелтска насеља Шљункара и Асфалтна база код Земуна, као и келтске некрополе на подручју Београда — Карабурму и Роспи Ђуприју. Келтске некрополе на подручју Ђердапа осветлио је Петар Поповић, некрополу Пећине код Старог Костолица Драган Јаџановић, а предкелтску и келтску некрополу Ђепфелд код Дорослова нешто детаљније је обрадио Чедомир Трајковић.

Трећи део књиге *Скордисци и староседеоци у Подунављу* представља каталог најважнијих археолошких налаза који сведоче о присуству Келта у српском Подунављу. Обрађено је 177 каталогских јединица, које обухватају накит, оружје, коњску опрему, алатке, импорт, керамику и новац. Сав материјал обрађен у каталогском делу, приказан је и на 48 табли са илустрацијама. На крају књиге дат је списак цртежа (вињета) и селективна библиографија.

Балканолошки институт САНУ је овом књигом дао нови допринос проучавању палеобалканског становништва у праисторијском и протоисторијском периоду, и трасирао путеве за нека наредна истраживања и нове публикације.

Александар Палавестра

ГРЧКА ДИЈАСПОРА У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА
(A. J. Papadrianos, *ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΠΟΔΗΜΟΙ ΕΤΙΣ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ* — 18^{ος}—20^{ος} α. Thessaloniki 1993)

Заснована добрим делом на не-објављеној и теренској грађи монографска студија колеге Јоаниса А. Парадрианоса, професора-предавача за балканску историју на Аристотеловом универзитету у Солуну, односи се на једно од значајнијих поглавља новије историје балканских народа. Истраживања углавном обухватају миграције Грка у југословенске крајеве у време туркократије. Ова веома разуђена и занимљива тема представља прву целовиту студију на грчком језику, у основи које стоје темељна истраживања миграција на Балкану у XVIII и XIX столећу и научни резултати до којих су дошли српски научници Душан Поповић и Славко Гавриловић. Ова и друга истраживања наших историчара добила су значајно место у прегледу и оцени грчког аутора, у његовим уводним напоменама.

Садржина ове књиге подељена је на три дела. У првом, уводном делу аутор се бави оснивањем и развојем грчких колонија у југословенским земљама, наглашавајући у првом реду место и време сеоба, називе насеља, етничку свест као и историјске претпоставке ових миграција. С тим у вези, аутор проучава југословенске центре које су грчки досељеници одабрали и појединошти о местима њиховог порекла.

Други део монографије Ј. А. Пападрианоса, великог пријатеља и познаваоца историје српског народа, носи наслов *Деловање* и односи се на економски живот, духовни покрет и друштвени положај грчких исељеника у нашим крајевима, делећи их у три категорије: на посреднике, трговце на велико и трговце на мало. Трговци-посредници били су, у ствари, превозници. Када пак говори о трговини на велико аутора занима њихово деловање у времену првог српског устанка (1804—1813), посебно у Београду и Земуну. Трговина на мало била је нарочито

развијена средином XIX века, што је кнез Милош често и строго забрањивао. Досељени Грци бавили су се у овим крајевима и другим пословима — банкарским и бродовласничким (Београд, Земун, Загреб, Јасеновац).

У наставку овог дела студије грчки професор проучава црквени живот Грка и њихово образовање у дијаспори, чему је и раније посветио већи број појединачних расправа. Наиме, већ на самом почетку свога досељавања, крајем XVIII и почетком XIX века, и настањивања у српске и друге југословенске вароши Грци су настојали да оснују своје цркве и да у њима држе и слушају литургију божју на грчком језику (Нови Сад, Чаково, Вршац, Рума, Славонски Брод, Београд). — Аутора посебно занима образовање грчких досељеника. О грчкој школи у Земуну писао је раније у књизи *Грчки исељеници у Земуну*, Солун 1988. (на грчком). Грчких школа је било и у другим југословенским центрима (Нови Сад, Вршац, Загреб). Захваљујући проученој грађи из Архива Србије у Београду, посебно у одељцима Кнежева канцеларија и Министарство просвете, аутор налази постојање грчких школа и наставе у њима још и у Београду, Шапцу, Смедереву, Неготину). При томе се истиче недовољно истражена чињеница о учењу грчког језика у српској народној школи у Београду, као и у Лицеју у Крагујевцу.

На крају другог дела студије приказан је и друштвени положај грчких исељеника. Њихова економска моћ помогла им је да се сами укључе у разне области живота у новој средини и да подигну углед грађанског сталежа посебно у српским варошима. О том грчком (грчко-цинцарском) материјалном и културном доприносу у настањеним југословенским центрима сведоче бројне грађевине чији су ктитори били управо грч-

ки трговци. Грчки језик говорио се у вишим друштвеним слојевима, тако да су Грци били носиоци грчког начина живота и посебно грчке културе.

У поглављу *Портрети*, трећем делу своје монографије, колега А. Пападрианос портретише знаменитије Грке у Србији и суседним земљама, посебно оне мало познате или готово анонимне у историјској науци.

Монографија се завршава посебним додатком у коме аутор објављује 24 надгробна натписа на

српском језику са гробаља у Београду, Земуну и Пожаревцу. Ови натписи, до сада необјављивани, пружају значајне генеаложке и хронолошке податке, непознате из других извора, о грчким и цинцарским породицама које су живе и деловале у овим нашим крајевима у XIX и XX веку, дајући значајан допринос економском и политичком, духовном и културном животу српског и других балканских народа.

Миодраг Стојановић

БРИТАНСКИ ПУТНИЦИ У НАШИМ КРАЈЕВИМА У XIX ВЕКУ

Избор, превод и поговор Бранко Момчиловић,

Матица српска, Нови Сад 1993, 187.

У првој половини деветнаестог века нису били бројни странци који су, путујући нашим крајевима, остављали корисне путописне белешке. Путописи оних који су то урадили нису, ни из далека представљени нашој читалачкој публици на одговарајући начин и у задовољавајућем броју. Зато је свака књига која приближава нашем читаоцу путописе странаца увек добродошла. Једна од таквих књига под насловом „Британски путници у нашим крајевима у XIX веку“ је збирка одломака из путописа британских путника који су, током периода од тридесетих до средине шездесетих година XIX века путовали по српским крајевима. Преводилац и приређивач ове књиге Бранко Момчиловић је изабрао делове из путописа десет британских путника, туриста и дипломата који су путовали кроз Срем, Бачку, Србију, део Старе Србије и Црну Гору.

Први путописац кога је Момчиловић изабрао је Александар Вилијам Кинглејк. Из књиге »Eothen« коју је Кинглејк објавио 1844. године о свом трошку јер није било заинтересованих издавача приређивач је издвојио један део и дао му наслов: „Од Земуна до Ниша.“ У том одломку

Кинглејк је описао свој прелазак из Земуна у Београд и путовање до Ниша. Веома је сликовит опис карантинских правила у Земуну, преласка Саве и доласка у Београд и првих сусрета са турском цивилизацијом. Младом и духовитом Кинглејку нису сметале тешкоће током путовања и смештаја па је, чак, прво коначење на путу ка Нишу оценио као „диван тренутак у вашем животу“ ускликнувши: „Тако је дивно бити ослобођен од устајале цивилизације Европе“. Из незнања или нечег другог Кинглејк није променио своје мишљење ни када је видео ћеле-кулу оценивши да је то „једина јавна зграда од неке важности на овом путу“... „али се сматра добрим примером оријенталне архитектуре“ који се састоји „од тридесет хиљада лобања које су бунтовни Срби приложили почетком (чини ми се) овог века“. „Стидим се да признам“, написао је Кинглејк, „да смо покрај овог тријумфа уметности и не знајући проšli у рано јутро, по мраку, и тако пропустили прилику да се дивимо „једностагној величини архитектуре замисли“ и „веома лепом дуборезу“.

„Дунавом кроз Војводину и Србију“ (стр. 21—30) је одломак

из књиге „A Steam Voyage down the Danube“ Мајкла Ц. Квина објављеној 1835. године. Квин је путовао паробродом и обишао Вуковар, Каменицу, Петроварадин, Нови Сад, Карловце, Земун, Београд и Ковин.

Џулија Пардоу је, такође, путовала паробродом низ Дунав. Из њене књиге „The City of the Sultan and domestic manners of the Turks“ (1837) састављач ове збирке је одвојио један део и насловио га: „Енглескиња у Земуну и Београду“. Тај део је кратак (стр. 31—39) али доноси веома живописне приказе шетње Земуну и посете Београду.

У књизи „A Residence in Greece and Turkey“ (1837) коју је илустрирао сопственим цртежима Франсис Ерве је описао своје путовање кроз Бугарску, Србију и Мађарску. За превод на српски језик одабрана су два одломка и насловљена: „Цариградским друмом и бачком равницом“. У првом делу (стр. 40—51) описано је путовање од Ниша преко Алексинца, Ражња, Параћина, Јагодине, Багрдана, Баточине, Раче, Хасанпашине паланке, Колара, Тесарџика и Београда до Земуна. Други део (стр. 51—60) говори о Ервеовом путовању од Земуна преко Карловаца и Новог Сада до Тополе. Приметна је Ервеова способност да приметити интересантне појединости и да духовито забележи догађаје током, не баш удобног, путовања.

Сер Остен Хенри Лејард је био дипломатски службеник који се затекао у Београду у време долаaska уставобранитеља и Александра Карађорђевића на власт. С обзиром да је понашање британског конзула Фонбланка оценио погрешним, Лејард је морао хитно отпутовати за Цариград. Мада је путовао само шест дана што је описано у одломку „Од Београда до Цариграда за шест дана“ (стр. 61—70) издвојеном из књиге „Autobiography and Letters“ (1903), Лејард је дао низ интересантних и значајних појединости о приликама у Србији и о сусретима са Томом Вучићем, Аврамом Петронијевићем и Лазом Зубаном.

„Лутање по Црној Гори“ (A Ramble in Montenegro) је био наслов јединог кратког путописа који је Чарлс Џејмс Лемб објавио, 1845. године у познатом британском часопису Blackwood's Edinburgh Magazine. Овај чланак је донет у преводу под насловом „Посета Његошу“ (стр. 71—96). Лемб је пошао у Црну Гору у време када су Црногорци опседали тврђаву Лесендро (1843) па је, да би нашао Његоша морао да, од Котора, прође Његуше, Цетиње, Добро Село и Ријеку. У овом изврсном путопису запажа се да је Лемб био припремљен за ону врсту путовања каква га је чекала у Црној Гори. Померно је бележио све што му се чинило интересантним. Није га ништа изненадило па ни лобање побијених Турака и Арбанаса истакнуте на Табли на Цетињу („Гледао сам ове трофеје с неким противречним осећањима“). Читаоцу се, ипак, може учинити необичним да један енглески путник пожели да понесе за успомену, једну такву лобању или зуб. Овај путопис је обогаћен веома dobrим ауторовим цртежима.

Ендруј Арчибалд Пејтон, познат српској публици по својој књизи „Serbia, the Youngest Member of the European Family“ (1845), представљен је одломком „Путовање у Шабац“ (стр. 97—116) који је узет из његове књиге „Researches on the Danube and the Adriatic“ (1861). Путујући по унутрашњости Србије неуморно је бележио „све што је видео и чуо“. У Шабац је дошао из Београда преко Палежа и Скеле. С обзиром да је био вршилац дужности генералног конзула Велике Британије у Србији лепо је примљен и од српских представника локалних власти.

Два су одломка која је приређивач ове збирке путописа о нашим крајевима изабрао из дела „Letters from the Danube“ (1847) енглеског романисијера и драмског писца Џона Пелгрејва Симпсона. Први, „У посети Вучићу и Петронијевићу“ (стр. 117—126), је посвећен сусретима са Томом Вучићем и Аврамом Петронијевићем у Београду и, свакако, представља је-

дан од најинтересантнијих приказа личности ове двојице српских политичара. Други, „Сремска берба“ (стр. 126—138), је полетни опис веселих дана бербе грожда у Срему. И ови одломци су документовани неколиким цртежима.

И из путописа Едмунда Спенсера „Travels in European Turkey in 1850, 1851“ Б. Момчиловић је издвојио два дела и дао им наслов „Путовање капетана Спенсера кроз Србију 1850. године“. (стр. 139—165). У првом делу је опис путовања капетана Спенсера од Хасан-пашине паланке преко Јагодине, Ђуприје и Параћина до Алексинца где је била главна станица за британске курире. Други део је посвећен Нишу. То није само опис вароши и атмосфере која је у њему владала већ и коментар турских и српских па и руских, менталитета, обичаја и навика које је Спенсер поредио са стањем на Западу.

Последњи одломак у овој књизи изабраних путописа је део „Грчаница и Приштина“ (166—180) издвојен из чувеног дела Аделине П. Ирби и Џорџине М. Мекензи „Travels in the Slavonic

Provinces of Turkey-in-Europe“ (1866). Строгом али објективном оку ове две путнице и добротворке није ништа промицало. У овом одломку доминира изненађење пред чињеницом да је турска власт толико потлачила и унизила српски народ на том простору да су Срби навикли да падају нижице пред сваким ко би могао бити представник некакве власти или силе и да су принуђени да крију књиге које им стижу из Кнежевине Србије.

На крају ове корисне књиге је поговор приређивача који упозорава да путописе чији су фрагменти објављени у овој књизи „не треба преувеличавати, али ни потцењивати“ зато што су такве белешке „посебно за старији период, веома вредне јер је у њима руком очевита записано оно што је пропуштено или занемарено у нашој мемоарској литератури, уз то виђено очима странца, често веома објективно“. Посебну вредност књиге представљају савремени цртежи којима су илустровани поједини путописи.

Љубодраг П. Ристић

ВАСОЈЕВИЋИ У УСТАНЦИМА 1860—1878.

Др Миомир Дашић, *Васојевићи у устанцима 1860—1878. године*, НЈП „Побједа“, Подгорица 1992, 707 стр.

Миомир Дашић, члан Црногорске академије наука и умјетности и редовни професор историје јужнословенских народа новог вијека на Филозофском факултету у Никшићу, објавио је до сада преко 200 разних студија, расправа, чланака, прилога, осврта и других текстова из научне тематике којом се бави. Међу њима ваља свакако споменути књиге: „Ослободилачки покрет у Доњим Васојевићима 1861. и 1862. године“; „Васојевићи од помена до 1860. године“ и најновију: „Васојевићи у устанцима 1860—1878. године“.

Управо, ова последња књига предмет је наше пажње. Као што

јој и наслов каже, књига се бави историјом једног од највећих и познатијих српских племена у периоду који је временски ограничен (1860—1878) али јако сложен, специфичан, динамичан и згуснут бројним видљивим и мање видљивим догађајима. Ради се заправо о периоду без чијег се свестранијег изучавања не може разумјети потоња историја Васојевића, а у доброј мјери и историја Црне Горе и Србије. Дивовска борба овога племена да кроз буне и устанке збаци вишевијековну турску окупацију и извојује елементарну слободу, превазилазила је географске границе његовог прости-

рања и добијала шири национално-ослободилачки значај.

Књига почиње описом и анализом стања у Васојевићима након насилне подјеле њихове територије на Горње Васојевиће (црногорске) и Доње Васојевиће (турске), затим се у њој излажу на широко друштвене и политичке прилике, односно најдинамичнија и сложенија фаза ослободилачке борбе племена Васојевића и осталих сусједних етничких заједница у горњем току Лима које су са овим великим племеном увелико чиниле јединство у борби против Турака све до Берлинског конгреса 1878. године, чијим је неправедним одлукама, опет већем дијелу српског становништва у овој области ускраћено право на јединство и присаједињење својој матици — Црној Гори. Приказано је и политичко ангажовање Црне Горе у ослобођењу Доњих Васојевића као и бројне војне акције које су на том плану предузимане.

Како се територија Васојевића у сливу Лима и сусједних крајева, подударала и са дијелом територије историјске (Рашке) Старе Србије, то је за ослобођење овога простора испод турског јарма била јако заинтересована и ондашња кнежевина Србија. Зато је сасвим разумљиво што је Дашић узео у разматрање и политичке, војне, привредне, просвјетно-културне и друге напоре Србије према овоме простору. Јер, нигдје другдје као овдје нису се тако видљиво остваривале споне и рефлектовали заједнички, али понекад и различити ускодворски интереси Србије и Црне Горе као на овом простору. Васојевићи и њихове насеобине, били су у неку руку проба историјске свијести државних кабинета на Цетињу и у Београду о потреби реафирмације јединства српског народа засноване на баштини државе Немањиха.

На војне и политичке прилике у долини Лима, нарочито од друге половине 19. вијека, одражавали су се и интереси и политички односи и појединих европских сила, посебно Русије и Аустрије и то у таквој мјери да ни један крупни-

ји догађај на размеђу између Црне Горе и Србије, није могао остати по страни интересовања ових сила, па и неких других европских владајућих кабинета. Писац је сасвим исправно методолошки поступио што је дуготрајан и тежак ослободилачки покрет у Васојевићима од 1860. до 1878. године, истраживао не само по његовој унутрашњој закономјерности, већ и у свјетлу политике великих сила, које су својом моћи, интересима и одлукама, пресудно утицале на коначан исход борбе за национално и социјално ослобођење Васојевића као и српског народа у цјелини. Тако на примјер, без обзира на резултате тешке борбе које су постигли Васојевићи у више буна и устанака у периоду који је предмет обраде и Срби у Босни и Херцеговини у устанку 1875—1878. године, на познатом Берлинском конгресу је одлучено да више од једне трећине територије Васојевића остане и даље у границама турског царства, а да Босну и Херцеговину окупира Аустро-угарска.

Рад „Васојевићи у устанцима 1860—1878. године“, је у првом реду историјско-истраживачког карактера и недвосмислено показује да је писац неуморан у проналажењу и консултовању историјских извора као и презентирању чињеница. За изравду овога рада Дашић је користио не само прворазредну архивску грађу из домаћих и страних архива, коју је прибављао снагом и вољом пасионираног добро обавјештеног истраживача, него и записе, мемоаре, штампу и разноврсну литературу. Само уз консултовање и укрштање широке скале историјских извора, било је могуће, са више или мање успеха, реконструисати и дати историјску оцену о догађајима и збивањима који су релевантни за карактер борбе Васојевића, али су били замалђени разним другим збивањима или прекривени велом таме. Истраживања Дашића открила су многе нове, до сада мало познате чињенице.

Књига је компонована тако да има увод и шест глава са 81 подпоглављем. Прва глава посвећена

је устанку 1861. године и учешћу Васојевића у црногорско-турском рату 1862. године (стр. 35—138); друга, затишју пред велику уставничку борбу 1875. године (стр. 139—340); трећа, уставничким акцијама од почетка јула 1875. до ступања Црне Горе у рат против Турске у јулу 1876. године (стр. 341—484); четврта, улози Васојевића у првој фази црногорско-турског рата 1876—1877. године (стр. 485—562); пета, улози Васојевића у другој фази црногорско-турског рата 1877—1878. године (стр. 563—608) и шеста глава, одлукама Берлинског конгреса и проблему рјешења сје-

вероисточне границе Црне Горе (609—652).

Текстуално излагање поткријепљено је са седам географско-историјских карата које доприносе да се потпуније схвати одређена историјска ситуација или стање на терену. На крају књиге дат је резиме, регистри и попис извора и литературе. У условима у којима је издата, књига је врло луксузно опремљена. Овим издањем НЈП „Побједа“ је показала да има смисла и за организацију добрих и општекорисних ванновинских издавачких подухвата.

Здравко Антонић

РАЗВОЈ ЧЕШКОГ БАНКОВНОГ КАПИТАЛА

Stibor Nečas, *Podnikání českých bank v cizině (1898—1918)*, Spisy Masarykovy University v Brne, 295, 1933, 138.

Недавно је објављен и други део монографије о развоју чешког банковног капитала, (први део в. Balcanica XXI, 332), са циљем да се прикаже како је тај процес текао и до каквих је резултата довео не само на територији Чешке, већ и других области, а посебно у југоисточној и источној Европи, у времену последњих деценија Аустро-Угарског империјализма. Док је у првом делу монографије, који је објављен у I. књизи, било речи о капиталу у осигурању и почецима рада пословних банака и штедионица, сада су на сцену ступиле бројне банке, међу којима као најистакнутије Живностенска, Прагобанка и Кралобанка.

У великој мрежи чешких банака разне величине и снаге капитала, међу бројним средњим и ситним, истиче се десетак значајних, тачније њих 13 на броју и то: Грађевинско-индустријска банка, Пиварска банка, Моравско-шлеска, Акционарска банка Бохемија, Аграрна, Чешка, Земаљска, Моравска аграрна и индустријска банка, Кредитно-позајмни завод, Централна банка чешких штедионица и Занатска банка (Живностенска). У хијерархији тих банака — без обзира што међу њима има

и оних са средњим капиталом, највише је место припало Живностенској банци, јер је она у односу на остале задовољавала све критеријуме једне велике банке. У време привредне коњуктуре 1907—12, значајну је улогу имала Чешка банка, чији је доминантан утицај помогао да се одбије утицај Немаца из Чешке. Она је учествовала и у оснивању првог чешког банкарског концерна, уз велику помоћ изградњи мреже филијала и мењачница. У целокупном аустријском капиталу учествовао је њен капитал са 13%. Овај темпо којим су отворане банкарске установе чешког капитала, давао је утисак да их је много више и да је њихов утицај много јачи, него што је то уствари био.

Циљ главне струје чешке експанзије банковног капитала, биле су јужне области заступљене у Reichsrath-у, што значи Хрватска, Славонија, Босна. Овде су биле обухваћене и суседне области — као што су Румунија, Србија и Бугарска. Једна струја је текла ка Галицији и Буковини, а у плану је био продор и у друге области у Пољској. Једном ређу — чешки капитал је струјао ка свим областима Аустрије, мада са неједна-

ким успехом. У томе послу било је и успеха и неуспеха, што се да закључити и из извештаја банака када је реч о спољно-трговинским програмима, мада су се чешке банке понекада и међусобно конфронтирале.

Посебну пажњу је аутор поклонио појединим банкама, које су и у времену I светског рата уравнотежавале своје билансе, користећи погодности у појединим пословима, да се уравнотежи биланс, тамо где су били губици. Начин обраде материјала је добро одабран, тако да и поред његове обимности у погледу података, остаје прегледност. Овај методолошки поступак аутора Цт. Нечас-а, може да послужи и као узор, како се из тако сложене материје може изаћи без лутања. Стога се ова књига може користити не само као помоћ економским историчарима, већ и свима осталим, првенствено онима који проучавају спољно-политичке прилике и везе међу појединим земљама и регијама.

За разлику од I тома, коме је недостајао регистар места и резиме на једном од светских језика, овде је то додато и за прву и другу књигу. Нарочито је регистар значајан прилог, јер се лако стиже до податка о томе где је све продоро чешки банковни капитал, а посебно на просторима југо-источне, источне и других регија Европе. Везе су веома различите, од простог кредитирања, до откупа акција, до заједничких

улагања, до финансирања индустријског развоја и тсл. На облик сарадње утицала је специјалност банке. Што се данашњих југословенских области тиче, поред Бачке, Баната, Срема и Србије, помињу се и многа места. Међу њима се највише помиње Београд, затим Нови Сад, Ђуприја, Јагодина, Панчево, Земун, Нови Врбас, Бечеј, Ваљево, Велики Бечкерек — али и низ мањих: Чурут, Ердевик, Голубинци, Илок, Крстур, Кисач, Мелеци, Перлез, Стара Пазова, Шабац, итд. Слично је и са Хрватском и Славонијом — где се такође помињу бројна места, затим са Словенијом, Румунијом, Галицијом, итд. У прилогу књиге дати су и графички прегледи повезаности са филијалама у иностранству, затим са афилијацима у разним земљама, са експозиторама чешких банака. Посебан прилог представља попис свих банака и других новчаничких установа, са којима су чешке банке пословале, затим попис и подаци о свим филијалама, и најзад попис свих персоналних веза, које су постизане преко чланова управних одбора, саветника, отправника послова, заменика и др. Дат је и попис домаћих завода у земљама са којима су поједине банке сарађивале.

Књига је урађена прегледно, савремено, енциклопедијски, и веома је користан приручник.

Даница Милић

ХЛЕБ НАШ НАСУШНИ

Александар Борисович Страхов, *Култ хлеба у источних славян Опыт этнолингвистического исследования*, München, Otto Sagner, 1991, стр. 244 (Slavistische Beiträge, Bd 275)

У богатом фолкору Источних Словена култ хлеба се јавља као неизбежна и врло обимна тема повезана низом обреда и веровања. Монографија Култ хлеба код Источних Словена, руског аутора Александра Борисовича Страхова

представља редак покушај да се тема о култу хлеба третира комплексно, са становишта општих проблема веровања и обреда Источних Словена и Словена уопште, настојање да се продре у унутрашњост обредне прагматике.

Страхов осмишљава задату тему и у равни етнолингвистичкој и у равни фолклорно-митолошкој, користећи при истраживањима богат језички материјал повезан са култом хлеба. Основни методолошки постулати за које се аутор опредељује подразумевају строго синхрони приступ, тзв. „стерилизацију текста“, тј. издвајање изучаване појаве из широког језичког и обредног контекста, примену методе унутрашње реконструкције и ограђивање од глобалних уопштавања који би водили произвољним закључцима. За разлику од метода популарне московско-тартуске семиотичке школе, чији су производ „тврде кабинетске шеме“, како сам пише, својим избором методологије Страхов настоји да оправда своје опредељење за тзв. златну средину коју сматра врлином московске етнологије школе.

Настојећи да избегне замке семиотичке анализе којој приписује произвољност фантазије, аутор књиге истиче четири основна елемента, четири носећа стуба сваког културолошког проучавања на основу којих настоји да открије етногенезу проучаваног феномена и реконструише праоблике словенске културе. Та четири фундаментална елемента, или боље речено аспекта проучавања, су језик, обичај (укључујући и норму понашања), техника рада и вредности, с тим што вредност на хијерархијској лествици реконструкције културних појава стоји на првом месту. Раван вредности представља „народна мудрост“ сваке културе која показује како одређени етнос процењује догађаје, обичаје, технички развој, у односу на усвојене критерије, норму, идеале, дајући одговор на вечна питања шта је живот, добро, свет итд. Сфера вредности представља, дакле, метааспект културе. Неке културне појаве показују јасно преплитање поменутих основних културолошких аспеката што их чини привлачним за културноисторијска истраживања и реконструкцију узајамних веза културе и њених фундаменталних елемената.

Сфера свакодневног живота сачувала је најархаичније слојеве термиолошког, техничког и обредног понашања, као и системе вредности, а култ хлеба припада, управо, овој сфери. Вредносне, техничке, радне представе и норму понашања које се манифестују вербално, у основи су ритуализованих правила понашања са храном. Култ хлеба Страхов посматра са два централна гледишта, са гледишта функције и терминологије свакодневног печења, али и ритуалног печења и неких ритуализованих аспеката производње и коришћења хлеба, с једне, и са гледишта симболике и терминологије пролећних календарских обичаја Источних Словена везаних за обредно печење хлеба, с друге стране. Сходно оваквој замисли писца, и књига је подељена у два поглавља која одговарају изабраним гледиштима; први обимнији део односи се на поступак производње хлеба, обичаје и терминологију који су повезани са хлебом, док други, мањи део расправља о функцији и симболици обредног печења хлеба и њиховој повезаности са пролећним календарским празницима.

Хлеб, прелазећи из сфере природе у сферу културе представља производ рада, „свакодневног реалност“, а на вишме степену сакрализације технички елементи (мешење теста, печење), техничка средства (лопата, пећ) повезани су са мноштвом забрана и препорука. Терминологија обредног печења обухвата глаголе који указују на стварање и промену облика (вити, гибати, сукати, кулити, катати, котити се итд.), што може да има аналогију са променом стања. Печење хлеба везано је са силаском у свет мртвих; припремање хлеба, као производ рада целог рода, не само живих, него и мртвих, представља вештину високо котирану на лествици социјалних вредности. Временом се код Словена развило веровање да је свако печење хлеба контакт са светом мртвих и чин спомињања покојника.

Различити елементи погледа на свет и хијерархије вредности Ис-

точных Словена пројектовани су у ритуал коришћена хлеба. Правилна поделе и једења хлеба, свакодневна, али и она везана за календарске обреде, заснована су на веровању у узвишеност судбине човека или рода (аутор употребљава руски термин *доля* = судбина) и њену повезаност са комадом хлеба који представља божји дар (руска реч *дола* = комад, парче). /Ову повезаност Страхов изводи на основу фонетске сличности речи *доля* = судбина и *дола* = парче/. Хлеб мора бити савршеног облика, без деформитета насталих при печењу, хлеб симболизује целину, нетакнутост, двојство први/последњи, сваки његов комад изоморфан је са целином. Хлеб симболизује снагу, разум, здравље, живот; парче хлеба стога треба појести до краја како се не би нарушила целина. Представа о судбини оличеној у комаду хлеба припада семиотичкој равни вредности за коју су везане многобројне свакодневне и ритуалне забране, препоруке, радње и термини.

Сакрални однос према хлебу и ритуализација свакодневног понашања проистекла је из архаичних представа словенске духовне културе које су се сачувале и у календарским празницима; ритуалне радње су: ломљење хлеба, посвећивање хлебних „првенаца“ прецима, бацање мрвица птицама или бацање комадића хлеба у пламен. Пролећни календарски обреди повезани су углавном са култом мртвих и представама о загробном свету; отуда се и ритуално печење хлеба повезује са путем у други свет. Словенски обичај да се хлеб прави у облику птица (птичјих ногу), мердевина, обуће, семантички указује на „путовање“ и „прелаз“ који су метафоре смрти и загробног света. Пролеће је истовремено и астрономски и обредни прелаз из једне сезоне у другу, из једног света у други, пролеће је доба „сусрета“ и „превођења“.

Прасловенско наслеђе присутно је у неким фрагментима обреда Источних Словена, и његови трагови могу се пратити и у кас-

нијој хришћанској традицији. У семантичкој равни идеја временског прелаза изражена је у симболици хлебног крста који истовремено може бити и симбол испаштања и мука, и симбол прострно-временске прекретнице, и доживљај празника средине поста као „прелома припреме за причест“. Оваква симболика јасно је показана у обредним текстовима Поволожја и другим словенским текстовима.

Везу календарских обреда и хлебне терминологије са атрибутима погребних обреда Страхов проучава на материјалу руског етничког простора који сматра архаичним са етнолингвистичког становишта. Анализом текстова бајалица и поступака са шевама и шљукама направљеним од хлебног теста аутор долази до закључка да су ове птице код Словена оличене душе предака који су се вратили из загробног света. Њихов повратак везан је за плодност и покретање производне снаге земље. У семиотичкој равни птице од хлеба представљају истовремено и еротски симбол (симбол стварања) и погребни симбол (симбол смрти) сведочећи о вечности и неумишљивости живота.

Хришћански празник 40 мученика везан је за обреде сусрета птица и пролећа и за четрдесетодневни помен умрлом. Овом приликом од хлеба се праве лествице за ускрснуће душе умрлог. Мотив мердевина подједнако је присутан и у словенској митологији и у библијским и у хришћанским представама.

Књига Страхова тематски је заокружена, методолошки дефинисана и етнолошки утемељена. Снабдевена је и прилозима (напоменама, допунама, изводима, мапама). Библиографија, библиографске скраћенице, списак сакупљача, списак скраћеница географских имена, списак скраћеница имена језика и дијалеката, предметно-тематски индекс и карте формирају озбиљан научни апарат, који се читаоцу може показати вредним и подстицајним за његова даља истраживања.

Татјана Филиповић-Радулашки

ЧОВЕК МЕЂУ ЉУДИМА

Миленко С. Филиповић: *Човек међу људима*, издање Српске књижевне задруге, коло LXXXIV, књига 553, Београд 1991, стр. 1—482.
— Избор радова и предговор Ђурђица Петровић.

Радови М. Филиповића (1902—1969. г.), најплоднијег аутора међу етнологима и антрополозима Југославије, изложени у овој књизи настали су од 1945. до 1969. г. Књига садржи 22 студије М. Филиповића и оне су сврстане у три тематске групе. Групе су: 1) Социјална организација. 2) Друштвене и обичајно-правне организације, и 3) Сродство и брак.

I У првој тематској групи заступљени су радови у којима се расправља о хијерархијском низу спајања структура друштвених организација: од примарних — задруга и род, ка вишим — братство, па до најкомпликованијих — племе. Сви ти облици заједничке повезаности сродника и прикључених несродника имали су веома велику улогу у начину живота, понашања и схватања становника знатних југословенских подручја. Њихови су утицаји још и данас присутни у односу на својину, и у односу на сродничку и ужу територијалну повезаност.

II Друга тематска група радова посвећена је друштвеним и обичајно-правним установама. Реч је углавном о темама које до сада нису биле предмет етнолошких проучавања и расправа. У тим

радовима М. Филиповић истражује веома занимљиве појаве из области економских односа, које су допринеле да се боље упознају појединци или групе, а који нису били сроднички повезани и који су постали блиски захваљујући учесталости њихових пословних и ритуалних сусрета.

III Трећа тематска група радова посвећена је сродству и браку, незаобилазним темама у многим научним радовима етнолога и социолога. У тим студијама И. Филиповић је трагао за непознатим или мало истраженим у науци брачним облицима, легалним или у науци прихваћеним, а по народном схватању корисним и пожељним.

Др Ђурђица Петровић са разлогом закључује: да све садржане студије из социјалне културе М. Филиповића са разрађеним методским поступцима и научним приступима сведоче да је аутор, у времену када је истраживао и писао, размакао оквире науке којом се бавио, и размакао теме истраживања, као и њихова тумачења. Због тога је М. Филиповић постао поштован научник у својој земљи и ван њених граница.

Ј. Ф. Трифуноски

МОНОГРАФИЈА О ЈЕДНОМ ЈУЖНОМАКЕДОНСКОМ СЛОВЕНСКОМ ГОВОРУ

Васил Дрвошанов, *Кајларскиот говор*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Посебни издања, књига 21, Скопје 1993, стр. 1—174.

После дуже паузе Институт за македонски језик у Скопљу издао је још једну дијалектолошку монографију, овога пута посвећену једном јужномакедонском словенском говору — кајларском говору. Аутор ове луксузно опремљене мо-

нографије, проширене верзије магистарског рада, је др Васил Дрвошанов, већ афирмисан македонски дијалектолог, док су рецензенти два најпознатија македонска дијалектолога, акад. проф др Божидар Видоески и проф. др Коста Пеев.

У *уводу* монографије (стр. 5—9) дати су основни подаци о кајларској области, њеном грчко-словенском етничком саставу, као и о досадашњој оскудној лингвистичкој и фолклористичкој литератури о овој области. Већ у *уводу*, иако то можда није било најнеопходније, аутор се осврнуо на прелазни карактер овога говора, односно на оне језичке црте које словенски кајларски говор везују за источне, или западне македонске говоре, или пак представљају својеврсни иновациони талас везан за ово јужно изоглосно огњиште.

У поглављу посвећеном *фонетици* (стр. 13—50) описан је фонетски (вокали, редукције, елизиде и контракције вокала; консонанти. њихово губљење и удвајање) и акценатски систем кајларског говора (место акцента у различитим врстама речи, у страним речима и одређеним синтагматским типовима). У основним цртама овде је дат и преглед главних историјско-фонолошких процеса. У поглављу о *морфологији* (стр. 51—102) прегледно се представљају врсте речи (именице, придеви, заменице, бројеви, прилози, предлози, глаголи), при чему се код појединих врста анализира и њихова творба, како је то већ уобичајено у македонским дијалектолошким студијама. У разматрању *синтаксе* кајларског говора (стр. 89—100) аутор се првенствено задржао на питању реда речи, конгруенције, удвајања објекта те понављању реченичних конституената. Аутор ће се кратко осврнути и на *лексику* кајларског говора (стр. 103—108), пре свега на лексичке дијалектизме, руководећи се при том Упитником за сакупљање дијалектолошког материјала за македонски дијалектолошки атлас, али се у разматрању укључују и лексички архаизми, као и страни лексички наноси (пре свега турски и грчки). У оквиру лексике аутор ће се кратко задржати и на фразеолошкој грађи кајларског говора.

У кратком *закључку* монографије (стр. 109—110) аутор своди најзначајније кајларске црте на

оне које овај говор повезује са источним македонским говорима (нпр. протетичко *в*, редукција ненаглашених вокала, одсуство чланских морфема *в-* и *н-* типа, одсуство деминутивног суфикса *-уле* итд.) и на оне које представљају везу са западним македонским говорима нпр. *цѣ > це*, множ. наставак *-ови*. енклитичка заменичка множ. форма *и* итд.). Значајно је што аутор методама лингвистичке географије утврђује и основне правце ова два важна изоглосна снопа. Тако, изоглосе прве групе језичких особености, на правцу југ—север, „започнуваат на јужната јазична граница, западно од Кајлари, и завршуваат на разни точки од северната јазичка граница“ (стр. 109), док изоглосе друге групе језичких особености „започнуваат на југ, источно од Кајлари, и завршуваат на разни места на север“ (стр. 110).

Иако је аутор и у закључку нагласио да овај говор, у непосредном контакту са северним грчким говорима „интензивно трпи грчко влијание“, било је можда корисно да се грчким језичким утицајима у овом периферном јужнословенском говору посвети више пажње.

Посебну вредност књиге представљају акценатовани дијалекатски *текстови*, дати у другом делу монографије (стр. 113—160). Очито пажљиво одабрани, према њиховој језичкој и фолклористичкој вредности, ови текстови доносе обиље материјала податног и даљим језичким анализама. На крају књиге дата је *библиографија* са четрдесетак најзначајнијих библиографских јединица (стр. 163—166). У овој библиографији можда су се могли наћи и неки други, новији дијалектолошки радови, као замена, или бар допуна појединим радовима објављеним пре више деценија.

*

На основу свега овога може се закључити да монографија др Ва-

сила Дрвошанова о словенском делу кајларског говора представља вредан научни захват у македонску дијалектолошку пробле-

матику. Тиме она себи обезбеђује трајно место у словенској дијалектолошкој литератури.

Првослав Радић

СЕНТИМЕНТАЛНА ПОВЕСТ

Борислав В. Пекић, *Сентиментална повест Британског Царства*, Београд 1993, 351.

У основи многих романа и драмских дела једног од најуспешнијих, најпродуктивнијих и најобразованијих савремених српских писаца Борислава Пекића јесте историја. Пекић је, у својим делима, имао оригиналан однос према историји „при чему су селекција и тенденција неизбежне и легалне“. Вероватно га је та склоност ка историји навела да прихвати улогу предавача на ВВС-ју и, у периоду од пролећа 1988. до пролећа 1991. године, одржи низ предавања о историји Британског Царства од првих знања о енглеском народу до завршетка другог светског рата. Сабрани текстови тих предавања чине последњу књигу Борислава Пекића под насловом „Сентиментална повест Британског Царства“. Књига обухвата двадесет и четири текста различите дужине и садржине.

Објашњење необичног наслова своје књиге Пекић је дао у предговору књиге. Употребивши реч „сентименталан“ он је себи омогућио да не пише објективну историју већ да да „неки посебан, неки мој угао гледања“. Речју „повест“ аутор је себи омогућио слободу приповедања. С обзиром да по свом образовању није био историчар, Пекић је у предговору ове своје књиге рекао и то да је за та предавања и сам морао учити британску историју и то из дела најпознатијих британских историчара. Колико му је задатак био тежак показао је тек у последњем, двадесет четвртном, тексту који би требало да представља закључни суд о енглеској историји: „Писање овакве књиге, по-

готову када се тога аматер подухвати, јесте као споро и тегобно пењање узбрдо. Уколико се више пењете, уколико, дакле, све дубље у енглеску историју улазите, ваши се видици шире и ви све дубље видите, све више о Енглеској знате. Истовремено се, како се у висину пењете, на хоризонту јављају нове појаве. У подножју вам се чини да је ваше брдо усамљено и да стоји без икакве кореспонденције са околином. На врху видите да је оно само део големог пејзажа који се зове светска историја. Колико ваше брдо пејзаж мења, толико и предео у који је посађено на његов изглед утиче“.

Мада је, поред обимне литературе, користио и мемоарска дела Пекић ниједног тренутка није помишљао да створи нешто више од личног виђења историје стварања једног царства и светске силе. Темелно савладавши фактографију енглеске историје, Пекић је могао себи дозволити да слободно размишља, поставља питања и доноси закључке о њеним најзначајнијим периодима и личностима. Он се бавио анализом личности и времена у коме су оне живе као историчар који суверено влада чињеницама. Међутим, није се устезао ни да износи личне утиске и претпоставке заштитивши се од критичара — присталица „чисте“ историје једном једноставном али филозофском и логичком тврдњом која, ма колико деловала контрадикторно, може бити, ако не прихваћена оно бар разматрана од теоретичара историјске науке: „У историографији се нема смисла бавити претпостав-

кама кад и историјске чињенице наводно проверене, толико на претпоставке личе да се често је-два од њих разликују“. С обзиром да није био оптерећен правилима историчарског еснафа Пекић је могао да прави паралеле са, на-изглед, потпуно неспојивим пе-риодима и догађајима. Стварајући утисак тренутне и случајне асо-цијације а свестан опште међузависности у Европи он је, духовито и успешно, правио излете у исто-рију континенталне Европе. Као да му је помало бивало криво што су енглеско умеће и судбина водили енглески народ кроз исто-рију узлазном линијом без много падова, док се српски народ сап-литао и посртао кроз историју, Пекић није могао да одоли да не укаже на неке трагичне фраг-менте у историји српског народа. Коментаришући тако, понекад и уснут, српску и руску историју и поређећи их ту и тамо са енгле-ском он не крије своје мишљење да су руском и српском народу много зла нанели марксизам и ко-мунизам. Али то нема јачину и јед острашћеног политичара већ префињену боју осведоченог ху-манисте коме нису блиски крвави преврати и револуције.

Овакву „Сентименталну повест Бриганског Царства“ могу читати добри познаваоци историје енгле-ског народа као допуну и осве-жење за, често сувопарна, исто-риографска дела. Јер, очигледно је да је Пекић успео да прони-кне „тајне“ путеве енглеске исто-рије и „боју“ енглеског ментали-тета. Зато се ова књига може свр-стати међу значајнија дела о бри-танској историји. С друге стране, захваљујући Пекићевом маестрал-ном стилу често неубичајеног ре-

доследа речи чиме се смишљено истиче значај оних које би у обичној реченици протекле неопажено, ову књигу могу читати и они који не маре много за исто-рију али су љубитељи лепе књи-жевности. То, истовремено, значи да они, после ове књиге, могу по-стати љубитељи добре историо-графске литературе.

Још један квалитет који не треба заборавити садржи ова књига. Захваљујући својој очиг-ледној ерудицији и књижевној надарености, формираним фило-софским, политичким и хуманистичким ставовима и неоспорној духовитости Пекић се могао упу-стити у конструисање таквих ре-ченица које, издвојене из текста, носе свевременске вредности („На-род је оно над чиме се историја обавља, премда њени творци воле рећи да је народ оно због чега се обавља. Сумњам. Да је тако, ниједан озбиљан народ не би имао никакву историју и био би срећ-нији него и са највећом“). „Сем за војне експерте по стратегији и за народе по последицама, све су битке исте. Деле се на добијене и изгубљене, а састоје се од мртвих и преживелих“).

С обзиром да се веома успеш-но огледао у различитим књи-жевним родовима не би се могло тврдити да је ово, његово послед-ње, дело и круна његовог ствара-лаштва. Међутим, с обзиром да се ради о својеврсној покушају и успеху једног књижевника да се бави а не да се користи истори-јом, ово Пекићево дело заслужује посебно место и у историографији и у књижевности.

Љубодраг П. Ристић

БОЈАЦИЈЕВА ГРАМАТИКА ЦИНЦАРСКОГ ЈЕЗИКА

(Михаил Г. Бајаги, *Грамагика цинцарског језика*. Превео Проф. др П. Ма-ринковић. Издао Српско-цинцарско друштво „Луњина“, Београд 1993. „Москопољска задужбина“, Књ. 1. Стр. 156)

Није непознато да су од свих балканских народа прву грамати-ку добили Цинцари у Бечу још

1813. године, захваљујући прегну-ћу Михаила Бојација, који је за своје време представљао личност

са изразитим филолошким обра- зовањем. Његова граматика, писа- на на немачком и грчком језику истовремено, била је намењена како Цинцарима на Балкану тако и онима који су се налазили у Хабзбуршкој монархији и који су, употребљавајући свој матерњи говор у уском породичном кругу, о њему могли да буду обавештени једино путем школе које су по- хађали, тј. преко немачког или грчког. Међутим, иако на пуној висини у научном смислу за вре- ме у које је објављена, ова књига је одмах осуђена од стране Цари- градске патријаршије, јер је до- шла у сукоб са Грцима који нису признавали Цинцаре као посебну народност. Но, и поред тога, ова граматика, која је прва на Балка- ну прихватила као писмо лати- ницу, доживела је још три изда- ња: два у Букурешту, 1856. и 1915. године, као и треће у Фрајбургу 1988. године. Али и поред свих својих квалитета, она данас пред- ставља првенствено историјску вредност, узевши да је, и у цин- царском, као и у свим другим је- зицима, дошло до значајних про- мена. Но чак ако ову граматiku прихватимо данас искључиво као историјску вредност, мораћемо одати признање њеном аутору, јер ју је пропратио једном малом ан- тологијом оригиналних цинцар- ских текстова који пружају лепу слику о стадијуму на коме се овај језик налазио у другој половини XVIII века, узев да је Бојаци по- тицао из породице која је своје огњиште у Москопољу (Албанија) напустила после османских репре- сије.¹

Како смо већ нагласили, кас- није деценије су само обнављале Бојацијево дело, не усуђујући се, и поред озбиљног изучавања цин- царског језика и његових говора, понекад и у виду читавих књига и студија, да пруже савремени уџбеник цинцарског језика, дакле приручник који би одговарао са- временом степену на коме се на- лазе цинцарски говори, а заснивао би се на најновијим или бар но- вијим методима који данас служе за састављање граматика за изу- чавање страних језика или бар

за употпуњавање знања о своме сопственом матерњем језику. Оп- правдања има више. Једно од њих треба видети и у томе што је цин- царски углавном (као и сви јези- ци и дијалекти с малим бројем говорних лица) представљао пред- мет лингвистичког интересовања врло уског броја стручњака, а не и инструменат који може послу- жити у комуницирању, пошто је највећи број Цинцара, уколико уопште није заборавио свој поро- дични говор, билингвалан или плурилингвалан. С друге стране, оправдање треба тражити и у то- ме што је цинцарски саздан од више међусобно различитих дија- леката који се разликују понекад морфолошки и фонетски, а најче- шће лексички, што ће лако приметити и појединац без већег лингвистичког искуства када се сустрегне с цинцарским говорима.

Нагласимо да, за разлику од других балканских народа, од ко- јих су неки дошли до националне свести врло касно, Цинцари су би- ли међу последњима. Разлог је био што су, иако чувајући свој језик и своје обичаје, стално били склони да се уклапају у оне на- роде у чијем су оквиру или у чи- јој близини живели, дајући им своје, и то не мале доприносе. Ин- тересантно је да се код Цинцара национална свест (уколико се о- њој уопште може говорити) стала развијати, не на територијама на којима су аутохтони и на којима су вековима живели и где се на- лазе и данас, већ у дијаспори, у првом реду у Аустријској монар- хији почетком XIX века, у којој је дошло до буђења националне свести са буржоаским револуција- ма и са романтичарским покре- том, што је већ дошло до изра- жаја у делима неких историчара који су озбиљно обрадили ово пи- тање и на подручју Цинцара. На својој најужој територији, Епиру, Тесалији, Македонији, Пинду, Цинцари нису могли да дођу до изражаја, јер су вековима били подложни грчкој култури као да- леко јачој, чему је умногоме до- принела и припадност правосла- ној вери. То је и био разлог што су се током својих сељења по

Балкану, па и изван њега, стално издавали за Грке, како се може видети код многих цинцарских породица које су се својевремено постепено укључивале у српску културу дајући јој своје доприносе на многим подручјима.

Шта је имао Михаил Бојаци иза себе када је 1813. године објавио своју граматiku? Није имао ни посебну књижевност ни културну делатност на свом матерњем језику, нити државу, ни војску и полицију. Он се нашао у истом положају као нешто касније наш Вук са својом *Писменицом*. Али док је Вук имао један народ који се буди и који је својим устанцима показао да постоји и да ствара државу, Бојаци није имао ништа од свега тога. Иза њега као и иза Бука стајала је у првом реду само пасионираност која се у потпуности уклапа у захтеве одређеног историјског периода.

Интересантно је да је Бојаци, и поред тога што је у првом реду имао грчку културу и био професор грчког Лицеја у Вечу, прибегао латиничном писму, а имао је на располагању још и грчко и готско писмо. Предочио је будућност писма на балканским просторима, јер су његов пример, после половине прошлога столећа, следили и Румуни када су почели да пишу латиницом, а потом и Албанци на почетку нашега столећа, да би је напослетку, 1929. године, захваљујући Ататурковим реформама, прихватили и Турци.

Бојацијева граматика је одмах по излажењу била анатемисана од стране Патријаршије у Цариграду. Разлози су добро познати. Најлазимо се у ери романтизма и настојања одређене цркве да спречи одвајање Цинцара од грчке културе под чијим су се утицајем развијали вековима.

Неко ће рећи да је ова граматика застарела и да је није требало преводити. У томе има много истине. Али од Бојацијеве граматике до данас нема ничег бољег на овом подручју. Направити буквар једнога језика или описати један дијалекат прилично је лако изводљиво (ово последње у

поређењу с књижном или са стандардном нормом), али састављање граматике намеће и несавладиве тешкоће, нарочито ако имамо посла с једним идиомом који се налази између језика и дијалекта, јер га извесни лингвисти прихватају само као говор, док су га други већ укључили у ред посебних романских језика. Иначе, о цинцарском постоји више научних радова, заправо, он се помиње стално на периферији лингвистичког интересовања у оквиру романистичких, румунистичких и балканолошких студија, али друге целовите граматике до данашњег дана још нема. Поменимо велико интересовање странаца, у првом реду Немаца, за овај идиом. Нема сумње да му је највише пажње посветио Густав Војганд, лингвист који га је увео у науку дајући му име *ароман*, научник много боље познат по лингвистичком Атласу румунског језика, објављеном 1908. године у Лајпцигу.

Данашњи превод поменуте цинцарске граматике на српски и међународни језик Есперанто подухват је достојан пажње и похвале, укључујући не само његовог преводиоца, господина Прибислава Маринковића, већ и све остале који су допринели да ова књига угледа светлост дана. Како је српски језик доступан на ширем простору од онога који настањују само Срби, а имајући у виду да постоји и превод на Есперанту, не треба сумњати да ће ова књига добро доћи бројним корисницима, како Цинцарима да догуне знања о своме језику тако и свима који су за њега заинтересовани, било у области романистике или балканологије или, напослетку, на подручју изучавања српског језика који је, и у књижевном, а нарочито у својим југоисточним говорима, попримио неке типично балканолошке особености. Назначимо још да је преводилац у свој посао уложио много труда: он се држао у првом реду немачког текста, али је код неких недоумица користио и грчки текст, за који му је увек на

услуги стајао др Миодраг Стојановић, научни саветник Балканолошког института САНУ.

Остајемо у нади да ће превод одговорити циљевима које је поставио и да ће корисници ове књиге делимично схватити енту-

зијазам свих оних који су, на овај или онај начин, допринели овој публикацији, која је замишљена као прва у једној будућој едицији.

М. Савић

IN MEMORIAM

ВЕРЕНА ХАН (1912—1993)

Тешко је у некрологу целовито представити богату личност и научно дело др Верене Хан, научног саветника Балканолошког института САНУ, али још теже је изговорити речи опроштаја, јер смо и ми за њу и она за нас гајили велику љубав и поштовање. Борила се да победи смрт, не мирећи се са истином да је човек у биолошком смислу трагично биће, разапето између коначности смрти и слободе да живи. Међутим, оно што смрт не може да однесе и што никада неће моћи да победи јесу сведочанства која нам је Верена за собом оставила, како људска и етичка, тако научна и стваралачка. Овај зрачећи траг за њом остаће у сећањима, сазнањима, а нарочито написаним радовима који ће се преносити, којима ће се служити и данашње и генерације које долазе. Дакле, научник ствара, преноси, обогаћује и оставља у наследство без кога бисмо били убоги, гладни и сиромашни.

И после одласка у пензију, до саме своје тешке болести, безмало свакога дана Верена Хан је била за радним столом у Институту, обављајући уредничке послове на серији Зборника о „Градској култури на Балкану (XV—XIX век)“, и приводећи крају своје капитално дело „Стакло на Балкану“, које је остало у незавршеном рукопису.

У Институту је до пензионисања руководила секцијом за историју уметности, а у оквиру ње, пројектом „Уметнички занати на Балкану кроз векове“. На проучавању разноврсних тема из уметничке баштине Балкана окупила је стручњаке из самог Института и ван њега. А и сама је имала две своје теме: једну, „Стакло на Балкану у средњем веку“ и другу, „Стакло за време турске владавине“.

У обради тих тема користила се незаобилазним изворима Дубровачког архива, у коме је неколико година радила. Прикупљени материјал је објединила у књизи „Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV—XVI)“, објављеној у серији посебних издања Балканолошког института (бр. 9, година 1979).

У овој књизи се налази 715 докумената који садрже изворну грађу о разним питањима везаним за стакло, на пример, о стакларским радионицама, предметима од стакла, набавци сировина, извозу и трговини, уговорима са стакларима и сл. Ради употпуњавања целине о проблемима стакла, године 1974. Верена Хан организује у Балканолошком институту међународно саветовање са темом: „Средњовековно стакло на Балкану (V—XV век)“, на коме су учествовали научници из више земаља, у својству стручњака за проучавање стакла. Хронолошки су обухваћена сва битна питања о стаклу, од касноантичких времена до Византије, па даље до појаве домаће производње, у којој је Дубровник, конкуришући импорту из Венеције, одиграо значајну улогу на Балкану. Обрађени су разноврсни видови коришћења стакла за профане намене, у грађевинарству, свакодневном животу, за уметничку обраду накита, али исто тако и у култне сврхе. Плод овог научног скупа био је још један зборник радова.

Осим архивских извора, Верена Хан проучава фондове стакла у нашим и иностраним музејима. Ради у Венецији и на Мурану, на самом извору непосредно прати процес рада у муранским радионицама утемељен на некадашњим занатским основама. Пратила је страну литературу о стаклу и радо прихватала нове методе, тумачења и материјална обавештења.

На основу свих ових извора различитог порекла, са акцентом на дубровачким документима, Верена Хан пише монографију „Три века дубровачког стакларства“ (Посебна издања Балканолошког института књ. 11, Београд 1981), у виду синтетичке студије са неколико поглавља: услови и припреме за производњу стакла и развој стакларства, историја дубровачких стакларских радионица, са нагласком на производњи витража, трговина и извоз дубровачког стакла, пропадање и крај дубровачког стакларства итд. У овој комплексној студији Верена Хан открива питања далеко ширег значаја, која у контексту дубровачког стакларства повезују Венецију, цело залеђе Дубровника, Србију, Албанију, односно шире просторе Балкана, што махом отвара путоказе за потпуније разумевање развоја уметничког стакларског занатства на балканским просторима.

Захваљујући још и низу студија и чланака објављених у „Balcanici“ и научним часописима Европе и Америке, Верена Хан је стекла највише место и признање у међународној научној јавности, и са још неколицином стручњака постала експерт за проучавање уметничког стакла у свету.

На стручним конгресима међународне асоцијације за историју стакла одржала је низ предавања (Лондон, Келн, Берлин, Америка и др.), која су објављена у „Актурама“ тих скупова. Врло је активна била и у раду балканолошких конгреса (Атина, Анкара, Букурешт), када се, председавајући сесијама, истовремено служила свим водећим светским језицима. Током рада у Балканолошком институту Верена Хан је за потребе пројекта и тема

на којима је радила имала и студијске боравке у научним центрима балканских земаља (Грчка, Бугарска).

Поред уметничког стакла којим се претежно бавила у Балканолошком институту Верена Хан је током рада у Музеју примењене уметности у Београду, доста пажње посветила другим областима примењене уметности. Нарочито се занимала за проучавање мобилијара, његових карактеристика кроз стилске уметничке епохе барока, бидермајера и др. Понекад се у својим тумачењима ослањала и на фолклорни материјал да би доказала културни континуитет појединих примерака намештаја. У непосредној вези са овим, обрађивала је и декоративну страну намештаја и у њој откривала деликатна значења симбола. Из те области је њена монографска студија „Интарзија на подручју Пећке Патријаршије 16—18. века“. Веома значајан рад, колико са становишта уметности, толико и са становишта фолклора, јесте текст о „Дуборезу Србије, Македоније и суседних земаља.“ Добар део радова посвећен је проучавању шкриња и њихових стилских карактеристика. Изложбу ових предмета пропратила је изузетно стручним каталогом. Писала је о уметничкој обради кости и рожине у средњовековној Србији, затим, о турском тексту, о кафтану као оријенталном хаљетку и др. Дакле, веома широко се бавила музејском делатношћу и била годинама у председништву међународне музејске организације ИСОМ. Проналазила је и примењивала нове методе у музеолошком и педагошком раду. Указивала је на велике могућности које музеј има у области просветног деловања. Сарађивала је и писала за Ликовну енциклопедију Југославије. Бавила се уредничким и редакцијским пословима.

Узет у целини, списатељски поступак Верене Хан (за сада није начињена њена потпуна библиографија, нити број јединица које чине књиге, студије, расправе, чланци, осврти и прикази), изузетно је интелигентан, надахнут оригиналним идејама, јасан и прецизан, тачан у коришћењу извора и цитата, језички прецизан и стилски рафинан.

Међутим, Верена Хан није била само врстан научник и изванредан историчар уметности, балканолог, музеолог и предавач, она је била, и остаће у нашим сећањима велики човек, друг и пријатељ, једном речју, хуманиста. Знала је да се унесе у наше бриге и проблеме, да нам помогне несебично и пружи стручну помоћ и појединцима и Институту у целини. Гајила је оно дубоко поверење у науку и научно дело, у стваралачку моћ човека, а устајала је и против лажне пургерске етикеције и против приземног примитивног понашања. Била је, дакле, изнад свега тога, зато је и остала на висини истинске људске лепоте и племенитих надахнућа.

Драгослав Антонијевић

ХРОНИКА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА СРПСКЕ
АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ
ЗА 1991/92. ГОДИНУ

ГОДИНА 1991

15—28. јануар

У Југословенском културном центру у Паризу отворена је, у организацији Галерије Матице српске, изложба *Српски бакрорез XVIII века* чији је комесар био др Динко Давидов.

20. јануар

Др Бошко Бојовић одржао је на Сорбони III предавање на тему *Духовна идеологија у српском средњем веку* на позив Центра за балканске студије на INALCO-у.

13. фебруар

Промоција књиге др Динка Давидова *Хиландарска графика* одржана је у Библиотеци града Београда. Књига је заједничко издање „Просвете“, Балканолошког института, Народне библиотеке Србије и Новинско-издавачке радне организације „Јединство“.

7—9. март

Истраживач-приправник Балканолошког института Ненад Филиповић учествовао је на научном скупу у Сарајеву „Ширење ислама и исламске културе“ са рефератом *Исламизација у Босни првих десетљећа османске власти*.

12. март

У Библиотеци града Београда др Петар Милосављевић је одржао предавање *Срби у Русији у XVIII веку*.

19. март

Др Бошко Бојовић је по позиву одржао предавање на тему *Владарска хагиографија и државна идеологија у српском средњем веку* на Семинару проф. Гијуа — Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

15. април

На Филозофском факултету у Београду, Одсек за историју, магистрирао је истраживач-приправник Александар Фотић са темом *Београд у XVII веку према турским документима* конта Марсиљија пред комисијом у саставу: академик Радован Самарџић, проф. др Драгољуб Живојиновић и др Душанка Бојанић.

18. април

Научни саветник Балканолошког института др Драгослав Антонијевић изабран је за дописног члана Српске академије наука и уметности.

14. мај

Директор Института, дописни члан САНУ Никола Тасић учествовао је са рефератом на научном скупу „Vinca-Kultur ihre Rohle und ihre Werbieudungen“ који је одржан у румунском месту Resita.

18. мај

Из штампе је изашла књига *Косовска битка 1389. године и последице*. У овом заједничком издању Балканолошког института (Посебна издања 44), Српске православне епархије за западну Европу и Матице Срба и исељеника Србије објављени су реферати поднети на научном скупу у Химелстиру.

20. мај

Академик Павле Илић поклонио је библиотеци Балканолошког института књиге са балканолошком тематиком на чему му је Институт захвалио.

28. мај — 7. јун

На заседању КЕБС-а у Кракову, као чланови југословенске делегације учествовали су дописни члан САНУ Драгослав Антонијевић и др Динко Давидов. У оквиру ове манифестације организован је научни скуп „Културно наслеђе“ на коме су наши представници поднели реферате: Д. Антонијевић — *The Preservation and Revitalization of Ethnological Heritage*, Д. Давидов — *Уништавање културног наслеђа српског народа у Другом светском рату*.

1. јун

На промоцији књиге Ратка Парежанина, оснивача предатног Балканског института, и Бошка Костића, која је одржана у Дому омладине, учествовали су директор Института проф. др Никола Тасић и др Милан Протић.

2. јун

На научном скупу посвећеном делу Слободана Јовановића учествовали су академик Радован Самарџић и др Милан Протић.

4. јун

Др Петар Милосављевић је у Библиотеци града Београда одржао предавање *Допринос Срба развоју високошколских установа у Русији у XIX веку*.

21. јун

На прослави Видовдана, одржаној у Цириху, учествовали су академик Радован Самарџић и др Веселин Ђуретић.

1. јул

Изашао је из штампе зборник радова *Tribus paléobalkaniques entre la mer Adriatique et la mer Noire de l'énéolithique jusqu'à l'époque hellénistique* у коме су објављени радови са научног скупа „Палеобалканска племена између Јадранског и Црног мора од енеолита до хеленистичког доба“. Овај скуп, одржан у Нишу и Благоевграду, организовали су Балканолошки институт САНУ, Центар за балканолошка испитивања Академије наука БиХ и Траколошки институт Бугарске академије наука.

2. јул — 5. август

Др Бошко Бојовић је вршио истраживања у архиву манастира Хиландара.

7. август

Трећа књига у серији „Градска култура на Балкану“ под називом *La culture urbaine des Balkans (XVe — XIXe siècles)*, изашла је из штампе у серији Посебна издања број 46.

12. август

Изашао је из штампе годишњак Балканолошког института за 1990. годину *Balcanica XXI*.

9—15. септембар

Мр Александар Фотић је проучавао турске документе који се налазе у Српској црквено-уметничкој збирци у Сентандреји и у Националном архиву у Будимпешти.

25. септембар

Директор Института проф. др Никола Тасић учествовао је на научном скупу одржаном у Szolnok-у у Мађарској под називом „East Europe between 1900 and 1200 B.C.“ на коме је поднео уводни реферат.

25—28. септембар

На седници Међуакадемијског одбора за проучавање обичаја народа и народности Југославије, одржаној у оквиру Конгреса СЕДЈ у Струги, учествовао је дописни члан САНУ др Драгослав Антонијевић. У научном делу Конгреса Д. Антонијевић је поднео реферат *Процеси и промене у материјалној и духовној култури*.

1. октобар

Дугогодишњи секретар Института Бисерка Милутиновић је отишла у пензију. На њено место примљена је Биљана Ђорђевић-Богдановић.

3. октобар

Стручно веће за филозофске, историјске и социолошке науке Универзитета у Београду, потврдило је одлуку Научног већа Института о избору у виша научна звања сарадника: мр Александар Фотић — истраживач-сарадник, др Милан Протић — научни сарадник, др Бошко Бојовић — научни сарадник.

6—18. октобар

Мр Александар Фотић истраживао је архивску грађу сачувану у библиотеци манастира Хиландара.

7. октобар

Др Ђорђе С. Костић учествовао је са рефератом *Литературна повезаност југословенских народа* на научном скупу у Минстеру „Југославија — прошлост и садашњост“.

7—11. октобар

На научном скупу у Туцингу, „Politischer und wirtschaftlicher Umbruch in Ostmittel- und Sudosteuropa“, у организацији Sudosteuropa-Gesellschaft und Akademie für Politische Bildung учествовао је др Ђорђе С. Костић.

15. октобар

Истраживач-сарадник мр Александар Палавестра добио је стипендију за тромесечни студијски боравак у Енглеској.

23. октобар

У Београд је допутовао др Јанис Пападријанос. Гост нашег Института из Института за балканске студије у Солуну вршиће четрнаестодневна истраживања у Београду. Детаљан разговор са др Ј. Пападријаносом о плановима за сарадњу два балканолошка института одржан је у присуству свих научних радника нашег Института.

31. октобар — 2. новембар

На научном скупу у Будимпешти у организацији МАНУ и ВАНУ учествовао је др Драгослав Антонијевић са рефератом *Позитивни и мистични обичајни живот*.

2. новембар

У Ваљеу је одржана промоција зборника радова *Косовска битка 1389. године и последице*, на којој су, из Института, учествовали, академици Радован Самарџић, Никола Тасић и Драгослав Антонијевић, затим др Динко Давидов, др Драгољуб Драгојловић и др Веселин Ђуретић.

27. новембар

Епископ далматински захвалио је Институту на новчаној помоћи манастиру Крки.

1—31. децембар

Александар Палавестра је добио стипендију за једномесечни студијски боравак у Италији, током којег је поднео реферат *Хералдика у југословенским земљама* на научном скупу „Витештво као опште социјално и културно наслеђе у Европи“ који је одржан у Риму од 10. до 17. децембра.

2. децембар

Под покровитељством Задужбине Милоша Црњанског одржан је скуп о 1941. години и њеним последицама на коме је учешће узео др Милан Протић.

6. децембар

У Зајечару је одржан научни скуп „Историја здравствене културе Тимоцке крајине“ на коме је др Љубинко Раденковић поднео реферат са темом *Камен у народној медицини*.

15. децембар — 1. мај 1992.

Др Милан Ст. Протић је био на студијском путовању у Сједињеним Америчким Државама. На Калифорнијском универзитету у Санта Барбери др Милан Ст. Протић је држао четири течаја: Историја Југославије, Историја социјалистичких доктрина, Историја Источне Европе између два рата и Источна Европа после другог светског рата. По позиву др Милан Протић је одржао предавање *Историјски узроци распада Југославије* у Центру за стратешке студије у Санта Барбери и у Одељењу за историју Калифорнијског универзитета у Лос Анђелесу.

17—18. децембар

Научни скуп „Оквири етнолошког изучавања“ одржан је на Филозофском факултету у Београду. Др Љубинко Раденковић је поднео реферат *Демонски свет српског фолклора као предмет етнолошког изучавања*.

23. децембар

Одржана је промоција књиге научног саветника др Миодрага Стојановића *Новогрчка народна поезија у српском преводу* у издању Српске књижевне задруге.

ГОДИНА 1992

14. јануар

Поводом избора за дописног члана САНУ др Драгослав Антонијевић одржао је приступну беседу *Савремене теорије у етнологији*.

16. јануар

Дописни члан САНУ, Драгослав Антонијевић, именован је за начелника Центра за научна истраживања САНУ при Универзитету „Светозар Марковић“ у Крагујевцу.

30. јануар

У просторијама Библиотеке града Београда почео је циклус предавања „Срби у европској цивилизацији“, који заједнички организују Институт и Библиотека града. Предавања су, једном недељно, држали најеминентнији научни радници из Београда. Циклус је трајао до маја 1992. године.

1. фебруар

Истраживач-сарадник Балканолошког института, мр Вања Станишић, изабран је за асистента на Филолошком факултету.

4. фебруар

Проф. др Јанис Пападрианос, професор историје на Универзитету у Солуну и сарадник Института за балканске студије из Солуна, боравио је у Београду и посетио Балканолошки институт.

20. фебруар

У оквиру циклуса „Срби у европској цивилизацији“ научни саветник Института др Драгољуб Драгојловић одржао је предавање *Духовност код Срба XIII и XIV века и западна схоластика*.

20—25. фебруар

Извршена су етнолошка истраживања Горе, Опоља и Средске под руководством дописног члана САНУ, др Драгослава Антонијевића.

27. фебруар

Започета су истраживања Јасенице и некадашње жупе Белице у оквиру пројекта „Етнолошке особине Шумадије у укупном балканском простору“

којим, при Центру за научна истраживања САНУ и Универзитета „Светозар Марковић“ из Крагујевца, руководи др Драгослав Антонијевић.

28—29. фебруар

Др Петар Милосављевић је на научном скупу у Темишвару учествовао са темом *Социолошки и културно-историјски предуслови настајања стaновништва и насеља у Неготинској крајини.*

1. март

Истраживач-сарадник Балканолошког института мр Мирослав Вукелић изабран је за асистента проф. др Мирона Флашара на Филозофском факултету у Београду, група за класичну филологију.

5. март

Др Динко Давидов је одржао предавање у оквиру циклуса „Срби у европској цивилизацији“ на тему *Препород српске уметности у XVIII веку.*

12. март

Из штампе је изашла књига *Ратна страдања православних храмова 1991. — Српске области у Хрватској* у којој је др Динко Давидов аутор одељка „Културни и духовни геноцид над српским народом.“ Ова публикација је објављена на енглеском и српском језику.

14. март

На позив колега са Одсека за археологију Филозофског факултета у Београду мр Александар Палавестра је одржао предавање *Праисторијска трговина.*

17—18. март

У Истраживачкој станици Петница код Ваљева др Љубинко Раденковић одржао је предавање по позиву.

26. март

Поводом обележавања Дана устанка грчког народа, 25. марта, др Миодраг Стојановић је у Задужбини Илије Коларца одржао предавање *Српске и грчке народне песме о устанцима 1804. и 1821. године.*

31. март

У Библиотеци града Београда, у оквиру циклуса „Света Гора атонска“, др Срђан Ђурић је одржао предавање *Хиландарска Богородица тројеручица.*

31. март

Дописни члан САНУ др Драгослав Антонијевић изабран је за председника Савета пројекта „Развојно-програмске и фундаментално-апликативне научне основе убрзаног развоја шарпланинских жупа Гора, Опoље и Средска“, који се реализује у Географском институту САНУ „Јован Цвијић“.

2. април

У оквиру циклуса „Срби у европској цивилизацији“ др Петар Милосављевић је одржао предавање *Српска и балканска револуција у XIX веку.*

3—5. април

Биљана Ђорђевић-Богдановић и Кранислав Вранић учествовали су у раду праисторијске секције Српског археолошког друштва на Палићу.

7. април

Из штампе је изашао годишњак Института за 1991. годину, *Balkanica XXII.*

7. април

У Библиотеци града Београда, у оквиру циклуса „Срби у европској цивилизацији“, др Драгослав Антонијевић је одржао предавање под називом *Балкански и средњоевропски слојеви у српској народној култури.*

13. април

У Географском институту „Јован Цвијић“ одржан је скуп „Научне основе развоја шарпланинских жупа Гора, Опoље и Средска“ на коме је др Драгослав Антонијевић учествовао са рефератом *Теоријски садржај и опсег појма „етнички идентитет“ на примеру Горанаца.*

14. април

На Филозофском факултету у Београду, пред комисијом у саставу: академик Драгослав Срејовић, академик Милутин Гарашанин и проф. др Александрина Цермановић-Кузмановић, мр Александар Палавестра је одбранио докторску тезу *Ћилибар у праисторијским културама на тлу Југославије*.

14. април

Др Веселин Ђуретић је одржао предавање *Политичке идеологије XX века и српско етничко биће* у оквиру циклуса „Срби у европској цивилизацији“.

23. април

На меморијалном скупу у Народној библиотеци Србије „Године уништавања православних храмова 1941—45/1991—92“, одржаном поводом изласка из штампе књиге *Ратна страдања православних храмова 1991 — Српске области у Хрватској*, говорио је др Динко Давидов.

30. април

У организацији Друштва српско-грчког пријатељства у Коларчевој задужбини одржан је циклус предавања „Србија и Грчка у XIX и XX веку“. Др Миодраг Стојановић је учествовао са темом *Од Риге Велестин-лиса до Иве Андрића — српско-грчке књижевне везе*.

6. мај

Др Александар Палавестра је одржао два предавања у Истраживачкој станици Петница код Ваљева: *Теоријске основе проучавања праисторијске трговине и ћилибар као показатељ праисторијске трговине*.

14—17. мај

Српско археолошко друштво одржало је XIV скупштину у Пријепољу. На њој су учествовали проф. др Никола Тасић, др Александар Палавестра и Биљана Ђорђевић-Богдановић.

15. мај

За рад на потпројекту „Језичка и књижевна повезаност балканских народа“, којим руководи др Миодраг Стојановић, примљен је Дарко Тодоровић као приправник у научноистраживачком раду.

21—22. мај

Др Александар Палавестра је отпочео рекогносцирање терена у околини Ваљева.

27—30. мај

Др Петар Милосављевић је учествовао у раду научног скупа у Турн-Северину са темом *Улога Мехадиче у току српске револуције почетком XIX века*.

27. мај

У књижари „Плато“, на Филозофском факултету, одржана је промоција Гласника 8 Српског археолошког друштва на којој је говорио проф. др Никола Тасић.

5. јун

У Удружењу књижевника Србије представљен је др Динко Давидов. О животу и раду научног саветника Института др Динка Давидова говорили су академик Дејан Медаковић и дописни члан САНУ Драгослав Антонијевић.

9. јун

Народна библиотека Србије организовала је промоцију књиге *Два века српског новинарства*. О књизи је говорио и др Динко Давидов, који је и аутор једног поглавља ове књиге.

20. јун

Др Александар Палавестра је на Филозофском факултету у Београду одржао предавање *Хералдика и грбови Балкана*.

30. јун

Промоција књиге *Светозар Марковић и Љубен Каравелов*, заједничког издања Балканолошког института и Института за књижевност и уметност из Београда, одржана је у Клубу САНУ. О овом зборнику радова говорили су проф. др Никола Тасић, академик Радован Самарџић и академик Предраг Палавестра. Промоцији је присуствовао отправник послова Амбасаде Бугарске.

15. јул

Директор института проф. др Никола Тасић боравио је у Александровцу на позив директора Музеја Милосава Бонџића. Успостављена је дугорочна сарадња наших институција која ће се огледати у археолошким рекогносцирањима територије општине Александровац и сондажним археолошким ископавањима. Овом приликом одлучено је да привреда Александровца и друштвене институције финансијски помогну Српско археолошко друштво.

27—28. јул

На научном скупу у Великој Плани др Петар Милосављевић је учествовао са темом *Српско-руски односи крајем XIX и почетком XX века*.

19. август

Др Александар Палавестра је у Истраживачкој станици Петница одржао предавање *Хералдика у јужнословенским земљама*.

19—29. август

Под руководством др Александра Палавестре извршена су сондажна ископавања локалитета Бодњик код Дружетића. Утврђено је да је током енеолита на том месту постојало мање насеље.

2—29. септембар

Као члан стручне екипе Архива Србије у манастиру Хиландару је боравио мр Александар Фотић. Истраживао је грађу из периода под турском влашћу, учествовао у микрофилмовању готово целокупне турске грађе, а заједно са господином Бошком Ђенићем из Архива Србије открио је око 200 нерегистрованих турских докумената, архивски их обрадио и прикључио збирци.

5. септембар

Др Срђан Ђурић је отпутовао у Канаду на студијски боравак.

8—9. септембар

Др Петар Милосављевић је у Букурешту учествовао на научном симпозијуму са темом *Балканско питање од Веронског конгреса до Акерманске конвенције*.

14—19. септембар

Професор Никола Тасић је поднео реферат *Die Verbindungen zwischen den Spätbronzezeitlichen Kulturen in den Südkarpaten und im Donaugebiet* на међународном научном скупу „Thraker-Illyrer-Griechen (Verhältnisse und Interferenzen im Südosten Europas) који је одржан у румунском граду Baile Herculane-и.

15. септембар

Научни саветник Балканолошког института др Петар Милосављевић је отишао у пензију.

15—20. септембар

Са рефератом *Митолошка лексика у Рјечнику ЈАЗУ као посебан лексичко-семантички систем*, др Љубинко Раденковић је учествовао на 22. међународном скупу „Научни састанак слависта у Вукове дане.“

24—30. септембар

На позив организатора, др Миодраг Стојановић је учествовао у раду научног скупа одржаног у Делфима под називом „Преводи грчких књижевних дела на стране језике“. Његов реферат је за тему имао *Грчке народне песме у српском преводу*.

30. септембар

Дописни члан САНУ Драгослав Антонијевић учествовао је на симпозијуму који је одржан у манастиру Прохор Пчињски.

8. октобар

Одсек за историју Филозофског факултета у Београду прихватио је тему за докторску дисертацију мр Александра Фотића „Турска и Хиландар у XVI и XVII веку“.

12—14. октобар

У Дому културе Студентски град одржан је научни скуп „Српска Византија“ на коме су са рефератима учествовали др Драгослав Антонијевић, *Византијски супстрат у народној култури* и др Драгољуб Драгојловић, *Срби и византијска цивилизација*.

16. октобар

У серији Посебна издања Балканолошког института, број 48, из штампе је изашла књига *Scordisci and the Autochthons (Скордисци и староседеоци)*. Аутори студија су Никола Тасић, Борислав Јовановић и Петар Поповић, а аутори каталога Марија Јовановић, Светлана Вранић, Чедомир Трајковић, Драган Јацановић и Петар Поповић. Књига и археолошке изложбе келтског материјала у Војвођанском музеју, Музеју града Београда и Народном музеју из Пожаревца представљале су део акције обележавања године Келта (1992) коју је водио Савет за културну сарадњу Савета Европе.

17. октобар

Др Драгољуб Драгојловић је учествовао на представљању својих монографија о богумилима и босанској цркви, које је организовано у Студентском културном центру.

19. октобар

У Солуну је одржан састанак директора балканолошких института на којем је учествовао и проф. др Никола Тасић, директор Института.

19. октобар

У Коларчевој задужбини др Драгослав Антонијевић говорио је о књизи *Српска књига мртвих* аутора Бојана Јовановића.

25. октобар

У издању „Политике“ из штампе је изашло пето, допуњено издање монографије др Веселина Ђуретића *Савезници и југословенска ратна драма*.

27. октобар

Проф. др Никола Тасић говорио је о књизи *Скордисци и староседеоци* на промоцији одржаној у Војвођанском музеју — Нови Сад. Књига је промовисана на археолошкој изложби материјала келтске провенијенције.

2—4. новембар

На научном скупу који је организовала Српска академија наука и уметности „Стојан Новаковић — личност и дело“ као референти су учествовали др Миодраг Стојановић, *(Нео)хеленска традиција у делу Стојана Новаковића*, др Александар Палавестра, *Хералдика Стојана Новаковића*, др Љубинко Раденковић, *Погледи Стојана Новаковића на народну културу*.

3. новембар

Из штампе је изашла монографија др Веселина Ђуретића *Разарање српства у XX веку*. Књигу је издао Балканолошки институт САНУ у серији Посебна издања број 50.

5. новембар

У Свечаној сали САНУ одржана је промоција књига др Веселина Ђуретића *Савезници и југословенска ратна драма*, у издању „Политике“, и *Разарање српства у XX веку*. О књигама су говорили дописни члан САНУ Никола Тасић, академик Радован Самарџић, као и књижевници Света Лукић и Зоран Глушчевић.

12. новембар

На научном скупу „Духовни и друштвени живот у традиционалној народној култури становништва Србије“, на Филозофском факултету у Београду — Одељење за етнологију и антропологију, са рефератом *Емоције у ритуалу* учествовао је дописни члан САНУ др Драгослав Антонијевић.

20. новембар

У серији Посебна издања бр. 51 Балканолошког института штампана је књига др Здравка Антонића *Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века*.

29. новембар

У Берлину на српско-грчком скупу др Веселин Ђуретић је одржао уводно предавање „*Велико српско раскриће*“.

1. децембар

Из Историјског института преузет је истраживач-сарадник мр Душан Батаковић за рад на пројекту „Историја балканских народа“.

1—20. децембар

Мр Душан Батаковић користио је стипендију француске владе за довршавање докторске дисертације под насловом „Француска и стварање парламентарне демократије у Србији 1830—1914.“

8. децембар

Изложба „Српски бакрорез XVIII века“, чију је научну рецензију извршио др Динко Давидов, отворена је у Библиотеци града Београда, а затим у Галерији Матице српске.

15. децембар

На научном скупу организованом поводом сто година од рођења и двадесет пет година од смрти хеленисте Милоша Ђурића, научни саветник др Миодраг Стојановић учествовао је са рефератом *Гусларска митологија или „рапсодија српских хомерида“ по Милошу Ђурићу*.

16—18. децембар

На научном скупу „Етнологија пред новим изазовима“ одржаном у Етнографском институту САНУ, учествовали су др Драгослав Антонијевић — *Лик и научно дело Војислава Радовановића*, др Динко Давидов — *Ликовни израз у народној уметности*, др Љубинко Раденковић, *Етнологија и семиотика*.

28. децембар

Награда из Фонда Душана Баранина додељена је др Веселину Ђуретићу за књигу *Разарање српства у XX веку*.

29. децембар

На годишњем семинару историчара Србије у Београду др Веселин Ђуретић одржао је предавање *Разарање српства у XX веку и савремена понављања историје*.

BALCANICA
XXIV

Издаје
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

Коректура
СВЕТЛАНА ВРАНИЋ

Тираж
800 примерака

Штампа
ГИП „КУЛТУРА“
Београд, Маршала Бирјугова 28

Штампање завршено јуна 1994. године